

Арк. Заидов

С. МОЛОДЦА

АРКАДІЙ ГАЙДАР

*Твори
в чотирьох
томах*

Видавництво ЦК ЛКСМУ „Молодь“

КНІВ 1956

АРКАДІЙ ГАЙДАР

Твори

ТОМ

4

Видавництво ЦКЛКСМУ „Молодь“

КИЇВ 1958

Ілюстрації художника
В. Полтавця

Художнє оформлення
В. Хоменка

А. К. Зинда

ЗВИЧАЙНА БІОГРАФІЯ В НЕЗВИЧАЙНИЙ ЧАС

Мені було десять років, як вибухнула світова імперіалістична війна.

Батька з перших же днів забрали в солдати.

Пам'ятаю: забіг він до нас уночі в сірій шинелі. Поцілував і пішов. Бабуся засвітила зелену лампадку, і ми — трое дітлахів, — стоячи на колінах, старанно молилися. За що — не пам'ятаю.

Мати була фельдшеркою. Я тільки-тільки вступив до першого класу реального училища. Через місяць я втік пішки до батька на фронт.

На фронт я, звичайно, не попав і був затриманий на станції Кудьма, за 90 верст від свого міста.

Коли мене, стомленого й голодного, затримали, то я й сам був радий, бо на фронт мені вже не хотілося, а дуже хотілося додому, та самому вернутися було соромно.

Я ріс у городку Арзамасі. Там гучно гули дзвони тридцяти церков, але не було чути заводських гудків.

Заводів там не було. Зате стояло чотири монастирі, і через місто завжди тяглися табуни божих прочан і прочанок в знамениту Саровську пустинь.

Учився я непогано. Не встигав лише з каліграфії та малювання. В цих науках щось слабкуватий я й досі.

Коли замайоріли червоні прапори Лютневої революції, то і в такому глухому городку, як Арзамас, знайшлися хороші люди.

Пристав я до них випадково, скоріше з цікавості. Іх

було небагато, трималися вони купкою. Сміло виступали вони на мітингах. Не боялись ні урочистої церковної анафєми, тобто прокляття, яке під грім усіх дзвонів прирікали їм єпископи Олег і Варнава. Не хвилювали їх злобливі крики всіх цих м'ясників, лабазників, ченців і підстаркуватих смиренних черниць, які, покинувши свої келії, з озлобленням вешталися по мітингах і зібраннях.

Пізніше я зрозумів, що це за люди. Це були більшовики.

Але що таке більшовик, по-справжньому зрозумів я тільки далеко пізніше.

Люди ці помітили, що хлопчина я цікавий до всього, ніби не дурень і завжди кручусь поблизу.

Потроху стали вони довіряти мені і давати всякі дрібні доручення: збігати туди-то, віднести те-то, викликати того-то.

А я бігав, відносив, викликав, а сам усе слухав і слухав. І хто такі більшовики, мені ставало щоразу зрозуміліше, особливо після того, як побував я з ними на мітингах у бараках у біженців, у лазаретах, у селах і в деповських робітників.

Але найбільше довір'я мені було виявлено тоді, коли в жовтні 1917 року дозволили мені взяти гвинтівку і послали мене при двох патрульних третім — для зв'язку.

Я пішов у Червону Армію в листопаді 1918 року, коли мені не було ще 14 років.

Був я рослим, кремезним хлопчиною, і незабаром після деяких вагань мене прийняли на 6-і Київські курси червоних командирів.

Врешті вийшло так, що в чотирнадцять з половиною років я вже командував 6-ою ротою 2-го полку бригади курсантів на петлюрівському фронті. А в сімнадцять років був командиром 58-го полку особливого призначення по боротьбі з бандитизмом, — це на антоновщині.

Вийшов я з армії в грудні 1924 року, тому що захворів.

Коли мене запитують, як це могло трапитися, що я був таким молодим командиром, я відповідаю: це не біографія в мене незвичайна, а час був незвичайний. Це просто звичайна біографія в незвичайний час.

Потім я почав писати. Спершу я написав повість «В дні поразок і перемог». Коли я показав її письменникові Феді-

ну, то він сказав мені: «Писати ви не вмієте, але писати ви можете і писати будете». Тоді я почав учитися. Учили мене: Костянтин Федін, Михайло Слонімський і особливо багато Сергій Семьонов, який буквально рядок за рядком розбирав разом зі мною все написане, пояснював, критикував і допомагав.

Кращими своїми книгами я вважаю: «Р. В. Р.», «Дальні краї», «Четвертий бліндаж» і «Школу». В «Школі» дуже багато написано про те, як Борис Горіков, такий же, як я, хлопчина, потрапив на фронт і що він там бачив, що він там робив і чого навчився.

Гірша моя книга — це «Вершники неприступних гір». Вона якось недороблена і, головне, манірна.

А писати треба лише щиро, бо скільки не підлаждуйся, не манірничай, розумний читач завжди вгадає і не повірить.

В журналі «Пионер» друкуватися почав я недавно. Це, звичайно, моя помилка. Треба було почати раніше. Журнал веселий, бойовий, з міцним читацьким активом. За висловлюванням дітей, за листами до редакції дуже й дуже корисно буває перевіряти свою роботу.

Якось підійшов до мене один хлопчик і каже:

— Ось у вас в «Пионере» друкується повість «Сині зорі», а мені не подобається.

— Що ж,— питаю я,— тобі там не до вподоби?

— А те не до вподоби, що прочитав я перший номер журналу, а що далі з Кирилком буде — цього я не знаю.

— А хочеться знати?

— Дуже,— відверто признався він.— От усе ходжу й думаю, що ж таке далі буде? Хоч би швидше другий номер виходив.

Посміхнувся я тоді й думаю: «Ну, це ще не біда, коли тобі так не подобається».

Влаштувала редакція «Пионера» мій творчий вечір, теж було непогано, і почув я для себе немало важливого і корисного.

Зараз я працюю над повістю, яка зветься «Військова таємниця». Це повість про теперішню дівчачу, про інтернаціональну змичку, про піонерські загони і ще багато про що.

І нарешті ви вже читаете в «Пионере» останню мою річ, це «Сині зорі». Прочитаете, пишть, як сподобалась.

Що буду писати далі — поки що не знаю. Але в усякому разі постараюсь написати таку повість, щоб не сором було прочитати її і в тому прекрасному майбутньому, що зветься соціалізмом, в якому надіюсь довго прожити і я, а ви, діти, проживете й поготів.

1934 р.

В ДНІ ПОРАЗОК І ПЕРЕМОГ

ЧАСТИНА I

Розділ I

Рудуваточервоною довгою стрічкою поїзд помалу підходив до Москви.

Сергій стояв коло відчинених дверей теплушки і з цікавістю дивився на захаращені й забиті лабіринти залізничних колій. Ціле місто погаслих паровозів, поламаних поштових, товарних вагонів і платформ. В одному з тупиків, недалеко, самотньо стояв заметений бруднуватим снігом санітарний поїзд. З червоними хрестами на білих стінах, але без дверей, без шибок і майже без даху. І так кругом, скільки око бачить,— все вагони, вагони — застигли й мертві.

«Наче кладовище...» подумав Сергій.

— Еге ж! — просичав ззаду чийсь хрипкий і уїдливий голос.— Ось вона, революція яка!

Ніхто нічого не відповів. Обличчя у всіх були стомлені й похмурі.

Тільки якийсь майстровий із-за димучої залізної грубки процідив крізь зуби, немов знехотя:

— Цього добра нам ще з шістнадцятого гнати почали.

Промайнуло безліч семафорів, і поїзд, здригаючись, закрипів і затремтів гальмами перед вокзалом. Сергій покvapливо, ще на ходу поїзда, зіскочив на перон і пішов до вокзалу, підхоплений натовпом галасуючих і поспішаючих людей.

Він став в один з довжелезних «хвостів» і, терпляче дожидаючи своєї черги, дивився, як навколо нього снували

навантажені різною поклажею люди, як з теплушок поїзда швидко викидали якісь мішки і квапливо тягали кудись під вагони з-перед очей міліціонера, що проходив недалеко. Насилу добрався Сергій до незайнятого краєчка лавки всередині вокзалу. Поставивши на неї солдатський мішок, протиснувся через сонних до буфету, сподіваючись хоч трохи попоїсти. Але на всьому широчезному прилавку він не знайшов нічого, крім двох банок з квашеними огірками й капостою та десятка пляшок з підфарбованою сахаринною «фруктовою».

— Невже тут нічого дістати не можна? — спитав він якогось залізничника, що сьорбав окріп з недогризком цукру.

— Чому не можна? — відповів той. — Он коло вокзалу на рундуках продають. Тільки хліба навряд чи дістанете.

Хліба Сергій справді не дістав, зате купив кілька пиріжків з якимось підозрілим м'ясом і з апетитом строчив їх.

Стало зовсім видно. Яскраве проміння весняного сонця, пробившись крізь запорошені шибки величезних вікон забрудненого вокзалу, падало на безліч сонних людей, що спали скрізь — і на столах, і на підлозі; прокидаючись, вони сповнювали вогке повітря кашлем і ськанням. Прибиральники з мітлами голосними окриками будили сонних і безцеремонно шарпали за руки й за ноги тих, що дуже розіспались.

— Гей! Гей! Вставайте!..

Навкруги все заговорило й загомонило. Сергій розпитав у сусіда, як пройти на П'ятницьку. Взяв за спину речовий мішок і, протовпившись до вихідних дверей, вийшов на майдан і широко зітхнув.

З дахів капало. По майдану вешталась люди, тріскотіли мотоциклетки, і щось кудись везли, важко пахаючи, грузовики. Над баштою Миколаївського вокзалу тріпотів широкий червоний прапор.

«Ну, пора!» подумав Сергій.

Гаряча віра в життя і в свою справу ще дужче поїняли його. Він усміхнувся, звернув ліворуч і твердо пішов уперед. Назустріч йому світило тепле весняне сонце.

Коло Красних воріт Сергій звернув ліворуч і пішов у напрямі до Земляного валу. Пішоходи, навантажені мішками борошна, клунками картоплі, оберемками дров, тягли їх на санках по брудних вулицях, на яких танув сніг.

Трамваї без пасажирів, навантажені колодами, з гуркотом пролітали мимо. Високі сірі й білі цегляні будинки з вікнами, задимленими трубами залізних грубок. Вітрини великих магазинів, заліплені плакатами, афішами, наказами й об'явами. Довга черга, що тяглася іноді на цілий квартал, свідчила про те, що зараз буде вівіска: «Продовольча лавка номер такой-то». Он праворуч вівіска з кінською головою на зігнутиї дугою шиї і з написом: «Продаж кінського м'яса».

Далі... далі...

— Єсть «Іра»! Єсть «Ява»!

— Справжній німецький сахарин!

Ось і «барахолка». Галаслива й криклива. З яток, з рундуків і просто з рук продається всяка всячина. Їстівне й одяг, а іноді навіть і хліб, але хліб — обережно і з-під поли.

В дорогому допотопному салопі колишня бариня торгує залишками того, що лишилось від реквізиції в скринях. Ось каракульовий сак з пончиками і пиріжками.

Минуло вже дві години, коли Сергій підходив П'ятницькою вулицею до будинку № 48, на якому, нижче прибитої червоної зірки, було написано:

9-і Радянські Командні Курси

Робітничо-Селянської Червоної Армії.

У дворі він побачив тисняву і розгардіяш. Курсанти носили на грузовики дошки й столи. Кудись волокли напхані соломою матраци, а під стіною скидали на величезну купу дерев'яні тапчани.

— Товаришу! — звернувся Сергій до днювального, що стояв коло воріт.— Як мені в канцелярію пройти?

— В канцелярію?—перепитав той.—А вам чого туди?

— Документи здати, я на курси приїхав.

— А! — усміхнувся той.— То ви шкварте до комісара... Єгоров! — гукнув він до одного з курсантів, що кудись ішов.— Проведи товариша до комісара.

Сергій пішов з своїм провідником через довгий ряд спорожнілих кімнат.

— Завтра виїжджаємо,— весело пояснив курсант.— А ви що, до нас приїхали?

— До вас.

— От і добре. Гаразд, що вчасно встигли, а то довелось б вам залишатись десь у Москві.

Ось і комісар. Він коротко поговорив з Сергієм і, щось написавши на клаптику паперу, подав його Сергієві.

— Залишіть ваші документи і передайте це командиріві першої роти.

Командира роти Сергій знайшов не одразу. У нього якраз була гаряча робота по вантаженню цейхгаузу. І він, ледве глянувши на записку, гукнув:

— Гей, старшина... Лебедев! Передай ось товариша в перший взвод.

Старшина, невисокий, кремезний, з солдатською походою, що видавала в ньому старого унтера, повів Сергія нагору.

— От! — сказав він, звертаючись до взводного курсанта.— Візьми його, брат, до себе і опікуйся ним.

— Став свою сумку сюди,— сказав той.— Спимо ми другу добу на голих дошках, обійдешся якось до завтра?

— Обійдусь,— засміявся Сергій.— Я не з вибагливих.

Він приткнув свої речі в кутку, до ліжка без матраца, вмився під водопровідним краном і вирішив пошукати Миколу; це був його старий друг і майбутній бойовий товариш, зустрічі з ним Сергій нетерпляче ждав.

— Ви його не знайдете,— сказав йому хтось.— Він в караулі на вокзалі коло ешелону. Завтра о десятій їм зміна буде, тоді він і прийде.

Маючи вільний час, він пішов у двір. Спочатку дивився, а потім і сам став допомагати вантажити піаніно й меблі з клубу. І коли о шостій годині сурмач подав сигнал на вечерю, Сергій також став у стрій і злився з цією бадьорою, жвавою масою.

Після вечері комісар сказав кілька слів про майбутню поїздку, про останні події на Україні.

Пізно увечері добрався Сергій до свого твердого ложа. Підклав під голову шапку, патронташ, вкрився щинеллю і, стомлений впливом нових вражень, міцно заснув.

Прокинувся Сергій по сигналу «підйом».

Збігав в умивальну кімнату, в якій з галасом, не шкодуючи холодної води, вже хлюпалось десятків зо два курсантів. Випив у їдальні квартиру чаю, потім пішов з гуртом хлопців вантажити залишки курсової бібліотеки. Коли він допомагав піднімати останній важкий ящик з книжками, побачив, що з вокзалу повертається караул. Він одразу

впізнав Миколу і гукнув його. Той здивовано глянув у його бік і радісно підбіг до нього.

— Як! І ти тут?

— Як бачиш.

— Давно?

— З учорашнього дня.

Останній ящик був звалений на грузовик, і вони пішли в приміщення.

— Ну, братіку мій, і радий же я! — говорив Микола, сідючи поруч з ним на голий тапчан.— Таке робиться — Україна, партизанщина, петлюрівщина, а тебе нема. Ото втрюх погуляємо там!

— Як — утрюх? — перепитав Сергій.— Хто ж третій?

— А! Ти ще не знаєш,— спохватився той, прожогом кинувся кудись убік і закричав: — Володько!.. Володько!.. Єгоров! — Ось! — сказав він, показуючи на невисокого, кремезного курсанта, який підійшов до них. Сергій впізнав у ньому свого вчорашнього провожатого.— Це і є третій.

— Ми вже і без тебе знайомі!

Посідавши на підвіконні, всі трое почали жваво балакати.

— Скажіть,— спитав Сергій,— хто у вас начальник курсів? Щось його не видно.

— А хто його знає,— відповів Єгоров, легенько знижуючи плечима.— Кажуть, колишній генерал-майор, Сорокін на прізвище. Спец хороший, але душа в нього, мабуть, генеральська. От комбат Матрін у нас — душа-чоловік. Люблять його курсанти.

Випадок звів товаришів в один взвод. О другій годині почали збиратися. Туго впаковані корзини, мішки й ранці були навантажені й відправлені на вокзал раніш. От і сигнал «повістка». З підсумками й гвинтівками вибігають курсанти. Захеканий завгосп підганяє якусь підводу, що відстала. І хтось виразно командує гучним голосом:

— Становись... Батальйон, направо! Відділеннями праве плече вперед кро-оком руш!

І коротко й різко:

— Прямо!

Під гучний марш, твердим кроком батальйон ударив по дорозі.

На вокзалі швидко посідали в вагони.

Микола з новим чайником пішов по окріп на станцію, Володимир в цейгауз — одержувати на трьох хліб і цукор на дорогу, а Сергій знічев'я проходжав від голови до хвоста ешелону.

— Серьожо! Ану, поможи, брат!

Обернувшись, він побачив Володимира, який ніс дві великі хлібини.

— Ого скільки! — здивувався Сергій.

— Даремно дають усе зразу, — підхопив курсант, що йшов позаду. — З'їси за три дні, а тоді сиди як хочеш.

І він з жалем подивився на свою восьмифунтову хлібину.

— А ти не їж, Федорчук, одразу. Хто ж тебе заставляє?

Федорчук розплився широкою усмішкою, показавши ряд великих міцних зубів.

— Хіба витерпиш, коли тут під боком!

Микола з окропом уже піджидав їх на верхніх нарах, коло віконця. У вагоні було тепло від залізної грубки, гамірно й весело. Причепили паровоз, поїзд здригнувся. Переливчасто прозвучав останній сигнал — і поїзд рушив.

Хтось заспівав дзвінкої курсантської пісні, і, дружно підхоплений десятками молодих голосів, полетів приспів: «Прощайте, матери, отцы, прощайте, жены, дети. Мы победим, народ за нас. Да здравствуют Советы!»

Вже зовсім смеркло. Тисячі вогняних іскор літали і кружляли в фантастичному танці. Ритмічно постукували колеса, могутньо ревів, прискорюючи хід, паровоз.

Чим далі відходив ешелон на південь, тим зеленіше і привітніше заглядали у вікна гаї і поля, а там, де вперше почали з'являтися білі хати хуторів, було вже зовсім по-весняному сухо й тепло.

На одній з невеликих станцій Сергій вперше побачив начальника курсів.

Він ішов поруч з комбатом і говорив йому:

— Ви залишитесь за мене на станції Конотоп, ми з другим ешелонем наздоженемо вас.

Вони пройшли далі.

«У нього, справді, генеральське обличчя», подумав Сергій.

На слідуючій станції трохи зіпсувався паровоз і, скориставшись з вимушеної зупинки на час ремонту, почали роздавати трохи раніш, ніж звичайно, обід.

— Мабуть, довго простоїмо,— сказав, повертаючись з повним котелком, Володимир.

— А хіба що?

— Товарний попереду пропускають.

— Встигнемо! Мені так подорожувати подобається.

Нарешті три тоненьких, квапливих дзвінки, хрипкий гудок — і ешелон рушив.

Вечоріло. Поїзд мчав повз кучеряві, розквітаючі гаї.

— Що ти робиш, Володько? — спитав Сергій, помітивши, що товариш давно щось майструє своїм міцним складаним ножиком.

— Пропелер! — жартома відповів той.— Зараз приладнаю до вагона, і ешелон зніметься й полетить у повітрі.

Пропелер він, справді, зробив, і той з веселим дзиччанням закрутився на ходу. Проте поїзд не тільки не захотів наслідувати спосіб пересування аероплана, а, навпаки — тривожно загув і різко загальмував, зупинившись на невеликому роз'їзді, перед чоловіком з червоним прапорцем на коліях.

— В чому річ? — кричав, підбігаючи, черговий по ешелону.

Маленький залізничник, збиваючись, скоромовкою відповів:

— За п'ять верст попереду аварія... товарний розбився.

Взводні командири швидко роздають із розпакованих ящиків бойові патрони. Квапливо гуркочучи щитом, кулемет встановили на паровоз. Двері й вікна відчинені — і без гудків, без свистків, тихо ешелон посувається вперед. Сергій лежав на верхніх нарах, поруч з Володимиром, і пильно вдивлявся в миготливі дерева в лісі.

Попереду, за п'ятдесят сажнів, чорніла і димила якась маса. Коло неї стояло два чоловіки.

Стоп... Перший взвод швидко вискочив з вагона. От і місце аварії, біля якого стоїть колійний сторож.

— Нема! — крикнув він до підбігаючих.— Нема, втекли!

Сергій пішов трохи далі, повз розбиті цистерни, і раптом здригнувся, мимоволі зупинившись.

На моріжку, біля зваленого розбитого вагона, лежало три понівечених трупи.

Даремно друга рота до пізньої ночі обшукувала всі околиці: зграя зникла безслідно, нічого не зачепивши й не пограбувавши.

Старий сторож з сусідньої будки розповідав про все це так: обходячи колію, він помітив чоловік з двадцять озброєних людей, які відгвинчували гайки і складали рейки впоперек колії. Він тихенько повернувся назад і непомітно побіг додому, до телефону, щоб запобігти нещастю. Але в будці він застав біля апарата двох чоловік з гвинтівками, які спокійнісінько питали, коли вийде поїзд. Не встиг він опам'ятатись, як опинився замкнутим у невеликій комірчині. За кілька хвилин бандити пішли. Насилу вибрався він через вузьке віконце, але товарний уже промчав повз будку. Тоді він подзвонив на роз'їзд по телефону, а сам пішов до місця аварії. Там він застав уцілілого тільки одного кондуктора і разом з ним витягнув з-під уламків чотири трупи — машиніста, кочегара і двох з бригади.

— А знаєте, що я вам скажу? — звернувся до товаришів Микола.— Адже аварію хотіли влаштувати нашому ешелону. Якби наш паровоз не зіпсувався на останній станції, то раніш пройшов би наш ешелон.

— Так то воно так, але як же попереду могли знати, що йтиме наш ешелон?

— Чи не попередив бува якийсь телеграфіст-петлюривець?

Уночі прийшов допоміжний поїзд з робітниками, і вранці ешелон по очищеній колії знову рушив уперед.

На станції Конотоп їх наздогнав другий ешелон.

Тут уперше можна було купити білого хліба, булок, ковбаси, сала та інших продуктів, які давно вже вийшли з ужитку московського курсанта. А через те що перед відправкою кожен одержав за минулих півмісяця плату, то покупців було досить і перекупки були атаковані цілим батальйоном.

Решту дороги проїхали без пригод. Прокинувшись уранці на п'ятий день подорожі, курсанти крізь відчинені двері й вікна побачили Київ. Білі будиночки на околицях, що потопали в квітучих вишневих садках, масивні будівлі

центральної частини серед зелені і сонце — тепле весняне сонце обливало яскравим світлом красиве, ніби нове місто.

Годині о десятій пролунала команда «строїтись». Запорошені в довгій дорозі, вже з шинелями в скатку через плече, рушили курсанти на місце, з цікавістю оглядаючи вулиці.

Після голодної Москви впадали в очі відчинені крамниці, магазини, ресторани і публіка, що гуляла весняним ранком у легких білих костюмах та мереживах, безтурботна й весела. Єдиним носієм слідів останньої окупації були вивіски різних підприємств і установ, переіменовані за наказом Петлюри на український манір. Крізь погано замазану фарбою вивіску «Парикмахер» видно було «Цирульня» замість «Типографія» — «Друкарня».

Ось і нова оселя курсів — величезний триповерховий будинок колишнього кадетського корпусу, який міг вмістити мало не дивізію.

Нарешті вдома!..

Розділ 3

Першу роту розмістили нагорі, в просторих, світлих кімнатах, вікна яких виходили в лісок. У різних частинах корпусу оселився комсклад з сім'ями, службовці, госпкоманда, околודок, схожий устаткуванням на лазарет, усілякі цейхгаузи, класи, кабінети.

Цілий день кипіла робота. Годині о п'ятій, коли ліжка були розставлені, а матраци набиті, курсантам об'явили, що вони вільні і, першого дня, хто хоче, може йти в місто навіть без записки про звільнення.

— Ти підеш куди-небудь? — спитав Микола Сергія.

— Ні, чогось не хочеться.

— Ну, а я піду пошукаю рідню. Тут десь сестра моєї матері проживає — значить, моя рідна тітка. Але, крім того, що вона живе на якійсь Солом'янці, я нічого не знаю.

— Ти, здається, нічого нам раніш не говорив про неї?

— А я, правду кажучи, сам тільки в вагоні згадав, — усміхнувся Микола. — Дай, думаю, пошукаю, може, якраз пригодиться.

Зовсім смеркло, але в приміщення ніхто не йшов — дуже хороший був вечір.

Микола досить невиразно пам'ятав свою тітку — Марію Сергіївну Агорську. Не бачив він її вже близько десяти років, якраз з того часу, коли вона з другим чоловіком і дев'ятирічною дочкою виїхала з Москви в Київ.

І він пригадав невеличку худеньку дівчинку в коричневому платтячку, з якою ходив колись «говіти» до одної церкви.

Виявилось, що Солом'янка зовсім близько, і Микола легко дістав усі потрібні йому відомості від першого ж зустрічного.

Підійшовши до білого будиночка з невеличким садком, засадженим кущами бузку, він заглянув спочатку через щілину в паркані.

За невеликим столиком у садку сиділа жінка й пила чай. Трохи придивившись, Микола впізнав свою тітку.

«Ну, звичайно, вона, тільки постарілась,— подумав він,— років сорок з лишком, мабуть, буде».

І Микола, відсунувши клямку, одчинив хвіртку.

Стара жінка зустріла його злякано. Він впевнено підійшов до столу.

— Здрастуйте, тьотю! Не впізнали? Микола, рідний ваш племінник.

— Ой, боже ти мій! — сплеснула тітка руками.— Та звідки ти? Ну йди, поцілуємось, Еммочко! Еммо! Іди сюди, біжи швидше!

На її поклик з дверей вибігла дівчина років дев'ятнадцяти, в білому ситцевому платтячку і з книжкою в руках.

— Твій двоюрідний брат. Та поздоровкайся ж, голубонько, чого як стовп стоїш?

— Здрастуйте! — підійшов до неї Микола, простягаючи руку.

— Здрастуйте! — відповіла вона і з цікавістю оглянула його.

— Та ви що? — обурено крикнула тітка.— Ніби на балу познайомились! А колись, певно, вкупі верхи на стільцях катались!

— Це від незвички,— дзвінко засміявшись, сказала Емма.— Сідай пити чай.

Микола сів. Стара жінка засипала його запитаннями.

— Ну, як мати, сестри? А батько? Ой, безпутний він у тебе був! Мабуть, у більшовики пішов? А ти чого в та-

кому вбранні? — ткнула вона пальцем у його гімнастюрку.— В полку, чи що, служиш?

— Ні, на курсах.

— Значить, ніби юнкер? Ну, доброволець, чи, може, й комуніст?

— Мамо! — перебила її Емма.— Вже давно дзвонили, спізнишся!

— Правда, правда! — заметушилася стара.— Мабуть, уже «від Іоанна» читають.

Микола з Еммою залишилися удвох.

Настав м'який весняний вечір. Далеко, ледве чутно, дзвонили дзвони. Микола подивився на Емму й усмінувся.

— Правда, що ти комуніст?

— Правда, Еммо.

— Шкода! — протягло сказала вона.

— Про що шкодувати? Я пишаюся цим.

— А про те, що пропадеш і ти, коли комуністів розіб'ють. А по-друге, без віри все-таки дуже погано.

— Але пробач! — здивувався Микола.— По-перше, чому ти думаєш, що нас розіб'ють? А по-друге, ми теж не зовсім без віри.

— Яка ж у тебе віра? — засміялась Емма.— Чи не толстовська?

— Комуністична! — палко відповів Микола.— Віра в свою справу, в людський розум, у торжество праці. А головне — віра в свої руки, у власні сили, з допомогою яких ми досягнемо цього.

Емма здивовано подивилась на нього.

— Ого! Ти, виходь, фанатик.

Трохи помовчали.

— Розкажи мені що-небудь про Москву,— примирливим тоном попросила вона.— А то тут так багато різних чуток.

Микола почав розповідати, спочатку досить сухо, потім захопився. Розказав про те, як відбувалась Жовтнева революція, як робітники захопили владу. Про відокремлення церкви, про жіночий рух. Говорив образно, пересипаючи мову дотепами й порівняннями.

Емма слухала уважно, але недовірлива і трохи іронічна посмішка не сходила з її губ.

— Що ти читаєш? — Микола простягнув руку до книжки, що лежала на колінах у Емми.

Вона подала йому невеликий томик оповідань і, немов просячи вибачення, зауважила:

— Це ще з маминих. У нас трудно хорошу книжку дістати.

— Хочеш, я принесу тобі? — запропонував Микола.

— Добре, принеси, тільки не революційну.

— Ти дуже упереджена, Еммо,— засміявся він.

— Не упереджена, а не люблю нудних книжок. Та й мама буде гніватися.

— Я принесу не нудну, а вже з мамою ладнай сама, як знаєш. Адже ти вже не дитина.

Микола хотів попроситися. Була вже темна ніч.

— Куди ти підеш? — зупинила його Емма.— Ти по тешніх горах і дороги не знайдеш. Лягай у нас, я тобі постелю на веранді.

Перспектива блукати по незнайомих вулицях мало вабила Миколу, він погодився.

— Ти, звичайно, прийдеш до нас на свято? — спитала Емма.

— Прийду, якщо ти не будеш мати нічого проти.

— Не маю,— усміхнулась вона,— хоч ти й більшовик.

— На добраніч!

— На добраніч!

— Еммо! — спитав Микола, раптом зупинившись і щось згадавши.— Скажи, між іншим, де твій вітчим, Вячеслав Борисович?

При хиткому полум'ї йому здалося, що Емма ледь-ледь здригнулася. «Вогко!— майнула в його голові думка.— Яке у неї легеньке плаття...»

— Він... поїхав, він незабаром повернеться...— квалливо промовила Емма і, повернувшись, вийшла.

Микола залишився сам. Роздягнувшись, кинувся в постіль і спокійно думав про щось, докурюючи цигарку. Але незабаром повіки його обважніли, склепились, і він міцно заснув, не випускаючи недокурка з пальців.

Розділ 4

Другого дня вранці Микола розказав товаришам, як він провів вечір.

— Обіцяв їй книжку принести, а що взяти—не знаю.

Якщо Бебеля — «Жінка і соціалізм», — коли б не здалася їй нудною.

— А ти візьми спочатку що-небудь Коллонтай. Книжки у неї, правда, трохи тее... різкуваті, але нічого, а потім можна й Бебеля.

Наші друзі вирішили детально на перший раз оглянути Київ, який здавляв їм таким привабливим. Вийшли зранку. Перейшли через невеликий місток над залізничною колією, звернули праворуч і незабаром опинились на базарі.

— Еге, брат! Ці голоду не знали, — показав Сергій на людей біля навантажених возів, запряжених волами. — Це не те, що наші опродрозверстані селяни.

— Я думаю, коли б вони знали, що таке неврожай, то не годували б таку силу розбійницьких зграй. А то — там Струк, там Мазуренко, там Клименко...

Піднялися нагору, звернули на красиву й тінисту Фундуклеївську і вийшли на Хрещатик.

Тут життя било повним темпом. Ресторани, рисаки, напахчена публіка. Зовсім-зовсім, як у добрий старий час. Ще, можливо, розгульніше і гарячковіше.

На зеленому схилі вибрали незайняту лаву і сіли відпочити.

— Красиве місто!

— Красиве! Тільки наволочі в ньому всякої надто багато. Скільки тут переховується агентів петлюрівських, донських, іноземних, а то й просто колишньої чорної сотні!

— Взагалі старим душком тхне. Навіть така дрібниця — назви вулиць: Дворянська, Поліцмейстерська, Жандармська...

Внизу на Дніпрі гули пароплави, тяглися баржі, снували маленькі човники, що здавалися звідси іграшковими.

Минули канікули, почались заняття. Тепер майже цілий день на плацу можна було бачити то одну, то другу роту, що марширувала або розсипалася в стрілецький цеп. Микола, проте, встиг ще раз побувати у Агорських і, до речі, занести обіцяну книжку. Коли він віддавав її Еммі, вона розчаровано зауважила:

— Я так і знала, що ти не принесеш нічого путнього. Але книжку взяла.

Минуло кілька днів. На одних із зборів комосередку

комісар зробив доповідь про значення курсів, що були не тільки кузнею пролетарського комскладу, але й бойовими одиницями, надійною опорою радянської влади.

— Київський гарнізон ненадійний,— говорив він,— в частинах ще живе дух партизанщини. Західна Україна кишить біло-петлюрівськими бандами. А тому будьте наготові, вчіться старанніше, пильніше стежте за тим, що діється поблизу і навколо вас. Ворог не такий сильний у відкритому бою, як своєю хитрістю. В кожному номері газети ви натрапите на заголовки: «Змова», «Зрадництво». «Запроданство». Ми нічим не гарантовані від того, що контрреволюція не зробить спроби закинути й до нас одне з своїх щупальців, хоч би тільки для розвідки.

Останнім стояло питання про обрання нової президії осередку. Коли намічали кандидатів, хтось запропонував:

— Горінов!

І цілком несподівано для себе Сергій потрапив у президію.

— Слухай, Еммо! Чого ти весь час сидиш удома?

— А куди мені ходити?

— Ну, куди? Мало хіба куди? Ось Першого травня парад буде, приходь подивитись.

— Може, і прийду, якщо буде час.

— Час? А що ти таке особливе робиш?

— Як — що? Допмагаю матері... книжки читаю...

— Мамашині?

— Ні, Бебеля!

— Ага! — переможно вигукнув Микола. — А казала — нецікаво. Подобається?

— Як тобі сказати,— зашарілась Емма,— книжка дуже серйозна і для мене труднувата. Крім того, у ній говориться прямо про такі речі, про які взагалі не прийнято говорити відкрито.

— Через те ж вона й хороша книжка, що ріже, як ножем, справжню правду.

Двері з кімнати відчинились, і Микола з садочка побачив, як через веранду, швидко прямуючи до вулиці, пройшов якийсь невисокий чоловік у цивільному пальті.

— Хто це? — спитав він Емму.

— Це брат мого вітчима. Він приїхав у справах на місяць і зупинився в нас.

— Знаєш що? — запропонував Микола.— В наступне свято приходь до нас у лісок гуляти. Я тебе познайомлю з своїми двсма найкращими друзями.

— Для чого?

— Ні для чого! От чудна — просто так. Я хочу, щоб ти про комуністів не думала так погано.

— Ні, Колю! Я погано про них не думаю, я тільки не розумію їх.

— Зрозумієш коли-небудь. Так ти прийдеш?

— Не знаю. Мама буде гніватись.

— Ну от! А казала, що не дитина.

— Ну, добре! Тільки зайди за мною сам.

— Слово?

— Слово!

Ніч була ясна, місячна. Сергій сидів у караульному приміщенні — сьогодні він був розводящим. Проглядав гарнізонний статут, що валявся на столі, зрідка поглядав на стінний годинник. Вийшов на повітря. Постав, потім не поспішаючи вернувся назад. Об щось спіткнувся, мало не впав і раптом зупинився й завмер, припавши до одної з двоколок.

До маленької залізної хвіртки, в кутку кам'яного муру, прямували дві тіні. Підійшли і спинилися. Хтось чиркнув сірником, і при світлі Сергій виразно побачив обличчя невисокого чорноволого чоловіка з маленькими вусиками.

— Обережніше! — неголосно промовив другий, що стояв у тіні.

Здивований Сергій почув, як клацнув замок і тихенько скрипнула, відчиняючись, хвіртка.

— Стій! — кинувся він уперед, клацнувши затвором.— Стій! Хто ходить?

— Тихше! Свої!

Місячне світло, прорвавши хмару, впало на землю, і Сергій побачив перед собою... начальника курсів.

— Що ви тут робите? — спитав той.

Сергій відповів і спитав у свою чергу:

— А хто з вами, товаришу начальник?

— Дивак,— усміхнувся начальник.— Та це ж черговий по гарнізону.

Сергій дзвінко засміявся.

Вранці Сергій розказував товаришам про свою нічну пригоду, і вони досхоchu наредготались:

— Своя своїх не впізнаша.

Стояв теплий, ясний ранок. Було не більше як десять годин.

— Ну, хлопці, ходімо, куди я вам казав,— запропонував Микола.

Вони вийшли, попрямували знайомою Миколі дорогою і через двадцять хвилин були коло білого будиночка.

— Посидьте на отій лавочці, а ми зараз вийдемо,— сказав він товаришам.

— Ти тільки недовго!

— Ні, я миттю.

«Мить» тривала принаймні з півгодини.

Нарешті хвіртка відчинилась, і з неї вийшла спочатку Емма, потім Микола з якимось чоловіком, який попрощався з ним за руку і пішов у другий бік.

— Ти чого, Сергію? — спитав трохи здивований Володимир, помітивши, як той швидко обернувся, втупивши очі на чоловіка, що віддалявся.

— Знайомтеся: Сергій, Емма,— підійшов Микола.

Сергій машинально подав руку, майже не обертаючись.

— Та що ти там побачив? — перепитав Володимир.

— Он там... хто це пішов?

— Он що! Це брат вітчима Емми, Юрій Борисович Агорський. А що? Хіба ти з ним знайомий чи він схожий на кого-небудь?

— Еге ж... схожий,— неухажно пробурмотів Сергій.

Всю прогулянку він був задумливий і не дуже уважний. Микола навіть образився.

Емма теж трималася дивно, і Миколі здалося, що її очі трошечки заплакані.

— Що з тобою? — спитав він, коли вони залишилися позаду.

— Нічого! — спалахнувши, відповіла Емма.

— Ні, «чого»! Я ж бачу!

— Мама знайшла у мене твою книжку й кинула в грубу, через те ми з нею трохи посварились.

— І все?

— І все... Чи не дістанеш ти мені де-небудь ще таку книжку, а то я прочитала її тільки до половини.

Прогулянка не ладилась. Емма незабаром сказала, що

До стор. 24.

у неї чи то голова болить, чи то якісь справи. Її провели додому.

— Слухай! — накинувся на Сергія Микола, коли вони йшли назад.— Чому ти сьогодні такий, немов тебе чимось по голові двигнули?

— Чому? Та тому, що я готовий закласти свою голову проти мідного п'ятака, що під час обходу вночі я бачив не чергового по гарнізону, а отого чоловіка, з яким ти тільки що прощався за руку.

— Не може бути!

— Може, коли я кажу.

— Але що ж це означає? Ти ж кажеш, що з ним був начальник курсів.

— А це означає, що у начальника є знайомства, які він вважає за краще чомусь приховувати...

Вони йшли ліском, Володимир зупинився.

— Тс! Слухайте! Що це таке?

«Та-тара-та-та-тата», протяжно і ледве чутно доносив вітрець з боку курсів далекий дивний сигнал.

— Чи не тривога буває?

— Ні! — відповів, прислухаючись, Сергій.— Тривога подається не так, це збір.

— Справді, це збір,— погодився Володимир.— Але для чого б це?

Вони, прискоривши ходу, пішли на сигнал.

Ще здалеку вони побачили, як з усіх кінців переповненого гуляючими ліска квапливо збиралися курсанти. В самому корпусі теж панувало незвичайне пожвавлення: бігали курсанти, метушились каптьори, відчинялися цейхгаузи — речовий, збройовий, продовольчий, а в коридорах спішно строїлись роти.

Загальна команда «струнко». Комісар об'явив, що отаман Григор'єв, який досі підлягав радянській владі, з своїми військами несподівано виступив проти Української Республіки. Він оголошується зрадником, який стоїть поза законом і якого треба знищити. Згідно з наказом Наркомвійськ України, курси через чотири години виїжджають на новий фронт.

Завдання — одержати патрони, підсумки, патронташі, палатки, котелки, фляги.

Здати — постелі, корзинки, книжки, матраци. Наван-

тажити на одні двоколки хліб, консерви, продукти; на інші — кулемети і стрічки.

І все це за чотири години.

Робота закипіла шаленим темпом. Коли б хтось подивився збоку, йому здалося б, що корпус повен мешканців дому для божевільних. Від збройового цейхгаузу—до речового. Від речового — до продовольчого. З першого по верху — на другий. З другого — на третій.

На визначений строк усе було готове. Курси вишикувались перед корпусом.

Останнє гаряче напутнє слово представника Наркомвійськ. Команда.

Під звуки музики й «ура» сірі колони рвуться вперед.

Розділ 5

По один бік Кременчук, по другий — Крюків. Вночі по величезному мосту, через Дніпро, що з'єднавав обоє міст, квапливо пройшли курсанти. Через кілька годин місто почало наповнюватись панічно відступаючими червоними напівпартизанськими частинами. Їх зупиняли і поспіхом з'єднували в загони. Підійшли червоні броньовики, ще якісь курси. Як тільки розвиднілось, по місту загуркотіли гармати.

Григор'євці наступали.

Цілий ранок гуркотіли тридюймовіки, бігали сюди-туди броньовики й автомобілі. Червоні частини готувалися до контрудару.

Сергій лежав за великим каменем біля наріжного будинку і стріляв.

— Серьожо! У мене залишилось тільки дві обойми! — кричав Микола.

— На ось тобі ще три,— кинув із своїх той.— Та дивись, марно не витрачай...

— Я...

Артилерійський снаряд, влучивши в дах сусіднього будинку, заглушив його відповідь, і біла хмара пилу закрила його від очей.

— Колю... Колько!..— стурбовано гукнув Сергій.

— ... я і не випускаю їх марно! — почувалася запальна відповідь.

Постріли гримотіли всюди. Десь далеко на фланзі за-

лунало «ура», ближче, ближче, покотилось по цепах. Червоні наступали. Опівдні ні в місті, ні за містом уже нікого не було. Розбиті банди втікали, радянські частини переслідували їх.

Через два тижні григор'євських банд уже не було. Але вони не були знищені цілком. Вірні своїй партизанській тактиці, вони під натиском червоних розпалися й розпорошились між дрібнішими зграями, яких повно було на Україні.

Перед світанком, розсипавшись у цеп, загін курсантів обережно оточував невелике село, в якому, нічого не підозріваючи, міцно спала невелика, п'яна банда.

Не доходячи до села з півверсти, цеп заліг. Перша рота, відділившись, невеликим видолинком пішла в обхід. Ні розмов, ні шепоту, ні гомону. В передсвітанковій імлі показалися білі хати. Рота безгучно, мало не поповзом змінивши напрям, залягла впоперек шляху.

— Тихше, — півголосом сказав, глянувши на годинник, командир взводу. — Зараз наші будуть наступати. Замріть! Вогонь тільки по свистку.

Минуло десять нестерпно довгих хвилин.

— Коли б швидше...

— Встигнеш, Миколо, — пошепки відповів Сергій. — Куди ти завжди поспішаєш... Чуєш?

На дзвіниці часто, тривожно вдарили на сполох. Слідом затрікотіли постріли, і за кілька хвилин загупотіли коні, на яких мчали бандити.

Різкий свисток пронизав повітря. Влучний раптовий вогонь зробив своє діло, зваливши багатьох вершників.

Видно було, як по зелених сходах хлібів щодуху втікали залишки розбитої банди.

Село оточили. Деякі бандити не встигли втекти і поховалися в селі.

Через півгодини трьох чоловік уже вели до штабу коло церкви.

— Чия банда? — спитав одного з них командир.

— Горленкова, — відповів похмуро, не підводячи очей, патлатий здоровило.

Іх зачинили в міцну дерев'яну баню і поставили вартового.

Курсанти тимчасом розбрелись по хатах і жадібно підживлялися хлібом, молоком і салом.

— Хазяїне,— спитав Володимир,— є в тебе дьоготь?

— Нащо тобі? — здивувався Сергій.

— Чоботи потріскались.

— А пошукай, десь там було на подвір'ї трошки,— нехотя відповів старик, але сам не пішов, очевидно побоюючись залишити хату на солдатів.

— «Пошукай!» От чортів старик, де це в нього там шукати? — бурчав Володимир, опинившись на подвір'ї багатого селянина.— Тут он скільки всячини навалено.

В знайденому барилі дьогтю не було, і Володимир хотів уже йти назад, як погляд його упав на маленьку блискучу річ, що валялась на землі. Він нахилився і підняв зігнутий літерою «Г» розривний капсуль від російської гранати.

Володимир уважно обдивився і помітив під снопом приставлених до стіни конопель кільце від невеликих дверцят.

«Ага!» Обережно одійшовши, він побіг до своїх.

— Підозріло! — погодились товариші і, схопивши гвинтівки, пішли на подвір'я.

Розкидали на всі боки мотлох, одкинули снопа. Знайшли невеликий отвір, мабуть, вхід у колишній курник.

— Гей! Хто там! Виходь!

Тихо.

— Може, там нікого й нема,— сказав Микола і, нахиливши гвинтівку, заглянув у темряву.

Раз... два... три...— бахнули один за одним револьверні постріли, і з дверей прожогом вискочила темна постать.

«Чистим прийомом» Володимир спритно полоснув його прикладом по голові, а Сергій міцно схопив утікача за руки. Микола зблід, похитнувся, невпевнено вхопився за край воза і, не втримавшись, упав — він був поранений.

На постріли з усіх боків збіглися курсанти. Бандита зв'язали. Миколу обережно перенесли до хати.

Спійманий нахабно дивився на навколишніх. Вивернули його кишені: лист, наказ і жовтоблакитний значок. Офіцер, колишній штабс-капітан, а теперішній отаман — Горленко.

Микола був тяжко поранений. Куля пробила верхівку правої легені й застрягла десь біля лопатки.

...Під кам'яним муром — церковною огородю, перед

відділенням курсантів, похмуро схиливши голови, стояли чотири чоловіки, як спіймані вовки, зиркаючи спідлоба. Сергій подивився на них холодно і спокійно.

Другого дня ешелон швидко віз курсантів додому — в Київ.

Розділ 6

Зустріч була влаштована урочиста, з промовами і квітами.

Начальник курсів сказав кілька привітальних слів, поздоровляючи з щасливим поверненням.

Другого дня ховали вбитих товаришів. Сумно й урочисто звучав похоронний марш.

У натовпі Сергій на мить побачив Емму. Вона уважно придивлялась до рядів курсантів, що проходили, і, здавалось, когось шукала.

Він був у строю і тому сказати їй нічого не зміг.

Миколі зробили операцію і вийняли круглу свинцеву кулю.

— Бач яка погань застрягла,— сказав лікар, зваживши її на долоні.— Одразу видно, що з паршивого револьвера.

Коли Сергій виходив з курсового лазарету, йому сказали, що його хоче бачити якась дівчина.

Він пішов у садок і побачив Емму. Привітно поздоровкався з нею. По її схудлому обличчю і неспокійному погляду він одразу догадався, про що вона хоче спитати. Розказав їй усе сам.

— Йому тепер легше?

— Легше. Приходьте днів через три, і ми разом до нього підемо.

Емма відповіла йому вдячним поглядом.

Вона прийшла після стройових занять. Пішли в лазарет. В передній наділи чисті білі халати і пройшли в другу палату.

— Ми до тебе в гості,— сказав, входячи, Сергій.

Микола радісно зустрів їх.

— І ти прийшла?

— Прийшла.

— А як же вдома?

— Хіба я дитина.

Сергій, збрехавши щось, вийшов, залишив їх удвох.

— Ти змінилася, Еммо,— зауважив Микола.

— Може й так, Колю. Я багато думала останнім часом.

— Про що?

— Про все. Прикро стає. Життя дуже одноманітне. Навкруги кипить, а тут одне та й одне.

— А бог як?

Подивилась на нього, подумала трохи, спитала серйозно:

— Невже ти думаєш, що я й справді до останнього часу в це вірила? Треба було хоч чим-небудь заповнити життя, якщо нічого іншого не було. Та й не дуже хотілося завдавати матері прикрості.

— Ну, а тепер?

Емма зупинилась нерішуче.

— Тепер не знаю...

Вони прощалися. Микола міцно потиснув їй руку і сказав напівжартома:

— Думай тільки більше. Про все, спочатку.

— Спочатку про тебе, а потім про все...

— Чому? — він на мить спіймав її погляд.

Ледве-ледве усміхнулась, зупинилась коло дверей, хотіла щось додати. Не сказала і вийшла.

Все пішло своїм звичаєм. Почались посилені класні заняття. Сергій — голова курсового комосередку. Ця посада вимагала від нього виконання багатьох нових, невідкладних обов'язків, багато в чому відмінних від обов'язків осередків, що виникали в мирний час. Туди, сюди. На вимоги Гувузу — для відповідальної оперативної роботи виділяти найбільш надійних курсантів-комуністів. Бувати на всяких секретних засіданнях і нарадах. Вести облік і видавати членам зброю. Словом, бути в самій гущі роботи. Він ночував тепер не в спільному приміщенні, а в невеликій зручній кімнатці комосередку і пізно засинав на широкому шкіряному дивані, біля польового телефону, що був з'єднаний з головними квартирами величезного корпусу.

Замість хворого, трохи неповороткого комісара був призначений інший. Молодий, розумний латиш Ботт одразу увійшов в курс подій і повів разом з Сергієм дружну, жваву роботу.

І часто пізно вночі Сергій прокидався, почувши крізь сон співучі виклики фонічного апарата — два тире крапка: — — . — — .

Робота і навчання йшли повним ходом. Але от мирне життя перервалосся знову. Було якесь свято, вранці перевірка не проводилася, і багато курсантів повставали трохи пізніше, ніж звичайно. Ранок був жаркий, сонячний. Курсанти розбрелись по ліску й по садочку, безтурботно прогулюючись і відпочиваючи.

Сергій тільки що зібрався йти до ставка, коли раптом по околицях покотились швидкі, виразні переливи сигналу «тривога». «Це вже не збір», майнула у нього думка. І він побіг нагору, до піраміди з гвинтівками.

Ніхто нічого не знав. Командир батальйону громовим голосом кричав:

— Строїться!.. Швидко! — І майже на ходу подав курсантам, що стояли в строю, команду:— За мною, бігом марш!

Ось знайомий лісок, ліворуч насип, місто кінчається. Що таке?

— По околиці міста від середини в цеп!

Захекані курсанти швидко розсипаються в цеп; то-рохтять по землі кулемет.

Он воно що! Щодуху мчать на курсантів якісь вершники. Швидко знімається з передків чиясь батарея.

— Ого-онь! — лунає команда.

І цеп, що випередив у розгортанні на кілька хвилин невідомого противника, палить його їдким вогнем куль.

Хтось падає; марно намагається приготуватись до стрільби батарея. Пізно! Надто сильний вогонь дисциплінованої частини.

— Припинити стрільбу! Здаються!

Цеп, кидаючись уперед, захоплює батарею загадкового противника.

— Хто ж це? — чути здивовані голоси переможців.

І від краю до краю швидко передається і перекочується по цепу:

— Багумський полк повстав... Багумський полк зрадив.

Сергій нахмурих брови. 9-й Багумський полк — півтори тисячі чоловік — найбільша одиниця гарнізону.

Цілу ніч збирались надійні частини гарнізону: 4-ї, 5-ї, 6-ї курси кавалерійські, дрібні партійні загони.

О дев'ятій годині ранку полк виступає, до дев'ятої години йому пред'явлений ультиматум — здати зброю...

Без десяти дев'ять. Київ наче вимер; по вулицях звиваються цепи. На рогах вулиць припали до землі кулемети. Ще залишилось кілька хвилин. На автомобілі під'їжджає Наркомвійськ України, дивиться на годинник. Замість відповіді з того боку першою стрічкою ризонув кулемет.

Наркомвійськ підвівся, спершись ліктями на борт машини. Подав сигнал.

Через голови принишклого Києва заревіли гармати по Бендерських казармах.

Перестрілка на вулицях тривала недовго; з боку повсталих постріли почали вщухати.

Сергій біг одним з перших по Керосинній вулиці і, завернувши за ріг, побачив спину багумців, що поквапливо втікали, і викинутий білий прапор.

— Здаються!

— Багумці здаються!

— Схаменулися все-таки,— говорить Наркомвійськ.

— Припинити вогонь!

Полк був роззброєний і розформований того ж дня.

Надвечір все уже було спокійно й тихо. Вдень звичні кияни спочатку боязко виходили на двір, потім — на вулицю. Не бачивши нічого для себе загрозливого, полегшено і задоволено зітхали.

Увечері, як і завжди, Хрещатик був повний. Снували лихачі; горіли вогні; гуляла гарно вбрана, весела публіка.

Біля курсів стояли посилені пости і ходили патрулі.

Розділ 7

В Сергійову кімнату увійшли захекані Володимир і Микола.

— Діло є,— сказав Володимир трохи схвильовано.— Тут, брат, навколо нас якась чортівня починає творитися.

— В чому річ?

— А ось у чому. Сьогодні я днювальний, а через те

на заняттях не був. Відстоявши свій час, я змінився, взяв книжку й ліг під кущем у ліску. Кругом нікого нема. Потім чую — хтось іде, дивлюсь — начальник. Я не звернув би уваги, але згадав про твої підозріння. Куди, думаю, його чорт несе? Тихенько за ним. Коло шляху над ярком він зустрівся з тим самим чоловіком...

— З Агорським? — швидко спитав, насторожившись, Сергій.

— З ним. Начальник передав йому великий синій згорток і сказав кілька слів. А потім пішов, ніби нічого й не сталося, далі. Я його залишив, коли він входив у ворота артурців. От і все.

— Дивно щось!

Друзі замислились.

— Знаєте що, — сказав Сергій. — Я думаю, що цей хитрий лис передав Агорському якись потрібні секретні відомості. А потім пройшов далі, до артилеристів, щоб приховати сліди своєї відлучки.

— Мабуть, так воно і є!

— Що ж тепер робити?

— Насамперед — за комісаром.

Прийшов Ботт. Йому розповіли все з самого початку.

— От що, товариші, — сказав він. — Якщо арештувати Сорокіна, то, напевне, ніяких доказів не знайдеться, а попереджені спільники поховаються, і справа буде зірвана. А крім того, на чому, власне, ґрунтуються всі ваші підозріння? А якщо між ними просто які-небудь особисті справи?

— Треба згорток дістати, — промовив Володимир.

А як ти його дістанеш?

— Я спробую, — сказав Микола, що досі весь час мовчав.

— Ти? Яким чином?

— Це вже моє діло, — коротко відповів він. І, повернувшись, вийшов.

Емма сиділа за столом і щось читала.

— Ти що, добродійко, читаєш? — підійшла до неї мати. — Знову непристойне?

— Я непристойних книжок не читаю, — спалахнула Емма.

— Знаю, знаю! Дай-но сюди!

Емма подала матері звичайнісіньку книжку — Уелса.
— Отож-бо,— похитала головою стара.— Ох, господи, от на гріх принесло племінничка. Не було клопоту... Жевжик якийсь!

— Він не жевжик зовсім і набагато кращий за всіх ваших дурних Митеньок та Вовочок,— палко заступилась Емма.

Стара, ошелешена таким несподіваним захистом, підозріло скоса глянула на неї:

— Та ти, голубонько, чи не тее?..

Різка відповідь застигла на губах Емми.

Вона побачила, що біля паркана, в затінку під акацією, стоїть Микола і мовчки показує їй невеличкого папірця. Встала й помітила, як, просунувши записку в щілину, він зник. Стара нічого не бачила й пішла в кімнату, довго ще звідти чути було, як вона щось бубоніла.

Емма підійшла до грядки і, зриваючи квітку, непомітно підняла папірець:

«Приходь неодмінно через півгодини на наше місце в лісок, треба дуже серйозно поговорити».

Через п'ятнадцять хвилин, накинувши шарф, Емма тихенько вийшла на вулицю і кваплячись попрямувала до ліска. Микола вже чекав її, походжаючи по галявині. Вона гукнула його.

— Еммо! — він міцно стиснув їй руку,— я боявся, що ти не прийдеш.

— Що трапилось? — стурбовано спитала вона.

— Трапилось щось погане, мій друже. І я сподіваюсь на твою допомогу.

— Чим же я можу допомогти?

— Слухай, Еммо. Я вважаю тебе тепер майже зовсім нашою. Ми багато говорили і, здається, добре одне одного зрозуміли. Тепер ти повинна постаратись допомогти нам розв'язати одне завдання. Твій вітчим — білий офіцер.

Емма здригнулася, трохи відсахнувшись.

— Як? Ти знаєш?

— Знаю. Я давно про це догадався. Але не в цьому річ. Ти ж у цьому аніскільки не винна... Його брат — шпигун.

— Юрій Борисович? — Емма глянула великими здивовано-зляканими очима.

— Еге ж. Тепер таке діло: сьогодні до нього потрапили якісь папери. Ти повинна хоч би там що дістати їх, якщо вже не пізно...— І Микола додав лагідно: — Еммо, це для нашої справи і... для мене.

Емма схвильовано заговорила:

— Колю, ти не думай, що я приховувала про вітчима. Ні, я сама не люблю його. Я думала... я боялась, що ти не будеш тоді до нас ходити. А той — я вперше чую, що він шпигун. Папери... Він сьогодні приніс якісь папери і довго розглядав їх. Ходить він кудись вечорами. Але потім... Що ж мені робити? Я не люблю їх. Я повинна буду піти від них, але куди? Я нічого не знаю.

Прості й гарячі слова Емми глибоко зворушили Миколу. Він міцно стиснув їй руки:

— Еммо... Я тобі обіцяю. Я допоможу тобі. Ми знайдемо вихід. Ти мені віриш?

— Вірю...

— Ну, от. Тепер придумай, як дістати отой синій згорток. Добре було б зробити так, щоб не було помітно, що викрадений саме згорток. Якщо вони догадаються, що за ними слідкують і їх викрили, то всі наші плани можуть зірватися.

— Але якщо я й дістану, то як же я тобі передам?

— Я буду чекати до пізньої ночі на вашому городі біля снопів соломи, і ти перекинеш згорток тихенько через паркан.

Уже смеркало, треба було поспішати. Ліском вони пішли разом, а, вийшовши на дорогу, розійшлися в різні боки.

Проходячи повз церкву, Емма помітила, що служба там тільки що закінчилась. З церкви стали виходити люди. Що робити? Насамперед треба чимось виправдати свою відсутність. Емма пішла до паперті і змішалася з натовпом.

— А, Агафіє Петрівно, здрастуйте! — привітно поздоровкалась вона з якоюсь бабусею.

— Здрастуй, Еммочко, здрастуй! — солоденько заспівала бабуся.— Теж богу молилась?

— Молилась, аякже. Чого ж це ви давно у нас не були? Заходьте зараз посидіти. Мама все мене питає: «Чого це,— каже,— Еммо, Агафія Петрівна давно до нас не навідується?»

Бабуся — одна з найперших брехух — аж розцвіла, як почувла таке.

— Що ж, заїдемо, можна й зайти по дорозі.

Підійшли до дому. Емма відчинила хвіртку.

— Ти де це була? — суворо спитала мати, ще не помітивши гості, що йшла позаду.

— Здрастуйте, здрастуйте, Маріє Сергіївно! — медовим голоском заговорила та. — А ми з Еммочкою господу-богу на всеношній молилися. Ішли назад, я й думаю — дай зайду провідати знайому.

— Ласкаво просимо, просимо, заходьте, роздягайтеся, — запросила вдоволена мати.

Чай пили в кімнаті, бо небо облягали хмари. Звідкільсь прийшов і Юрій Борисович. Швидко почепив на вішалку біля веранди пальто і сказав, проходячи в кімнати:

— Дайте чого-небудь перекусити швиденько. Мені скоро бігти.

Всі сіли за стіл. Старі жінки балакали про всяку-всячину. Агорський жадібно їв смажене м'ясо. Емма наливала чай.

Хмари стали густіші. Десь далеко стиха заgrimіло.

— Мамо, — голосно сказала Емма, встаючи. — Зараз піде дощ, може білизну намочити в палісаднику.

— Ой, боже мій! Справді, біжи швидше, познімай, Еммочко, і неси сюди.

Емма швидко вийшла. Ось і вішалка, ось і одежа. Вона квапливо обмацала кишені, і гаряча кров хвилию вдарила їй у скроні. Папери тут!

Вона швидко зірвала своє пальто, Агорського, прихопила чепчик Агафії Петрівни, шмигнула до паркана й неголосно покликала:

— Миколо! Колю!

— Тут.

— На, держи! Забирай і неси все швиденько. Папери в кишені.

Перекинувши Миколі весь оберемок одежі, вона відчинила хвіртку і, зібравши з вірвовки білизну, побігла в кімнати. В ту ж мить краплі рясного дощу застукотіли по даху.

Все це тривало не більше як чотири хвилини.

За півгодини гроза пройшла, було вже зовсім темно.

— Ну, я піду, — сказав Агорський встаючи.

Через хвилину почувся його трохи стурбований голос:

— Маріє Сергіївно, ви не брали мого пальта?

— Ні!

— Що за чорт!

— Ой, боже мій! Що трапилося? Де ж Еммочине пальто?

— А чепчик мій? Мій мереживний чепчик?

— Обікрали... он хвіртка відчинена!

Агорський швидко вибіг на безлюдну вулицю... Кругом темно й тихо.

Злодії втекли.

Розділ 8

Захекавшись від швидкого бігу і досить важкої, а головне, незручної ноші, добре змоклий Микола нарешті зупинився перепочити посеред одної з глухих вуличок. Питьма навколо була, хоч в око стрель. Десь пробило одинадцять.

При світлі сірника він оглянув свій вантаж. Ось і папери. Еге, та вона й власне пальто експропріювала! А це що, баб'ячий чепчик? Тьху! Знову взявши на оберемок одягу, Микола пішов далі.

Ось і курси. Але чому так темно? Електрика зіпсувалась?

Він постукав у міцні дубові двері. Спочатку відчинилось невеличке віконце і виглянула голова, потім задзвенів ланцюг, двері прочинились.

Він пішов сходами. В величезному приміщенні було тихо, темно і не видно ні душі. Нічого не розуміючи, Микола зійшов униз і спитав вартового:

Де ж курсанти?

— А де ж ти був? — здивовано відповів той. — Уже дві години, як курси виїхали на фронт. Та вони ще, мабуть, на вокзалі.

Микола кинув свою поклажу. Як божевільний, стискаючи згорток, побіг він темними вулицями.

Двічі його зупиняли патрулі. Нарешті він добрався до вокзалу.

— Де ешелон з курсантами? — як бомба, влетів він до чергового.

— На дев'ятій колії.

Пролізаючи попід вагонами, стукаючись об буфери

і зчепи, Микола добрався до дев'ятої колії. Ось і ешелон.

На велику свою радість, він одразу натрапив на Сергія.

— Микола, нарешті!

— Серьожо, ось! — відповів той, передаючи згорток.— Де комісар?

— Ботта нема. Він з другою половиною курсантів виїжджає під Жмеринку з іншого вокзалу.

Швидко розгорнули синю обгортку. При світлі свічки побачили пачку наказів і карту з повною дислокацією частин на Україні.

Паровоз загув перед відправленням. Сергій швидко схопив трубку польового телефону й натиснув викличний клапан.

— Це ти, Сержук? Ага! Скажи машиністові, щоб затримався. До мого розпорядження не вирушати.

— А ти ж хто такий? — здивовано спитав Микола.

— Він комісар нашого загону,— відповів за того Володимир.— Ти, брат, тепер з ним не жартуй!

Вони вискочили і добрались до вокзалу. Сергій підійшов до апарата і викликав пасажирську станцію.

— Терміново попросіть комісара ешелону курсантів.

— Хто просить?

Минула хвилина, дві, три. Знову залунав дзвінок.

— Ну, що?

— Пізно,— проспівала мембрана.— Пізно, товаришу! Загін курсантів уже за семафором.

«Що ж робити? — подумав Сергій.— Ага! В Укрчека».

— Дайте місто!..— Зайнято... знову зайнято... О, щоб ви всі пропали!

— Товаришу комісар,— у кімнату вбіг стурбований черговий по станції.— На двадцять хвилин затримка ешелону... Зараз у мене військові, теж на якийсь фронт... Швидше, будь ласка!

— Гарзд! — з досадою крикнув товаришам Сергій.— Він од нас не втече. Я телеграфую... А тепер — поїхали!

Швидко добігли до свого поїзда, і ешелон, шарпнувшись, помчав у темряву, надолужуючи прогааний час.

Владно заревіла сирена. Криками голосів, стукотом розвантажуваних возів, брязкотом стягуваних кулеметів розбудили сторожко принішклий невеликий вокзал.

Сергій — на телеграф.

— Термінову в Київ.

— Ні! — І телеграфіст стомлено подивився на нього.—
Київська лінія знов не працює. Перервана. Тепер, мабуть,
до ранку.

— По Морзе?

— Розбитий ще минулого тижня.

— А через Яблунівку?

— Через Яблунівку можна. Тільки...

— Що там іще?

— Кравченко там. Всі телеграми перевіряє, і коли
вона у вас важлива, то може й не пропустити.

— Який там у чорта ще Кравченко?

— Хто його знає,— пояснив похмуро комендант.—
Був червоний, а тепер ось уже третій день нікого не ви-
знає. Телеграми перевіряє, поїзди пропускає не інакше,
як пограбувавши.

— Значить, він бандит?

— Не зовсім... Так, на бандита скидається. Та ви
спробуйте, може, і пропустить. Ми от тільки що через
нього продовольчу одержали.

«Щоб він здох!» сердито подумав Сергій.

Увійшов начальник загону:

— Товаришу Горінов! Зараз виступаємо. «Кучура»
під укiс броньовика звалив... там гармати.

— Родченко! — зупинив Сергій одного з курсантів.—
Залишся тут до ранку, і якщо лінія до ранку не буде
полагоджена, одвези цей згорток і телеграму в Київ.
Передай їх в Укрчека під розписку. Сам залишись на
курсах.

— Я з товаришами,— різко відповів той.— Віддай
кому-небудь з обозників.

— Родченко! — повторив Сергій твердо.— Я даю тобі
надзвичайно важливе доручення. Прочитай телеграму
і побачиш. Крім того, я тобі це наказую. Зрозумів
тепер?

— Зрозумів, товаришу комісар, буде зроблено,— від-
повів той і додав: — І скотиняка ж ти все-таки, Сергію!

Сергій загін зник у нічній темряві. На станції тьмяно
мерехтіли вогники ліхтарів.

Безшумно поповзла стрічка з Яблунівки, і хтось за-
питав з того кінця:

— Пашка! У вас хто?

Осовілий телеграфіст нехотя поклав руку на ключ і обірвав фразу. Бризнуло скалками розбитої шибки вікно. Затріскотіли постріли.

...Через годину байдужий і сонний телеграфіст вибирав відповідь:

«У нас тільки що були зелені — Стьопка Перемолов з хлопцями. Вбили коменданта й одного курсанта. Тепер нема зовсім ніяких. Анархізм повний... Іду спати».

Невеликий загін Сергія опинився серед густих лісів і грузьких боліт Волинської губернії з твердим завданням розбити банду.

Загін зупинився в глухому селі під лісом. Селяни дивувалися, що він не ганяв на всі боки і не вимагав щодня півсотні підвід. Загін роздивлявся. Вдень, щоб відвести очі, розвідки ходили в сусідні хутори й села. Надвечір і вночі десятки дрібних дозорів і розвідок, по три, по чотири чоловіки, непомітно розходились на всі боки по ярах, розповзались по хлібах, нищпорили по гаях. Удар готувався міцний і певний.

Розділ 9

Вночі глухою дорогою, темним принишклим лісом пробиралися два вершники.

— Праворуч, мабуть, пора звертати.

— Рано ще.

— Нічого не рано. По Кривому Логу коні вже стежку втоптали, так сам велів не їздити, щоб, значить, непомітно.

Вони звернули в гущавину. Але не встиг ще завмерти тихий шелест у видолинку, як заворушилось листя одного з густих кущів над дорогою і хтось напівшепотом спитав:

— Чули?

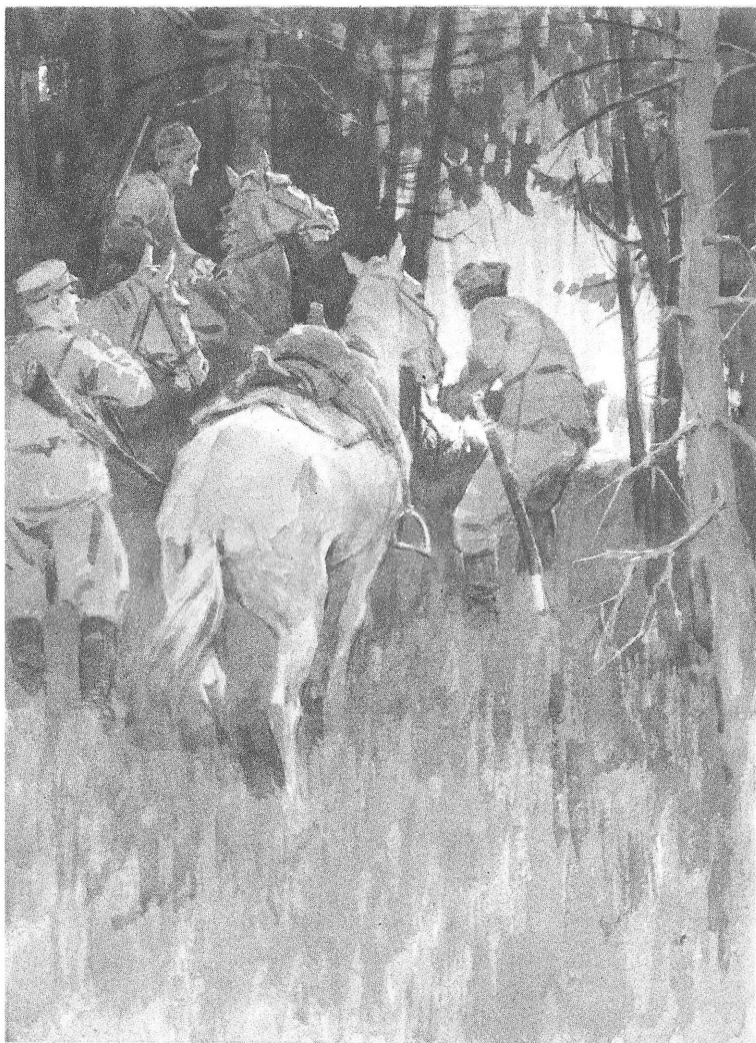
— Це вони, мабуть, до головної стоянки.

... — Ну, тоді за ними!

Спустились у вибалок. Прискорили ходу. Тхнуло вогкістю, внизу дзюрчав струмок. Микола, кілька разів спіткнувшись, попадав у воду.

— Бери правіше!

— Тс! Тихше, дивись!

До стор. 41.

Сажнів за сорок через освітлену галявину йшли ті самі двоє, тепер вони вели коней за поводи.

Кілька разів курсанти втрачали бандитів з очей, але потім знов наздоганяли.

Скільки верст тривало це висліджування, сказати було важко; глянувши на світний циферблат годинника, Сергій помітив, що з того часу, як вони звернули з дороги, минуло вже дві години. Але ось здалека пролунав невиразний гомін. Видно, подорож наближалась до кінця. Чим ближче, тим виразніше... І от, нарешті, зовсім близько-близько.

— Коли б не напоротися!

— Нічого, спочатку до передніх гукнуть.

Але ні задніх, ні передніх ніхто не спинив. Ліс одразу скінчився і відкрив перед ними велику лісову галявину. Це була стоянка і штаб головного ядра банди. Розвідники зупинились. Широкою червонуватою смугою жеврів світанок. Небо ставало безбарвного, сірого відтінку; віяло вранішньою прохолодою. Крізь туманну димку курсанти побачили цілу оселю нашвидку зроблених з зеленого гілля куренів, вози, коні, диміло двоє багать, біля яких вешталось кілька чоловік. Коли ще трохи розвиднілось, вони виразно побачили напнутий з сірої парусини намет — мабуть, самого отамана.

Залишивши позад себе бандитський табір, курсанти зникли в лісовій гущавині.

Отаман Битюг був сьогодні сердитий.

— Гей, Забобуро! — гукнув він до свого ад'ютанта. — Пришли-но до мене сотенних — Оглоблю і Черкаша... Та й Барохня нехай прийде.

«Ад'ютант» вийшов і повернувся з двома сотенними. Перший — здоровило з опухлим, пересіченим шрамом обличчям та патлатою головою. Другий — трохи менший, чорний, верткий, з хитрими, бігаючими очима. Вони увійшли і вклонились.

— А де Барохня?

— Барохня перепився.

— От тварюки! Тільки й знаєте, що горілку дудлити! А як до діла, то ніхто ні к чорту. Що нового?

— Та, здається, нічого поки що, — відповів Черкаш. — Хіба от те, що від Могляка наші повернулися.

— К чорту Могляка! Я питаю — загін де?

— Стоїть.

— Ну, а коло Барашів як?

— Як наказували: залізницю знімають.

— Багато зняли?

— Більш як п'ять верст коло Яблунівки розвернули.

Та ще так, кожен, де хоче, хлопчаки гайки одкрочують.

— Двоє сіл та волів пар з двадцять працюють,— додав Оглобля.

Мова йшла про залізницю між Коростенем і Новоград-Волинськом.

Увійшов Забобура і передав пакет. В ньому ватажок сусідньої банди Шакара повідомляв:

«Командуючому Волинсько-Повстанським загonom отаманові Битюгові.

Для підтримання зв'язку, а також для своєчасного попередження вашого знищення повідомляю: що захоплений мною Коростенський більшовик, після добрячої обробки зробив зізнання, що на територію війська вашого викликаний з Києва особий загін, не з червоноармійців, а з добірних більшовиків, котрих готують до їхнього офіцерського звання. А тому він спритний до всяких хитрощів та воєнних витівок. І позаяк оний більшовик висловив мерзотну впевненість у скорому вашому розбитті, за що й був зарубаний, а проте доводжу до вашого відома, щоб ви знали та вжили заходів».

Далі, після титулу «Отаман Степового Винищувального Загону», друкованими буквами стояв підпис — Шакара. А нижче—мудре донесення засвідчив ад'ютант, який сам його і склав.

— От! От!..— заревів розгніваний ватажок.— Чорти кривоморді! Не могли досі дізнатися, що перед ними не солдати, а юнкери їхні. Та не я буду, якщо вони не нишпорять ночами, коли ви пиячите та задаєте хropaка!

Нарешті лайка припинилась, і він перейшов на ділову розмову.

— Забобуро! Моглякові наказ: уночі потривожити їх з тилу. Тривалого бою не треба. Але щоб ті цілу ніч не спали. Я сам візьмусь за це діло... А ти,— він сердито подивився на Оглоблю,— розбестився сам і хлопців роз-

бестив. Нащо Семенки спалили? Я їм тільки Крюкове спалити наказував.

— Чорт його розібрав,— вирішили сотенні, виходячи з намету.— Бач, розходився!

В таборі вже кипіло життя. Диміли багаття під казнами, грала гармонія, чути було сміх і лайку. Хоч був ще тільки ранок, деякі вже були напідпитку. Кожен робив, що хотів. Тут група, лежачи й сидячи, кому як зручніше, різалась в заяложені карти перед купою петлюрівських «карбованців». Там чоловік з десять посідали круг бутля з якоюсь поганню і кухлями перекачували з нього рідину в шлунки.

А ось і справжня робота: один вкорочує ствол гвинтівки наполовину, перетворюючи її з допомогою підпилка на бандитський карабін. Другий влітає в кінець нагайки важкий шматок свинцю.

Словом, табір живе.

Розділ 10

Вже зійшло сонце, коли наші розвідники спинилися перепочити на галявині. Напились води з струмка і закурили.

— Що ж тепер робити?

— Що! Виступимо зараз же.

— А чи не краще перед ніччю?

Сергій похитав головою:

— Тут вдень так і дивись, щоб з дороги не збитися.

Справді, навкруги була глушина. Величезний крислатий дуб широко розкинув криве гілля на всі боки. Вивернута з корінням вікова липа, не досягнувши землі, зависла верхівкою на сусідніх деревах і утворила широкі, химерні ворота. Навколо валялись догниваючі стовбури й гілки. Дикі бджоли, яких так багато на Волині, вилітали з дзижчанням з гнилого дупла. Пахло грибами, вогкістю, прілим торішнім листям. З сусіднього болота долинало квакання жаб.

— Брр!..— сказав Микола.— Не люблю я таких місць. Якесь відьмина оселя.

— Ну підемо! Скоро буде дорога.

Рушили далі, і через півгодини шлях їм перепинило смердюче болото.

— Що за чортовиння! Треба звернути трохи праворуч.

Звернули праворуч, пройшли ще з годину. Тепер шлях їм перегородив струмок, не широкий, кроків на п'ять, але крізь прозору воду було видно на чималій глибині обросле зеленим колихливим баговинням дно. Довелось по пояс у воді переходити на той бік. Звернули ще праворуч — заросла підозріло яскравою зеленню галявинка.

— Обережніше!

Під ногами у Миколи щось зачавкало, і він квапливо витягнув загрузлі по кісточки ноги.

— Ото яка гидота!

Пройшли ще годину. Ліс почав рідшати. Попереду між деревами показався просвіт. Ось і узлісся. Прямо відкривалась низька купиняста місцевість, а далі — осока, трава, виблискуючий на сонці клопоть води і знову синій загадковий ліс.

— Що робити?

— Насамперед відпочити, — вирішив Сергій, — а то чоботи повні води, штани теж мокрі, а ноги немов свинцем налились.

Вони вибрались на сухий сонячний лужок, пороззувались, розіклали на траві онучі й почали радитись. Вирішили, що йти треба навпростець, а поки що — відпочити.

— Їсти хочеться, — зауважив Микола.

Недалеко знайшли дику яблуню. Але яблука на ній були такі кислючі, що їсти їх було майже неможливо. Спробували спекти в попелі — сяк-так можна було їсти, і хлопці перекусили.

Годин через дві вони встали і, повисихавши, відпочивши, рушили далі. Місцевість пішла вища й сухіша. Ліс чергувався з порослими квітами галявинами й кущами березняка. Так пройшли вони ще годин зо три.

— Дивіться! Дивіться!

Під ногами супутників несподівано виявився шлях, по якому проїхав віз, бо трава була прим'ята колесами в один бік.

— Ну, тепер ми прийдемо. Возами тільки по сухому їздять.

— Швидко вперед!

— Зажди! — шарпнув Володимир за рукав Миколу.

Вони обернулись. В напрямі до них повзло близько шести чимось навантажених селянських возів.

— Спитаємо їх!

Вози наближались. Володимир пішов назустріч і тільки що встиг крикнути: — Товариші, куди дорога? — як помітив, що через плече у людей, які сиділи на підводах, висять патронташі, а коло поясів — гранати.

Побачивши перед собою незнайомого чоловіка, бандити посхоплювалися з криком:

— Стій! Хто такі?

— Червоний!.. Держи!..

Володимир зірвав гвинтівку і, бахнувши два рази, кинувся в гущавину. Слідом за ним загриміли постріли. Розсипавшись, бандити забігали з лівого боку. Втікачі мчали вперед, як зацьковані вовки. Вигуки переслідувачів то стихали, то знову посилювались.

— Цепом ідуть, сволота! — задихаючись, говорив Сергій. — Ліворуч болото. Якщо ліс кінчиться — пропали.

Ліс і справді кінчався, і впоперек блиснула річка. Пропали!

— Серьожо, дивись! Млин!

Праворуч з-за кущів виглядав старий водяний млин.

Обережно підійшовши, вони помітили, що двері у млині відчинені, а мірошник стоїть, обернувшись до них спиною, на городі біля вуликів.

Товариші тихенько крізь напіввідчинені двері прошмигнули в сіни, звідти по драбині нагору і, прочинивши маленькі дверцята, опинились на невеликому, заваленому всяким мотлохом горищі. Тільки що вони встигли лягти на підлогу, як до хати зайшов дід років п'ятдесяти і поставив на стіл миску з свіжим стільниковим медом.

Не минуло й десяти хвилин, як до млина підїхали вози і підбігли бандити. Їх було чоловік з десять.

— Гей, діду Микито! — залунав гучний голос. — Куди побіг більшовик з гвинтівкою?

— Не бачив.

— Не бачив, старий чорт! Ти, бува, не сховав його? Нікуди йому діватися було. Хіба в болоті втонув?

— Може, і втонув, — погодився мірошник.

— Втонув! Безпремінно втонув! — почувлися голоси. — Діватися йому більше нікуди.

— Туди собаці й дорога.

Ворота навстіж відчинились, і підводи в'їхали на подвір'я. Коней випрягли. Ще кілька чоловік зайшли до хати.

Бандит, якого всі називали Єгорком, був, видно, за старшого. Він розпорядився, щоб закопали вбитого Володимиром Хом'яка, а сам сів на лавку.

— Що привезли? — поцікавився мірошник.

— Всячину, — відповів Єгорко, — більше мануфактура, шкіра є в коробках.

— З поїзда, чи що?

— З поїзда. Позавчора під укіс пустили.

— Оох-хоо! — похитав головою мірошник. — Біда мені з вами! Вислідять — пропадеш ні за що.

— «Ні за що!» — перекривив старого другий бандит. — Ні, коли вже ти пропадеш, то не даром... Знаєш, Єгорко, як він ще до тебе робив? Прийде до нього солдат: «Є, мовляв, діду, попоїсти що-небудь?» А він: «Чому ж нема, голубе, он у погребі сметанка й сало. Тільки вже діставай сам, кості мої старі вже». Ну, той полізе, дурний, і гвинтівку зверху залишить — і, значить, кришка.

Бандити задоволено зареготали:

— Оце так дід!

Увійшли ще двоє.

— Ну що, закопали?

— Закопали.

Двері широко відчинились, і бандити почали підтягати великі тюки, в'язки, коробки й незабаром завалили мало не півхати.

«Куди ж вони все це подінуть?» думав, не відриваючи очей від щілини, Сергій.

Мірошник підійшов до покуття, відсунув звідти стола й лавку, потім узяв залізного гака, підсунув його під карниз, зачепив за кінець дошки й потягнув. Щось заскрипіло, завищало, і чотири настелені через всю підлогу мостини відкотились і відкрили темну діру з драбиною, що вела вниз.

— Хитра штука! — зауважив хтось.

— Пустяковина, а ніколи в світі ніхто не догадається.

Дід засвітив свічку і поліз униз з двома бандитами.

— Ну, подавай!

І темна паща ями незабаром поглинула все награване.

Коли останній тюк був скинутий у сховище і мостини з скрипом лягли на своє місце, мірошник поставив на стіл великий бутель з горілкою, нарізане шматками сало, кілька кілець жирної української ковбаси. Бандити жадібно накинулись на їжу і на випивку. Дід сам пив мало і походжав сюди й туди, доливаючи з барила в бутель.

— Так! — голосно казав уже добре підпилий Єгорко.— От стерво більшовик! Не йде він мені з думки. Ех! Зловити б його!

— Та вже б дали йому духу хіба ж так,— відповів непевним язиком сусід.

— Що б не зробили, а не спіймали.

— Не спіймали, то втонув.

— А що, коли не спіймали і не втонув? — промовив один з бандитів.— Може, їх тут цілий загін ходить, а ми сидимо та горілку дудлимо.

Слова його справили сильне враження. Всі боязко подивилися в настаючі сутінки. Розмова одразу вщухла. Кривуля, роззявивши рота, так і забув його закрити, а Сичук удавився шматком ковбаси.

— А й справді, хлопці, мабуть, він не втонув.

— Чи не повернутись нам у Рокитівку? Всього п'ять верст, а зате спокійніше буде.

— Давай, давай, запрягай!

— Хом'яка як підрізав!

І бандити заметушилися, запрягаючи коні.

Через деякий час до слуху курсантів долинуло далеке стукотіння возів.

Вони виждали, коли старик вийшов за чимось, тихо зішли з горища і, ніби нічого й не сталося, підійшли наче знадвору.

— Гей! Хто тут є?

Мірошник виглянув з-за сарая, осів, постарівся років на двадцять і старечим голосом відповів, низько кланяючись:

— Нікого, нікого нема, панове товариші! Один я тут, старик недолугий, лажу.

— Бандити не заїжджали?

— Га! Хто?

— Бандити.

— Та що ви, люди добрі, чого їм заїжджати? Нема, нема, і не бачив ніколи.

Зайшли до хати.

— Діду! — спитав Сергій. — Дай що-небудь попоїсти.

— Можна, можна. Чого ж не дати? Он, у погребі. Старий я тільки. Так ви вже самі: один посвітить, а двоє виберуть, що треба. — Він послужливо тикав у руки недогарок лойової свічки.

Друзі подякували, але від спільної мандрівки в погріб відмовились... В той час, коли двоє лазили вниз між горщиками і глечиками, Сергій узяв усі гвинтівки й держав їх, поки товариші не вилізли нагору.

Вони з вовчим апетитом уминали все подане на стіл. Потім наказали мірошникові запрягти воза і на парі жвавих, ситих конячин поїхали м'якою дорогою.

Увечері того ж дня загін курсантів не спав. Говорили й дуже турбувались за трьох розвідників, що десь зникли.

Раптом опівночі, з боку польового караулу, спокійну тишу прорізав, перекочуючись гучною луною, постріл.

Похапали гвинтівки.

— Що таке?.. В чому річ?

Звідти до вогнів біжить купка людей і через хвилину голосне й веселе «ура» перекочується по табору. І при світлі вогнищ, підхоплені десятками рук, високо підлітають наші розвідники, що вже повернулися.

— Хто ж це стріляв? — спитав хтось.

— Вартовий по нас, — сміючись, відповів Микола: — ми перепустки не знали.

— А ми Могляка вчора розколошматили, — з гордістю сказав начальник загону, тиснучи Сергієві руку.

— Заждіть! — відповів Сергій. — Завтра ми самого Битюга накриємо, та й Шакару шарпонемо.

За годину табір спав, вогнища погасли, все стихло, але пильно дивлялися в темряву вартові.

Розділ 12.

Отаман Битюг закинув ногу в стремено і, трохи піднявшись, важко сів на свою високу кобилу. Колишня петроградська етуаль, Софія Миколаївна Тольська, а

. До стор. 49.

тепер Сонька, його дружина, танцювала вже на гарячому коні біля намету, перед купкою вершників, що склали конвой отамана.

— Рушай!

Одразу рвонувши з місця, легкою риссю полетіла невелика кавалькада і зникла за поворотом до улоговини Кривого Логу.

Після невеликого дощу, що пройшов уночі, стояв теплий, ясний ранок. Сонце косим промінням пригрівало вологу землю, здіймаючи серпанок легкої, свіжої пари. Отаман їхав до Барашів, щоб особисто переконатися, як посувається руйнування залізничної колії.

Миготіли поля, подекуди траплялись зарослі зеленими яблунями та вишнями затишні хутори. Затуляючись рукою від сонця, придивлялись до проїжджих селяни, що працювали в полі, і, впізнавши, скидали шапки, низько вклонялися. Зупинились на кілька хвилин напитися води в невеликому селі, що трапилось по дорозі. Проводжувані співчутливими порадами бороданів, цікавими поглядами жінок та дітей, поскакали далі.

Дорогою, серед нескошеної пшениці, побачили двох вершників, що скакали їм назустріч. Вершники, побачивши загіг, зупинилися.

— Наші? — спитав з сумнівом отаман.

— А от побачимо.

Один з вершників, повернувши коня, зняв шапку і простягнув її вбік на правій руці двічі.

— Наші! — відповів Барохня, відповідаючи тим самим сигналом.

Виявилось, що зустрічні — свої хлопці з сотні Оглоблі, які наглядали за роботою.

— Ну як? — спитав отаман. — Знімають?

— Працюють!.. — усміхнувся один. — Можна сказати, підходяще.

Верст через десять обігнули по узлісся невеликий гай і виїхали на пагорок.

Їх уже давно помітили.

— Ого-го-го! — почувся радісний регіт. — Сам приїхав!

Робота продовжувалась ще з більшим запалом.

Близько чотирьохсот чоловік, зігнаних з навколишніх сіл, копошились, руйнуючи залізничну колію. Розібравши стики рейок, прив'язували до них вірówki, зачіплювали

десятьма парами волів, і вся колія разом із шпалами віялом перевалювалась під укіс. Багато дівчат і жінок одразу ж розкидали лопатами піщаний насип.

Позаду, на кілька кілометрів, уже жовтіла зруйнована колія. Самотньо стояли незачеплені телеграфні стовпи, з яких звисали порвані проводи. Звідусіль лунали крики погоничів, посвистування ремінних батогів і удари, що сипались на боки незграбних волів...

Бандити, які наглядали за роботою, перемовлялись жартами з жінками й суворо погукували на чоловіків.

Отаман під'їхав ближче і крикнув:

— Бог на поміч!

— Спасибі! — відповіло кілька десятків голосів.

Він проїхав сюди й туди коло працюючих і залишився задоволений.

— А там що? — спитав він бандита, що супроводив його.

— Теж наші. Місток там невеликий, то, значить, знімають його.

— Через Гнилий Струмок?

— Він самий. Маленький, а міцний. Другий день ломами потроху розбивають.

Отаман з компанією заїхав у сусіднє невелике село. Відпочили, добре закусили смаженою гускою, ще краще випили й рушили назад.

Отаман зупинився й подивився в бінокль.

— Кого це там чортяка несе?

Тепер і без бінокля можна було бачити, як вершник, припавши до сідла, шаленим алюром мчав по шляху.

— В чому річ? — крикнув Барохня, коли вмилений кінь порівнявся з ним.

— Отамане! — відповів вершник, ледве переводячи подих.— Біда! Могляк убитий, і сотня його пропала.

— Як! — гримнув отаман.— Звідки відомо?

— Оце тільки що пробігло кілька хлопців, що zostались живими.

— Собачий син!.. Баба! — Битюг вибухнув градом лайок на адресу загиблого Могляка і, вдаривши шпорами, помчав уперед.

Як потурбований рій ос, гудів бандитський табір. Недавно прибіг із села чоловік і повідомив, що вранці коло села загону вже не було. Він зник кудись уночі.

Отаман квапливо давав сотенним розпорядження:

— Вислати в усіх напрямках піші й кінні розвідки. Загін розшукати, пости подвоїти.

В усіх напрямках потяглися піші й кінні розвідники. В таборі не було ні звичайних п'яних вигуків, ні пісень. Купками гомоніли бандити.

До отаманового намету підскакав вершник охляп, без шапки. Швидко почав щось говорити Забобурі:

— Що таке? — спитав, виходячи, «сам».

— Загін повернувся.

— Ага! — вигукнув отаман. — Тепер поквітаємось! Заруба! Карасеві наказ: завтра до ночі стати позад загону. Барохня! Наші від мірошника повернулись?

— Повернулись.

— Порошок привезли? Давай сюди. Ну? — спитав він прибулих.

— Ось.

Отаманові передали невеликий пакунок.

— Хто з Дубків повідомлення привіз?

— Вавило Косий.

— Давай до мене.

В намет увійшов чоловік. Низько вклонився.

— Звідкіль солдати воду беруть? — спитав отаман.

— З колодязя, що коло Якового млина.

— А в чому обід варять?

— Кухня у них є на колесах.

— От що, Вавило! Ось тобі порошок, і щоб завтра до обіду він був у колодязі.

— Ніяк цього не можна! — усміхнувся селянин.

— От я тебе торохну по довбешці, то буде можна.

— Людей там завжди багато.

— На́ от, спробуй! — отаман оперішив кілька разів селянина нагаєм.

— Що ж... — погодився Вавило, чухаючи спину. — Коли вже такий від вашої милості строгий наказ, зробимо!

Розділ 13

Незважаючи на втому, друзі прокинулись рано, годині о сьомій.

— Значить, сьогодні?

— Значить, так.

— Трудно такою дорогою вночі підійти.

— Вночі ми підійдемо тільки до лісу, а звернемо на світанку.

Пішли вмиватися, але, ще не доходячи, почули, як щось тріснуло, немов постріл з револьвера. Вони побачили, що коло млина метушиться купка курсантів.

— Колодязь отруїли, — сказали Сергієві курсанти.

— Кузнецов йому з нагана руку просадив.

Підійшов Кузнецов і повідомив: він сьогодні днювалив по табору і помітив, що якийсь селянин весь час вештається коло млина. Це здалося йому підозрілим. Кузнецов сховався за тин і почав спостерігати. Впевнившись, що нікого поблизу немає, селянин підбіг до колодязя і щось туди вкинув. Потім метнувся вбік, видно, хотів перестрибнути через тин, але завис на ньому з простреленою рукою. Селянин признався, що він підсланий отаманом, і на підтвердження показав на спині яскравочервоні смуги від ремінного нагая. Отаман наказав селянинові повідомити, як вплине отрута. А вночі він нападе на червоних сам.

— Ось що! — запропонував начальникові загону Сергій. — Нам тепер нічого волоктися в ліс. Ми заждемо, поки вони самі підійдуть до нас. Але треба їх упевнити, що загін справді отруєний. Тоді банда буде перти на нас без ніякої остороги, а ми приготуємо їй зустріч.

Так і вирішили зробити. Сергій з товаришами пішов до старости і наказав на завтрашній день приготувати підводи, тому що загін виїжджає.

Було ще сказано, що люди в загоні похворіли і є така думка, що вони отруєні. Якщо це підтвердиться, додав Сергій, то вони підпалять село з усіх чотирьох кінців.

Настала спокійна, тепла ніч. В безмісячному темному небі мерехтіли зорі. Далеко на обрії, немов якийсь сигнал, вузькою смужкою спалахнула зірниця.

Якраз у той час, коли жовта змійка на обрії блиснула останній раз, а замість неї виникла сіруватотьмяна смужка — провісниця недалекого ранку, — з секретів прибігли курсанти. Один доповів, що банда заходить у село; другий — що банда коло яру, за дві версти попереду.

Отаман ішов з загonom від яру. Карась зайняв село. Кілька поодиноких пострілів залунало від табору, і кулі задзижчали високо збоку.

«Ну й стрільці!» подумав отаман. І густим ценом повів банду вперед, звідки бахкали рідкі постріли.

— Ого-го-го! Кидай гвинтівки!

— Мухи дохлі!

Банда Карася нетерпляче кинулась бігом від околиці села з криком:

— Дайош кулемети!

— Да-айо-ош...

Але тут високо злетіла голуба ракета. І з боку червоних залунав дружний залп, що злився з тріском чотирьох кулеметів.

Приголомшені зустрічю, бандити спинилися і залягли, але, розстрілювані влучним вогнем по заздалегідь пристріляних дистанціях, кинулись навтікача. Люди Карася, втікаючи, натрапили на засідку і заметались, стрибаючи через тини. Розгром був повний.

Через годину звідусіль стали повертатись роти, що переслідували бандитів.

Дорого коштувала ця операція отаманові. Сам він утік, але серед трупів залишились Оглобля, Черкаш, а також отаманова Сонька. Вона лежала посеред болітця з простріленою головою. Її винесли і поклали на порослий зеленою травою пагорок. Вона довго марила. Згадувала гвардію, юнкерів, сипала брудною лайкою. За кілька хвилин померла. Її коня спіймали в яру. В сумці знайшли флакон одеколону, пудру і щоденник.

Того ж дня отаман розпустив банду на дрібні зграйки; по кілька десятків чоловік, і сам він з групою одчайдушних шибайголів помчав кіньми до Новоград-Волинська, де орудував відомий «батько» Соколовський.

Надвечір курсанти відпочивали після гарячого дня. Лунали веселі голоси, палали великі багаття, і хтось грав на дворянці.

— Що там у Києві робиться?

— Де наші фронти? Чи далеко Петлюра, Денікін?

— Нічого ми не знаємо!

— Нічого, Сергію! Одірвались!

Микола підкинув хмизу в багаття.

— Хоч би листа одержати! Але ж Ботт у чорта на рогах, Емма адреси не знає. Що-то вона зараз робить? — додав він.

— Мабуть, скучив?

— Скучив.

Володимир з Сергієм лукаво перезирнулися.

— Завтра до мірошника. Треба ж Шакару трохи по-турбувати.

Розділ 14

Вранці, як тільки над обрієм показався краєчок сонця, невеликий загін на п'ятьох підводах зник за пагорками зелених полів.

— Полетіли орлята! — сказав командир загону. — З чим-то повернуться?

Поля, поля, пагористі, хвилясті, жовтозелені. Сполохані кінським тупотом, з-під самих коліс вилітали з росяної пшениці злякані перепели. Жайворонки дзвеніли в глибині голубого неба. Відчувався ще ранковий холодок, але сонце вже припікало з одного боку. Один раз, далеко ліворуч, біля темного лісу з'явився на мить вершник і одразу ж помчав назад. Глухо прокотилась луна випадкового пострілу.

Коли проїхали більше половини дороги, спинилися переждати спеку на одному з придорожніх хуторів. Усе було на місці — і худоба, і їжа, і горщики в печач, але хазяї вирішили чомусь за краще зникнути.

Виставили спостерігача, і той, озброївшись біноклем, сів верхи на солом'яну покрівлю, коло білого димаря. Добре підживились. Полягали на м'якій траві, в затінку під густими яблунями й вишнями в невеликому садку. Стиха балакали.

Сонце вирішило спекти землю. Навіть у затінку було душно. По тілу розповзалась млявість.

Тільки що курсанти розташувалися по вигідних місцях, як трапилась маленька курйозна пригода. Федорчук, спокусившись стиглим яблуком, виліз на дерево. Він уже був на яблуні, коли раптом уломилась суха гілка і впала на кришку вулика. Потурбовані бджоли люто кинулись виганяти непроханих гостей з садка, і незабаром увесь загін мусив втікати.

— Хай тобі чорт!

Микола, захекавшись, прикладав вогку землю до руки.

— От ще нова напасть!

Пішли на город, щоб розташуватися в затінку під

копицею сіна. Один, сунувши руку в сіно, здивовано вигукнув:

— Дивіться-но!

Одкинули кілька жмутів сіна й побачили приклад трилінійної гвинтівки.

— Оце так гадюка!

— Оце так камінь!

— Хлопці! — сказав Сергій. — Зараз на хуторі нікого нема, та й справа у нас є. Покладіть гвинтівку на місце, а як будемо їхати назад, ми обережно захопимо її хазяїна.

Загін вирушив у дорогу. З-за кущів, позаду залишеного хутора, обережно виповзли дві постаті.

— Поїхали?

— Поїхали, чортяки!

Була вже темна ніч, коли курсанти зупинились за версту від млина. Сергій з товаришами пішов уперед. В одному вікні хати блимало світло. Хлопці гуртом увійшли до хати.

Дід із злістю подивився на гостей і пробурчав щось, стурбовано поглядаючи і намагаючись відгадати, чого прийшли ці люди.

Сергій сів за стіл. Усі замовкли.

— Ну, як діла, старий?

— Ніяких у мене діл нема... бог свідок, нема,— швидко озвався той.

— Ну, це вже ти не кажи! — посміхнувся Сергій. — Цим нас не одуриш. Ми знаємо, що в тебе тут бандитське кубло.

Старий знітився і захихикав, не знаючи, як це сприйняти — серйозно чи як жарт.

— Хи-хи-хи!.. кубло! У старика недолугого, бог з вами...

А сам задкував до відчиненого вікна. Володимир, помітивши цей маневр, сів на підвіконня.

— Награбоване де переховуєш?

— Зовсім нічого не знаю, чого ви до мене, старого, причепились?

— Якщо ти не знаєш, то я знаю,— відповів Сергій. — Ану, товариші, одсуньте стола й ослін.

Мірошник миттю зірвав із цвяха й пожбував йому в го-

лову важкий безмін. Сергій спритно ухилився. Безмін потрапив у заставлений образами куток. Мірошникові зв'язали руки. Стіл був відсунутий.

— Ану, знайдіть тут хід!

Курсанти нишпорили по підлозі.

— Ось, дивіться!

Сергій дістав з полиці знайомий гак і зачепив ним край дошки за карнизом. Чотири мостини зі скрипом відкотились, odkриваючи тайник.

Спустилися вниз. Майже годину викидали награвовані товари нагору, приймали і вкладали їх на підводи. Темна діра спорожніла. Стомлені курсанти вибрались нагору, попоїли.

Мірошник більше не опирався і на всі запитання відповідав зливою лайки. В сараї в нього знайшли самогонний апарат, а за грубою солдатську гімнастюрку в підозріло бурих плямах.

— Убив, мабуть, за глечик кислого молока! — згадав Микола підслухану з горища розмову.

Ніч минала. Запрягли свої і мірошникові коні. Старого посадили на підводу.

Коли з подвір'я вийшли всі люди і виїхала остання підвода, яскраво спалахнула солом'яна покрівля. Вогненні язики закрутились і затанцювали, відбиваючись у тихій, темній воді.

Не встигли курсанти од'їхати й версти, як позаду посыпались часті постріли. Всі посхоплювались і взялись за гвинтівки. Але незабаром заспокоїлись: то вибухали заховані в згоряючому лігві патрони до гвинтівки.

Їхали вже повільніше, сідали на підводи по черзі. Не доїжджаючи до хутора, чоловік з десять пішли обережно вперед і захопили на хуторі двох.

— Бандити? — спитав, підходячи, Сергій.

— Які там бандити! — відповів спійманий. — Ми — тутешні.

— А чого втікали?

— Мало хто тут ходить? Ми лякані.

— Зброя є?

— Звідки вона візьметься?

Сергій пішов з ними, в супроводі кількох курсантів, до копиці сіна. Спіймані стурбовано забігали очима.

— Це що? — спитав Сергій, коли один з курсантів витягнув гвинтівку.

— А-а! — ніби тільки що згадавши, ляснув себе по лобі селянин.— Я й забув... Минулого року на полі знайшов, ну й кинув сюди — нехай думаю, валяється.

Курсанти засміялись.

— Як же це ти минулого року кинув під сьогорічне сіно?

Іх також забрали з собою.

Пізно вночі весь загін прокинувся, щоб привітати експедицію, що повернулася додому з багатою здобиччю.

Розділ 15

Далеко по навколишніх селах облетіла чутка про смерть Могляка, Оглоблі, Черкаша, Соньки і сича-мірошника, про розгром їхніх зграй. Банди принишкли, поділились на купки, ждучи кращих часів.

Минуло близько місяця, як загін виїхав з Києва. За цей час він зовсім одірвався від колишнього життя і втратив всякий зв'язок з курсами. З величезною радістю зустріли всі звістку про те, що їх негайно викликають до Києва.

Трое друзів також були задоволені з багатьох причин. Треба було ліквідувати зрадницьку гру начальника курсів. У Сергія було багато незакінченої роботи. А у Миколи — ще одна, особлива причина.

Через два дні загін підійшов до станції, повантажився в готовий ешелон і помчав до Києва. Крізь відчинені двері й вікна замиготіли поля неспокійної Волині, що залишалась позаду.

Вранці-рано показався Київ, і курсанти привітали його радісними вигуками.

Через деякий час загін струнками рядами підходив до курсів.

Майже коло воріт він несподівано зустрівся з колоною своїх товаришів, які повертались після боїв під Жмеринкою.

З обох сторін залунала привітальна команда «струнко», а потім голосне «ура» і радісні вигуки, приглушені звуками музики. Запорошені, засмаглі, зустрічались загони, що з честю виконали свій обов'язок. Курсанти швидко переодягнулися в нове обмундирування, повмивались і пішли вниз — на урочистий обід.

У великій їдальні було прохолодно й гарно. На накритих скатерками столах стояли квіти і прибори. Грала музика.

— Товаришу Ботт, здрастуйте! — підійшов Сергій до комісара.

— Горінов... здрастуйте! — зрадів той. — А я дивлюся, де ви...

Вони довго і жваво розмовляли.

До Ботта підійшов доповідач, надісланий від Наркомвійськ. Курсанти прослухали палку промову про становище революційної боротьби України і Росії. Одірвані надовго від будь-яких повідомлень, вони жадібно ловили кожне слово. Армії Колчака, не спиняючись, відступають до Уралу. Денікін нестримно натискає і шириться на всі боки. Уже давно, після героїчної оборони, упав Харків; уже гойдаються на ліхтарних стовпах трупи робітників Катеринослава. Ворог незабаром постукає в ворота Києва. А з заходу Петлюра простягає хижі лапи до столиці Радянської України.

— Ви стомилися, — говорив доповідач, — але Республіка скоро зажадає від вас нових жертв. Будьте до них готові! Незабаром доведеться вам згуртуватися для того, щоб прийняти на свої плечі весь тягар білогвардійського удару. Може, ми останній раз збираємось для спільної розмови в стінах наших курсів. Може, скоро тут будуть наші вороги. Але ми знову прийдемо, назавжди. І останній прапор, який майорітиме над Києвом, буде наш — Червоний прапор.

Розділ 16

— Ну, тепер можна й поговорити, — сказав Ботт, замикаючись на ключ у Сергія в кімнаті.

Сергій докладно розповів про роботу, проведену загonom, і здав розписки на майно, відібране у бандитів і здане ревкомові.

— А Родченко загинув, мабуть, — закінчив Сергій. — У нього були всі папери. Я був страшенно вражений, коли побачив сьогодні, що начальник курсів ще тут і живий.

Ботт нахмурився.

— Треба сьогодні ж арештувати його.

— А по-моєму — ні! — заперечив Сергій. — Він гене-

рал, людина старого гарту, і від нього нічого не доб'єшся. Через те я пропоную залишити його ще на кілька днів і встановити за ним правильне слідування. Нічого не втрачаючи, ми можемо багато виграти.

— Але хто ж візьметься за цю справу?

— Я з своїми товаришами. В Чека і без того гарячка..

— Добре, робіть.

Сергій викликав до себе своїх друзів і пояснив їм завдання. Через півгодини кожен уже робив своє діло: Сергій щось вираховував; Микола писав якусь записку; а Володимир старанно оддирав від свічки шматочок жовтого воску.

Сонце вже сховалось за обрієм, коли Микола підходив до знайомого біленького будиночка. Минув місяць з того часу, як він утікав звідси вночі, навантажений поклажею, немов нічний розбійник.

Ось і хвіртка. Увійти туди він не міг — треба було все робити так, щоб не кинути на Емму й тіні підозріння. Він підійшов до паркана, з боку глухого провулку, і почав спостерігати.

В садку було порожньо, тільки гладкий кіт розлігся і спав на круглому столику. Раптом двері грюкнули, і через веранду швидко промайнула знайома постать. Через деякий час вона показалася знову, поквапно накинула на ходу шарф і вийшла на вулицю.

Микола, пропустивши її повз себе, пішов за нею на невеликій відстані, поки вони не минули кількох вуличок, потім наблизився і обережно взяв її за руку.

Вона сильно здригнулась, але, побачивши його, не здивувалася.

— Я знала, що ви повернулись, і йшла до тебе. Ходімо!

— Куди?

— Однаково! Якнайдалі звідси.

Майже всю дорогу вона мовчала. Нарешті, аж біля самого центра, на одному з бульварів вони вибрали в кутку самотню лавку.

— Що з тобою, Еммо? Ти збентежена... схвильована.

— Нічого дивного! — гірко усміхнувшись, відповіла дівчина. — Можна і зовсім збожеволіти.

— Ну, заспокойся! Розкажи все по порядку.

Вона, збиваючись, часто зупиняючись, розказала йому.

Того вечора, коли вони викрали папери, вона лягла спати досить рано. Агорський скоро пішов, і вона чула, як мати замикала за ним двері. Вночі, розплющивши випадково очі, вона здивувалася, помітивши біля дверей світло і почувши голоси. Це її здивувало, і вона, підкравшись боса, заглянула в щілину й мало не скрикнула. За столом сиділи — Агорський і... її вітчим. Звідки він узявся, вона не могла збагнути.

Вранці мати сказала їй, що у них тепер часто буватиме вітчим, але щоб вона не сміла нікому й слова мовити про це.

З того часу в них почалося неспокійне життя. Часто ночами, при щільно зачинених віконницях, збиралися якісь люди і довго радились. З уривків їхніх розмов вона зрозуміла, що вони ставлять собі завдання організувати переворот на користь Петлюри і ні в якому разі не допускати, щоб владу захопив Денікін. Емма, скориставшись з першої ж нагоди, побігла розказати про це Миколі, але не знайшла на курсах нікого.

На неї не звертали уваги, і вона старалась якнайменше потрапляти на очі.

Одного разу ввечері, проходячи повз їдальню, вона побачила невисокого білявого чоловіка років двадцяти п'яти. Навпроти нього сидів її вітчим з перекривленим від люті обличчям.

— Так ви відмовляєтесь?

— Відмовляюсь! Так буде краще.

Емма пройшла далі і кінця розмови не чула. Коли вона поверталась, то незнайомого вже не було, а вітчим говорив з Агорським.

— Ти знаєш, хто у мене тільки що був?

— Хто?

— Мерзотник! — Він назвав прізвище. — Падлюка, прийшов сказати, що вважає за краще не зв'язуватись з нами. І головне — тепер, коли знає все.

— Що ж робити?

— Його треба викликати ще раз і знищити.

— Але де?

— Хоч би й тут!

Емма похолола від жаху.

Минуло ще кілька днів. Емма напружено придивля-

лася до всього, що діялось навколо неї, і нетерпляче ждала, коли повернеться загін. Найжахливіше сталося вчора.

Ще вранці вона помітила, що у вітчима через весь лоб тягнеться великий шрам. Він сказав їй, що вдарився об одвірок, хоч вона про це його й не питала. Емма після обіду, як завжди, вилізла з книжкою на сінник, що був коло города над великим сараєм, заваленим різним мотлохом. Спочатку вона читала, а потім непомітно для себе заснула. Прокинулась Емма від знайомих голосів і, заглянувши зверху, побачила вітчима з братом позад купи брухту. В сараї було напівтемно, і вона не одразу зрозуміла, в чому річ.

Вони зав'язували щось у мішок.

Пекуча думка майнула в голові, і на хвилину все попливло перед очима. Вона тепер зрозуміла все. Зрозуміла, чому у вітчима був шрам, навіщо днями він одіслав погостювати на тиждень до сестри її матір і навіщо накинув їй учора квитка в міський театр. Наче уві сні, пам'ятала вона, що вони кинули на віз мішок і повезли його кудись.

Вона не спала цілу ніч. І з величезним полегшенням зітхнула, коли дізналася, що сьогодні загін повернувся до Києва.

— Що ж тепер робити? — закінчила вона.

— Еммо! — відповів Микола, заглядаючи їй в обличчя. — Завтра ця зрадницька гра буде обірвана. А тепер скажи: ти любиш мене?

Вона просто відповіла:

— Ти знаєш!

— Ну от! Про мене ти теж знаєш. Тепер тяжкий час. Думати про особисте не можна. Вирвати тебе з цього болота необхідно. Ти згодна?

— Так! Але...

— Ніяких «але»! Я сьогодні ж поговорю з комісаром, і ми щось зробимо. А потім, коли поїдемо на фронт, ти поїдеш у Москву, до моєї матері... Мій батько комуніст, і він радий буде тобі допомогти, а моя мати — все ж таки тобі тітка.

Пішли назад. Незважаючи на пізній час, на вулицях було ясно і людно. Всюди світилися вогні пивничок, підвалів. Крізь відчинені вікна лунали гучні звуки «Карпета», «Яблучка», ще чогось.

Колись були грошики, було їх доволі,—
доносився чийсь високий ламкий тенор.

А тепер Росія ходить боса й гола...

Вони дійшли до білого будиночка. Розлучатися не хотілось, але було вже пізно.

— Ну, до ранку, друже!

— До ранку!

Пробило дванадцять. Микола швидко пішов до курсів.

Розділ 17

Коли Володимир закінчив м'яти в руках шматочок жовтого воску, він попрямував по головному коридору корпусу, звернув два рази ліворуч, один раз праворуч і опинився в напівтемному кутку, навпроти квартири Сорокіна. Він припав вухом до дверей і прислухався — нікого! Тоді він приклав воскову кульку до замкової шпари, обережно натиснув на неї великим пальцем і витягнув зліпок. Потім спритно відскочив у темну нішу сусідніх забитих дверей, бо почувся важкі кроки. З'явився Сорокін: клацнув ключем, увійшов в кімнату й замкнув за собою двері. Володимир обережно, навшпиньках, пройшов повз двері, а потім зійшов униз у слюсарну майстерню в підвалі і взявся до роботи.

Він був сином слюсаря і часто допомагав батькові. Через годину зроблений за зліпком ключ був готовий, і Володимир побіг нагору, до Сергія.

— Готово...

Сергій зайшов до Ботта, попросив вивести Сорокіна під яким-небудь приводом на годину з курсів.

— Добре! — погодився той. — Якраз до речі, нам треба поїхати з доповіддю про роботу загонів.

Коли екіпаж, яким вони поїхали, зник за поворотом, Сергій і Володимир пішли в темний кінець коридора, одікнули двері, зачинились зсередини й обдивились усе навколо. Квартира складалася з двох добре умебльованих кімнат. Вони обережно перерили всі шухляди й полиці, але нічого підозрілого не знайшли.

Вони вже збиралися йти, коли Сергій зупинився в ма-

ленькій темній прихожій, біля заставленої умивальником, наглухо загвинченої груби. Відсунули умивальник, розгвинтили й відчинили важкі дверці. Одразу ж в око впали якісь папери й листи.

— Ага! — сказав, проглянувши їх, Сергій.— Цього цілком досить. Сорокін у нас в руках.

І він поклав усе назад.

Уночі прийшов Микола й докладно розповів товаришам усе, що чув від Емми. Доказів набралось більш, ніж досить. Вирішено було: Сорокіна арештувати негайно, а про Агорського повідомити в Чека. Микола розказав також Ботту про те, що зробила для них Емма, і Ботт охоче погодився дати їй клубну роботу на курсах. На перший час це було непогане розв'язання питання. Тепер треба було провести арешт.

Всі четверо пішли в телефонну кімнату. Сергій натиснув кнопку апарата, викликав квартиру начальника. Через кілька хвилин залунав гудок у відповідь, а потім запитання:

— Я слухаю! Хто коло телефону?

— Черговий по курсах. Вас просять по міському від начальника гарнізону.

— Зараз прийду.

Незабаром почувлися кроки, увійшов Сорокін і попрямував до телефону.

— В чому річ?

— В тому, що ви арештовані,— промовив, підходячи, Ботт.

А Володимир твердо поклав руку на кобуру його револьвера.

Його одвели в напівтемну камеру колишнього карцера і до дверей та вікна поставили надійні пости. Цілу ніч друзі не спали. Довго Ботт говорив з кимось по телефону, потім одіслав захоплені папери з верховим. Квартиру обшукали ще раз. Крім цього, там знайшли ще ретельно загорнуту новеньку генеральську форму і двадцять пар блискучих, позолочених погонів для різних чинів.

Уранці з генеральської квартири хлопці перенесли найкращі меблі в невелику світлу кімнату біля коридора, що його займали сім'ї комскладу. Вийшло зовсім непогано.

— Це для Емми.

Вранці Емма з невеликою корзинкою вийшла з дому і попрямувала до ліска. Там її вже чекав Микола.

— Ну, ти назовсім?

— Назовсім, Колю!

— Не шкода?

— Ні! — І вона, обернувшись, подивилася в бік залишеного дому.— Вже не шкода.

Вдень Укрчека арештувала обох Агорських, при яких знайшли багато важливих паперів. Будиночок замкнули і запечатали.

Розділ 18

— Слухайте!

— Тихше!

— Це вітер!

— Ні, який там вітер!

— Це гармати!

— Так тихо?

— Тихо, бо далеко.

— Справді... це гармати.

Курсанти повибігали на широкий плац, на ганок, навіть на дах корпусу й уважно вслухалися в ледве чутні коливання повітря.

— Хто це може бути?

— Фронт ще далеко.

— Мабуть, хтось із зеленими б'ється.

Справа червоних військ на Україні вже була програна. Щоденні зведення доносили про безупинне просування противника. Вже здані були Курськ, Полтава, Житомир, Жмеринка. Ворог підходив з тилу до Чернігова, і тільки Київ ще тримався. Але незабаром судилося впасти і йому, тому що біле кільце стискалося все вужче й вужче.

На фронтах, пригнічені морально й технічно, червоноармійські частини не могли стійко триматися. Не було можливості встановити правильний зв'язок і керівництво залишками частин. Проводи переривалися; маршрутні поїзди летіли під укіс або спинялись перед розібраними коліями.

Відбувалась спішна евакуація. Вгору по Дніпру раз у раз відходили навантажені баржі; коло пристані сотнями стояли повні поклажі підводи. Відправляти що-не-

будь цінне поїздами не було можливості через бандитизм. Навіть баржі приходили до Гомеля з бортами, пробитими кулями. З усіх боків тепер, після запеклих боїв, сюди підходили командні курси України: Харківські, Полтавські, Сумські, Катеринославські, Черкаські та інші — всіх родів зброї. Пізніше вони організувалися в «залізну бригаду курсантів», якій і довелося прийняти на свої плечі весь тягар двостороннього петлюро-денікінського удару.

Часто по синьому небу пропливали літаки. На землі важко пахаючі бронепоезди, з погнутим осколками снарядів залізом, зривалися з станцій і мчали на підкріплення частин фронту.

Буря насувалася на Київ.

Начальника курсів розстріляли самі курсанти. Його забрезкле генеральське обличчя не виявляло ні особливого страху, ні розгубленості, коли його повели в лісок за корпус. Він безперестанку цілу дорогу смоктав коштовну пінкову люльку і раз у раз спльовував на суху прижовкаючу траву. Коли його поставили під товстим кам'яним муром у ліску, він оглянув усіх погордливим поглядом. І залп заглушив його останнє слово:

...сволота!

До надання старшому класові звання червоних командирів залишилось уже небагато часу. В цейхгауз привезли перешите обмундирування. З тиждень друзі прожили без особливих пригод і наполегливо вчилися.

Вечори проводили вкупі. Часто до них навідувалась Емма. Вона гаряче бралась за всяку роботу. З усіма у неї незабаром встановились прості і дружні взаємини.

Сьогодні вони проговорили, гуляючи, довше, ніж звичайно, і вона пішла від них десь о дванадцятій.

— До речі, хлопці! — говорив задумливо Сергій. — Зараз от ми сидимо й балакаємо. Гарно, весело, в клубі, подивіться, що робиться — тільки ну! А воно ж недовго вже залишається... Адже коли через місяць зібрати всіх і зробити перекличку, то багатьох не буде в строю:

— Скажи краще: небагато залишиться в строю.

Виклик телефону — співучий, м'який. Сергій узяв трубку. Говорив новий начальник курсів:

— Це ви, товаришу Горінов?

— Я.

— Зайдіть на хвилинку. Комісара нема, а комендант міста просить вислати чоловік сорок на підсилення патрулів, бо коло міста з'явилися якісь роз'їзди.

Сергій по міському апарату викликав з наради Ботта, і вони цілу ніч просиділи коло телефонної трубки. Їх повідомили, що кінно-козача бригада, яка стоїть коло Києва, в Броварах, ненадійна.

Через два дні Петлюра раптовим ударом просунувся за Фастів і опинився під самим Києвом. Це було для всіх несподіванкою. Всі вважали, що червоні частини продержаться значно довше.

Треба було за всяку ціну затримати, хоч би на деякий час дальше просування білих, бо місто зовсім не було евакуйоване. Був виданий наказ — сьогодні ж зробити випуск старших класів, а завтра на світанку всією бригадою виступити на фронт. Об одинадцятій годині ранку сто п'ятдесят червоних командирів, одягнених в новеньку форму, стояли на плацу. Виголосили урочисту обіцянку, прочитали списки підвищених у командири. На автомобілі під'їхав Наркомвійськ України. На його обличчі позначилися сліди безсонних ночей і глибокої тривоги.

Подякував від імені Радянської України за героїську роботу. Висловив впевненість, що бригада курсантів з честю виконає своє трудне завдання. Тепло попрощався.

Другого дня вранці бригада виступила. Біля широких дверей зібралось багато проводжаючих. Щохвилини під'їжджали кінні ординарці й мотоциклісти. Навкруги, скільки око сягає, стрічками підходили й зупинялись сірі батальйони.

М'яко переливаючись, з ганку полилися звуки сигналу «збір».

Микола ще раз міцно стиснув маленьку руку Емми:

— Ну, прощай! Всього доброго, дівчинко. Будемо боротись і надіятись.

Емма залишалась поки що в місті. Вона мала виїхати, разом з сім'ями комскладу, останньою баржею в Гомель, а звідти в Москву.

Вона подивилась на Миколу, сумно усміхаючись:

— Прощай! Пиши, Колю... Я ждатиму...

— Еммо, вашу руку наостанку!

— Володю! Серьожо!.. Прощайте! Спасибі вам за все. Ми знову всі зустрінемось.

— Може бути! Привіт Росії, Москві. Всього доброго!

Вони ще раз гаряче потиснули їй руку і побігли на свої місця.

Емма повільно вийшла на великий кам'яний ганок, стала коло самого краю, рукою придержуючись за лутку вікна. Вдивляючись, безмовно застигла.

Всюди навколо виблискували багнети, кулеметні двоколки, гармати. Чути було слова чіткої команди. Десь далеко попереду заграла музика. Голова бригадної колони рушила в дорогу. Курсовий батальйон хвилин з десять стояв на місці. Потім залунала різка команда, рушив і він. Он Микола!.. Серьожка... Володимир... Незабаром зникли і вони. Перед Еммою все тягнулися сірі стрічки.

Артилерія припізналась і потім з гуркотом проскакала рясю. І кругом стало порожньо.

Емма мовчки пішла в свою кімнату. Сіла, замислившись, на широкий шкіряний диван. Довго стримувалась. Не видержала і, уткнувшись головою в подушку, гірко гірко заплакала.

— Пішли!

Розділ 19

Вже п'ятий день, як одбивається залізна бригада,— одбивається і тане. Вже змінили, з боєм, чотири позиції і щойно відійшли на п'яту.

— Остання, товариші!

— Остання! Далі нікуди!

Сильно пекло наостанку серпневе сонце, коли знесилені курсанти, обливаючись потом, вливалися в старі, зарослі травою, покручені окопи, викопані під самим Києвом під час німецької окупації.

— Вода є? — ледве повертаючи сухим язиком, спитав Микола, підходячи до Володимира і хитаючись від втоми.

— Ні!

Припав потрісканими губами до шийки алюмінієвої фляги і довго, жадібно пив теплувату воду. Завивши, ляп-

нула об суху глину сліпа куля і відскочила рикошетом убік, залишивши хмарку червонуватого пилу.

— Обережніше! Стань за бруствер.

Напружена тиша.

— Кажуть, з правого боку пластунів поставили.

— Багато з них користі, з тих пластунів? Два батальйони.

Помовчали. Десь далеко ліворуч загув броньовик. Луна покотилась по принишклих полях.

— Гуде!

Ворухнув помаленьку головками одцвілої конюшини вітер.

— Серьожо! Пити хочеш?

— Давай!

Напився тієї самої теплуватої, прісної води. Вітер рукавом з лоба рясні краплі поту. Довго дивився задумано в далечину пожовклих полів. Зітхнув важко.

— Стасін убитий?

— Убитий.

— А Кравченко?

— Теж.

— Жаль Стасіна!

— Всіх жаль! Їм байдуже, а тим, що пораненими залишилися, погано!

— Федорчук застрілився сам.

— Хто бачив?

— Бачили! Куля йому влучила в ногу. Підвівся, махнув рукою товаришам і вистрілив собі в голову.

Гудів по землі, над побляклою травою, волохатий джміль. Гудів у глибині сліпучояскравого неба аероплан.

Смерть відчувалась близько-близько. І саме зараз, коли навкруги так безмовно й тихо.

Джжзз-жжж!..

Та-х-та-бах...

— Ось вона!

— Та-х-та-баба-х...

— Ось!.. Ось вона!

В гуркоті змішались думки, вибухи і час. Прямо перед очима — цеп... другий. Швидкий, судорожний вогонь.

— Ага, рідшають!

Батарейя...

— Наша! Відповідає!

Ще і ще цепи, ще і ще вогонь. Окопи громляться ча-

вунюм і сталлю. Нема ні управління, ні порядку. І бій то-
читься відкрито, на полях.

— Брешете, чортові діти! Не підійдете!

— Брешете, собачі душі! — кричить кулеметник, що
зостався з кількома номерами, і садить стрічку за стріч-
кою в наступаючих.

— Кидай гвинтівки! О-го-го! Кидай!

— Одержуй! Першу!.. Другу!

З тріском вибухають кинуті гранати перед купкою
петлюрівців, що тиснуть на курсантів.

З гуком виривається звідкілясь ескадрон і падає важ-
ким ударом в одну з перших рот.

— Змикайся! — кричить Сергій. Його голосу зовсім не
чути серед крику і пострілів.

Ескадрон встигає врубатися у якийсь взвод, що віді-
рвався, потрапляє під вогонь кулеметів і мчить, гублячи
вершників, назад.

Бій наближається до кінця.

Кулеметник, з розбитою ногою, вже залишився сам і,
випустивши останню стрічку, бере карабін і стріляє впри-
тул, розбиваючи короб «максима», з криком:

— Удависься ним тепер, сволото!

На фланзі бронепоезд, відбиваючись, реве й мету-
шиться. Йому вже нікуди подітись — колія позаду роз-
бита.

— Горінов, відходимо! — кричить Сергієві над самим
вухом Ботт. — Даремно опиратись...

З правого боку петлюрівці заходили все глибше, глиб-
ше і густими масами кидались на тоненький щеп. Пласт-
уни не витримали й відступили.

— Кінець?

— Кінець, брат!

З хрипінням пролетів і бухнувся майже поруч, здій-
маючи клуби чорного пилу й диму, снаряд. Відкинутий, як
порошинка, впав, але одразу ж схопився живий і цілий
Володимир. З розірваною на грудях сорочкою, хитаючись,
підвівся Сержук. Ступив крок до товаришів, упав, з горла
цівкою линула кров.

Ліворуч на фланзі щось гучно вдарило, заглушаючи
тріскотню гвинтівкових пострілів. Біла хмара пари шуг-
нула вгору над підірваним броньовником.

Червоні частини відступали.

Ось білі будиночки околиць Києва. Тут Петлюра і Денікін не потрібні. Боячись близької напасті, їх мешканці поховались у погребях і підвалах.

Безладно і квапливо вливались залишки червоних частин у місто. Чим ближче вони підходили до центра, тим більше бачили людей, які метушилися і кудись поспішали. Гасали мотоциклети, гули автомобілі, тяглися нескінченні валки. Гуртами, з клунками за плечима, йшли якісь люди.

— Це біженці, робітники! — пояснив хтось. — Хто від денікінців, хто від петлюрівців. Чорт їх знає, котрий раніш захопить місто.

Йшли не зупиняючись. Ось і колишня оселя курсів. Мовчав чорними отворами відчинених вікон залишений корпус. Струнко, немов беззмінні вартові, застигли рядами тополі круг безлюдного плацу. Швидше далі й далі — ніколи...

Через вікна й балкони висувались обличчя буржуїв, вони одверто раділи.

— Пораділи! — долинало на їхню адресу з боку робітників, що виходили з міста.

— Ну, заждіть до наступного разу! Поквітаємось!

З горищ по відступаючих стріляля. Бухали в дзвони — де на сполох, де великоднім передзвоном.

Ось цепний міст. Насилу трое друзів протовпились до нього і, підхоплені людським потоком, стали просуватися вперед.

Десь на околицях затріскотіли постріли. По мосту тисячі людей текли суцільною рікою, щільно притиснувшись один до одного.

Коло Сергія автомобіль з зіпсованим мотором, підхоплений загальною течією, також рухався не спиняючись. Величезний міст скрипів, дрижав, і здавалось — він от-от завалиться в Дніпрові хвилі.

Нарешті вони на другому березі! Рушили без перепопинку далі — треба було поспішати. Поминули Слобідку і звернули з шосе в Броварський ліс. Було вже зовсім темно. Сотні навантажених підвід тяглися вночі вибоїстим і захарашеним шляхом.

З міста, розкочуючись гучною луною, гахнув снаряд, потім другий, третій. Злякані коні шарахали вбік, виламуючи голоблі й перекидаючи вози. В темряві то там, то там лежали кошики, тюки, ящики.

Всюди, спотикаючись, плентались біженці, курсанти, червоноармійці, що відбилися від частин. В голові була єдина думка: «Потім!.. Усе потім!.. А зараз відпочити... спати!» Багато куняли на ходу, придержуючись за голову або полудрабок воза, і ледве клигали. Деякі сідали над дорогою відпочити й одразу ж засинали. Через них переступали, об них спотикалися, але вони нічого не відчували.

Це була реакція на безсонні ночі і величезне нервове напруження останніх днів.

Сергій з товаришами, стоячи біля відпочиваючих решток своєї роти на високому, порослому лісом пагорку, вдивлялися в бік Києва.

— Ну, прощай, Україно! — сказав один.

— Прощай! — луною повторили товариші.

— Ми знову тут будемо!

— Будемо!

Далеко внизу чорним блиском відсвічував вигин Дніпра. По темному небу беззвучно блукав прожектор. Десь на околицях займалася зірниця.

Немов останній, прощальний салют тим, що вийшли з міста — сліпучояскравим блиском раптом спалахнуло небо. Потім могутній гуркіт, наче залп сотень гармат, прокотився далеко по околицях. Ще і ще. Заметалася сполохана темна ніч. Судорожно здригалась земля.

Це вибухали порохові льохи залишеного міста.

ЧАСТИНА ДРУГА

Розділ I

Революція в небезпеці.

Червоними блискавками вибивав радіотелеграф.

Революція в небезпеці.

Вогненними літерами кричали плакати.

— *Не здамося... витримаємо... переможемо...*

Московський пролетаріат ховав загиблих товаришів, вирваних вибухом білогвардійської бомби.

Багато хто думав, що Радянська Росія доживає останні дні.

Робітник сказав, надіваючи патронташ:

— Нашу Москву... Наш Петроград... Нашу Револьюцію...

— Заждеш трохи!

Загули нові й нові ешелони, зриваючись з вокзалів і вирушаючи на фронт.

В Тулі роздавали гвинтівки прямо з заводів.

Вулиці Петрограда обплутувались колючим дротом.

Під Воронежем сідав на селянську конячину будьонівець.

Частини Червоної Армії, що відходили, зупинялися.

Біля великих карт агітпунктів і Роста стояли цілими годинами на осіннім холоді, з тривогою спостерігаючи за вигинчастим чорним шнурком. Завмерла на картах непорушно, зачепившись від Орла до Воронежа, тасьма. Замовкла антена...

Потім розірвали залпи хвилину тишу тисячоверстного фронту. І радісно вибивав радіотелеграф:

Всім... всім... всім... Ми наступаємо.

...А чорний шнурок на вітринах Роста впав униз, до півдня.

Вдарилась об колесо самотньої платформи перша куля і з вищанням одлетіла вбік.

По морозному свіжому повітрі різонув кулемет. Злякано шарахнув прив'язаний до жовтого паркана кінь. З-за рогу, низько пригнувшись до луки, вилетів козак-кубанець, за ним ще, ще.

Червоні наступали.

З-за маленького самотнього роз'їзду, з навколишніх будиночків бігли в цеп піхотинці. Вдарили нащось на сполох, але зараз же змовк невеликий станційний дзвін. Знову різонув кулемет. Темними цятками підводились і падали під прицілом два перебігаючі цепи. На різні голоси дзвеніло кулями повітря. Виблискуючи промінням вигострених шабель, пружним ядром рвонулися з флангу кубанці, але, заплутавшись на півдорозі в пекучих нитках колючого дроту, стали падати через голови коні й вершники. За хвилину ще прудкіше летіли кубанці назад, зникаючи за пагорками прив'язаних полів.

Біля залізничного телефону офіцер намагався перекричати шум близької вже перестрілки:

— Так. Чую. Ну? Ні, ні. Куди там к чорту втримаємось... Відходимо.

Забряжчала розбита шибка. Білим пилом посипалась з стіни штукатурка.

Бомбою влетів другий.

— Швидше! Швидше!.. Обходять.

Знову дзенькнула шибка. Шалено заскакала рикошетом спіймана куля.

На ходу обернувшись, бахнув один з нагана по апарату. Зразу обірвався деренчливий дзвінок.

Вирвали поводи з рук вістового козака. Скочили на коні, вдарили шпорами.

Але вже зарвався мало не з тилу десяток червоноармійців. Помітили.

— Ого-го-го!.. Давай їм духу, братва!

Один блиснув золоченими погонями і grimнувся з розбитим черепом біля скособоченого ганку.

— Скапустився... Сволота.

Вщухла стрільба. Наближаючись, луною перекочувались вугуки. Білі відступали. Гуркочучи, промчали на околиці двоколки з кулеметами. Змикалися захекані від швидкого бігу цепи, що були розкидані далеко на боки. Натрапивши на вбитого офіцера, зупинилися двоє.

— Глянь-но! Прапорщика вбили,— захлинаючись від задоволення, сказав молодший з них.— Ловко це його!

— «Пра-апорщика»! Ех ти, Рязань косопуза, хіба по погонах не бачиш, що підпоручика.

— Ну, нехай підпоручика,— відповів той трохи зніяковіло.— Я ж при погонах не служив.

— Чоботи добрячі.

— Не знімай, спитати треба.

— Ач який хитрий! Поки я питати побіжу, ти сам знімеш.

Вечоріло. Вщухли й останні поодинокі постріли.

До попівського дому, в якому розмістився штаб, розмотували провід польового телефону.

Прискакав кінний ординарець і передав наказ — на роз'їзді закріпитися і вести розвідку.

Роз'їзд був маленький, будинків стояло зовсім мало. Далеко не всім довелося розміститись під дахами. На вогкуватих моріжках загорілись багаття, і повисли, як гриби, казанки з окропом.

Шинельчини того року були подерті, ботинки діряві, а осінь холодна. Зате окріп гарячий і живлющий.

З'явився з червоноармійського мішка залишений на вечерю шматок чорного хліба. У деяких ощадливих щасливців навіть ретельно загорнута в ганчірочку грудочка цукру. «Чай», з осугою від сала, що залишилася від обіду на стінках казанка, заварений перепаленою скоринкою, сильно пахнув димом. Його пили з насолодою, причмокуючи й боляче обпікаючи губи об алюмінійові та бляшані кварта.

Розмовляли купками.

— Залишіть півчашечки,— підійшов до одної групи червоноармієць.

— «Півчашечки!»—протягнув насмішкувато другий.— Чому сам не скип'ятиш?

— Поставити нема куди.

— Ні, брат, нас і так четверо... Котись ковбасою.— І він продовжував перерване оповідання: — Да. І таке у нього вийшло діло, кожушок на ньому був теплий, дублений, валянки добрі, підшиті. А як попався, зовсім несподівано: пригода така трапилась. Козаки розмовляють проміж себе, один питає: «Нащо його в штаб вести, одерж хороша, давай тут утопимо». Другий на те згоден: «Давай, каже». А крига на той час товста була. Підвели вони його до ополонки та й кажуть... Ей, ей, ти нащо з-під мого казанка вогонь одсуваєш? — сердито закричав оповідач, помітивши, що хтось крадькома пораяється коло вогнища.— Бач який, увесь жар вигріб. Ліньки самому наламати, чортові... Еге ж. Підвели вони його до ополонки і наказують: «Роздягайся, скидай кожушок». А він питає: «Сволота ви біла, а дулі з маком не хочете?» І скочив сам в ополонку, тільки його й бачили.

— З валянками?

— З усім, як є.

Помовчали з хвилину червоноармійці... Задумались.

— Та йому, правда, й однаково — і так і так кінець був би.

— Ні, це вже ти не кажи.

— Не всякий кінець однаковий буває... Еге ж...

Холодний вітер розвівав жар пригасаючих вогнищ. Розмірно хрумтіли коні овес. Втома брала своє. Засинали, тісно збившись для тепла купками, гвинтівку приладнавши збоку під живіт.

У попівському домі ламповим світлом жовтіли вікна. Там працювали. Час від часу монотонно виспівував апарат. Переборюючи сон, телефоніст схоплювався, передаючи трубку:

— Товаришу командир! Із штабу бригади.

Тільки-но повідомили, що ліворуч дивізії білі знову перейшли в наступ.

В заскленій шафі від важких кроків по запльованій підлозі ледь чутно деренчав посуд. Погойдувались почеплені на мотузочках херувимчики з білосніжними крильми і писанки, сухозліткою розфарбовані. Погойдувались розмірено — як маятники.

Коротко, твердо командир наказав:

— Черговий! Сторожовим заставам і польовим караулам не спати, сам перевірятиму.

— Не сплять, товаришу командир.

— А зараз пришліть до мене начальника пішої розвідки Горінова.

Розділ 2

Знову втрюх і вкупі.

Шість днів відступали т о д і залишки розбитої бригади з України польовими, лісовими, болотяними шляхами до Гомеля.

Припікало наостанку вересневе сонце. Тихенько шуміли жовтіючі ліси. Неквапно погойдувались пружними, скляно-зеленуватими хвилями Дніпро й Десна. Переходи курсанти робили великі, верст по сорок-п'ятдесят. Виступали на світанку і йшли до ночі. Від землі пахло сіном, яблуками, стиглими динями й осінню. Нерухомо висіли в сліпучій глибині неба шуліки. І каркали зверху — ніби знехотя — рідко і глухо ворони.

Навкруги нишпорили дрібні бандитські зграї, полювали на відстаючих, але на цілі партії нападати не наважувались. Проходячи одним з невеликих сіл, дізнались випадково, що куркулі відіслали депутацію до Петлюри.

На четверту добу, стомлені, зупинились перепочити на день. На світанку рушили далі.

Решту — сімдесят верст, пройшли бадьоріше, іноді навіть в ногу і з піснями. Пісні були гучні, веселі і, переко-

чуючись луною, будили вулиці безлюдних сіл. Селяни здивовано хитали головами:

— Ач! Як чортяки — виспівують!

Вечоріло, коли вимучені залишки бригади курсантів підходили до міста.

Білим сріблом виблискували в темній зелені куполи церков і стіни чистеньких будиночків Гомеля.

У Сергія закривавились помуляні ноги. Ледве ступав Микола.

Тієї ночі курсанти спокійно спали по казармах і по квартирах.

Другого дня Микола взнав, що баржа з сім'ями комскладу, на якій була Емма, прибула сюди ще два тижні тому, вся подірвана кулями білобандитів, але без втрат.

Одразу полегшало.

Недовго простояла бригада. Через два чи три дні її відправили для розформування в маленьке містечко Чернігівської губернії — Городню... Тут друзі нічого не робили. Відпочивали серед прив'ядаючої природи. Міцно спали холоднуватими осінніми ночами, зарившись у м'яке сіно, під темним зоряним небом. Старались ні про що не думати й не згадувати, набираючись сили. Через два тижні вирушали в усі сторони залишки славної бригади. Виїжджали партії під обложений Петроград, на польський і денікінський fronti. Прощався з друзями Ботт. Він виїжджав в один, вони — троє — в другий бік. Міцно стискалися наостанку їхні руки.

Задиміли, від'їжджаючи, паровози. Відкрились семафори на південь, на захід і на північ.

Від командира полку Сергій повернувся заклопотаний. Увійшов до хати, де повно спало покотом червоноармійців, і сіпнув Миколу за рукав:

— Уставай, Колько!

— Що там таке?

— Вставай, діло є.

— Встаю... Ех, Серьожо! Який же сон мені снився, а ти перебив.

— Іншим разом доснитесь.

На ганку вони зустріли Володимира, за яким уже поспішали.

— Ось що, хлопці. В розвідку! Одну в Волчанку, другу в Овражки. Зліва білі, а в нас щось дуже тихо.

— В Волчанку? — перепитав Володимир.— Це ж верст з п'ять буде.

— Нічого не вдієш, тут уже на статут зважати не доводиться. Сам знаєш, при полку кавалерії лише двадцять чоловік.

— А Овражки де?

— Там же, тільки трохи праворуч. Маленьке сільце біля лісу.

— Та й темно ж,— бурчав Микола, ідучи з загоном.

— Темрява, брат, для розвідника найперше діло.

— Вона то найперше діло, та тільки очей у kota позичати доведеться.

— Хто йде? — неголосно спитали з-за куща.

— Свої.

— Пропуск.

— Броньовик!

— А рота яка?

— Розвідка.

— Проходь.

За лінією сторожової охорони загін розділився.

— Ну, Миколо, гляди. Коли що до чого — повертай до нас.

— Добре. Прощайте.

— Прощай.

Розділ 3

Крізь голубі вікна в хмарному небі кидало сонце сріблясті плями на голі поля зів'ялої землі. Блідозеленим холодним світлом мінилася прозора далечінь. До безлюдного невеличкого села обережно підходила невелика розвідка.

На єдиній вулиці нічого підозрілого дозорні не помітили. Біля колодязя жінка з відрами брала воду. Бігав з прутом, заганяючи лоша, хлопчина. Старик засипав лопатою призьбу коло скособоченої хатини.

— Гей! — крикнув, показуючись з-за клуні, дозорний.— Гей, тітко, були тут?..

Але жінка, не дослухавши запитання, кинула відра

і майнула вбік, наче божевільна. Злякано позадкував старий дід. Відчинилося на мить маленьке вікно.

— Васько-о-о... Васько-о-о... Втіка-ай!..

Васько сховався вже десь під ворітьми. Зник дід. Вулиця вимерла. І тільки стояло, здивовано задерши голову, лоша.

— Боятся.

— Думають — білі.

— Але ж спитати треба.

— Зайдемо до хати.

— Хазяїне... хазяїне! Вийди на хвилинку.

Мовчанка.

— Вийди на хвилинку. Не бійся, ми червоні.

Ніхто не озивається.

— Не вірять.

— А ти постукай у другу хату. Може, тут і справді нікого немає.

Коло другої хати те саме.

— От до чого народ довели! Не інакше, через тин доведеться лізти.

— Ну, лізь. Гоп!

Одімкнули хвіртку, увійшли в сіни, відчинили двері в хату.

— Здорові були, хазяї. Чого боїтеся?

Лежала на широкому ліжку жінка, сіпалась усім тілом, уткнувшись головою в кожух. Плакала.

Маленькі, напівголі діти скрикнули злякано й жалібно заскиглили з купи ганчір'я.

— Чого плачете?.. Полякалися? Не зачепимо. Ми червоні.

Трошечки підвела голову жінка, окинула недовірливим поглядом прибулих, хотіла щось сказати і мовчки засіпалася знову.

— Чого це вона надсаджується?

— ...Чоловіка її сьогодні вбили... Білі...— почувся старечий, шамкаючий голос. Дозорні розгляділи в напівтемному кутку на широкій лаві старезну, згорблену бабу.— ...Сина мого, значить... Уранці... Білі...

Тихо забурмотіла щось незрозуміле собі під ніс.

Цвірчав за піччю цвіркун: цвір-цвір... цвір-цвір. Плакав безслізно, вриваючись крізь щілини у вікнах, осінній вітер.

Вийшли на вулицю. Ядро розвідки вже вливалось в

село. Мабуть, селяни впевнилися, що прийшли червоні, бо чоловіки бігали від хати до хати. Відчинялися вікна.

Стрілою вилетів той самий хлопчина і постукав хворостою в вікно:

— Мамо! Мамо! Відчиняй! Товариші прийшли!

Підійшов Микола. Чоловіки обступили його і квапливо попереджали:

— Білі були. Козаки.

— Недавно на Артемкіно поскакали.

— Сорок чоловік.

В'юном крутився під ногами Васько.

— Кулемет теж був. За спиною возять, у нас зупинявся.

З'явилися жінки, повискакували діти. Гурт навколо червоноармійців ріс.

— Ну, а поблизу не чути де-небудь?—спитав Микола.

— Де там не чути!

— Як собак, повно.

— Вчора вдень ваші на Альошкіному роз'їзді з ними схопилися.

— Федір учора з Артемкіна пробрався, каже — чоловік з тридцять їхніх товариші побили.

— А де він? Давайте-но його сюди.— Микола зрадів, що має можливість дістати певні відомості.

— Його тут нема. У нього під ліском хатина стоїть. Лісник він.

— Далеко?

— З версту. Послати можна, якщо треба.

— Пошліть, та швидше.

— Пускай, начальнику, солдатів по хатах,— говорив Миколі дідусь.— Нехай попоїдять.— Тягнув до себе за рукав двох червоноармійців: — Та ходімо ж... Ах ти, господи боже ти мій, яке діло... ждали скільки ж.

Хтось командував, розпоряджаючись добровільною охороною:

— Петре! Ти біжи на толоку, на пагорку станеш. А ти, Льошко, вилазь на Єгорову хату, дивись на Наземів шлях. Та гав не ловить!

— Гарзд!

Задоволені, що їм доручили таку важливу справу, кулею полетіли на свої місця.

Микола пішов до хати. Там уже метушилися хазяї, ставлячи їжу на стіл.

— Просимо, просимо, командире! Закуси вже що є.
Підсували сковороду з гарячою, смачно запашною яечнею.

— Почастували б чимось кращим, та все пожерли проклятуші. Не тільки курки чи там півня — курчати жодного на подвір'ї не залишили.

Набилась повна хата людей. Говорили майже всі разом.

— Ніякого життя нема.

— Шмагають козаки нагаями.

— Солдати шомполами.

— Мало, що шмагають. Убили ще чоловіка у Гафії.

— Застрілив офіцер з нагана.

— За що?

— Дітки у неї. Сховала глечика з молоком, а козак знайшов. Чоловік заступився. Не здихати ж, каже, дітям через вас з голоду. Той його гвинтівкою хотів ударити.

— Не хотів — ударив, а другий раз замірився.

— Ну, другий раз замірився, він і вхопився за приклад.

— Одвів рукою, щоб не вдарив.

— Побив його козак і до офіцера приволік. Хотів, каже, гвинтівку в мене видерти.

— І чоловік смирний був. Нащо вона йому?

— Ну, а офіцер — звісно! Вийняв нагана, та й бахнув.

— Діток троє зосталось.

Не було жодного, кому б не дошкулили білі. Того доценту пограбували, другого побили, у третього хлібом коней годували, у четвертого жінку згвалтували — і так без кінця.

Дідусь стурбовано спитав раптом Миколу:

— А ви що ж, товариші, інших дождити будете чи в розвідку?

— В розвідку.

Одразу жвавї голоси змовкли. Важко зітхнула хата.

— То, може, не скоро ваші будуть?

— Як — не скоро! Наші скоро в Курську будуть, а не тільки у вас.

— Намучились ми. Село маленьке, кругом яруги. Тільки що, нападаються на нас: «Ага, такі-сякі, червоних ждете, пролетарія голодрана». А ми, звісно, ждемо... Раніш колись — не ждали, а тепер ще й як ждемо...

До стор. 81.

— Раніш не ждали,— понуро схиливши голову, немов луна, повторив дідусь, що спирався на палицю.— А тепер, звісно.

У дверях почувся гомін. Ввійшов новий чоловік.

— Ось і Федір.

— Оцей самий?

Підійшов до Миколи кремезний, нестарий ще селянин і поздоровкався лівою рукою.

— Здрастуйте. Прийшли-таки?

— Прийшли,— відповів Микола.

— Я казав, що однаково прийдуть,— кивнув головою на присутніх.— Моя правда вийшла.

— Ну, розкажуй, що в Артемкіні... Як вони тебе звідти випустили?

— А так! Інвалід я, одної руки ще в германську позбувся. Ну, і пропустили, особливо, коли побачили в документі, що два хрести за царську війну маю.

— Багато їх там?

— Та полків зо два було.

— А зараз?

— Зараз нема. Пішли всі Сосновською дорогою. А куди звернуть — не знаю: може, на Сосновку, може, на роз'їзд.

Микола встав і пішов до виходу. Висипали селяни.

— Ідуть від нас товариші...

— Нічого, тепер скоро прийдемо. Заживете спокійно.

— Аж не віриться.

Приклав свистка до губів і гострим струменем пронизав повітря. Збігались червоноармійці.

— Ану, там, швидко! — кричав окремим купкам, що запізнились.

— Поналивали животи молоком, чортяки!

— Всі, чи ще? Становись!.. Струнко!

Стихло все. Замокв натовп, ніби команда стосувалась і його. Принишкли цікаві дїтлахи. Тривожно рвонув поверху вітер. Здригнулось, насторожившись, село.

— Товариші!.. Гармати...

— Ваші б'ються!

— Еге ж. Це коло роз'їзду бій. Ого, як гримотять тридюдмівки!

— Кроком руш!

Селяни вклонялися, скидаючи шапки. Стояли щільною, непорушною групою.

— Щасливо-о! Приходьте, товариші!
Сутінки оповивали землю. Хмарилось. Знову стояло самотне, покинуте село.

Розділ 4

За півверсти від Волчанки глибокий, зарослий чагарником яр прорізав зеленіючі озиминою поля. Далі розляглося рівне, зовсім не придатне для просування розвідки поле. Перший розвідник, що виліз на край яру, ледве встиг подивитись, як упав, наче підкошений, розпластавшись на м'яку ріллю. Задкуючи, одповз трохи і скотився сторчма схилом униз.

— Що там таке?

— Тсс!.. Тихше!.. Козаки.

Тьохнуло одразу серце.

— По куцах,— наказав Сергій.— Та дивіться, щоб крім спостерігачів, ніхто анітелень.

Пробрався нагору, до того місця, де густими віхтями колівався сухий полин, трохи підвів голову. На краю села стояло троє прив'язаних до тину осідланих коней. Коло них ходив чоловік. Козачий пост.

— Мало не напоролись!

— Треба дізнатися, чи багато їх.

— Долоня, а не поле.

— Дивися — он ще!

Звідкілясь підійшли ще двоє; всі скочили в сідла й помчали назад вулицею.

«От тобі й раз! А хто на посту залишився?» подумав здивований Сергій.

Він почув легенький свист знизу. Позад засохлого куща з коричньовим листям лежало два спостерігачі, уважно до чогось придивлялися й махали йому рукою.

— Дивися, командир!

Довгою стрічкою з другого кінця села тягнулись білі батальйони. Легкою рисою вилетіли взводи козачої сотні, прямуючи на ту дорогу, якою прийшла розвідка.

— Слухай! Та вони на роз'їзд! Треба швидше взяти ліворуч, випередити їх.

— Дивись, що роблять!

Перший батальйон, вийшовши на рівну дорогу, розпався на три частини, і в той час, коли одна пішла прямо,

дві інших півоборотом одходили в обидва боки, а козачі роз'їзди вже мелькали попереду.

— Нічого! Бігом низом, візьмемо ліворуч. Випередимо!

За хвилину всі тридцять чоловік мчали нерівним, купинястим яром, спотикались, падали і шкварили далі.

Швидкий біг розігнав тривожний настрій.

— Гей, взводний, ми при полку замість кавалерії, чи що?

— Дивися, он у Гаврилова підметка одлетіла,— показував другий на червоноармійця, який держав у руці одірвану підметку.

— Тут і в усіх поодлітають, коли мотузками поприв'язувані.

Клекотіли паровозами легені. Злипались пересохлі роти.

— Командир... Відпочити!

— Гаразд! Вдома відпочинеш... Чухрай далі, хлопці!

Лишилась ліворуч, але ще далеко попереду, крайня рота. Скінчився яр, і розвідники, прикриваючись пагористою місцевістю, бігли навперейми.

— Давай!..

Але, спіткнувшись, загін зупинився одразу. Бахнув попереду гарматний залп. Ще і ще. Глухо покотився, поповз по сірому полю в сутінках відгомін сильного бою.

— Не встигли.

Сергій похитав головою.

— Ні, хлопці! Це не те. Це наступають на роз'їзд зі сходу.

...Далі через лісок. Шелестіло під ногами листя, тріщав хмиз, боляче хльоскало по обличчю гілля. Тепер уже можна було чути, як до гарматних вибухів приєдналося безладне, але безперервне тріскотіння пострілів з гвинтівок.

Ще кілька хвилин швидкого бігу. Замовкли батареї одразу. Заглушаючи тріскотню ще далеких пострілів, дрібно застрекотіли кулемети.

Але замовкли незабаром і вони. Стало тихо.

— Сергію!

— Чого?

— Зажди!

— Ну?

— Куди ми?

- На роз'їзд. До наших.
- Чуєш, як тихо?
- Бій скінчився, через те й тихо.
- Скінчився, але на чию користь? Може, наших там якраз і нема. Самі в руки білим влетимо.
- Стій!

Зупинились на невеликій галявині, обливаючись потом.

- Що робити?
- Дізнатись треба, як там.

Становище було не з приємних. Найпевніше те, що зайняли Альошино білі. І Сергій сказав, подумавши:

— Ось що, хлопці. Ждати до темряви недовго. Вночі зробимо розвідку, а поки що зупиняємось тут.

Червоноармійці розташувались на м'якому опалому листі. По верховітті безлистих уже дерев гуляв холодний вітер і шумів гіллям. Стара береза тягуче скрипіла, і кризь ажур її тонкого гілля видно було похмуре небо.

Для з'ясування положення загону відносно роз'їзду Сергій вислав кількох чоловік, щоб вони оглянули прилеглу місцевість. Хвилин через двадцять послані повернулись і доповіли, що вони наткнулися на загін Миколи і він зараз підходить сюди. І справді, на дозорному посту вже чути було гомін.

— Стривожили ви нас здорово,— говорив Микола, сміючись.— Ми думали, чи не білих несе. Я вже кілька дозорів у всі кінці послав.

Тепер розвідники почували себе набагато краще. Вони знову всі разом. Дошкуляв тільки голод.

— Я знаю, що зробити,— сказав Микола.— Я пошлю кількох чоловік в Овражки. Якщо там нема білих, то вони дістануть чого-небудь.

Послали. До світанку треба було встигнути.

— Пробиратись до своїх треба.

— А де їх знайдеш?

— Знайдемо де-небудь...

Розділ 5

«Я одержала твого другого листа,— писала Емма.— Перший був надісланий з Гомеля, другий — з Севська, але відповідати можу тільки тепер, коли взнала твою полкову

адресу. З чого почати — не знаю. Надто багато назбиралося всього. Ну, гаразд, почну з самого початку. Тоді, через день після того, як ви пішли, надвечір ми вирушили на баржі з Києва. Ще вдень нам привезли перших поранених з вашої бригади. Серед них я зустріла Кудряшова. Йому осколком розбило праве плече. Він був при пам'яті і розказав мені, що бачив тебе востаннє перед початком бою під Бояркою.

Тяжко було виїжджати, Колю. Тяжко й боляче. З борту баржі нам було чути безперервний гул фронту, що вже підійшов близько до міста. Мати одного з курсантів (Лебедева, він був у вас в другій роті) ще на березі, якраз перед тим, як мали вирушати, дізналася від когось про його смерть. Решта не знали нічого.

Я довго стримувалась, але коли загув наш пароплав і ми помалу відчалили, я не витримала й гірко, як маленька, розплакалась. Та й не тільки я, а багато з нас — хто відкрито, хто нишком. Адже майже у кожного там залишився хто-небудь. Потім зникли білі будиночки міста і вщух відгомін пострілів. Уночі десь збоку блукав прожектор. Чий — не знаю. Але видно було, як його яскравий промінь розрізував на частини темне небо. Настрій у всіх був тривожний. Повз нас, виблискуючи вогнями, промчав якийсь озброєний пароплав. Промчав, не зупиняючись, але його матроси кричали нам щось на ходу. Що саме — ніхто як слід не розібрав, — власне, кожен зрозумів по своєму. Одні вирішили, що попереду зелені; другі говорили, що треба погасити вогні. І звідкілясь поповзли раптом тривожні чутки, що їхати, власне, нема куди, бо Гомель зайнятий білими. Проте ми помалу просувались вперед. Я погано спала тієї ночі. Вранці, як тільки розвиднілось, я вже сиділа на палубі.

Я думала, згадуючи про все, що так дивно і так швидко промелькнуло за останній час у Києві. Ніколи я не забуду, мабуть, його. Я тільки що хотіла підвестися, коли раптом з берега пролунав постріл. Я одскочила вбік. Видно було, як якийсь вершник, приставивши руки до губів, кричав щось — очевидно, наказував зупинитися. Пароплав з баржею, звичайно, на другий бік. Пішли швидше. Тоді почався справжній хаос. З берега стріляли, кулі пробивали борти.

Ти знаєш, у нас було багато жінок: полякалися всі страшенно, деякі мало не повискакували у воду. Але, на

щастя, всі залишилися цілі. Більше на нас так не напали, але поодинокі постріли супроводили нас мало не всю дорогу, так що у мене створилося враження, що всі береги Дніпра кишать бандитами. Мабуть, воно так і було.

Одного разу ми зупинилися біля якоїсь маленької пристані. Там нам сказали, що зв'язку з містом нема вже третій день тому, що перерізані проводи, а також, що вчора висланий з Гомеля невеличкий пароплав висадив за п'ять верст звідси щось на зразок десанта близько ста чоловік, а ті зчепились сьогодні з бандою якогось Чибирика.

По дорозі Кудряшов помер. Від забрудненої землею рани почався стовбняк. Мучився страшенно. Але до самої смерті був при повній пам'яті. Ще тільки за кілька годин до смерті, в хвилину тимчасового полегшення, він говорив мені: «Петлюра може радіти — я останній». Я не зовсім зрозуміла його, але мені пояснили. Брата його повісили гайдамаки; батька й матір убила під час нальоту на хутір банда за те, що він був курсант. А тепер помер і він сам. Я вперше бачила, Колю, як умирає людина.

До міста ми підпливали на світанку, страшенно змучені морально. Твої батьки зустріли мене дуже добре, особливо тітка. Завжди багато говорять і розпитують за тебе. Лають за те, що мало пишеш.

Тепер я тут, а ти далеко на фронті. Остаточо вирішити, що я робитиму, ще не можу. Проте почуваю, що повинна щось робити. Мені хочеться працювати, мені хотілося б, щоб моя робота була гаряча й захоплююча і хоч трохи схожа на нашу київську. Але в тутешній обстановці, звичайно, доведеться задовольнятися тією, яка є...

Тут у листі була перерва, і продовжений він був двома днями пізніше.

«Колю! — писала Емма. — Колю, невже правда — всьому кінець, невже наше програно? Я кажу н а ш е, хоч нічого ще для нього не зробила, але вірю, що зроблю ще. Невже вони переможуть? Недавно лише здали наші Воронеж, а сьогодні білі зайняли Орел. Так близько від Москви. Мені все-таки не віриться, хоч навкруги багато шепчуть. Мені здається, що Червона Армія витримає удар, хоч би який він був тяжкий.

Я пишу тобі... А може, тебе вже нема? Я знаю, що ти на це скажеш. Те саме, що на вікні перед від'їздом. За це я тебе ще більше ціню. А все-таки тяжко. Можливо, в цьому й нема логіки.

Прощай! Пиши, коли буде час. Серьожі й Володимирові мій щирий привіт.

Емма».

Розділ 6

Вночі край села, під чорним голим кушем і примарною березою дві тіні — вартовий і його помічник.

Ходить вартовий Стась, ховає шию у піднятий комір. Ходить втоптанною стежкою і лається:

— Чорт би їх забрав, командирів наших. Хіба це видано: як тільки що — розвідників на пости посилати, наче й без того роботи мало.

Прихилившись до стовбура берези, помічник вартового неквапно відповів:

— Правда, брат. Холера б їх забрала! Звісно, правда. Та тільки ж людей в полку обмаль...

— «Обмаль» Тобі, дідькова личино, добре говорити! — Він заздрісно подивився на кожух і теплі валянки, що їх дав тому хазяїн. — Тобі добре!.. А мене циганський піт пробирає.

Шинельчина на ньому й справді була благоденська, коротка; ботинки задубілі, обмерзлі підшви не гнулися.

— Ну, скажи на милість! Яка це в чорта війна! Германську з самого початку до кінця прокалавив, а такого ніколи не бачив. Ні тобі обмундировки, ні жратви... Яка ж це, в чорта, війна?

— Справжнісінька, брат! Ти візьми, приміром, полоненого раніш піймали. Що тобі? Ні холодно, ні жарко. Подивись для інтересу — людина як людина. Ану, тепер захопи козака або офіцера. Так би йому горлянку й перервав. А коли вже сам попадешся — держись тільки, з живого шкуру спустять.

Помовчали трохи.

— Давай закуримо, чи що?

— Давай!

Задубілі руки зовсім погано слухалися, і цигарки не скручувались. А як скрутили, присіли навпочіпки, запа-

лили під полою шинелі сірника і, поховавши цигарки в рукава, курили довго, з насолодою.

— Міцний у тебе тютюн, аж сльоза проймає.

— Міцний. Хазяїн дві жмені в кисет насипав. Хороший чоловік!

— Всі вони тепер хороші. Їх тепер...

— Дивись! Білі!

Далеко попереду, на фоні чистого голубуватого снігу, показалися, наближаючись, цятки — чоловік з п'ятнадцять-двадцять.

— Біжи в команду... Нехай тягнуть кулемет... Тільки швидше!

Скинувши кожуха, щосили кинувся помічник вартового до одної з крайніх хат.

Сергій щойно збирався лягти відпочити на соломі, як влетів помічник вартового з криком:

— Швидше! Білі!

— Встать! Живо!

Одразу спорожніла хата, і через п'ять хвилин взвод розвідки був розсипаний по околиці села, а кулемет причаївся на снігу.

— Сергію,— спитав, подбігаючи, Володимир,— а мені своїх людей не виводити?

— Не треба!.. «Дурні,— подумав він, дивлячись поперед себе.— Пруть купою, всі під кулеметом будуть».

— Дивіться-но! Немов щось тягнуть,— зауважив хтось.— Он усередині.

— Мабуть, кольта.

— Нашо розвідці кольт?

Видно було, як усі зупинились, тільки два, відокремившись, пішли вперед по дорозі.

— Дозор, мабуть.

Але, видно, це були не дозорні. Йшли вони квапливо, ні до чого не придивляючись. Потім на півдорозі один скинув шапку і, надівши її на гвинтівку, пішов, розмахуючи нею на ходу.

— Чи не наші бува?

Сергій наказав про всяк випадок нікому не стріляти. А ті все ближче.

— Стій! — гукнули до них з цепу.— Стій! Хто такі?..

— Товариші! — залунав радісний невпевнений крик. І обидва, покидавши гвинтівки, побігли вперед.— Товариші, не стріляйте! Ми перебіжчики.

За хвилину Сергій розпитував їх:

— Звідки? Скільки вас?

— Шістнадцять нас.

— Один поранений.

— Кличте решту. На півдорозі, он коло тієї берези, гвинтівки всім покидати. Шкварте!

Обидва парламентири побігли назад.

— Коли б не підвели! — висловив хтось сумнів.— Може, у них замість пораненого «максимко». Як різонуть!

— Не підведуть! Чули, гвинтівки будуть кидати.

З цікавістю дивились червоноармійці. Зовсім уже близько, біля невисокого дерева над шляхом всі зупинились і покидали гвинтівки далеко вбік.

— От дурні нетесані! Хоч би на купу склали. Хто за ними підбирати буде?

— Підберуть.

Четверо несли пораненого на руках. Він тихо стогнав, і рука його, опущена донизу, теліпалась, як нежива.

— Командир відділення наш.

— Через нього й утекли. Його ж і перша куля влучила.

— Швидше в тепло несіть його.

— Фельдшера покликати.

Гуртом входять у село.

— Заходь сюди! — крикнув Сергій.— Тут хата простора.

— Легше! Гей, там... Не колоду ж несете!

— Клади під голову.

— Шинельку.

— Кожушка давай.

Незабаром прийшов фельдшер і гукнув сердито:

— Ану, вимітайся з хати, нічого дивитись!

За півгодини поранений опритомнів. Він тьмяними очима подивився навколо і спитав неголосно:

— Прийшли всі?

— Всі! Всі! — відповів йому комісар полку, який стояв поруч.— Не турбуйся.

— Добре...— озвався поранений зовсім тихо. І довго довго лежав з заплющеними очима.

— Не треба його турбувати,— сказав лікар, обмацуючи пульс.— Він виживе, але його не можна турбувати..

Комісар, невисокий, худорлявий, з пітерських ливарників, разом з Сергієм і комбатом вийшли на двір.

— Як його поранили?

— А я сам добре не знаю. Чув, що загітував їх утікати, а коли втікали, був поранений з застави.

— Ходімо до них?

— Допитали їх?

— Допитали,— відповів, прощаючись, комбат.— Я посилав.

Увійшли до хати. При їх появі розмова одразу вщухла.

— Здрастуйте, товариші! — сказав комісар просто.— Сідайте, чого ви?

Розмова спочатку не ладилась. Перебіжчики відповідали коротко і не могли потрапити в тон незнайомого їм середовища. Але чим далі, тим більше жвавішали й починали говорити невимушено.

— Як годували вас? Порції добрі? — спитав комісар.— Бо в нас теж не дуже наїсися.

— Порції... Шомполами по спині! — відповів йому хтось позаду. І, глянувши, комісар зустрівся очима з похмурими, розумними очима невисокого солдата.

Бажаючи одвести образливе підозріння, заговорили разом.

— Їм своя дорога, нам своя!

— Ми за товаришів!

— Ви кажете: своя. Іде ж за ними наш брат.

— «Іде»! А як іде? — усміхнувшись, виступив наперед похмурий солдат.— Хто не був, не знає. Козаки йдуть! Офіцери йдуть, це правда! А селян силою зігнали та куле-метами позапирали.

— Страхом держаться!

— Візьміть нас, наприклад. Нам білі гірше чорта. Та й то скільки командир відділення нас зваблював, скільки пояснював — все боялися.

— Правильно! Правильно! — хитали головами інші.

— Не треба нам їх, щоб вони показалися,— додав літній уже українець.— Я ж онуків уже маю, а вони мене по спині нагаями.

— Командир відділення наш козак сам, а от збивав. Не любив своїх. Давно нас умовляв, та якось не зважувалися, боязно. Тільки сьогодні рано сказав наостанку: «Як собі хочете... не підете, я один піду». Ну, коли таке діло, зібралися, пішли. Проходимо заставу, а саме як на те ротний іде, пости перевіряв. Змикитив, видно, в чому

річ. «Яка така розвідка, ану, кругом марш!» А він обернувся, та як бахне в ротного — так і зсадив. Ну, ми тоді втікати, звісно.

— Караул стрільбу зняв.

— Ми теж стріляли, як бігли. Коло пагорка командир відділення заклав обойму, хотів ще стріляти, впав і каже: «Не кидайте мене, хлопці, погано мені буде».

— Ми й понесли.

— Крові багато вийшло.

— Поки був при пам'яті, все до червоних просив донести...

Довго ще говорили комісар і Сергій з перебіжчиками. Взнали багато цікавого.

— Бояться ще козаки тепер Будьонного. Кажуть, каторжник випущений, насадив своєї братви на коні та й орудує.

— Еє! — усміхнувся Сергій. — Як же їм не соромно від каторжника втікати!

Перед тим, як іти, комісар сказав, що з завтрашнього дня всі прибулі зараховуються в полк.

— Перефарбували, значить, без фарби.

— Нічого! — говорив, виходячи, Сергій. — Нічого, товариші, по білому червоним мастити легко, а от навпаки — вже трудно.

Картопля була така сипка, шкварки так смачно хрускотіли на зубах, що товариші їли та прихвалювали. А хазяйка, розчулившись, діставала з печі глечик гарячого молока.

— Ти нас, бабусю, зовсім обгодуєш — так ми й не встанемо.

— Їжте, їжте, дітки! — говорила бабуся. — Коли є, то й дати не шкода, а от як нема, то вже нема. Було мені якось раз. Відступали ваші від білих. Забіг до нашої хати солдатик та й питає: «Бабусю, чи нема чого-небудь попоїсти?» А в мене нічогісінько, тільки що перед ним інші все поїли. «Нема, — кажу, — синку, нічого». — «І хліба нема?» — «І хліба нема». — «Дай, — каже, — хоч води напитися». Напився та й пішов. І тільки він вийшов, сіла я на лавку та й реву; а чого, дурна, реву й сама не знаю.

— Я думаю, так і в Раднаркомі не щодня їдять! —

сказав, встаючи, Володимир.— Оце називається — перекусили. Отут би з тиждень постояти.

— Завтра виступаємо, комісар казав. Та тепер недалеко до Харкова. Верст п'ятдесят.

— Там, кажуть, ресторанів багато, з музикою, послухаємо, значить,— промовив Микола потягаючись.

— Своєї скільки хочеш! — усміхнувся Володимир.— Завтра знов почнеться.

Розділ 7

Зайняли Харків червоні 11 грудня. З трьох сторін обступили місто — з півдня, з заходу і сходу, і тільки одною неперехопленою колією, на Ізюм і Попасну, мчали один за одним ешелони з відступаючими і біженцями.

Бій уже скінчився, і в околиці вливались передові частини червоних, просуваючись глибше й глибше.

На одній з вулиць Сергій з своїми хлопцями зустрівся з купкою запізнілих білих. Зупинившись, червоноармійці відкрили вогонь. Вулиця була пряма, ворота будинків міцно позамикані, і ті бігли, як божевільні, поки, розгубивши половину вбитими, не звернули за ріг.

— Влетіло негідникам,— говорив Ледашкін, витрушуючи когось із шинелі.

— Куди знімаєш? — крикнув йому хтось на бігу.— Вона вся в крові.

— А мені однаково. Аби тепла! — І, накинувши шинель на плечі, Ледашкін побіг доганяти своїх.

Недалеко за рогом вулиці Сергій натрапив на десять-дванадцять озброєних робітників, що стояли коло вбитого. Помітивши підбігаючих, робітники кинулись були до хвіртки.

— Куди ви, чорти? Свої! — крикнув один.

Робітники дружно засміялися.

— Здрастуйте, товариші!

— Кого це ви пригостили? — спитав хтось, вказуючи на вбитого.

— Офіцер, сучий син.

— Сумка у нього з картами.

— Дай сюди,— сказав Сергій.— Знадобиться.

Він почепив сумку на пояс.

— Далі гайда! Гей, не розходьтеся там!

Третій раз Харків став червоним.

В сумці вбитого офіцера Сергій знайшов хороші карти й польову книжку. Коли він передавав її Володимирові, з неї випав невеликий голубий конверт. Його підняли, він був розпечатаний, і на ньому була адреса: «Новоросійськ, Серебряковська вул., будинок Пшеничникова, пані Ользі Павлівні Красовській».

— Цікаво,— сказав Сергій.— Почитаємо.

— Читай вголос.

— Дрібно написано, зразу видно, що жінка.

Міцними парфумами пахло від списаних аркушків. Сергій підкрутив лампу й почав читати.

— «...Нарешті користуюся з нагоди, щоб надіслати листа, який дійде вже напевне...»

— Якраз угадала.

— Гаразд, не перебивай.

— «Я надсилала поштою кілька разів, але думаю, що не доходили, бо відповіді нема й досі. Зовсім недавно, два-три тижні тому, я була цілком певна, що побачу всіх вас скоро. Про це ми домовились з Жоржем. І Павло Григорович обіцяв йому один з класних вагонів з їхніх інтендантських, виділених для якихось там комісій чи ревізій. Залишалося тільки почекати, коли вагон повернеться з його дружиною з Києва. Але хіба можна бути в чому-небудь певним в наш час! І от обстановка склалася так, що про поїздку й думати не доводиться. Знову наші відступають, більшовики зайняли вже Білгород і насуваються ближче і ближче. Боже мій, яка му́ка! Знову доводиться хвилюватись, переживати всі жахи спочатку. Щасливі ви! Вам не доводилось і не доведеться зазнавати нічого подібного...»

— Ну, це ти не кажи,— промовив, закурюючи, Володимир.— Доберемось коли-небудь і до вас.

— «Ну, про це поки що годі. Стратег з мене кепський, а Жорж каже, що далі Білгорода їх однаково не пустять. Живемо ми байдуже. Заробляє Жорж на службі пристойно; крім того, у нього якісь там справи з поставками. Які — не знаю. Я не втручаюся.

Вчора бачила Ліду. Ти собі уявити не можеш, яке у неї горе. Її чоловіка вбили. Він їхав з Курська до Харкова,

якісь бандити зупинили поїзд і всіх, хто займав більш або менш значні пости по службі, тут же розстріляли. Вона вбита горем. В цій справі було слідство, посилали загін на місце. Він щось там спалив, але, звичайно, легше їй від цього не стало.

У нас часто буває Віктор. Вони з Жоржем великі друзі. Віктор такий же веселий, безтурботний, трохи наївний, як і колись. Він служить помічником начальника конвойної команди при тюрмі. Жахлива людина! Ненавидить червоних страшенно, і що там у них діється — бог його знає. Я далеко не завжди можу вислухати його до кінця. Та й взагалі... Кров... віршовки... допити... все це якось не в'яжеться з моїм уявленням про нього. Адже він, власне, хороший, чуйний і несміливий навіть. Пам'ятаєш, як він червонів завжди, коли говорив з тобою. Він і досі в душі обожнює тебе.

Напишіть швидше, як живете ви. Цими днями приїжджав Роммер і говорив, що твій чоловік підвищений по службі, а Гліб нібито виїхав з каральним загоном під Маріуполь. Чи правда це? Листа цього передаю нашим хорошим знайомим — поручиком Юрієм Борисовичем Волгіним. Він їде в командировку. Я думаю, що йому можна буде у вас на кілька днів зупинитися. З ним же пришли мені відповідь».

Сергій прочитав, вклав листа назад у конверт і акуратно заховав у сумку.

— Навіщо це тобі?

— Здасться. Коли-небудь візьмемо ми і Новоросійськ. Тоді Чека знадобиться.

Сьогодні неспокійний день у полку. Сьогодні хвилюється комісар, і найбільше — червоноармійці. Не тому, що наступають білі або має бути якась важка бойова операція. Ні! Справа набагато простіша по формі, але чи не складніша по суті. Вперше з штабу бригади прислали взуття.

Повернувся з штабу до себе на квартиру Сергій, з досядою грюкнув дверима і вилаявся.

— Дев'яносто пар ботинок на весь полк, в той час, коли вісімдесят процентів роззутих.

— Ф'ю-і-іть! — свиснув Микола. — Якого ж чорта? Курям на сміх. Скільки нам припало?

— Вісім пар. Отут і роби, що сам знаєш. Одному даси, другий за горло вхопить: «Чого йому, а не мені?» — «Я теж, та в мене теж...» Не люблю я цих подачок по чайній ложці, тільки людей розіритуєш.

Звістка про те, що одержано обмундирування, давно облетіла червоноармійців, але відомості ходили явно перебільшені. Казали, що нарешті взують весь полк, а якщо не весь, то в усякому разі більш як половину. Ходили біля квартири, нетерпляче ждучи результатів.

— Скільки? — обступили Миколу, коли він виїшов.

— Англійські чи російські?

— Вісім пар усього.

— Вісім па-ар? То це ж кому дістанеться? Вважай, що нікому.

— Гаразд. Видно буде. Ставайте в дві шеренги. Командир оглядати буде.

— Чого там оглядати? — з злісною ноткою зауважив хтось. — Хіба й так не відомо?

Хвиля глухого роздратування прокотилась по рядах. Недовіриливо й недоброзичливо червоноармійці поглядали то на командира, то на каптьора, що вмовстився з купкою новеньких жовтих ботинків на ганку, то на свої власні зашкарублі, із задерними догори носами, з роззявленими ротами, крізь які видно було мокрі онучі.

— Ось що, товариші, — сказав Сергій. — Майже всім однаково потрібне взуття, а ви самі бачите, скільки його. А тому я одберу з вас тих, у кого ботинки найгірші, а вони кинуть жеребок поміж собою.

Всі разом заговорили, квапливо пропонуючи свій спосіб дільби.

— Навіщо одбирати? Нехай усі тягнуть! В один час одержували.

— Давай, давай, одбирай! Ач який! У кого хоч які-небудь підходящі є — що ж йому ще й другу пару?

— А нащо жеребок? Ти так давай! Хіба не бачиш, у мене одного ботинка зовсім нема.

— Заткни горлянку, чорт! Ти куди його подів? Ще вчора був.

— Учора був, а сьогодні зовсім розпався.

— У всіх зовсім.

— Давай, щоб на всіх взуття було! — крикнув хтось із задніх рядів.

— Тихше, ви там! — обізвав Сергій. — Як я сказав, так і буде. Виходь ти...

Перші пропущені одразу ж зняли крик і обступили його.

— А мене чому проминув?

— Та от подивись, подивись!

— Ти куди, сволото, теж лізеш? Дивись на нього, думаєш, я не знаю, що в тебе в сумці чоботи, котрі з козака зняв!

— Дати йому в пику, сучому синові!

— Я при Колчаку одержував.

— Я свої з дому добиваю.

— Пропади я пропадом, коли я не тільки в наряд, а хоч куди піду, поки не одержу. В Сибіру пальці обморозив, тут цілу дорогу, вважай, що босий пройшов!

— Годі!

— В штабах усі одягнені. По три комплекти мають.

— Не підемо без ботинків! На всіх нехай присилають!

— Давай комісара!

Сергій вискочив на східець ганку і крикнув, перебиваючи всіх:

— Замовкнути всім! На місця живо! Взводні, постройте людей! Струнко! Слухай, що я скажу. В той час, коли наші частини всюди наступають вперед і вперед, ви заявляєте, що далі без нових ботинків не підете. Інші полки одягнені не краще, а багато хто й гірше за вас, а йдуть без балачок. Якби всі так міркували, то давно одержали б замість ботинків денікінських нагаїв та шомполів по спинах. Але ще не всі шкурники в Червоній Армії, котрі наступають на горло своїм командирам, вимагаючи у них того, чого вони їм не можуть дати. Де я вам візьму на всіх ботинків? Де їх візьме комісар або командир, коли їх немає? Чи, може, грабувати селян, як грабують білі? Ви кричите, що десь там лежать повні цейхгаузи. Це брехня! Це у білих повні цейхгаузи англійського обмундирування. Он куди треба йти діставати його. Але я знаю, що все-таки є серед моєї команди справжні і свідомі хлопці. Ми обійдемося і з ними!

Сергій закінчив і витер лоба. Так з своїми людьми він говорив уперше.

Всі мовчали.

— Ну, що ж?

— Нема тут шкурників, командир. Даремно так говорите,— похмуро сказав хтось.

— Сам подумай, хіба ж легко: у всіх ноги в виразках без взуття.

— А піти, звісно, підемо. Це так трохи погорляли.

— Я так і знав, що з досади язиком заляпали. Розвідники у нас в полку найбільш надійні люди. Не те що якась там третя рота.

— Що правда, то правда!

— Ми від чорта не втікали.

— Кулемета за весь час ні разу не покинули.

— От і прикро, товаришу командир — ботинків їм, мабуть, більше дали.

— Зовсім би чортякам давати не треба, а то при козаках вони як тільки що — розвідка. А до каптьора за обмундировкою — так перші.

«Накипіло, прорвалось і вщухло,— подумав Сергій.— І все-таки почуває кожен, що можна, а чого вже не можна».

Коли були роздані ботинки, один з щасливців говорив:

— Ой і гарні ж! Підшва спиртова і каблук з підковою. Міцні.

— Тепер цих в чергу і поза чергою на пости. Нехай знають, що даром одержали. Хай їм лихо! А ми вже в своїх до Кавказу дотопаємо. Може, там і для нас знайдеться!

— У них там цейхгауз ого!.. Англія!

Розділ 8

Вже починало смеркати, коли Сергій, оглянувши лінію сторожової охорони, дрібною риссю рушив назад.

«Поїду прямо, вздовж фронту,— подумав він.— Так ближче буде».

І він поїхав на куці, що чорніли попереду. Васько розгарячився й непомітно пустився підтюпцем швидше, і тому що Сергій замислився і перестав звертати на нього увагу, вибіг трохи наперед.

— Е-е, брат! — промовив, опам'ятавшись, Горінов.— Куди тебе чорт несе?

Він зупинився, підвівся на стременах і, оглянувшись

навкруги, зітхнув на повні груди. Фронт був безмовний. Попереду, за кілька верст, світилися вогні Батайська. Лесть чути було, як гудів паровоз.

«Міцно засіли! — подумав Сергій. — А вибити треба — вузол важливий».

Він сіпнув за лівий повід Васька, круто повернув його і хотів добре оперезати нагаєм.

Раптом серце його тьохнуло, у скроні шугнула кров, і він аж похитнувся в сідлі. Якраз з того боку, куди він хотів їхати, з-за кущів виїхало чоловік десять-дванадцять верхових. Білих чи червоних?

Ні втікати, ні схватись було нікуди. Скакати від них — і поготів.

Сергій напружив усю волю, щоб не зробити непоправної дурниці.

Схватись абсолютно нікуди. Якщо він зрушить з місця, то його побачать одразу ж. Якщо не зрушить, то побачать на хвилину пізніше — тільки й того.

Од'їхавши від краю, Сергій став якраз посеред дороги.

Його зразу помітили, передні спочатку шарахнулись убік, але, не бачачи більше нікого, попрямували до нього риссю, з гвинтівками напереваги. Сергій стояв спокійно.

«Застрілитися встигну!» майнула думка.

— Гей!.. Хто такий? — крикнув до нього перший, під'їжджаючи помалу і пильно придивляючись.

— Під'їжджай ближче! — відповів Сергій. — Чого галасуєш? Офіцер є?

— Офіцера нема, вахмістр є.

— Давай його сюди!

І Сергій опинився серед вершників.

— А ти хто такий? — скося й підозріло глянувши, спитав вахмістр.

— Не бачиш, скотино, що офіцер?

— Якщо так, то поїдемо з нами до командира, — наполегливо промовив вахмістр.

— А я куди тебе кличу? До чорта на роги чи що? Бовдур!

Мабуть, останнє слово значною мірою розвіяло сумніви вахмістра.

Деякий час вони їхали мовчки.

«Що я роблю? — повторював у розпачі Сергій. — Що я роблю». Партквиток, прикрашене п'ятикутною зіркою

випускне свідоцтво червоного командира гарячим жаром пекли йому кишеню.

«Не треба втрачати твердості. Спокійніше, якнайспокійніше!» невідступно свердлило мозок.

Козаки їхали мовчки або розмовляли стиха. Присутність офіцера трохи бентежила їх.

— А знаєш, Фомічов,— прошепотів козак своєму еусидові,— у нього ж на шапці зірка. І погонів нема! Ми ще як під'їжджали, я помітив. Сказати, чи що, Жеребцову?

— Сиди! — невдоволено відповів той.— Що він, сам не бачить? — Зірка!.. Що вона, та зірка, тепер значить? Потвоєму, як погон, так і білий, а як зірка, так і червоний. А ти забув; як будьоннівці погони надівали, коли треба було в тил у розвідку йти. Це, брат, теж розуміти треба! Він багатозначно кашлянув.

Дорога їхня кінчалась. Спочатку до них гукнули з застави, потім вони проїхали лінію укріпленя. Вахмістр сердито попередив:

— Порядком їхати! Не розтягатися! А то втелющиться хто-небудь в яму або об дріт.

Але в темряві Сергій нічого побачити не міг. Потім почали попадатись невеликі будинки. Повз них проходили солдати, і хтось у темряві матюкався. Сергій бачив, що справа наближається до розв'язки.

— Пан ротмістр удома? — спитав вахмістр, зупинившись.

«Приїхали!» подумав Сергій. Він вирішив одразу ж, як тільки всі будуть злазити з коней, кинуться убік. Але вишло не так.

— Його нема,— відповів хтось з темряви.— Він скоро буде.

— Ми почекаємо! — сказав Сергій.— Зайдемо до нього!

І він зіскочив з коня. Зіскочив і вахмістр.

— А ми чого? — невдоволено забурмотіли козаки.— Нам чого дождитись не ївши.

— Їдьте додому! — вирішив вахмістр.— Скворцов! Скажи хазяйці, щоб самовар поставила. Я скоро.

Козаки поїхали. Сергій і вахмістр піднялись на ганок. Перед ними були темні сіни. Сергій був з карабіном, при боці в кобурі у нього висів наган. Але вахмістр у темні сіни пропустив його вперед. Стріляти не можна було. Козаки тільки що од'їхали, а навколо вештались солдати. Він

увійшов у сіни і, ніби відшукуючи двері, непомітно обернувся.

— Що там, чи не знайдете? — з ноткою тривоги спитав його конвоїр.

Сергій виразно почув, як тихо металічно клацнув зведений курок.

— Ні, не знайду! — відповів він і вдарив прикладом прямо перед собою.

Удар прийшовся погано, плазом. Проте вахмістр похитнувся, вхопився за стіну і випустив револьвер, який, падаючи, гучно вистрілив.

— Ні, зажди!..

Сергій вибіг на двір, скочив на чужого коня і рвонув за повіді.

Хвилини дві-три мчав спокійно. Далі позаду залунав тупіт, постріли і крики. Мабуть, за ним гналися козаки, що повернулись на постріл.

«Куди я лечу?.. Зовсім не в той бік», подумав Сергій.

Він хотів був звернути з дороги вбік, але мало не перелетів через голову, тому що узбіччя шосе були круті, а внизу хлюпотіла вода.

Тоді він знову вибрався наверх і, не вагаючись, помчав далі. Але він згаїв кілька хвилин, і крики тих, що доганяли, трохи наблизилась.

Назустріч траплялися солдати, іноді навіть їхали верхи, але, не розуміючи, в чому справа, зразу його не спиняли. Немов шалений вирвався Сергій на залізничні колії вокзалу, але повернути вбік не встиг. Підкошений сліпою кулею, кінь важко впав на землю. Сергій полетів униз, вдарився головою об рейку, випустив з рук карабін, одразу ж схопився, стрибнув ліворуч і закрутився серед забитих складами численних колій станції.

Постріли гриміли спочатку позаду, потім перекинулись наперед, затріщали з усіх боків. Десь близько почувлися голоси. Як зацькований звір, Сергій одскочив і опинився серед двох ешелонів. Попереду мигнув віддаляючись вогник зляканого залізничника.

— Давай сюди!.. Чорти-и-и!

«Невже кінець?» з смертельною тугою подумав Сергій.

Раптом погляд його впав на напіввідчинені двері товарного вагона. І не роздумуючи, скоряючись інстинктові, він прошмигнув туди і швидко зачинив за собою двері.

Через кілька секунд повз вагон з тупотом пробігло кілька чоловік, і хтось вистрілив.

За чверть години все вщухло. Потім знову залунали кроки. Сергій про всяк випадок заховався в кутку, за якісь ящики. І добре зробив. Двері прочинились, і промінь жовтуватого світла ковзнув по стелі.

— Пропади вони всі пропадом! Як почали стріляти, я думав, що зелені наступають.

— Утік хтось. Мабуть, так і не спіймали.

— А ми теж хороші — вагон відімкнутий залишили!

— Хай він провалиться, вагон! Я щипці з пломбами покинув. Ліхтар тільки схопив, щоб бачили, що залізничник.

Двері зачинились, почувся стук засовуваного засува, потім тихий металевий звук.

«Пломба!» відзначив у думці Сергій. Все затихло, люди пішли; минуло хвилин п'ятнадцять-двадцять. «Дивно! — подумав Сергій. — Я цілий, але де? Як же я звідси вийду? Ага, через вікно, вони ж відчиняються зсередини. Тільки не зараз, уночі».

Від удару боліла й паморочилась голова. Він приліг на щось м'яке і майже знепритомнів. Тяжко заснув. Коли розплющив очі, ніяк не міг збагнути: в чому річ? Потроху став пригадувати все, що сталося. Чому кругом усе так гуркотить? Чому дрижать стіни?

Га-а-а!..

Попереду могутньою сиреною заревів паровоз, ешелон давно мчав кудись, прискорюючи хід.

Розділ 9

У вагоні було темно, і орієнтуватися Сергій не міг ніяк. Пробував пошукати вікно, але одразу потрапив у якусь щілину ногою і насилу витяг її звідти. «Чорт його знає, що тут накидано», подумав він, обмацуючи на рівні своїх очей якусь річ, на яку він тільки що натрапив. Це ніжка від стільця. А це, здається, перевернутий диван. Евакуювались нашвидку, накидали безладно всякої всячини повен вагон. Виявилось, що до вікна пробратися неможливо. Увесь вагон був забитий м'якими меблями, килимами, кар-

тинами. В той час, коли білі залишили в Ростові багато спорядження і військового майна, хтось, по протекції, вивозив непотрібний мотлох.

«Ні,— вирішив Сергій, даремно намагаючись обійти якийсь великий полірований предмет (мабуть, рояль),— доведеться ждати ранку».

Він проліз у куток і розташувався на перевернутому дивані. Голова й досі боліла. Він здивувався, помітивши, що настрої у нього до всього байдужий.

«Чорт з ним з усім!—думав він.— Яюсь виберуся».

Вагони ритмічно стукотіли. М'який диван пружинив, погойдуючись, і Сергієві дрімалося, а незабаром він міцно заснув.

Прокинувся він, коли проміння яскравого сонця, пробившись у маленькі щілини, заграло зайчиками на темних стінах.

Тепер він узявся до роботи і, подавшись уперед, почав розсувати все на два боки, пробираючи дорогу до вікна.

Провотузившись з півгодини, він розбив фарфорову статуетку і продавив ногою велику картину. «Вандалізм! — подумав він, усміхнувшись.— Може, це який-небудь Рубенс або Мікельанджело, а я його плюндрую». І, схопивши за ногу безголову статуетку, він почав odbивати нею приржавілу засувку на вікні. Нарешті вона подалась.

Відчинити чи ні? Сергій з хвилину постояв, нерішуче роздумуючи. Ешелон, настаючись тільки що на якійсь станції, швидко йшов уперед.

«Відчиню!» вирішив Сергій і випустив віконце з рук.

Жмут теплого весняного проміння вдарив йому в очі. Широкий простір відкривався перед його очима. Парувала уже без снігу земля, синів рухливий обрій, далеко обабіч темніли села.

Весна!..

Сергій усміхнувся, задоволений. Високо-високо в небі плив ключ журавлів і танув на його очах у лагідній вранішній синяві. Синюваточорним шляхом їхала купка вершників і зупинилась біля шлагбаума, пропускаючи поїзд. Інстинктивно Сергій хотів був відсахнутись, але засміявся і, висунувши голову, з цікавістю оглянув забризкані грязюкою бурки вершників.

Мигнув незабаром семафор, і Сергій зачинив віконце.

Вдень поїзд довго стояв на місці. Сергій уже вирішив був, що це його кінцева станція, але надвечір підійшов паровоз, сильно штовхнувши вагони, і потягнув їх кудись далі.

Сергія мучили голод і спрага, але до вечора треба було терпіти. Карабіна у нього тепер не було. Він одлетів убік, коли Сергій ударився об рейку. Але наган був при ньому, і Сергій з задоволенням натиснув правим ліктем на тверду кобуру.

Годині об одинадцятій Сергій відчув, що наближається розв'язка. Колеса застукотили по безлічі стрілок, вагони кидало то в один, то в другий бік. Замиготіли вогні, засичали паровози.

«Катеринодар! — вирішив Сергій. — Нарешті!»

Ешелон зупинився, але, судячи по тиші, що запанувала навкруги, десь далеко від головних колій та інших составів. Минуло близько години.

«Пора!» подумав Сергій.

Обережно опустив вікно, щоб не грюкнуло, висунув ноги вперед, повис на руках і, легенько зіскочивши, зупинився.

Він обережно пішов убік. Ішов хвилин з двадцять, потім зупинився. Поперед нього з-під залізничного паркана виринула якась тінь і зникла в темряві, потім він почув неголосний свист. Сергій одійшов убік і розстебнув кобуру. Минула хвилина... друга... — нічого. Помалу пішов далі й знову спинився. Звідкілясь здалека долинав протяжний, розпачливий крик... ще... ще... знов замовкло все. Раптом через деякий час, вже в другому кінці міста, пролунав постріл, другий, і зразу, перекочуючись луною серед ночі, одночасно загримотіли десятки — немов били пачками.

«Що це таке? Що це все означає?» подумав здивований і зовсім спантеличений такою дивною зустріччю Сергій.

Постріли якомсь одразу обірвались, і ще різкіше й загдовкіше здивувала мертва тиша.

Сергій ступив у темряві раз, другий, наштовхнувся на якісь штахети, відступив навіть назад від здивування. Внизу чорнуватим полиском виблискувало море, і хвилі хлюпались об кам'яну набережну.

«...Новоросійськ! Он воно що!»

Ніч була глуха й темна, кілька випадкових мокрих сніжинок опустилось йому на гаряче лице. З моря війнув холодний вітер. Десь попереду, лунко гупаючи в тиші, чути було рівний тупіт кроків.

Про всяк випадок Сергій подався назад, сховавшись за ящиками, складеними купою під парканом.

— Не розтягатися... порядком іти! Раз, два, три... Раз, два, три... Взяти ногу! По тупоту чую, сучі сини, що плутаєте. Раз, два, три...

Повз Сергія пройшов невеликий патруль — чоловік з п'ятнадцять-двадцять.

«Куди я зараз, к чорту, піду? — подумав він, збентежившись остаточно.— У них тут військовий стан чи стан облоги. Ще якраз попадешся. Та й не видно нічого — де вулиці, де місто».

Позад нього стояв чи то завод, чи то якась станційна споруда. Місцевість була завалена всяким брухтом. Тут, укритисьх провапнованими рогожами, Сергій продрімав аж до ранку.

«Ну! — подумав він, устаючи.— Тепер треба вирішувати, що робити. Насамперед — геть з папахи зірку. Потім документи.— Він вийняв цілу пачку з польової сумки.— Порвати треба? — Рвати було жаль, особливо партквиток і прикрашене яскравою п'ятикутною зіркою випускне свідоцтво червоного командира. Він зупинився в нерішучості.— Краще сховати. Але куди?» Через кілька хвилин знайшов і місце. Один з товстих стовпів паркана був пробитий наскрізь. Сергій згорнув трубкою обидва документи, засунув їх туди і отвір заклав шматочками цементу. «Ну, а все інше можна покинути». Він швидко перебрав їх наостанку руками. Зведення, карти, польова книжка, всякі давні папери. Він тільки що хотів порвати їх, коли погляд його зупинився на маленькому голубому конверті.

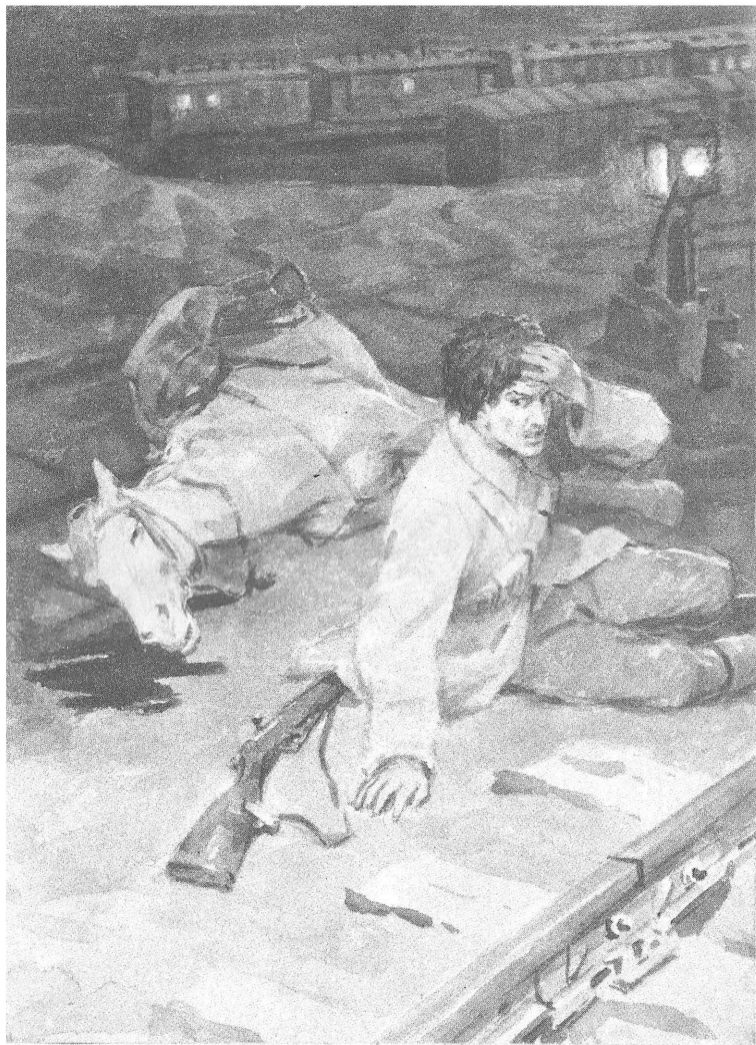
«Що це?» Сергій сів на бочку і вийняв чистенькі, цупкі аркушики.

Міцними парфумами війнуло на нього. Він перечитав від початку до кінця й усміхнувся.

— Дурниця! — вголос відповів сам собі. Потім нахмурих лоба.

«...лист переданий нашим хорошим...»

«А що, коли спробувати?»

До стор. 101.

Розвиднілось. Прокидалося місто. Юрбою хлинули по дамбі з станції люди. Сергій загорнув у вузлик польову сумку, кобуру з револьвером, непомітно вийшов і змішався з юрбою.

За все своє існування ніколи не був такий переповнений і не кипів таким безшабашним життям Новоросійськ. Все шумовиння, всі нестійкі і панічно настроєні елементи, рицарі легкої наживи, спекулянти, мародери, валютчики — всі вони ще під час перших поразок білої армії ринули сюди, обжилися тут і перетворили в розгульний і нічим не стримуваний хаос життя мирного міста.

— Скажіть, будь ласка, поїзд, чи що, прийшов? — звернувся Сергій до обшарпаного інтелігента, що прямував з вузником в руках до міста.

— Ні! — відповів той. — Поїзд прийшов ще вночі.

— Але мені здається, що всі люди йдуть зі станції.

— Звичайно, зі станції, — глянув той здивовано. — Ви, мабуть, приїжджий і порядків наших не знаєте?

— Не знаю, — цілком щиро відповів Сергій. — Я тут недавно.

— Звідки?

— З Константинополя.

— А-а!

Обшарпаний інтелігент уже доброзичливіше глянув на нього, видно відчувши в ньому свого.

— Вночі у нас бандити вештаються та патрулі з зеленими перестрілюються.

— Як — із зеленими? — з хвилюванням вигукнув Сергій. — В самому місті? — Але одразу ж схаменувшись, додав: — Не може бути, щоб у них вистачило нахабства з'являтися навіть тут.

— Може, коли я кажу, молодий чоловіче. Я не брехатиму.

— Ні, ні! Я, звичайно, не сумніваюсь. Але в самому місті?

Тепер він зрозумів причину нічної баталії.

— Але я думаю, що вживаються ж якісь заходи?

— Підозрілих хапають направо й наліво. Щодня партіями на «косу» водять. Але толку однак мало.

Не можна сказати, щоб останнє повідомлення сподобалось Сергієві. У нього було надто багато шансів потрапити в число підозрілих. І він, боячись бути дуже настирливим, не спитав, що воно за «коса».

«Жерти хочу, як собака! — подумав Сергій, опинившись на людній вулиці.— Хоч би шматок чорного хліба.

Всюди вештались офіцери з хрестами і без хрестів, з пов'язками і без пов'язок. Солдатів було мало. Вишукано вбрані сестри з червоними хрестами виглядали з екіпажів, які швидко проїжджали. Проїжджали також кавалеристи.

— Допоможіть нещасному солдатові, що прийняв муки за батьківщину від більшовицької чрезвичайки,— почув позад себе Сергій.

Нарешті він знайшов товкучку, галасливу і крикливу, де продавалася всяка-всячина — від гарячих пиріжків до пошарпаних казенних сидел.

— Беру франки і долари! — підскочив до нього якийсь миршавий невиразний тип.— Ходімо, добродію?

— Є свіжі французькі булки!

— Яблука! Справжні антонівські яблука!

— Продаєте? Купуєте? — виріс перед ним суб'єкт з сильним вірменським акцентом.— Кокаїн потрібний?

Сергій мовчки простягнув йому мозеровського годинника.

— Е-е-е! Це не моя спеціальність,— відповів той. Але, помітивши, що Сергій хоче йти далі, вхопив його за рукав:— Чекайте, чекайте, куди ж ви? Можна й годинничка, якщо недорого.

Зваживши годинника для чогось на руці, він притулив його до вуха і незадоволено похитав головою.

— Скільки?

— Тисячу,— навмання відповів Сергій.

— Триста!

Помітивши, що Сергій завагався, суб'єкт закидав його відштапованими фразами:

— Ну, п'ятсот!.. Крайня ціна... Дорожче ніхто не дасть! Самому потрібний, тому тільки й даю!

Одержавши гроші, Сергій одразу подався вбік. Зайшов у пивничку-підвальчик і замовив обід.

У невеличкому приміщенні був сморід і галас. За столом навпроти сиділи три офіцери, вже добре напідпитку. Один раз у раз гатив по столу кулаком і горлав:

— Хазяїне!.. Чому музика не грає?.. Вірменська твоя морда!..

Або:

— Давай національно-російський марш!.. Сучий сину, більшовицька пико!..

І хазяйський хлопчина квапливо вже десятий раз, заводив грамофон, і той з шипінням і хрипом починав «Под двуглавим орлом».

У пивничці було душно, накурено, тхнуло затхлістю. Перекусивши, Сергій поквапливо вийшов.

У нього лишилось чотириста карбованців, на які він купив дві пари офіцерських погонів, голку й ниток.

Потім Сергій швиденько змішався з людьми, звернувши за риг і поквапно пішов, розшукуючи зручне місце, де б він міг прилаштувати погони.

За годину, трохи хвилюючись, він в офіцерській формі йшов вулицею, шукаючи чогось очима.

Присяжний повірений
Г. К. КРАСОВСЬКИЙ

«Це теперішній каратель,— вирішив Сергій.— Ну що ж, зайдемо!»

І він натиснув кнопку.

Розділ 10

Вже четвертий день живе Сергій в солідно-буржуазній обстановці.

Він приніс листа, і його зустріли привітно, як свого.

— Скажіть, чого ви так запізнились? — з легким докором питала хазяйка.— Адже листа вам уже передали давно.

— Нічого не зробиш. Знаєте, служба! Думав виїхати раніш, та затримали.

Йому відвели невелику кімнату, умебльовану важкими червоними меблями і широким шкіряним диваном. Щодня, ранком, Сергій ішов з дому, інсценуючи «службові справи». Повертався перед обідом, а вечори проводив за чаєм у їдальні, серед друзів сім'ї Красовських.

Сім'я була типowo буржуазна. Не аристократична, але витримана й тонна. Її внутрішній механізм працював рівно і без перебоїв, а життя плинуло тихо, своїм побитом, ніби навколо нічого особливого і не відбувалося.

Все, що діялося навкруги, в сім'ї вважалося непорозумінням, неприємним інцидентом. А в гіршому разі — безладдям, яке мало незабаром уцухнути і поступитися місцем колишньому спокійному життю. Якось, між

іншим, Сергій спитав хазяйку: чи не думає вона, що кінець кінцем теперішній уклад життя пора б змінити.

— Як же може бути інакше? — знизавши плечима, відповіла вона.— Ну, я розумію, змінити життя верхів, влаштувати інший спосіб правління, парламент, конституцію. Але нащо ж ламати особисте життя?

В голосі її було стільки щирого здивування, що Сергій перевів розмову на іншу тему...

Одного разу ввечері він сидів у себе в кімнаті.

— Костянтіне Миколайовичу! — почув він жіночий голос.— Ідіть чай пити!

«Ах, чорт! — в думці вилаявся Сергій.— Та це ж мене!» — І відповів поспішно: — Зараз, Ольго Павлівно! Зачитався, навіть не чую.

За чаєм зібралось кілька чоловік. Хазяйка — жінка років тридцяти п'яти, в міру підфарбована й підведена; її брат — гладкий добродій з жирним баском і лаконічними, самовдоволеними готовими думками про все; чиясь чи то племінниця, чи то хрещениця, як лялька вбрана Лідочка, і ще якийсь суб'єкт невизначеної категорії, з цапиною борідкою і ретельно випрасуваними складочками штанів.

— Сьогодні долар підскочив рівно в два рази! — голосно сказав гладкий добродій, ні до кого не звертаючись.— Це ж грабіж справжнісінький! За один день — на сто процентів!

— Дивно! — промовив Сергій.— Що б це значило?

— А те, що погано працюєте, пане офіцер. Все відступаєте та відходите.

— Але зажди, голубчику! — втрутилася хазяйка, бажаючи пом'якшити його різкість.— Чому ж ти це так говориш Костянтінові Миколайовичу, ніби це від нього залежить?

— На це є причини суто стратегічного характеру, — відповів Сергій.— Я думаю, ніхто не має сумніву, що кінець кінцем Добровольча армія зуміє розбити червоні банди.

— Не має сумніву? — Товстун трохи іронічно подивився на Сергія.— Ні, мають сумнів, коли долар угору підскочив. А чого він скаче, ви знаєте?

— Ні! — одверто признався Сергій.

— Отож-бо! А скаче тому, що попит на нього великий. А чому попит? Та тому, що вуха нашоростили всі: як

тільки що — і до побачення. З нашими ж за кордон не поїдеш. А ви кажете — не мають сумніву. Ні, знаєте, у мене долар в цьому відношенні краще за всякий барометр...

— Костянтині Миколайовичу! — перебила його Лідочка, якій набридла ця розмова.— Ви на фронті були?

— Аякже! Був, звичайно.

— І червоних бачили? Полонених,— додала вона.— Розкажіть, які вони?

— Які? От, знаєте, трудно щось певне сказати. Люди як люди.

— А ви... їх не розстрілювали? Самі, звичайно?

— Сам не розстрілював,— відповів Сергій трохи на-смішкуювато.

— А-а! — розчаровано протягнула Лідочка.— А я думала, що самі. Скажіть, а ви бачили, як їх?..

— Лідочко, перестань, що ти за чаєм про такі неприємні речі говориш! Неестетично навіть... для молоді дівчини — і раптом такі розмови.

Худючий добродій, проглянувши газету, одіклав її вбік і сказав, звертаючись до Сергія:

— Читали?.. Ні! Он яку ще новину втяли. Все просоціалізували — і будинки, і майно, і храми... здається, більше не було чого. Так ні, вирішили ще соціалізувати жінок,— промовив він, виразно і в'їдливо посміхаючись.— Жінок від шістнадцяти років і далі. Подивіться, офіційне повідомлення!

Сергій подивився:

— Що таке? «Офіційне повідомлення?» Вирізка з «Правди»? Можливо, тут трохи перебільшено,— обережно зауважив він.— Навряд чи вони можуть наважитись на таке. Це викликало б цілий бунт.

— Е! Одним бунтом більше, одним менше — хіба їм неоднаково? А що це правда, то я не маю сумніву. Наприклад, у них там для Раднаркому одна така пані Коллонтай є. Шикарна, звичайно, красуня, брильянти... хутра і все таке інше.— Він подивився скося на Лідочку, що скромно опустила очі, і додав роздратовано: — Та невже не чули? Про це ж усі говорять.

— Так, чув щось таке,— ухильно відповів Сергій.— Тільки чи правда це?

— Брехня все! — прислухавшись, заявив гладкий.— Хіба всьому, що у нас в газети потрапляє, вірити можна?

Всякою нісенітницею шпальти заповнюють, а про те, що потрібно, нічого. У мене он фабрика в Костромі, так хоч би рядок був, як там і що? Все одне та й одне. Все, пишуть, поламаано, розтягнуто, каменя на камені не зосталось. А зустрів я недавно чоловіка. «Нічого,— каже,— все на місці, одне відділення навіть працює потроху».

— Ах, облиште, Федоре Павловичу! — заперечив йому добродій з цапиною борідкою.— Не можна ж усе про ваші фабрики. Треба всебічно висвітлити буття цих бандитів. Це, кінець кінцем, потрібно для історії.

— Брехня! — уперто повторив гладкий добродій.— А якщо не брехня, то й у нас не краще. Декретів не видавали, а що скрізь панове офіцери роблять? Соромно сказати!

Лідочка спалахнула і знову спустила очі, помішуючи ложечкою вже холодний чай.

— Облиш, Федоре!—втрутилась хазяйка.— Ти завжди що-небудь... таке скажеш!

Вона осудливо похитала головою.

Сергій помалу гриз сухаря і слухав, як запально доводив суб'єкт з цапиною борідкою:

— Ні, ні! Я не згодний, щоб зазіхали на мої переконання, на майно... Я не можу погодитись... Я протестую, нарешті!..

— Ну і протестуйте! Скільки вам хочеться! Але що з того? Це однаково, що кричати на все горло: «Я протестую проти землетрусу». У мене он фабрика! А так воно, все даремно...

Хазяйка помітила, що суперечка починає набирати гострого характеру, і знов обірвала розмову:

— Облиште, панове! Завжди у вас політика. З чого б не почали, а все на неї звернете. Лідочко! Ти б зіграла що-небудь.

Вранці, коли Сергій вийшов з дому, на переповнених вулицях Новоросійська одразу ж помітив незвичайне пожвавлення. Всі бігали, метушились і галасували більше, ніж звичайно. На вулицях панувало збудження. Сергій попрямував на ріг вулиці, де зібралась юрба прохожих. Він протовпився до паркана, і в очі йому одразу впало надруковане величезним шрифтом «Урядове повідомлення»:

ЧЕРВОНІ БАНДИ РОЗБИТІ ВЩЕНТ!

Вчора, 21 лютого, доблесними частинами Добровольчої армії
ВЗЯТИЙ РОСТОВ!
НАСТУП ТРИВАЄ...

Тут же стояли два чепуристі офіцери, які одразу відчували себе героями.

— Може, знов як минулого разу? — висловив хтось сумнів.— Написати написали, а взяти забули?

— Ні, ні! Аероплан прилетів, незабаром будуть усі подробиці.

А один з офіцерів сказав недбало, але авторитетно:

— Тепер покотяться...

«Невже правда? — думав, ідучи, Сергій.— Що ж би це означало? Чому наші відступають?»

Проте вже після обіду стало очевидним, що Ростов зайнятий.

Контрреволюція піднеслась духом. По кафешантанах, пивничках і підвалах тил сьогодні галасливо святкував перемогу.

Всі ті, хто розміняв майно на закордонну валюту, ожили, розцвіли і стали мріяти знову.

Зі станції Новоросійськ загудів і зірвався вперед закутий у залізо бронепоезд «На Москву», що вже відпочивав. І його триколовий прапор поперед паровоза гордо майорів на вітрі.

...А ввечері того ж дня, за дві версти від міста, по Сочинському шосе зелені захопили транспорт. Частково перестріляли, частково обеззброїли його численну охорону.

Розділ II

Тимчасом Сергій збирав, де міг, відомості, вирішивши при першій нагоді втекти до партизанів. Він щоденно чув про те, що їх у місті повно, що їхні переодягнені вивідачі нишпорять всюди по вулицях і базарах, придивляючись і прислухаючись до всього.

— Але де ж вони ховаються? — якось спитав він свого співбесідника.

— Далеко! — усміхнувся той.— Бачите оті сопки?

І він показав на гори, що височіли недалеко за робітничим селищем.

— Так я ручуся, що коли б ви — один, звичайно — спробували піднятися туди, то попалися б одразу.

— Але чому ж не вживають ніяких заходів? Ну, хоч би загін послали.

— Посилали! — І той безнадійно махнув рукою. — Та що з того! Кругом у них шпигуни. Оці, — показав він на окраїни, — самі напівбандити. Покривають, попереджають. А по горах ганяти приємності мало.

Сергій повертався додому і йшов задумавшись. Раптом він помітив, що опинився посеред великої юрби, яка загатила вулицю. Глянув — попереду солдати стоять, нікого не пропускають. Майже біля кожних воріт те саме.

Квартал був оточений командою від коменданта міста. Перевіряли документи.

— Всім, всім, панове, пред'являти! Ніхто не звільняється. Військові теж, — почув він чийсь гучний голос.

— Костянтин Миколайовичу! — і хтось торкнув Сергія за рукав.

Обернувшись, він побачив пані Красовську.

— От добре, що я вас зустріла. Ходімо разом, а то я паспорта з дому не взяла.

«Щоб ти провалилась!» подумав Сергій.

— Ви постійте тут, будь ласка, — покwapно звільняючи руку, відповів він. — Тут черга велика, а я зараз усе влаштую.

Залишивши її здивованою такою поспішністю, він зник. Найкраще в таких випадках діяти якнайспокійніше і рішуче. Сергій уже кілька разів спробував цей спосіб. Помітивши, що біля одного провулка юрба дуже насаїдає на постового солдата, він підійшов, лаючись:

— Ти чого, безмозкий телепню, стоїш, як баба? Тебе навіщо сюди поставили? Дивись, тобі скоро на шию сядуть. Не підпускати до себе нікого на десять кроків!..

І поки солдат, розгубившись, відганяв юрбу, він спокійно пройшов повз нього і, опинившись по той бік, змішався з тими, що спостерігали, зайшов за ріг і пішов геть.

«Ну, — думав він, опинившись далеко, — тепер вертатися додому не можна. Куди ж тепер іти?»

І він спинився, роздумуючи. Підвів голову, і перед його очима постали сопки.

«Туди!» вирішив він.

Біля самої підшови гір кривими вузенькими вуличками розкинулось убоге селище. Маленькі будиночки низько вросли в землю. Поганенькі огорожі, через які можна було заглядати з дороги, хитались, як п'яні. А дерев'яні дахи багатьох хижок, немов під надсильним тягарем, осіли серединою донизу.

Людей не видно було зовсім, усі ніби вимерли або поховались. Але, йдучи повз будинки, Сергій відчував на собі з-за воріт і вікон недобророзичливі погляди. Поминувши крайній будинок, Сергій зупинився біля старого сарая. Зірвав з плечей погони і відкинув їх убік. Раніш здавалося, що гора дуже близько, але минуло ще немало часу, поки він добрався до неї і почав повільно підніматися вузенькою, звивистою стежкою. Земля була трохи вогка і слизька; йшов він довго, піднімаючись все вище й вище. Вже смеркало, різкі контури розпливались, зливався в одно чагарник, і ліси затемніли попереду чорними масами. Сергій ішов і йшов. Кілька разів зупинявся перевести подих, але ненадовго. Аж коли добрався, на решті, до вершини першої гори й побачив, що попереду височать нові громаддя, він сів, важко дихаючи, на одну з широких кам'яних брил. Прихилився, обхопивши руками порослий мохом уламок, що стирчав із землі, і глянув, стомлений, перед собою.

Зайшло сонце. Блідими вогниками засвічувалось місто і мерехтіло тьмяними зірочками по землі — далеко внизу. Широкий простір даленіючого моря поблискував темними смужками ледь помітно. Було тихо. Лише ледве чутний гомін, невиразний і беззвучний, долітав з поривами вітру з залишеного міста й завмирав, розтанувши.

Сергій не звик до гір, і в нього трохи паморочилась голова.

Дивне відчуття, якого він не знав ніколи раніш, охопило Сергія.

Засміявся голосно-голосно. Відгомін розкотився на всі боки, подесятеривши силу його голосу. І, розкотившись, пропав за темними скелями.

— Ого-го-го!..— широко і сильно крикнув Сергій, устаючи.

Кожний камінь, кожний видолинок, кожна темна заглибина між горами відповіли йому привітно й розко- тисто:

«Го-о-о-о!..»

І здригнувся Сергій, насторожившись. Тихо, але виразно звідкілясь зверху долинуло до його слуху знову:
— Оо-ооо!..

Хтось відповідав.

Він обернувся, придивляючись, і побачив, як далеко попереду спалахнув вогник.

Пішов, спотикаючись, знову. Довго йшов. Два рази падав, розбив коліно. Вогник то мерехтів, то зникав за деревами, ось виринув близько, майже поруч. Люто загавкав собака. Сергій пройшов уперед ще трохи, вийшов на зарослу кущами галявину і зупинився, почувши попереду коло паркана галоси.

Розмовляли двоє.

— Давно пішов? — питав один.

— Давно! — відповів другий.— Давно, а не вертається. Може, попався?

З хвилину помовчали, потім один кинув недокурок і відповів неквапно:

— Не повинен би, не з таких! Чув я, як кричав хтось унизу.

«Вони!» вирішив Сергій. І, виступивши, гукнув неголосно:

— Гей! Не стріляй! Свій, хлопці.

Обидва схопилися, клацаючи затворами.

— А хто?

— Стій, стій! Не підходь, а то змажемо!

— Свій! З міста до вас, у партизани!

— До нас? — підозріло перепитали його.

— А ти один?

— Один!

— Ну, підходь.

Сергій підійшов ближче.

— Ну, якщо до нас, то ходімо в хату, до світла.

Зайшли на подвір'я. Люто загавкав, кидаючись на Сергія, собака. Хтось відчинив двері, і він увійшов у світлу, чисту кімнату.

— Ось, Лобачов,— сказав один з тих, що увійшли, вказуючи на Горінова, каже, до нас прийшов, у партизани.

Сергій підвів очі. Перед ним стояв високий, дужий чоловік у козачих шароварах, в кубанці, але без погонів. На грудях його була широка малиново-зелена стрічка з зіркою і півмісяцем.

«Який чудний значок! — подумав у першу хвилину Сергій.— Чому б не просто червоний?»

Чоловік кудись поспішав. Він поставив кілька коротких запитань: хто він, звідкіль і як сюди потрапив.

— Я з червоних, потрапив до білих і втік...

— До зелених?!

— Ну да! До партизанів,— підтвердив Сергій і чомусь пильно подивився на того, що питав.

— А ви не комуніст? — ніби між іншим спитав той.

І щось дивне в тоні, яким питав незнайомий, відчув Сергій. Він глянув знов на стрічку, на холодно-інтелігентне обличчя незнайомого і відповів, навіть сам не здаючи собі справи, негативно:

— Ні, не комуніст.

— Добре!.. Зотов, візьмеш його, значить, до себе,— сказав він, звертаючись до одного. І додав Сергієві: — Завтра я вас ще побачу, а зараз мені ніколи.

І він швидко вийшов. У кімнаті залишилося кілька чоловік. Сергій сів на лавку. Незважаючи на те, що він на решті майже досяг мети, у нього було відчуття непевності. Все виходило не зовсім так, як він собі уявляв. «Дурниці,— в думці сказав він.— Чого мені треба? Справді, я якось чудно поведжуся. Навіщо, наприклад, збрехав, що не комуніст?»

Десь праворуч у горах пролунав постріл, другий, потім затріщало кілька разом.

— Це хто? — спитав Сергій одного з партизанів.

— А хто його знає,— досить байдуже відповів той.— Мабуть, червоні граються, вони в тім краю більше блукають.

Знову Сергій відчув, що чогось не розуміє. «Які червоні?.. З ким граються?» Він посидів трохи. Налив собі квартиру.

Придивившись, він побачив у одного на рукаві таку саму яскраву стрічку.

— Що вона означає? — спитав він.

— Різне означає. Зелений колір — ліс і гори, де ми ховаємось; місяць із зіркою — ніч, коли ми орудуємо.

— А малиновий?

— А малиновий,— співбесідник здивувався.— Так малиновий же наш споконвічний козацький колір.

«Що за чортovinня!» думав Сергій.

— Ти у червоних був? — знову спитав його співбесідник.

— Був.

— Ну, нам наплювать. Хоч червоний, хоч хто... А не комуніст ти?

— Ні.

— І не жид?

— Та ні ж бо. Хіба не бачиш?

— Воно звичайно, — погодився зелений. — По волоссю видно, та й по розмові.

Згадавши щось, він усміхнувся:

— А то у нас пригода була. Прибіг якомсь жидок до нас... така погана пика. Васькові Жеребцову якраз попався. «Товариші, — кричить, — свій, свій!» Коміра на сорочці розпорів, а там документ, що комісар, та партійний. Радіє з дурного розуму, в лице папірця тиче. Повели його, виявляється, білі на розстріл, а він і чкурнув, сучий син.

— Ну? — спитав Сергій, почувавши, що холоне. — Ну, і що ж?

— Як узяли ми його в роботу! А, комісар, собачий виронок! Жидівська мордо! Тебе нам і треба. Живучий, як чорт, був: поки голівешку прикладом не розбили, не здихав ніяк. — І оповідач, зітхнувши, додав: — Звісно, помилка у нього вийшла. Якби він до Сошникова або до Семенова потрапив, тоді інша річ...

Холодний піт пройняв Сергія. Він зблід, здригаючись на думку про те, як недалеко він був від того, щоб знати долі нещасного комісара.

— Лягай спати, — запропонували йому. — А завтра вставати рано. Додому підемо. Вдень ми тут не буваємо — небезпечно.

— Надвір вийду, — сказав, потягаючись, Сергій і попрямував до виходу.

— Зажди, і я з тобою. А то на дворі собаки.

«Ах ти, сволота!» вилаявся про себе Сергій, помітивши, що той узяв гвинтівку.

Вони вийшли й зупинились на високому ганку, справляючи потребу. Конвойний зелений стояв на самому краю. Сергій з усієї сили зіпхнув його убік. Зелений з криком полетів у грязюку. А Сергій, перестрибнувши че-

рез огорожу, подався до дерев. Услід блискавками сяйнули постріли. Задзижчали кулі.

Щось вогнем рвонуло йому плече, і він похитнувся, але, зціпивши зуби, переміг біль, стрибнув кудись у гущавину, під укіс, і біг далі.

Цілу ніч блукав Сергій. Зійшов місяць. Хитаючись, ходив Сергій по перелісках, галявинах і кущах. Потрапив на якийсь схил і побачив далеко-далеко вогні. «Мабуть, на морі». Потім спустився кудись униз і поплентався знову. Вже коли світало, почув відгомін далекого пострілу. Кинувся туди, біг з півгодини. Зупинився, прислухався... Нікого... Знесилений, обливаючись потом, знемагаючи від болю в плечі, Сергій упав на землю і довго лежав, жадібно вбираючи в себе освіжаючий холод.

Розвиднілось. Ніч минула; зірки давно погасли. Блідою примарною плямою дивився з неба місяць.

Раптом близько, майже поруч, пролунав гучний, розкотистий постріл.

«Невже наші?..— подумав, схоплюючись, Сергій.— Чи, може, знов які-небудь зелені, блакитні, рожеві? Будь вони всі прокляті!»

Він схопився і закричав на весь голос:

— Хто-о там?

Прислухався. Не відповідав ніхто... Шумів у верхів'ї дерев вітер.

— Хто-оо?..— закричав він уже в розпачі.

— Чого виєш? — почувся раптом грубий голос.— Кого треба?

Обернувшись, Сергій побачив, що з-за кущів виходить троє озброєних людей. У одного з них навскоси чорної папахи тягнулась ганчір'яна яскравочервона стрічка.

Іх було троє. Один — невисокий, кремезний, з уривком кулеметної стрічки через плече і з червоною смужкою на папасі — дивився на Сергія похмуро й уважно.

Другий — довготелесий, тонкий, в старому чиновницькому кашкеті. На зеленій околичці була олівцем намальована кривобока п'ятикутна зірка. Гвинтівку він держав наготові, придивляючись до незнайомого. Третій, котрий гукнув до Сергія, — кремезний, широкий, з рябим, селянським обличчям, оброслим рудуватою бородою, — дивився на нього з цікавістю.

— Ти хто такий? — пильно дивлячись на нього з-під кошлатих брів і не рухаючись з місця, спитав перший.

— Ви партизани?.. Червоні?

— Куди вже й більше! З голови до ніг, на ліву п'яту тільки краски не вистачило,— усміхнувшись, відповів другий.

— Придерж язика... базікало,— розтягуючи слова, перебив третій. І спитав Сергія грубувато, але не сердито: — Ти що за людина будеш? Чого ти кричав?

— Я червоний,— відповів гарячково Сергій.— Я втік з міста в гори, але потрапив до якихось бандитів. Вночі знов утік. Вони стріляли...

— А не брешеш? — похмуро перебив його чоловік з червоною стрічкою.— Може, ти шпигун або офіцер? І, вп'явшись в нього очима, додав твердо: — Гляди тоді! У нас розправа коротка...

Але, мабуть, було щось щире в голосі й обличчі Сергія. І третій докірливо відповів за нього:

— Облиш, Єгоре, годі... Не бачиш, що чоловік правду каже.

Від утоми, пережитих хвилювань і фізичного болю Сергій похитувався і ледве-ледве стояв на ногах.

— Правда...— промовив він тихо.— Правда, товариші. Я брехати не буду...

— Та в нього кров! — вигукнув довготелесий партизан, який досі мовчав.

Закинувши гвинтівку за плече, він підійшов до Сергія, у якого темночервона пляма біля плеча розплилась по сірій шинелі.

— Звідки це?

— Я ж кажу, що в мене стріляли...

Його обступили всі троє. Недавня недовірливість зникла. Навіть Єгор сказав лагідніше:

— Як тебе, брат!

— Ах ти... щоб їм, окаянним, лихо! — заметушився селянин.— Ти, голубе, дійдеш? Тут недалеко. Там перев'яжемо.

— Дійду.

Йшли недовго, з півгодини. Довготелесий ішов попереду й ніс обидві гвинтівки.

— Дядьку Силантію, дядьку Силантію! — промовив він, обертаючись до селянина.— Хлопці ж на нас накинуться зараз. Білого, подумаютъ, спіймали. Давай, скажуть, уколошкаємо.

Дорога кінчалася. Вони вийшли на галявину, повер-

нули за гору, і на невеличкому майданчику під крутим схилом Сергій побачив дві землянки. Біля них стояли й сиділи, гріючись на сонці, кілька чоловік.

Прибулих обступили з усіх боків.

— Кого привели, хлопці? — спитав невисокий літній партизан, з наганом за поясом. По татуїрованих руках Сергій визначив, що то був матрос.

— Наш, — коротко відповів Єгор. І міцно вилаявся: — Чого, чортяки, роти пороззявляли? Федько, давай там що-небудь. Невже не бачиш, що у людини плече прострілене! Лікар хріновський!

Землянка була досить містка. Посередині в ній стояла залізна груба, а з обох боків, просто на землі, лежали оберемки сухого листа. Стола не було.

Сергієві поставили якийсь оцупок, і він сів. Прибіг Федько, маленький, чорнявий, метушливий чоловічок. В німецьку війну він служив десь санітаром і тільки вже тут, у горах, був підвищений товаришами в «доктори».

Принісши сумку, в якій тільки й було, що пляшка йоду та кілька мотків бинтів, він узявся до роботи.

З Сергія стягли шинель, гімнастюрку і всю закривавлену нижню сорочку.

— Одійдїть од світла, чорти!

Федько одігнав усіх від маленького вікна, довго оглядав рану, потім об'явив, що «куля пройшла наскрізь, нижче плеча, через м'якуш. Кістки, здається не зачепила».

— Кричати, брат, зараз будеш, — попередив, підходячи з пляшкою, Федько. — Ну, нічого, кричи. Тут воно скоро... тільки трохи.

— Не буду, — усміхаючись, відповів Сергій.

— Справді? Ну, гляди...

І він прямо з шийки влив йому в рану з обох боків чорнуватої, пекучої рідини. Сергій зціпив зуби.

— От, молодець! А в нас цього йоду бояться страшенно! Куликові нашому оце недавно прошили ногу. Так дві версти під гору проповз, гвинтівки не покинув і не писнув навіть. А як йоду, ну ніяк. Гірше баби.

— Хто ж це тебе? Щось я не второпаю, — спитав матрос.

— Сам не знаю. Бандити. Я думав — партизани, а вийшло он як. Значок у них малиновий, з місяцем...

— Пилюківці,— коротко сказав Єгор.— Козача сволота.

— Що ж воно за пилюківці?

— Кубанці-самостійники. Пилюк там у їхньому уряді був. Ну, так він у них отаманом. Коло Сочі вони більше вештаються.

Повіки у Сергія обважніли, очі заплющувались, голова горіла, як у вогні. Починалась гарячка.

— Ляж,— сказав йому матрос.— Он тобі в кутку на листі постелили.

Сергій ліг, заплющив очі й почув, як вони вийшли. Йому було душно, пробирав дрібний нервовий дрож. Рука тепер дуже ніла, і повернутися було боляче. Він відчував, як пашіло його обличчя і як гаряча кров хвилями біла близько під шкірою.

«Добре...— подумав він.— У своїх...»

І коли через кілька хвилин в землянку ввійшов Єгор, то побачив, як, розкинувшись, важко дихаючи, спить новий партизан.

Розділ 13

Минуло два тижні з того часу, як Сергій утік в гори. Але тільки недавно став він ходити з хлопцями від місця стоянки загону. Раніш дуже боліла рука, та й зараз рухати нею було важко.

Навкруги партизанів було багато, але трималися вони невеликими загонами. У Сошнікова згуртувалося чоловік тридцять-сорок. Люди грубі й неотесані, але бойові й бувалі. Сам Сошников — матрос із тих, від яких ще в лютому пахло Жовтнем — був партизаном з часів німецької окупації України. Він був мало розвинений політично, був навіть не дуже грамотний. Але це не перешкоджало йому бути добрим, свідомим повстанцем, палко ненавидіти білих і гаряче захищати радянську владу. Він круто лаявся, матюкався і «в бога» і в усе, що завгодно, але найдошкульнішою лайкою вважав слово «угодовець».

Єгор — озлоблений і надзвичайно жорстокий до всіх, хто належав до «того» табору,— колись був робітником ливарного цеху. Прямо з заводу потрапив у солдати. Звідти за якусь провину — в дисциплінарний батальйон.

Поступово озлоблення наростало. Потім війна — і, навіть не заїхавши додому, він потрапив на фронт.

— Все життя мене ганяли гірше, ніж собаку,— говорив він.— Іншому хоч перепочинок якийсь, а мені ніякого чорта!

— А, пропади вони всі пропадом! — відповів він із злістю, коли матрос або хто-небудь з товаришів намагалися стримати його від надмірної жорстокості.

Він приятелював з Сошниковим і вважався його помічником.

Близько взяв ще Сергій дядька Силантія. Це був простий селянин, іногородній, як називали селян у козацьких станицях. У нього десь «там» була своя хатина, «хазяйствечко», жінка й дочка Нюрка, за якою він дуже скучав. Йому зовсім не до смаку були всі ці бої, постріли, війна. Його мрії завжди були коло «земельки», коло «спокою» і хліборобства. Він вірив у те, що більшовики принесуть з собою правду і що незабаром усе добре, «побожому» владнається. Але вийшло зовсім не так. Прийшли білі, і перші нагаї він дістав за те, що ходив за офіцером і доводив йому, що ніяк не можна йому жити без одібраної ними конячки. Далі прийшли червоні, і на квартиру до нього став комісар. Потім знову прийшли білі, і йому всипали шомполів за комісара й посадили в холодну. З холодної він утік. І з того часу блукає з партизанами, скучає за домівкою, за хазяйством і Нюркою.

Довготелесий Яшко служив натирачем підлог, працював вантажником, гицлем. А в дні революції одним з перших пішов у славу Таманську армію.

Був ще чорний, як смола, грузин Румка, спокійний і повільний.

Якось раз Сергій стояв і розмовляв з Єгором.

— Румка! Йди-но сюди,— покликав той.

Румка встав і повільно підійшов.

— Ну?

— От, дивись,— сказав Єгор, відкочуючи у того комір сорочки.

Сергій побачив, що вся шия Румки посмугована глибокими рубцями, які недавно загоїлись.

— Що це? — здивовано спитав він.

— Офіцер рубав,— відповів флегматично Румка.— Шаблею рубав — на заклад.

Офіцер, виявляється, був п'яний, а у Румки виноград-

ного більше не було. Офіцер розсердився і сказав, що рубатиме Румці голову п'ять разів. І якщо відрубає, то його щастя, як ні — то Румчине. Офіцер був дуже п'яний, влучав не в одне місце і незабаром звалився під стіл, голови не відрубавши. Щастя було Румчине.

І багато інших, таких, як і ці, було в загоні. Озлоблені білими — ішли до червоних, і — горе козакові, горе офіцерові, який потрапляв їм до рук! Жорстока була партизанська помста.

Яшко сидів на камені, недалеко від багаття, над яким у казані варилась юшка на обід, і награвав щось на старій, пошарпаній гармошці. Грати, власне, Яшкові не хотілося, а хотілось їсти. Але до обіду треба було якось згаяти час.

Підійшов до Силантія, який, сидячи на оцупку, підшивав до чобота відсталу підошву. Працював зосереджено й уважно. Ніби робив дуже важливе діло. Він незадоволено подивився на Яшка, який легенько штовхнув його ззаду.

— Ти чого?

— Нічого!

— То й не штовхайся. Бачиш, людина ділом зайнята.

— Абищо робиш, чоловіче! Вранці штани зашивав, тепер чоботи.

Дядько Силантії одкусив кінчик сирової нитки, зашкарубленими пальцями зав'язав вузлик. І відповів, продовжуючи роботу:

— Одежу, голубе, берегти треба. А то он у тебе, хлопче, штани нові, а всі в дірах.

— Чорт з ними, з дірами. Ось уколошкаю офіцера або якогось буржуя — і знову дістану.

— Хіба що так... Та й то, голубе, тут доброго мало.

— На те вони й буржуї, щоб їх бити, — переконано сказав Яшко. — Дядьку Силантію! — перескочив він. — Знаєш що — прилатай-но мені латочку... їй-богу... А то спереду трохи лопнуло. Давай! Я за тебе в наряді відстою або ще що там буде потрібно.

— Ну тебе до дідька! Рук у тебе немає, чи що?

— Ні, справді! Дивись... тут же набагато...

І, ткнувши Силантієві свого чобота, Яшко кудись поспішно зник.

— Ах ти, ледар... Провалився б він з своїм чоботом...
Думає, що й справді латати буду.

І Силантій навіть одіпхнув його ногою.

Свій у нього був готовий. Він взувся в нього і подивився задоволено — міцно. Тепер ще хоч півроку носи. Потім встромив голку в поношену шапчину, а клубочок ниток сховав у кишеню.

Подивився на Яшків чобіт. «От, кручений! Покинув — і хоч би що...» Взяв чобота, оглянув. «Ач як! Де це він його так розпанахав? Бреше, що лопнуло, — об цвях, мабуть. Тепер буде рватись далі». Він подивився, роздумуючи, на дірку. Потім ще раз вилаяв Яшка і заходився пришивати латку.

Партизани осмілилися. Надворі стало тепліше, настала м'яка південна весна. Ночувати можна було під кожним кущем. І партизани часто почали робити наскоки. То стражника обеззброять, то козака верхового знімуть. То вночі, підкравшись до самого міста, обстріляють патрулі і миттю зникнуть.

Місто було переповнене військами. Але над ними не було твердого керівництва. Частина розкладалися. Тільки офіцерські загони ще становили цінні бойові одиниці.

Ходили всілякі чутки. Але точно ніхто нічого не знав. Де проходить лінія фронту? Дехто казав, що вже зовсім близько. Мало не біля Катеринодара.

Якось місто було розбуджене відгомоном гарматних пострілів. Налякані й ошелешені, посхоплювалися з ліжок обивателі. Виникли всілякі неймовірні припущення. Але незабаром хвиля збентеження уляглась. Це англійські судна з моря обстрілювали важкою артилерією десь біля Туапсе зелених.

Кожного дня прибували тепер з півночі партії біженців до останнього пристановища, до останнього клаптика, не залитого ще червоною стихією — Новоросійська.

Надходила агонія.

Розділ 14

Там, де куці колючої ожини химерно переплітались, з-за сірого оброслого мохом каменя, Яшко, вслухавшись, почув, як здалека доноситься ще тихий, але виразний металевий звук: так-та... так-та...

— Підкови! Людоньки! Та невже ж козаки?

Від хвилювання аж дух перехопило.

Попереду, з-за повороту, на широкій дорозі показалося чоловік п'ять-шість вершників. Яшко перевертом скотився вниз і помчав назад, пригнувшись і стрибаючи довгими ногами на сажень. Сергій бачив, як він прожогом пробіг повз них і зник за кущами, прямуючи туди, де з головною частиною загону засів матрос.

Тупіт наближався. Партизани заворушились, кожен займаючи остаточне, найзручніше місце.

— Товариші,— попередив Єгор:— останній раз кажу... Здохнути мені на цьому місці, коли не розіб'ю головошку тому, хто передчасно вистрілить!

І всі завмерли, навіть не чути було, як дихали, бо голови їхні щільно припали до вогкуватої, пахучої землі.

Кінний дозор проїхав близько, майже поряд, нічого не помітивши.

Минуло кілька хвилин. Показався і весь загін — чоловік з сорок піхоти. За ним тяглися екіпажі, брички, вози.

«Що б це означало?» Сергій запитливо глянув на Єгора.

— Біженці в Сочі і до грузинів,— пошепки відповів той.

Рядами проходили мимо солдати. Попереду офіцера не було, але зате біля возів, з яких лунав дзвінкий жіночий сміх, на конях гарцювало аж три. Кілька мужчин у цивільному, яким обридло, напевно, сидіти в екіпажах, ішли поруч, розмовляючи.

Молода жінка з розмаяним яскравим шовковим шарфом легко вискочила на ходу з шарабана, зупинила одного з вершників і, вилізши на сідло, поїхала, звисивши ноги в один бік.

Сергій почув кілька слів із жвавої розмови. Потім хтось, проїжджаючи повз них, м'яким гарним тенором заспівав модної в ті часи пісні:

Плачьте, красавицы, в горном ауле,
Правьте поминки по нас.
Вслед за последнею меткою пулей
Мы покидаем Кавказ.

Раптом, порушивши спокійну тишу, гримнули постріли. Дикий, розпачливий вереск змішався з перегуками луни.

Розгубившись, розстрілюваний впритул, загін шарахнувся назад, але, зустрінутий вогнем Єгороваї засідки, заметався, кидаючись в обидва боки від дороги. Деякі спробували відстрілюватись. Але вони стояли на відкритій дорозі і, не витримавши, за кілька хвилин кинулись по куцах, переслідувані партизанами.

Яшко одразу напоровся на офіцера, який, притулившись до воза, садив кулю за кулею в їхній бік.

— Кинь, гадюко! — крикнув він, але в ту ж мить йому розбило вдрізки гвинтівку, а офіцер одскочив убік.

— Тебе мені, голубе, й треба! — крізь зціплені зуби промовив, десь узявшись, Єгор. І з усієї сили молоснув офіцера по голові прикладом.

Розпалені партизани гасали, як чорти. Яшко орудував новою одібраною гвинтівкою.

Матрос, догнавши якогось суб'єкта, хотів його прошити з нагана. Пошкодував патрона, збив його ударом кулака на землю, і той валявся доти, поки його не пристріляв хтось, пробігаючи мимо.

Єгор помітив: щось мелькнуло збоку. Він закричав, кинувшись у кущі:

— Стій, стій, стерво!.. Не хочете? А-а!..

І він, не цілячись, з руки вистрілив у втікаючих; схибивши, кинувся доганяти сам. Спочатку не побачив нікого, повернув праворуч і, пробігши кілька кроків, зіткнувся віч-на-віч з двома жінками.

Одна — висока, чорна, з розірваним об кущі яскравим шовковим шарфом, та сама, котра ще так недавно безтурботно сміялась, вилізши на верхового коня. Вона дивилась на Єгора широко відкритими темними очима, і в цих очах застиг безмежний жах. Друга — молодша, білява, тоненька — застигла, нічого не тямлячи, вхопившись рукою за гілку.

Якусь мить стояли мовчки.

— А-а,— промовив Єгор.— Он ви де... Втекти хотіли? Офіцерські жінки, чи що?

Жінки мовчали.

— Я питаю — офіцерські? — повторив Єгор, підвищуючи голос.

— Так,— беззвучно прошепотіла одна.

— Ні,— одночасно відповіла друга.

— І так і ні,— усміхнувся Єгор. І крикнув раптом голосно й шалено: — Буржуазія!.. Біла кість! Думаєте, коли жінки, то й управи на вас нема! Сучі дочки!..

Вихопивши обійму, він став закладати її в магазинну коробку.

— Більшовик...— з розпачем і благанням прошепотіла висока жінка.— Більшовик... товариш... пожалійте...

— Здохнете, потім пожалію.— І, жорстоко усміхнувшись, Єгор клацнув затвором, не звертаючи уваги на те, що тоненька вп'ялась поглядом у гвинтівку, крикнула й затіпалась в істериці.

— Облиш, Єгоре! — промовив, підходячи ззаду, матрос.

— Іди ти к чорту! — люто вилаявся Єгор.

— Облиш! — хмуро і твердо повторив матрос.— Годі на сьогодні!

Єгор подивився на нього з насмішкою і презирством.

— Ех, ти!..

І одійшов убік.

Перемога була повна. Два офіцери і чоловік п'ятнадцять солдатів залишились на землі. Чоловік з десять — тих, котрі одразу покидали гвинтівки,— взяли в полон. Серед них якимось незбагненим чином залишились живими два цивільних. Хотіли були застрілити і їх, та хтось запропонував:

— Чорт з ними! Нехай розкажуть, що трапилося з їхнім братом! А то інші й знати не будуть.

Треба було поспішати. З захоплених познімали шинелі й одібрали патрони.

— Ну, поганці,— підійшов Єгор до купки полонених.— Перестріляти б вас, як собак, треба. Проти кого йдете? Проти свого брата, робітника, проти селянина. Адмірала вам потрібні та генерали, каїнове плем'я... можете йти до них знову, коли хочете. А ви...— і Єгор з ненавистю глянув на цивільних.— Ви, панове хороші, і ви, мадами! По за-границях, мабуть, роз'їдетесь... більше вам діватись нікуди. Отож дивіться! Щоб навік самі запам'ятали та й іншим розказати не забули... Отак, мовляв, нас у Росії...— Він зупинився гнівно і додав, переводячи подих: — Ну, а тепер забирайтеся к чорту! Та бігом, а хто відставатиме, навздогін у спину дістане.

— Товариші! А не постріляєте? — боязко й недовіжливо перепитав хтось із полонених.

— Постріляємо, коли перед очима будете стовбичити! — крикнув матрос.— Ну, раз... два... три! Та швидше, сволото, щодуху!

І коли ті купою побігли, штовхаючись і випереджаючи один одного, наказав:

— Ану, піддайте їм жару, хлопці! Дай кілька разів угору. От так... Ач, як пустились!

Гвинтівки, вози, ящики звалили на одну купу. Обклали сіном з возів і підпалили, щоб не дісталось нікому. Вогнище запалахкотіло, затріщало сухим деревом, знімаючись у небо.

— Хвейверк,— сказав хтось.

— Люмінація... Ніби в царський день.

— Як гуготить! Мабуть, аж у місті видно.

— І місто б треба з усіх чотирьох кінців.

— Нащо місто? Наше скоро буде,— говорив матрос.— Дайош тепер в гори, хлопці! Збирайся швидше! Скоро загони сюди прибудуть і піші й кінні. Нишпорити будуть від злості день і ніч... Нехай нишпорять... Це ж наостанку.

Розділ 15

Висаджений у повітря під Катеринодаром міст ненадовго затримав наступ червоних. Їхні частини осмілилися настільки, що другого ж дня всього один батальйон, переправившись уночі на другий берег, закріпився на ньому, незважаючи на те, що Кубань розлилась і охороняти переправу через неї було доручено двом кращим дивізіям білих.

Більше укріплених позицій і рубежів не було. Залишалося останнє: виграти якнайбільше часу, щоб встигнути повантажитись на іноземні судна і переправитись у Крим, де міцно засів Врангель.

А полк просувався все далі. Кожен день приносив щось нове. На полонених перестали лютувати, перестали цікавитись ними — надто багато їх було.

Набагато більше цікавило всіх спорядження, майно та обмундирування, яке захоплювали цілими партіями і вагонами. Червоноармійці повбиралися в зелені шинелі, у френчі з мідними гудзиками і англійським гербом. Затуг-

потіли новенькими ботинками на підковах. Підозріло поповніли солдатські мішки.

— Гей, хлопці,— попереджав Володимир.— Глядіть, побачу у кого-небудь що зайве, тоді держись!

— Ех, сучий син! — заздрив хтось.— Та ти, Охріменко, сам того не вартий, скільки оці чоботи... Матінко... з розтрубами, по французькій моді.

Багато всякого добра залишали по дорозі білі. Тупики, запасні й головні колії були всі забиті вагонами. Маневрувати не можна було. Цілі загони займалися тим, що звалювали їх десятками під укіс, розчищаючи колії.

Білі відступали після дуже коротких боїв.

Тільки один раз нашим друзям довелося несподівано вскочити в халепу.

Якраз того дня, коли у них не було ні сутички, ні навіть перестрілки, після великого денного переходу зупинився полк у козачому селищі. Стомлені червоноармійці міцно заснули. Вранці, як тільки почало розвиднятись, усі посхоплювалися, розбуджені пострілами. Ледве встигли вибігти і зібратись групами, як козаки вже вдерлися в селище.

Червоноармійці не розгубились. З-за парканів, з хвіртка та з-за будівель — з усіх боків посипались постріли в противника, що прорвався.

— Здавай зброю!..— кричали за давньою звичкою козаки.

— Здавай сам, коли хочеш! — відповідали червоноармійці.

А кулеметники і ще краще. Викотили на ганок «максима» — і, незважаючи ні на що, давай садити прямо вздовж тинів.

Це була одна з останніх божевільних спроб одної з найбільш стійких частин вирвати ініціативу, взяти її в свої руки. Даремно! Минулися для донців і кубанців ті золоті часи, коли десяток кінних міг нагнати паніку на цілі батальйони. Козаки пустилися навтікача.

— На арапа думали!

— Ну, брат, дзуськи... Тепер навчені.

Кулеметник гордо доводив, наповнюючи рідиною кожух:

— Нема, брат, у козаків ворога страшнішого як «максимко».

Розпечений «максим» жадібно пив холодну воду.

«По-хі-ід!.. По-хі-ід!..» переливчасто трубив сурмач.

Розбіглись на місця.

— Ех! — жалкував хтось.— Жаль, товаришу командир, іти скоро буде більше нікуди.

— Знайдемо,— відповів Володимир,— знайдемо, друже! По всьому світі білих ще є та й є!

— Що це ти так розохотився, Коржаков? — усміхнувся хтось.— А минулого року хіба ж так додому п'ятами накинував.

— Минулий рік нічого згадувати,— відповів той, трохи збентежений.— Минулого року з ким не було гріха? Деякі теж як тільки що — гвинтівки кидали,— добродушно підкольтнув він.

— А що, взводний, цукру давно не давали,— підійшов якийсь бородань до Миколи.

Всі засміялись.

— Кому що, а курці просо!

— Становись!..— розкочується по теплому повітрі звичний заклик.— Ану там, шоста, давай швидше!

Розділ 16

На морі біля міста кораблі Антанти димили трубами, ревіли сиренами, яскраво виблискували вогнями. Дні і ночі працювали, забираючи накуп і гниль країни.

Товпились люди. Нескінченними низками, як потоки каламутної бурливої води, вливалися в величезні трюми. Зітхали полегшено під захистом мовчазних гармат. Кидали наостанку погляди, сповнені безсилої злоби, страху і нудьги.

Стояли капітани на рубках. Дивилися з висоти своєї величі на стурбованих і метушливих людей, що залишали свою країну. На десятки тисяч добре озброєних солдатів, що втікали з поля бою. На хаос, на паніку, на безсилу ненависть переможених.

І олівцем по блокнотах здивовані капітани прикидали цифри. Хіба мало гармат, патронів, кулеметів і снарядів привозили вони?

І тому були незрозумілі причини поразок спокійним капітанам з чужих кораблів.

Офіцерські загони з безшабашно-п'яними піснями ходили по вулицях. Щоб змарнувати час від корабля до ко-

рабля, які то ховались за морським обрієм, то з'являлись за новим вантажем, полювали по горах на зелених. На них зривали злість за невдачі, за програш, за все...

Вперше над містом сьогодні закружляв низько червоний аероплан. Обстріляний з усіх боків, немов знущаючись, плюнув вниз тисячами срібноблискучих білих листівок. Спокійно полетів на схід.

А люди з околиць, з підвалів нетерпляче ждали, коли досягнуть землі вісники з того краю. Сторожко озирюючись, ховали листівки по кишенях. Вдома подовгу жадібно читали.

Того дня, спіткнувшись, Єгор забив ногу об камінь.

— Чорт його тут поклав! — з досадою говорив він, накульгуючи. — Бракувало ще тільки сидьма сидіти.

— Загоїться, Єгоре Кузьмичу, — втішав його Федько.

І на тій підставі, що однаково незабаром товариші прийдуть і «медикаментів» можна не шкодувати, Єгор пофарбував майже всю ногу в темнокоричньовий колір, витративши останні півпляшки йоду.

— Загоїться, — запевняв він. — Якщо після такої порції не pomoже, тоді вже й не знаю що.

Останні дні хлопці ходили самі не свої. Кожен прагнув відпочити хоч трохи від вовчого життя, дізнатися про долю залишеної напризволяще у ворожій країні рідні і близьких, побачити остаточний розгром білих і довгождану радянську владу.

— Що ж ти тоді, голубе, робитимеш? — питав матроса добродушний Силантій.

— В море піду, — відповідав той, стріпуючи головою. — В морі, брат, широко, привільно. Дайош тоді в усіх країнах революцію бунтувати! Я ж колись при радіомашинах служив. Знаєш ти, що це значить?

— Ні, не знаю.

— Це, брат, штука така. На тисячу верст говорити може. Захотів ти, скажімо, в Англію чи Францію робітникові щось сказати, повернув раз, а там уже виходить: «Товариші! Хай живе всесвітня революція!» Захотів буржуазії шпильку загнати — повернув другий раз, а там уже читають: «Щоб ви поздихали, окаянні. Прийде і на вас розправа». Або ще щось таке.

Дядько Силантій слухав здивовано, потім спитав Сергія, до якого завжди звертався з своїми сумнівами:

— А не хвастає він, хлопче?

— Ні, не хвастає,— підтвердив Сергій.

Вечоріло. Заходило сонце. То налітав, то знов ховався десь м'який вітер.

— А що,— сказав матрос,— чи не пора, хлопці, за хлібом?

— Пора,— відповів Єгор.— Хлопці сьогодні останні скоринки догризли.

— Ну, от. А то завтра, як тільки почне світати, до Косої гори, думаю, треба добиратись. Але от з ким послати?

— Дай я піду,— запропонував Сергій.

— Ну, то й іди. Чоловік десять з собою візьми. Вони там тобі покажуть.

Призначені в фуражировку за хлібом, що був відданий на випікання в один з будиночків край міста, нашвидку повечеряли і зібрались.

— Глядіть же! — говорив матрос.— На світанку нам виходити, щоб через вас ми не затрималися.

— Та хліб по дорозі не пожеріть,— попереджав хтось.

Минуло близько години. Сонце сховалось, тільки останнє проміння його звідкілясь уже з-за землі відбивалось густочервонуватим блиском на синіх хмарах.

Незважаючи на те, що завтра треба було на світанку вставати, ніхто не лежав і не відпочивав. Всюди жваво розмовляли, будували всілякі плани і передбачення на майбутнє. Хто збирався знову йти на землю, хто на завод, хто в Червону Армію. Сміялися з Яшка.

— ...Сошников на коні повинен попереду по Серебряковській... А всі буржуї, котрі залишаються, по тротуарах у фронт стати повинні...

— Нащо буржуй,—запротестував Румка.— Буржуй не треба залишати. Робочий на тротуар зустрічати буде... прапор махати. А буржуй потилиця куля пускати треба...

Слухачі зареготали. Раптом недалеко попереду залунав сильний і різкий свист. Сміх одразу обірвався... Розмова затихла.

— Що це таке? — прислухаючись, схопився матрос.— Вартовий!

Свист повторився. Посхоплювались усі, кинулись до гвинтівок — патронташів ніколи не знімали. З-за дерев вибіг захеканий партизан.

— Хлопці! — промовив він, ледве переводячи подих.—
Внизу білі... багато... Пруть прямо в наш бік.

— Далеко?

— З версту.

— Гаразд! — крикнув матрос.— Однаково не доженуть.

— Утікати?

— Ясно. Швидше, хлопці, за мною!

Через кілька хвилин гарячкової метушні загін швидко й безшумно відходив у гори.

— Я знаю, як вони роблять,— говорив на ходу матрос кульгаючому Єгорові.— Вони тепер по верхах лазити будуть. А ми біля дороги кого-небудь злапаємо.

Почало зовсім темніти. Ззаду, далеко десь, пролунало кілька пострілів.

Вже широка бліда смуга недалекого світанку залягла на сході. І передранішнім вогким холодком повіяв вітер з моря, коли навантажений хлібинами десяток партизанів наближався до свого затишного пристановища в горах.

«Спізналися трохи,— думав Сергій.— Та й так поспішали, всього якусь там годину перепочили».

В маленькій хатині Сергій тимчасом встиг узнати всі останні новини в місті.

«...Білим невістачає кораблів... Головне начальство виїхало... От-от прийдуть товариші...» «Володьку побачу... Кольку побачу...»

На душі було легко й весело. Позаду хлопці сміялись. У Севрюкова впала хлібина й покотилася колесом, високо підстрибуючи по вибоях, вниз по схилу.

— Ах ти, окаянна! — закричав він.

Але наздогнав її тільки тоді, коли вона сама спинилася, прокотившись сажнів з п'ятнадцять.

— Що це ніби горілим тхне? — зауважив хтось.

— Від багаття, мабуть.

— Щось дуже тхне.

Підійшли до стоянки зовсім близько. Вартового на місці не було.

Сергій ступив ще кілька кроків і, помітивши щось непевне, кинувся вперед. Крик вирвався з його грудей.

На галявині нікого не було. Землянки пообвалювались.

Обгорілі головешки курились синюватим чадним димком. Багаття з триногами було розкидане. А посередині валявся пробитий кулею чавунний казан.

В першу хвилину всі одскочили назад, побоюючись, щоб не нарватись на що-небудь.

Були білі.— одразу стало всім ясно.

Опам'ятавшись трохи від здивування, почали роздивлятися.

— Може, їх повбивали сонними,— висловив хтось припущення.

— Чорзна-що верзеш. Де ж убиті?

— Я так думаю, що бою не було. Наші, мабуть, побачили вчасно та й утекли. Дивись, ніде жодної стріляної гільзи не валяється.

Придивившись уважніше, не знайшли ніяких слідів бою. І Сергій теж зробив висновок, що загін встиг своєчасно вийти звідси. Але куди ж вони пішли?

— До Косої гори,— сказав Севрюков.

— Неодмінно туди. Вчора матрос говорив.

— Якщо й не всі там, то кого-небудь залишили. Знають же, що нам ніде більше їх шукати.

— Далеко це?

— Верст з п'ять буде. Тільки горами.

— Підемо туди.

Хліб покидали.

Раптом далеко-далеко позаду — спочатку тихо, потім виразніше й виразніше — залунали глухі удари...

— Гармати! — крикнув хтось.

Забилися серця тривожно, хвилююче. «Може...» думав кожен.

Окрилені надією, партизани подались щодуху до своїх.

Находила розв'язка.

Коли годин через дві вони спускалися стомлені, але бадьорі, до моря з-за гір зійшло тепле, яскраве сонце. Важкі, свинцеві хвилі заграли голубуватим прозорим блиском.

Вийшли на шосе.

— Он,— показав один на куці, розсіпані по пагорках понад дорогою.

Підійшли ближче. Ніхто не показувався.

— Подивися-но! — вигукнув один, спиняючись біля купи темного каміння. — Кров...

— А он ще.

Підійшли близько — нікого. Двоє полізли нагору, всі інші лишилися внизу. Хтось смикнув Сергія за рукав. Він обернувся і побачив Севрюкова.

— Що таке?..

— Вони там... — уривчастим голосом відповів Севрюков, показуючи на море. — На березі...

Довго ждали, не сподіваючись небезпеки, партизани.

— І чого він так довго! — лаяв Сергія матрос.

Попереду на шосе показала велика частина білих. Партизани поховались по кушах. Солдатів проходило багато, нападати було небезпечно. Їх пропустили. Не минуло й півгодини, як попереду знов показалися солдати.

«Куди їх пре стільки?» підозріло подумав матрос. Наказав усім лежати під кушами й не ворушитись.

Несподівано десь із тилу пролунав постріл.

— Чорти! Сволота! — закричав він, схоплюючись. Йому здалось, що вистрілив хтось із своїх.— Все діло зіпсували!

Але звідти ж залунали крики і стрільба. Їх обійшов перший загін. Позаду з шосе також засвистіли кулі.

— Обійшли! — в паніці крикнув хтось.

— По бугру!.. По бугру!.. — бігав Єгор, розкидаючи по гребеню розгублених хлопців.

Застрочив кулемет і наче косою зрізав верхівки кущів над головами.

Партизани заспокоїлись і відкрили з-за прикриття сильний вогонь у відповідь. Два рази білі пробували зайняти сопку, і обидва рази їх одбивали.

Через півгодини почулися зловісні фрази:

— Єгоре! Патронів мало!

— Дві обойми... Остання...

Матрос побачив, що справи погані. Білі підійшли ще вище, на сусідній бугор, і звідти поливали з кулемета. Упав Кошкарьов; повільно, мішком, осів Румка. Закорчилися, хапаючись за землю, ще кілька чоловік. Постріли партизанів помітно рідшали.

— Сошников! — крикнув Єгор.— Кінець ділу! Стріляти нічим!

«Ех! — вирішив матрос. — Однаково пропадати!» І гукнув щосили:

— Товариші, за мною!

І перший скотився по схилу на дорогу. За ним кинулись решта чоловік з двадцять.

Постріли одразу вщухли. Тонкий цеп білих подався назад. Але з-за повороту, брязкаючи об каміння залізом підків, вилетів і врубався, невідомо звідки взявшись, півескадрон.

«Кінець,— вирішив матрос і підняв до виска наган з останньою кулею.— Ні,— майнула думка,— нехай самі, а вона— їм». Вистрілив впритул у груди якомусь кавалеристові, впав з ним поруч, безсило закинувши назад розрубану голову.

За кілька хвилин усе було скінчено. На дорозі валялись зарубані. Чоловіка з вісім були взяті живими. Серед них Єгор, Силантій і Яшко.

Іх залишили для допиту.

Єгор стояв похмуро й визивно. Коли офіцер, помітивши це, вдарив його кілька разів кулаком по обличчю, він промовив холодно, дивлячись на ворога повними пекучої ненависті очима, спльовуючи на траву кров:

— Бий! Тепер твоє зверху! Бий, сволото! Аби ти мені попався, я б з тебе зовсім шкуру спустив!

— А, м-мерзотнику!..— аж завив шалено білий.

Люто замахнувся на Єгора, але в цю мить далеко за горами глухо загули вибухи. Здригнулися всі одразу. Тривога, розгубленість мимоволі з'явилися на обличчях білих.

— Товариші йдуть! — голосно і впевнено вигукнув Яшко.

— Я вам покажу... Я вам дам товаришів! — закричав знову офіцер.

— Нічого ти, падлюко, не покажеш,— похмуро сказав Єгор.— Вам якнайшвидше тікати треба. Хіба що по одній кулі встигнете випустити.

Мабуть, і справді — білим стало ніколи, бо вони відмовились від допиту.

— Тільки не коло дороги,— говорив старший офіцер поручикові.— Тут люди проходитимуть.

Іх одвели до самого берега моря.

— Прощайте, хлопці,— сказав Єгор, коли йому з кількома партизанами наказали одійти вбік.

Тріснув залп. Крикнула луна. Злякано шугнули чайки. Попадали люди.

— Далі!..

На щоді у Яшка котилася сльоза. Його старий чиновницький кашкет з вицвілою околичкою і кривобокою зіркою з'їхав набік. Сорочка була роздерта. Він хотів щось сказати, але не міг.

Силантій, знявши шапку, стояв спокійно, втупившись на солдатів, що націлялись на нього.

— Господи, не забудь Ньюрку!

Сергій стояв задумливо. Познімавши шапки, стояли з ним ті партизани, що залишились. Море шурхотіло галькою. Тихо хлюпаючи, набігала голубуватопрозора хвиля. І лагідно торкнувшись відкинутої руки Яшка, відкочувалась назад.

І все рухнуло. Заметушилися солдати, біженці, офіцери. В розпачі кинулись до моря. Із зброєю вривались на переповнені судна. Ждали з гарячковою нетерплячкою нових. Нових не було. Старі виходили в море.

Біля міста розірвалося кілька снарядів. Зчинилась паніка. Піхотинці кидали на тротуари гвинтівки. Кавалеристи пускали коней, скидали шаблі. Всюди металась офіцери... Зривали погони... Проклинали всіх і все... На околицях, біля цементних заводів, чути було безладну тріскотню.

— Більшовики в місті! — залунали крики.

Коло набережної хтось злякано вереснув. Майже в саму гущу влетів невеликий кавалерійський загін. Не звертаючи ні на кого уваги, помчав далі, тріпочучи червоним значком.

Сергій з гвинтівкою в руках бігав по вулицях. Він уже знав, що його бригада тут, і розшукував свій полк. Але серед метушні й галасу нічого добитися не міг.

Хтось сказав йому, що полк, здається, на вокзалі. Кинувся туди. Раптом зовсім несподівано зустрівся з знайомим червоноармійцем із свого полку.

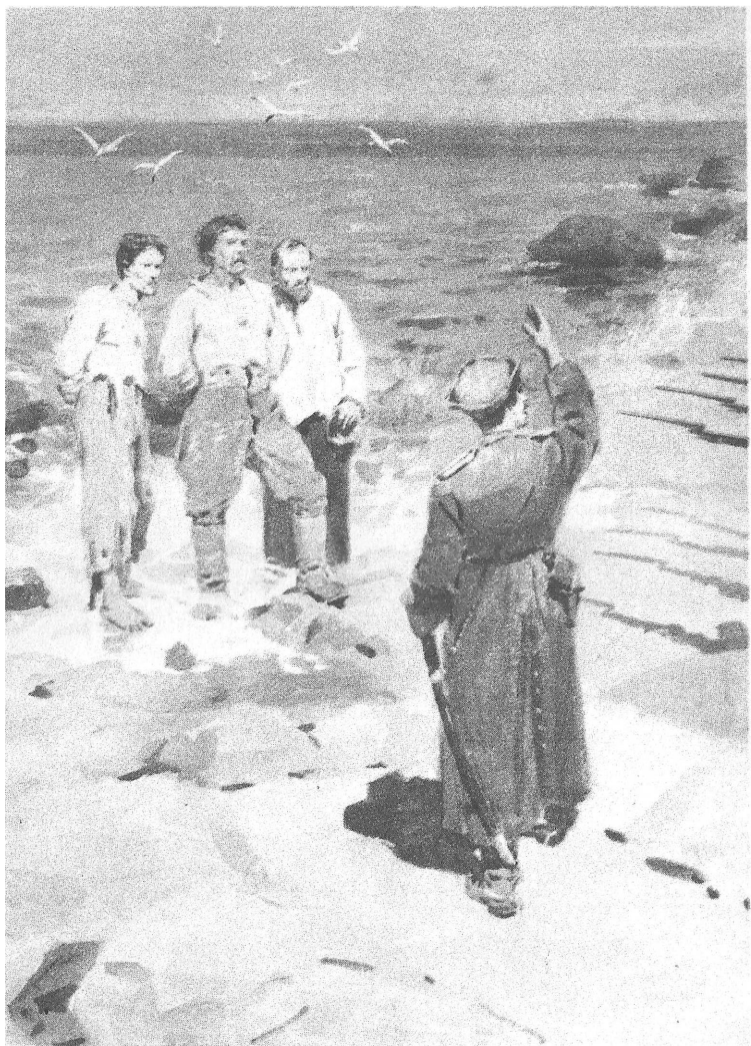
— Петров!.. Де наші? — крикнув Сергій.

— Горінов...— аж відскочив той.— Звідки?

— Потім, потім... Де наші?

— Наші скрізь. І на станції і в порту.

— А розвідка?

До стор. 135.

— Он! Бачиш пристань?.. Вони там щось охороняють..
Стрілою полетів туди. Он Володимир кричить щось і бігає, розставляючи людей. Он Дройченко біля величезної купи тюків із спорядженням.

— Володько! — кричить Сергій.— Володько!..

Обернувшись, той завмер від здивування, потім кинувся до Сергія. Звідусіль бігли червоноармійці його команди. Звідкілясь прожогом, як і завжди, вилетів Микола. Закричав з радості щось безглузде.

Його розпитували — він розпитував. Йому тиснули руки — він тиснув руки. Як тріску, його перекидали з одного кінця юрби в другий.

— Я казав!..— перебиваючи всіх, кричав Микола.— Я казав, що знайдеться.

Сміялись і кричали без толку й радісно.

— Дивіться, товариші,— говорив Сергій, коли всі трохи заспокоїлись.— Прийшла наша черга. Сьогодні вся армія... вся Республіка... сьогодні ми святкуємо перемогу.

Навколо вирувало життя. Гасали на конях кавалеристи. Плентались полонені. Проходили загони з піснями. Звідкілясь долинали бадьорі звуки бойового маршу.

...А на морі, коло далекого синього обрію, ледь помітні темні цятки — кораблі Антанти димили трубами.

...Кораблі Антанти залишали Радянську країну.

1925 р.

НА ГРАФСЬКИХ РУІНАХ

I

Із трави виглянула кучерява біла голова, двоє яскравосиніх очей, і почулося сердите шепотіння:

— Валько... Валько... та заповзай же ти, ідоле, з правого боку. Заповзай ззаду, а то він по-чу-є.

Густі лопухи заворушились, і з колихання їхніх верхівок можна було догадатися, що хтось обережно повзе по землі.

Раптом білява голова мисливця знову виринула з трави. Свиснула пущена стріла і, глухо ударившись об дошки гнилого паркана, упала.

Здоровенний, гладкий кіт злякано кинувся на дах похиленої бані і миттю зник у вікні горища.

— Ду-урень... Ех, ти! — обурено промовив мисливець товаришеві, який підводився з землі. — Я ж тобі казав — заповзай. Там би ззаду он як зручно, а тепер — маєш... Коли це знов його вистежиш.

— Заповзав би сам, Яшку. Там кропива, я і так двічі ужалився.

— Кропива! Коли на полюванні, то вже не до кропиви. Тобі ще, може, постілку підіслати?

— А коли вона жалить!

— Так ти перетерпи. Адже я, бачиш, терплю. Хочеш, я зараз голою рукою її зірву і навіть оком не змигну? Думаєш, брешу?

Яшко витер вогку руку, вирвав великий куц кропиви і, неприродно широко витріщивши очі, спитав з виглядом переможця:

— Ну що, змигнув? Ех ти, рюмса!

— Зовсім я не рюмса,— ображено відповів Валька.— Я теж можу, тільки не хочу.

— А ти захоти... Ага, слабо захотіти?

Веснянкувате кирпате обличчя Вальки почервоніло: не прийняти виклику він тепер не міг.

Він підійшов до кропиви, на мить завагався, але, відчувши на собі насмішкуватий погляд товариша, рвучко висмикнув велику стару кропивину. Губи його затремтіли, очі засльозились; проте, силкуючись усміхнутися, він промовив, трохи заїкаючись:

— Я ж теж не змигнув.

— Вірно! — охоче погодився Яшко.— Коли не змигнув, значить, не змигнув. Тільки я все ж таки посередині хапав, а ти під корінець, а під корінцем у неї жало слабше. Ну, та вже добре! Знаєш що? Давай підемо у двір, там дівчата граються, а ми на них наженемо переполоху.

— А мати вдома?

— Ні. Вона на станцію молоко продавати пішла. Нікого вдома нема.

У дворі біля паркана хазяйновиті й скрекотливі, як сороки, двоє дівчаток накрили поламаний стілець і табуретку старою ковдрою і, висунувшись із свого куреня, привітно запрошували двох інших дівчаток:

— Заходьте, будь ласка, в гості! У нас сьогодні пироги з варенням. Заходьте, будь ласка!

Але тільки-но гості статечно рушили до них, як хазяйки куреня злякано переглянулися.

— Хлопці йдуть!

Яшко і Валька наближалися повільно, спокійно, нічим не виказуючи цього разу своїх справжніх намірів.

— Граєтесь? — запитав Яшко.

— За-би-райтесь звідси! Чого ви лізете? Ми ж до вас не ліземо,— плаксиво сказала Нюрка, сестричка Яшка.

— Чого ж нам забиратись? — ще лагідніше спитав Яшко.— Ми подивимося та й підемо собі. Це що у вас таке? — він ткнув пальцем у ковдру.

— Це наш будинок,— відповіла Нюрка, трохи спантеличена такою незвичайно мирною поведінкою.

— Буди-инок? А хіба будинки з ковдрів будують? Іх будують з дерева або цегли. Ви б наносили цегли з «Графського» і побудували міцний, а цей тільки штовхнеш — він і розвалиться.

І Яшко торкнув ногою табуретку, чим викликав немалу паніку в жителів куреня.

— Ну, гаразд. А де ж у вас пиріг?

— Ось тут,— тривожно стєжачи за кожним рухом Яшка, відповіла Нюрка.

— Ото дурні! Все в них не по-людському. Будинок із ковдри, а пироги з глини. Ану, з'їж один пиріг, ну-бо кусни. А... не хочеш? Людей такою поганню частуєш, а сама не хочеш. Валько, давай ми всі їхні пироги їм у рот запхнемо. Самі напекли, нехай і жеруть.

— Я-а-а-шко! — безнадійно тужливо в один голос зарепетували дівчатка.— Я-ашко... забира-айся геть, хулі-і-га-ан!..

— А... так ви ще ляяться! Валько, в атаку на це бандитське кубло!

Загроза розгрому і розправи зовсім уже нависла над мирними жителями куреня, коли раптом Яшко відчув, що хтось міцно схопив його ззаду за чуба.

Дівчатка, наче по команді, перестали верещати. Яшко обернувся і побачив— Вальчині пяти, що майнули уже за парканом, та розгніване обличчя матері, яка повернулася з вокзалу.

— Марш додому! — крикнула мати, даючи йому ляпаса.— Бач, розбійник, і забавки в нього розбійні... Дивись, який Петлюра об'явився. Ось підожди, прийде батько, він тобі покаже, як отаманити!

II

Батько у Яшка старий — уже п'ятдесят чотири роки стукнуло. Служить він сторожем у сільраді, а колись був у графа садівником.

Під час революції граф з сім'єю втік. Старовинну садибу селяни зопалу розграбували. Невдогад було, видно, що садиба ж знадобитися може. В метушні хтось чи то навмисне, чи то ненароком підпалив її. І вигоріла в кам'яній садибі вся дерев'яна середина. Самі лише стіни тепер стирчать, та й ті в багатьох місцях пообвалювались. А від оранжерей і згадки не лишилося. Шибки в громадянську війну від гарматної канонади потріскались, а дерево згнило.

Колись хоч мимо проходив шлях, а відколи побудували новий міст через Зелену річку, садиба зовсім осто-

ронь залишилась. І стоїть вона на узліссі, понад яром, як надгробок старому режимові.

Батько Яшка Нефедович повернувся сьогодні зовсім добрим, тому що була получка. А в получку кожна людина, звичайно, добра, і через те, коли мати почала скаржитися на Яшка, що, мовляв, не дасть ради з ним, батько примирливо відповів:

— Нічого, восени до школи знову піде, тоді за навчанням дурощі з голови вилетять.

— Але ж до осені ще довго. Він і зовсім бешкетником стане. Тобі — нічого, а в мене він перед очима.

Яшко сидів мовчки, уткнувши голову в тарілку, і не виправдувався.

Це відмовчування ще більше розгнівило матір, і вона, гупнувши на стіл горщик з кашею та свининою, продовжувала:

— Так з хлопчиська добра не буде. Теж хороші пішли діточки... Я сьогодні з вокзалу йду, бачу — в стіжку сіна, біля топки, щось ворухиться. Чи не наш це бува підсвинок забіг?.. Підійшла, глянула та так і отетеріла. Висувається звідти пика, чо-орна, ко-ошлата, геть уся в сажі. У роті цигарка, а в руці рогатка з гумкою, а в гумці камінець. Хлопчак років тринадцяти, а страшний, що й не сказати. Я назад, а він як засвище, та так засвище, аж у вухах залящало.

При цих словах Яшко насторожився, а Нефедович акуратно склав газету і сказав:

— У раді в нас про це саме розмова була. Кажуть, об'явився в нашому містечку якийсь безпритульний. І чого до нас його занесло — незрозуміло. Містечко у нас маленьке, осторонь, від головної лінії тільки вітка. У нас міркували — чи не спіймати його? Та й знову ж таки — де ти його подінеш? До суду — не можна, поки за ним злочинів ніяких не помічено. Будинку для безпритульних у нас немає, а в місто відправляти — морока. Секретар казав, що, мабуть, безпритульний і сам незабаром утече, бо в нас йому нецікаво: ні публіки на вокзалі, ні натовпу на вулиці — гаманець поцупити з кишені, і то ні в кого.

Яшко, приголомшений почутим, забув про кашу й так і завмер на табуретці. Потім, зміркувавши, що він, напевно, поки що тільки один знає підслухане повідомлення, засовався, залишив недоїдену тарілку і, незва-

жаючи на грізний окрик матері, помчав на двір — поділитися з Валькою важливою новиною.

Він кинувся до паркана Вальчиного саду і мало не стукнувся лобом з Валькою, який перелазив йому назустріч.

— А я, брат, таке знаю! — сказав, переводячи подих, Яшко.

— Ні, ти послухай краще, що я знаю!

— Про що ти можеш знати! Ти знаєш про нецікаве, а я про цікаве.

— Ні, я про найцікавіше знаю.

— Знаю я, про яке цікаве ти знаєш. Напевне, про те, хто нашу неретку на потік перекинув? Так це що, а от я знаю!

— Нічого ти не знаєш. Ану, давай об заклад битися, якщо ти знаєш цікавіше, я тобі дві стріли з напайками дам, а якщо я цікавіше, то ти мені... ніжик.

— Бач, який спритний!.. Ножик майже новий, у нього тільки одне лезо зламане, а від другого ще більш як півполовини залишилось... Хочеш, я тобі патрон дам?

— Навіщо він мені? У мене своїх три.

— Так у тебе ж порожні, а я невистрілений дам, його коли в лісі у вогнище кинути, він он як бухне.

— Ну, гаразд. Цур — так! Кажи. А то ти побачиш, що моя бере, і скажеш, що ти про це ж саме знаєш, щоб не віддавати.

— То як же тоді? Обидва хлопчики постояли, замислившись, потім Яшко клацнув язиком і сказав:

— А от як! Візьми цвях і надряпай ним на паркані, про що в тебе, а потім в іншому місці я надряпаю, тоді вже буде без обману.

Обидва довго пихтіли, виписуючи кособокі літери.

За хвилину обидва реготали.

— Та в нас про одне й те саме. Тільки в мене написано «про безпритульного», а в тебе «про безпритульного грабіжника». Чому ж він грабіжник?

— Авжеж, обов'язково грабіжник, — знижуючи голос, відповів Валька. — Вони всі такі — в них у кишені або фінський ніж, або гиря на ремінці. А то що ж вони їстимуть!

— А може, випросять десь, — беручи під сумнів слова товариша, сказав Яшко, — або яблук в садах накрадуть, от і жеруть.

— Так тобі й випросять! Таке скажеш... Та хто ж отаким страхітливим подасть? Ні вже, ти повір мені, що грабіжник. Симко Петухов його сьогодні зустрів. Симко каже, що як вискочить той з ями біля цегляних сараїв, як закричить: «Викладай усе, що є», а сам махає гирею, а гиря важка — десять фунтів.

— Так уже й десять?

— Йй-бо, десять. Симко ледве втік, він би, каже, почав з ним битися, але ж був без зброї, палиці й тої під рукою не було.

— А може, він бреше, цей Симко? Що в нього грабувати? Я сам бачив у вікно, як він мимо пробіг, на ньому тільки штани до колін, а сорочки навіть і не було.

Останній довід дещо збентежив Вальку, але, не бажаючи здаватися, він відповів ухильно:

— Не знаю чому, але грабіжники завжди отакими словами розмову починають, це в них така вже звичка.

— Валько! — сказав, трохи подумавши, Яшко. — А як же тепер... хлопчаки? Мабуть, усі злякаються.

— Обов'язково злякаються. Як повечоріє, мабуть, і за ворота вийти побоятся.

— А ти?

— Я... — Валька гордовито посміхнувся. — Я що! Я й сам... я ось сьогодні ніжик складаний нагострю та на мотузку під сорочкою до пояса прив'яжу. Так і ходитиму, як черкес, хай тільки спробує зайняти.

— А я налобок візьму, що ним у ямки грають. Він міцний, дубовий. Приходь завтра рано-вранці під вікно і поклич мене. Та тільки не репетуй, як учора, на всю горлянку, аж мати навіть з ліжка схопилася, думала, каже, пожар чи сполох якийсь.

— Ні... я тихенько.

— Валько... — запитав Яшко перед тим, як піти. — А чому вони чорні такі?.. Як мати каже, гірший за чорта.

— А тому, що вони під мостами або в казанах ночують.

— А чого ж у казанах? — ще більше здивувався Яшко. — Який інтерес у казані ночувати?

— Який? — Валька замислився. — А такий, що коли ти його на ліжко покладеш, то він і очей склепити не може, а обов'язково, щоб у казані. Це вже у них така природа.

Наступного тижня було чимало розмов і пересудів серед хлоп'ят містечка. Безпритульний цей, мабуть-таки, був справжнім розбійником.

Наприклад, уночі з суботи на неділю був повністю очищений від яблук сад тітки Палажки. У попівському домі надрізки розбито шибку каменюкою, що залетіла не знати звідки. А найгірше — зник у Сичихи цап. Обшукали геть усі закутки, всі пустирі, а цапа нема та й нема...

Яшко не все розумів. Ну, яблука, скажімо, про запас. У шибку каменюкою — звичайні пустощі. Ну, а цап навіщо?

— Ні шкури з нього, ні м'яса не їдять.

— Ідя-я-ять! — з захопленням запевняв Валька. — Прості люди не їдять, а вони все чисто їдять. Така вже в них природа.

— Що ти мені одно торочиш, — розсердився Яшко, — природа та природа! По-твому, може, й сире жеруть.

— І сире, і всяке! — ще з більшим азартом почав запевняти Валька. — Мені Симко розповідав, що коли він був у місті — таке бачив! Іде перекупка з корзиною, а безпритульні налетіли... раз... раз, і не лишилось від неї нічого.

— Це від перекупки?

— Та не від перекупки, а від корзини, з калачами там чи з пирогами.

— Так це ж пиріг — пиріг він смачний, а то цап — тьху! — Валька оглянувся, підійшов до товариша ближче і сказав таємничим шепотом:

— Яшко! А Стьопка за нами стежить. Слово честі. Я пішов до «Графського». Раптом неначе штовхнуло мене обернутися. Я придивився. Бачу, Стьопчина голова з-за кущів стирчить і так пильно до мене приглядається. Я навмисне взяв і повернув балкою до пустиря, а звідти додому.

— Ну-у! — І в Яшка навіть голос осікся від хвилювання. — А може, він просто ненароком?

— Де там ненароком! Отак прямо дивиться і дивиться. А я глянув — поряд куц колихнувся, напевне, там ще хтось із їхньої партії сидів.

— То ти, значить, т а м не був?

— Ні!

— А як же в і н там, голодний?

— Нічого, йому хліба минулого разу багато принесли і води теж. Живий буде до завтра. А завтра підемо або рано-вранці, або ввечері пізніше, коли хлопцям буде непомітно. Ух, як обережно треба діяти, а то накриють. Нас двоє, а їх четверо. Коли б нам хоч когось третього до себе придружити.

— Кого придружити? Ти його сьогодні придружи, а він завтра все їхнім розпатякає. А тоді що? Тоді уб'ють його неодмінно.

— Уб'ють обов'язково.

Повертаючись додому, Яшко за городами наскочив на свого запеклого ворога, Стьопку.

Зустріч була несподіваною для обох. Але супротивники помітили один одного ще здалека, і тому, не принижуючи своєї гідності, звернути вбік було неможливо.

Зблизившись на три кроки, вороги зупинились і мовчки, уважно оглянули один одного. У Стьопки була палиця, значить, перевага була на його боці.

Оглянувшись навколо, Стьопка презирливо й майстерно сплюнув на траву. Яшко не менш презирливо зашви́стів.

— Ти чого свистиш?

— А ти чого розплювався?

— Ось я тебе свисну! Ви чого це на нашого kota з стрілами полюєте?

— А нехай у чужий сад не лізе. Коли наш Вовк до вас у двір забіг, ви навіщо в нього цеглою шпурляли?

— А ви куди Вовка поділи? Ви брешете, що його отруїв хтось. Ви самі його кудись заховали, бо ми на нього до суду за задавлених курей подали. Та ви нас не обдурите... Заждіть, ми до вас скоро докопаємось.

— Аж четверо на двох, бач, які розумні!

— Ох і боягузи! Четверо! Васька теж залічили, хоч йому лише дев'ять років.

— Ну й що ж, що дев'ять? Він он який товстий, наче кабан... Та й усі ви свині.

Останнє зауваження здалося таким образливим, що Стьопка схопив з землі грудку глини і з усього розмаху шпурнув нею в Яшка.

І якщо кривавому поединкові не судилося відбутись, і коли Яшко не загинув на полі бою від руки краще озброєного ворога, то лише тому, що цей останній раптом несамовито закричав і щодуху кинувся навтікача.

Гадаючи, що той злякався, Яшко войовниче закричав і хотів був переслідувати противника, коли раптом почув позад себе неголосний сміх.

Він обернувся і відразу ж збагнув справжню причину поспішного зникнення Стьопки.

Біля куща бузини стояв одягнутий у дрантя чорний, невисокий хлопчина, в якому Яшко швидко впізнав грозу всіх хлопчаків містечка, героя останніх міських подій — безпритульного грабіжника.

IV

І одразу ж Яшко відчув, що він загинув остаточно і безповоротно. Він хотів тікати, але ноги не слухалися його. Він хотів закричати, але зрозумів, що це нічого не дасть, бо навколо нікого не було. Тоді, наважившись відчайдушно захищатися, він приготувався до оборони.

Хлопчак у дранті не переставав сміятись, і цей сміх ще більше збив Яшка з пантелику.

— Ти чого? — спитав він, ледь ворущачи язиком.

— Нічого, — відповів той. — Чого це ви, як ті півні, один на одного налетіли?

Хлопчак розсунув кущі і опинився поряд з Яшком.

«Зараз гирю вийме», з жахом подумав той і зробив крок назад.

Проте замість того, щоб напасти на Яшка, безпритульний гепнувся на траву і, плескаючи рукою по землі, сказав:

— Чого ж ти стовбичиш? Сідай.

Яшко сів. Безпритульний засунув руку в кишеню і, на превеликий подив Яшка, витяг звідти маленького живого горобця і підніс його до рота.

— Зжереш? — вигукнув обурено Яшко.

Безпритульний запитливо підвів на Яшка маленькі яскравозелені очі, подихав теплом на горобчика і відповів:

— Хіба ж горобців жеруть? Горобця не жеруть і га-

лок теж не жеруть. Голуб — це інша річ. Голуба коли в жару спекти — сма-ачно. Я їх з рогатки б'ю.

Він сунув горобця за пазуху подертої жіночої кацавейки і, простягаючи Яшкові недокуроч, запропонував:

— На́, докури.

Яшко машинально взяв недокуроч і, не знаючи, де його подіти, несміливо запитав:

— А цапа ти навіщо з'їв?

— Кого?

— Цапа... Сичишиного. У нас хлопці кажуть, що ти його вкрав, щоб з'їсти.

Безпритульний ляснув себе руками по боках і дзвінко засміявся. І поки він реготав — заціпеніння почало сходити з Яшка, і безпритульний уявився йому в зовсім іншому світлі. Яшко розсміявся і сам, потім підскочив і затряс кистю руки, бо догорілий недокуроч боляче припік йому пальці.

Заспокоївшись, присунулись один до одного ближче.

— Тебе як звати? — запитав безпритульний.

— Мене Яшком. А тебе?

— А мене Дергачем.

— Чому ж Дергачем?

— А чому тебе Яшком?

— От іще, скажеш. Яків — це такий святий був, і іменни справляють. А такого святого, щоб... Дергач, мабуть, не повинно б бути.

— А мені й наплювати, що не повинно.

— І мені,— трохи подумавши, признався Яшко.— Тільки, коли при матері отаке скажеш, то вона за вухо. Батько, той нічого, він сам страх як святих не любить— будімото дармоїди всі. А мати — у-уу! Про щось інше, а про це і не заїкнись. Я одного разу оливи з лампадки відлив — Вовкові лапу поранену помазати, то таке було...

— Били? — співчутливо запитав Дергач.

— Ні! Тільки чуба нам'яли та в хижу замкнули.— І задирливо він додав: — А зате я, доки в хижі сидів,— на зло з усіх глечиків вершки поспивав... А ти, Дергач, чого до нас прийшов? — перескочив раптом Яшко.

— Значить, треба було,— відповів той і глибоко зітхнув.

Це тяжке, сумне зітхання, за яким, здавалось, було

приховане щось велике, невисловлене, чомусь наче теплом овіяло Яшка.

— Давай дружити, Дергач? — несподівано для самого себе щиро запропонував Яшко. — Я тебе з Валькою звезду — з моїм товаришем. Хороший... тільки бреше багато. А потім, — тут Яшко завагався. — Потім ми тобі ціка-аву річ скажемо. І як весело буде жити, Дергач.

Дергач нічого не відповів. Він лежав, підставивши обличчя під відблиски багряного, згасаючого обр'ю. І Яшкові здалося, що Дергач чимсь не по-дитячому дуже замучений.

Однак, помітивши на собі пильний погляд Яшка, Дергач швидко обернувся і сказав, встаючи:

— Добудь завтра в батька махорки... і принеси сюди, а то в мене вся вийшла... Я чекатиму тут, о цій самій порі.

І, не прощаючись, він розсунув кущі і зник, залишивши Яшка розмірковувати про дивну зустріч і дивного нового товариша.

V

Вдома тихо. Потріскує вугілля в самоварі. Яшко струже дерев'яну дощечку. Нефедович заглибився в читання. З-за розгорнутої газети видно його червоний лоб, змокрілий після п'ятої склянки чаю. Нюрка шие для ляльки капелюшок. Мати порається на кухні.

— Не розумію, — чути її голос. — Ніяк не зрозумію, куди зникло з сіней півчавуна вчорашнього борщу. Чавун на місці, а борщу немає. Анко! Ти поросяті не виливала?

— Ні, мамо!

— Ну тоді, напевне, цей ідол перекинув.

«Цей ідол», тобто Яшко, сидить і пихтить, обгладжуючи дощечку, і вдає, наче розмова його не обходить.

— Чи не тобі це говорять? Ти перекинув? — сердито повторює мати.

Яшко, нехотя і не відриваючись від роботи, відповідає:

— Коли б я, мамо, перекинув, — так все було б на підлозі, а якщо підлога суха, значить, я не перекидав.

— А дідько вас розбере! — ще більше гнівається

мати.— Той не брав, цей не перекидав, що ж він, висох, чи що? Батьку! Та залиш-бо ти свою газету! Хто ж, виходить, узяв тоді?

Нефедович, не поспішаючи, згортає газету і, мабуть, почувши лише кінець фрази, відповідає не до ладу:

— Справді... І хто б міг подумати. Знову вони взяли, та як спритно, що й не підкопаєшся.

— Та хто ж це вони? Кому ж цей прокислий суп знадобиться?

— Та не суп... який там суп?..— розгублено оглядаючись, з досадою відповідає Нефедович.— Я кажу, консерватори знову владу взяли.

Переконавшись в тому, що ні від кого нічого не доб'ється, мати плюнула і заходилася брязкотити посудом, а Нефедович, відчувши бажання поговорити, вів далі:

— І здавалося б, що минув їх час. Так ні ж, викручуються ще. Скажімо, ось, наприклад, наш граф. Маєток у нього спалили, сам десь по закордонах вештається. А все, баб, мріє, як би старе повернути. Та ще б не мріяти! Візьмемо хоч би маєток, чим там йому не раювання було? Картинка — і всередині, і зовні. Самі оранжереї чого варті. І чого там тільки не було — тут тобі і орхідеї, і тюльпани, і троянди, і суниці на різдво... Пальма навіть була величезна, більше двох саженів. Спеціально з Кавказу, з-під Батума, виписали. Я кажу йому: «Ваше сіятельство, де ж ми отаку махину дінемо — це ж усю оранжерею розкидати доведеться!» А він відповідає: «Нічого, ти її просто в ґрунт посади, а щороку, як має похолодати, спеціальну будівлю із скла біля неї роби, а на весну знову розбирати будемо». Ну й розбирали. Красива пальма була. Мені тоді за догляд граф двадцять п'ять карбованців подарував... якраз у травні.

— От іще, з глузду з'їхав старий, та хіба ж у нас весілля у травні було? Весілля якраз після трійці справили.

— Я вже не знаю, після трійці чи після чого, а тільки в травні, ми тоді якраз левкої висаджували.

— Що ти мені кажеш! — спалахуючи раптово, як і завжди, говорить мати. Подивись у метрики, за божницею лежать.

— Мені дивитись нічого. Я й так пам'ятаю, ще тоді старший панич тільки-но з кадетського корпусу на канікули приїхав і фотографував його під пальмою. У мене

й зараз десь карточка ця збереглась. Яшко, я показував тобі цю карточку?

— Сто раз бачив,— відповідає Яшко.

Мати, гніваючись, сплескує руками і лізе по метрики за божницю.

Вона довго не може знайти потрібний їй папір. За цей час запал її дещо зменшується, бо, прикинувши в думці, вона починає пригадувати, що трійця того року, коли було весілля, неначе й справді була рання і припала на травень. Але тут її увагу привертає інше.

— Анко! — чути знову її голос.— Ти не брала з-за божниці вінчальні свічки?

— Ні, мамо!

— Батьку! Ти ж, звичайно, не чіпав свічок?

— Двадцять п'ять років не чіпав,— покійно підтверджує Нефедович.— Якраз від самісінького весілля не чіпав.

— А я їх минулого тижня ще бачила. Де ж вони поділися? Мабуть, знову Яшко куди-небудь засунув.

Яшко, оскільки питання безпосередньо його не стосується, продовжує мовчки сопіти над дошкою.

— Яшко! Ти, поганцю такий, мабуть, зіпсував свічки?

Яшко закінчує роботу, кладе ніж на стіл і відповідає серйозно, але в той же час трохи лукаво поглядаючи на матір:

— У нас, мамо, за заповітом Леніна, електрику провели, тож мені при ній і без ваших свічок видно.

— То де ж вони поділися, коли так? От іще комедія! Борщу ніхто не виливав, свічок ніхто не брав, а нічого на місці немає. Що ти тут з ними вдієш!

VI

Рано-вранці, коли ще дома всі спали, з вікон висунувся білявий чуб Яшка. Побачивши Вальку, що нетерпляче ждав біля паркана, Яшко стрибнув на росяну траву, і обидва хлопчики зникли в малиннику. За хвилину вони виринули звідти, причому Яшко обережно ніс великий глиняний горщик, зав'язаний у брудну ганчірку.

Вибравшись за городи, хлопці швидко побігли стежкою, яка веде повз кущі і рівчаки до руїн «Графського».

По дорозі Яшко розповідав про вчорашню зустріч.

— І зовсім він без гирі, а в кишені у нього горобець... і цапів вони не жеруть, а все це хлопці з переляку брешуть. А сьогодні ми вдвох до нього підемо. Якщо він з нами здружиться, він нас від Стьопчиної компанії захистить. Він дужий, і йому все ні по чому. А потім, коли він і відлупцює когось, то на нього нікому й поскаржитись, а на нас тільки що — зараз до матері.

— А чому він безпритульний? Так, для свого інтересу, чи рідних у нього нікого немає?

— Я вже не знаю! Не питав ще, тільки навряд, щоб для інтересу: адже у безпритульних життя тяжке. Я от виросту, вивчусь, на завод піду або ще кудись служити, а він куди піде? Нікуди йому буде зовсім іти.

Гай зустрів хлопчаків ранковим шумом, завзятим щебетанням гомінливих пташок і теплим парким запахом висихаючої трави.

Ось і руїни — мовчазні, величні. У отворах темних вікон порожнеча. Старі стіни пахнуть пліснявою. Біля головного входу накидана величезна купа щебеню від розваленої колони. Де-не-де по зруйнованих вітрами й дощами карнизах пробивались паростки молодих кущів.

Пірнувши у розколину кам'яної огорожі і пробравшись крізь хащі бур'янів і полину, що діставав їм до плечей, хлопці зупинилися перед суцільною завісою буйно розрослого здичавілого плюща. Сторонне око не розгледіло б тут ніякого проходу, але хлопці швидко і впевнено злізли на напівзгнилу повалену липу, розсунули листя, і перед ними відкрився отвір вікна, яке виходило з вузької, схожої на колодязь, кімнати без покрівлі.

Піднявшись по сходах, вони опинилися вже у великій кімнаті другого поверху, з вікон якої можна було бачити частину Зеленої річки і стежку, яка веде до містечка.

Звідси вони потрапили на балкон, просто перейшли на дах, далі через слухове вікно вниз. Тут було зовсім темно, бо кімната ця, мабуть, колись була кладовою, і залізні виконниці з поржавілими засувами міцно замикали вікна.

Яшко помацав у кишені рукою. Добув недогарок позолоченої вінчальної свічки з бантом і засвітив його.

У кутку видно було залізні дверцята. Добравшись до них, Валька сіпнув за клямку.

Іржаві петлі гірко заплакали, заскрипіли, і хлопці

опинились у великому півпідвалі з вузькими вікнами, що виходили на поверхню ставу, що заплив водоростями.

І відразу ж хлоп'ят привітало з кутка веселе, задирливе скавучання.

— Вовк, Вовчєня, Вовчєнятко! — закричали хлоп'ята, кидаючись до прив'язаного за нашійник собаки.

— Скучив... зголоднів. Дивись, весь чисто, до скоринки, хліб з'їв, і води в коритці анітрохи.

Вовк скавучав, метляючи хвостом, поки його розв'язували. Потім застрибав біля горщика, умудрився лизнути Яшка в щоку і мало не збив з ніг Вальку, упершись йому лапами в спину.

— Та чекай-бо ти, дурню... дай хоч горщик розв'язати... ну, бери, їж!

Собака хутко встромив морду в прокислий борщ і жадбно почав хлебтати.

Підвал був сухий і просторий. У кутку лежав великий оберемок зів'ялої трави.

Тут був таємний захисток хлоп'ят, які заховали сюди злочинного душеителя чужих курей — собаку Вовка.

Чекаючи, поки Вовк наїється, хлоп'ята полягали на оберемок трави і почали обговорювати становище.

— Іжу важко добувати, — сказав Яшко. — Ох, як важко! Мати і то вчора за борщем кинулась. А Вовк же таки росте... Глянь-но, він уже встиг майже все зжерти. Ну де на нього наберешся!

— У мене теж, — понуро підтакнув Валька. — Мати побачила одного разу, як я скоринки несу, та й ну лягтися. Тільки не догадалась вона — для чого. Думала, що кривому розвізникові на парені груші міняти. Що ж тепер робити? А на волю випустити ще не можна?

— Ні, поки що не можна. Незабаром суд буде за Стьопчиних курей. Мамку викликають, а мене у свідки.

— У в'язницю можуть посадити?

— Ну так уже і у в'язницю! Гроші, скажуть, за курей давайте. А де ж їх візьмеш, отих грошей. І нащо тільки їм гроші, вони ж і так багаті, на базарі у них он яка крамниця.

Вовк підійшов, облизуючись, і ліг поряд, поклавши велику вухату голову Яшкові на коліна.

Полежали мовчки.

— Яшко, — запитав Валька. — І для чого, по-твоєму, отакий домище?

— Який?

— Та величезний. Його щоб весь обійти... ну, скажімо, у кожну кімнату хоч заглянути, і то півдня треба. А для чого графам отакі будинки потрібні були? Адже тут колись штук сто було кімнат?

— Ну, не сто, а що шістдесят — то це і мій батько казав. У графів кожна кімната для чогось окремого. В одній сплять, у другій їдять, третя — для гостей, четверта — для танців.

— І для всього окрема кімната?

— Для всього. Вони не можуть так жити, щоб, наприклад, кімната й кухня. Мені батько казав, що в них для риби і то окрема кімната була. Напускають в отакий величезний кадіб риби, а потім сидять і вудочками ловлять.

— Диви! І великих виловлюють?

— Яких напускають, таких і виловлюють, хоч по пуду.

Валька солодко зажмурився, уявляючи собі, як тягнуть пудового карася, потім запитав:

— А ти, Яшко, бачив коли-небудь живих графів?

— Ні,—признався Яшко,—мені всього три роки було, коли їх усіх чисто вигнали. А на карточці бачив. У батька є. На ній пальма — дерево таке, а біля неї графеня стоїть, трохи старше за мене, і в погонах, як біляки, кадетом називається. А нікчемне таке, що аби такому хтось заїхав по потилиці, воно і в штани напустило б.

— А хто б заїхав?

— Та хоч би і я.

— Ти...— Тут Валька з повагою подивився на Яшка.— Ти, бач, який дужий. А коли б я заїхав, тоді напустив би?

— Ти...— Яшко в свою чергу окинув поглядом шуплу фігурку свого товариша, подумав і відповів:

— Однаково напустив би. Батько каже, що ніколи графам проти простого народу не встояти.

— А який на пальмі фрукт росте? Смачний?

— Не їв. Напевне ж, смачний, якщо вже на пальмі. Це ж тобі не яблуня, вона тищу карбованців коштує.

Валька зажмурився, облизуючи губи.

— От спробувати б, Яшко! Хоч трошечки... а то отак все життя проживеш і не спробуєш ні разу.

— Я спробую. Я виросту, в комсомольці запишусь, а

звідти у матроси. А матроси по різних країнах їздять і все бачать, і всілякі з ними пригоди бувають. Ти любиш, Валько, пригоди?

— Люблю. Тільки, щоб живим залишатися, а то бувають пригоди, від яких і померти можна.

— А я всілякі люблю. Я страх як героїв люблю. Он безрукий Панфіл-будьоннівець орден має. Як почне про минуле розповідати, аж дух забиває.

— А як, Яшко, героєм зробишся?

— Панфіл каже, що для цього треба гнати нещадно біляків і не відступати перед ними.

— А якщо червоних гнати?

— А якщо червоних, то, значить, ти сам біляк, і я ось тебе як трісну по довбещі, тоді не будеш базікати.

Валька злякано закліпав очима.

— Так це ж я навмисне. Хіба ж я за біляків? Запитай хоч у Мишка-піонера.

— Мені у шкільному загоні не дуже сподобалось,— сказав трохи згодом Яшко.— В інших загонах хоч на літо в табори йдуть, у ліс. А в шкільному більше дівчиська. І все там вірші вивчають, про школу та про навчання. Я походив, походив, та й покинув. Які ж можуть бути влітку вірші, влітку рибу ловити треба, або змія запускати, або ходити гуляти кудись далеко.

— А мене до шкільного загону зовсім не прийняли. Серьожа Кучников наскаржився на мене, ніби я у Семениху груші пообтрушував. Ябеда такий, а сам торік у Гаврилових ненароком сніжкою вікно розбив, то й не признався, а на Шурку подумали,— його мати і відшмагала. Хіба ж так добре робити?

— Нічого! От на зиму лісопилка знову почне працювати, в тамтешній загін і запишемося. Там веселі хлопці. Там якщо і поб'ються іноді, то нічого. Ну, побились — помирились. Хіба без цього хлопцям можна? А в шкільному загоні тільки що — зразу ж обго-ово-орюють!

Яшко сердито плюнув і підвівся.

— Треба йти. Ти посидь ще, а я нагору — Вовкові по воду збігаю.

Повернувся Яшко хвилин за десять. Обличчя його було стурбоване.

— Поглянь-но,— сказав він, простягаючи долоню.

— Ну, на що там дивитись? Недокурок...

— А як він у верхню кімнату потрапив?

— Та, може, це давній,— невпевнено сказав Яшко.— Може, це ще від старого режиму лишився.

— Ну, ні, не від старого. Ось на ньому написано — «2-га держфабрика».

— Тоді, значить, це Стьопчині хлопці там уже ша-стали, я знаю, у них Серьожка Смирнов потай ку-рять.

— Звичайно, вони,— погодився Яшко.— Але тут він глянув на недокурок, на якому золотом було витиснено «Вищий сорт», похитав головою й сказав:— Та тільки чого б це Серьожка Смирнов раптом закурив отакі дорогі цигарки?

Хлопчаки здивовано глянули один на одного. Потім міцно прив'язали Вовка, наказали йому мовчати. І, швидко вибравшись, побігли додому.

VII

Дергач затягнувся димом цигарки, скрученої з махор-ки, принесеної Яшком, і, тикаючи пальцем на Вальку, за-питав:

— То це він тобі набрехав, що я цапа з'їв? Таке скаже! А цап і зараз у рівчаку лежить, ногу собі пола-мав. Я йому ще віхоть трави дав, щоб не здох з голоду.

— Дергач! — запитав після деякого вагання Яшко.— А де ти живеш?

Дергач посміхнувся:

— Сам при собі живу. Де ніч притулюсь, там ранень-ко й схоплюсь.

— А ти батьків маєш?

— Маю, та тільки не знаю.

Яшко, спантеличений такою манерою відповідати, ска-зав докірливо:

— І чого ти, Дергач, огризаєшся? Адже ми тобі не допит робимо, а коли я запитую, то це по дружбі.

Дергач усе ще недовірливо, спідлоба поглянув на хлопців і відповів ухильно:

— А хто вас знає, чи по дружбі, чи ще чого. Я одного разу в Ростові під мостом жив. Підсів до мене якийсь проноза. Такий самий, як і я, дрантя дрантям. Ковбасою почастував, цигарку дав. Ну, те та се, і почав він про мое життя розпитувати. Я йому з дурного розуму взяв

та й розказав. І як від батька з матір'ю у голодні роки загубився, і якої я губернії, якої місцевості, чим живу. Навіть про випадок, як м'ясну лавку обікрали, і те розказав. Щось днів через три підходить до мене сам Хрящ та як дасть по шиї! А сам газету мені в обличчя тикає. «Ти,— каже,— чого це язиком плещеш?» А я грамоту знаю. Глянув я в газету і охнув. Матінко моя! Все до слова, що я казав, у газеті надруковано — і прізвисько, і ім'я, і звідки родом, і, головне, про м'ясну лавку. Здорово тоді відлупцював мене за це Хрящ.

— Ми не надрукуємо в газету,— злякано відкидаючи таке обвинувачення, заговорив Валька.— Ми й одного рядка не надрукуємо. Я навіть не бачив ніколи, як це друкують, і він теж не бачив.

Дергач лежав на спині і щось думав. Так принаймні вирішив Яшко, бо, коли людина лежить, втупившись очима у зоряне небо, вона не може, щоб не думати.

— Дергач,— запитав несподівано Яшко.— А хто він тобі?

— Який «він»?

— Хрящ.

При згадці цього імені Дергач увесь якось сіпнувся, швидко обернувся і запитав здивовано і розлючено:

— Який ще там Хрящ?

— Та ти ж сам тільки що про нього говорив.

— А-а... невже говорив? — знову перевертаючись на спину, неуважно промовив Дергач.— Так... людина одна... У-ух, і людина ж! — На цьому слові Дергач підвівся, спершись на лікті, обличчя його скривилося і, шпурляючи недокурок, він додав уїдливо: — У-ух, і негідник!.. ух, і бандит!

— Справжній? — широко розкриваючи здивовано-зацікавлені очі, запитав Валька і додав з неприхованим жалем: — А я ось нічого не бачив: ні графа живого, ні бандита справжнього.

Дергач презирливо низав плечима.

— А я і графа бачив.

— Живого?

— Звичайно, не дохлого.

Валька, як і завжди в моменти збудження, зажмурился і, пройнявшись мимовільною повагою до обідранця, сказав з ледь прихованою заздрістю:

— І щасливий же ти, Дергач, що все бачив.

Дергач глянув на Вальку здивовано, можливо, навіть сердито:

— Ух, якби тобі отаке щастя, завив би ти тоді, як перед вовком корова. Ні, хай не випадає нікому такого щастя. Ех, якби мені...— Тут Дергач махнув рукою і замовк.

І знов Яшкові здалося, що на душі у Дергача є якийсь велике, невисловлене горе. І, не знаючи, власне, чому, він поклав руку на плече Дергачеві і сказав:

— Нічого, Дергач! Можливо, як-небудь усе й минеться.

Дергач відсахнувся був, але, зустрівшись очима з серйозно-дружнім поглядом хлопчика, схилив злегка голову і відповів якимось приглушено:

— Добре було б, коли б усе минуло, та тільки не знаю.

І з того вечора між Яшком і Дергачем протягнулась нитка незрозуміло міцної дружби.

VIII

Ідея Дергача була просто-таки геніальною. Дізнавшись про таємницю хлопчиків і про їх скрутне становище з доставкою харчів Вовкові, він швидко знайшов вихід.

На світанку можна було побачити Яшка і Вальку в саду, біля старої бані. Вони поквалливо виносили звідти великий чавунний казан, в якому звичайно мати робила луг для прання білизни.

Те, що казан цей хлоп'ята потягнули не через двір, а перевалили його просто через паркан до городів, свідчило, що все робиться без відома домашніх.

Вибравшись на стежку, хлопчики підхопили казан за ручки і швидко зникли в кущах.

Якби простежити їхній дальший шлях, можна було б бачити, як пробігали вони повз смітник і зникли в проваллі глибокого пустинного яру. Тут було тихо й безвітряно, лише дзижчання незграбних джмелів та безугавне сюрчання веселих коників сповнювали ранкову тишу.

Хлопчики зупинились перепочити.

— Ну й добре ж ми впоралися, треба ж було отаку махину винести. А надвечір ми знову назад віднесемо, і все буде тишком-нишком.

— Але ж увечері буде важко, Яшко, народу більше.

— Нічого, як-небудь впораємось! Ну, ходім.

Вони звернули в одне з численних відгалужень русла яру і незабаром побачили димок багаття і Дергача, який діловито хазяйнував біля вогню.

Дергач тримав у руці ніж і віхтем сирої трави обтирав закривавлене лезо. Поряд лежала щойно здерта козяча шкура і розрізана на частини туша.

— А я вже думав, що ви не прийдете,— сказав Дергач хлопцям, коли вони підійшли.— Гляньте-но, як я м'ясо розділив. Тут тепер Вовку на тиждень вистачить, треба тільки добре зварити та солі більше кинути, щоб не зіпсувалось. Нумо за роботу, скоріше!

Дергач розпоряджався уміло і впевнено. Валька був відряджений збирати хмиз. Яшко каменем забивав стояки для казана, а сам Дергач обстругував сучки на перекладині.

— Хлопці! — збуджено говорив Валька, кидаючи на землю величезну купу хмизу.— А внизу ящірок безліч, величезні є, давайте потім наловимо.

— Можна потім наловити, а тепер підкидай, розпалюй вогонь.

Полум'я, жадібно накидаючись на сухе листя підкинутих гілок, високо шугнуло і війнуло теплом і на без того розчервонілі обличчя хлопчаків.

У казан, наповнений водою з сусіднього струмка, поклали шматки м'яса і висипали мало не цілий фунт солі.

— Так... готове тепер... Вовк від цієї їжі так розжиріє, що незабаром стане з теля завбільшки.

Полягали всі на траву. Сонце вже висушило росу. Пахло м'ятою, полином і медом.

Лежали спочатку мовчки. Високо в небі дзвеніли безтурботні, щасливі жайворонки, та десь далеко осторонь ревла вигнана на луг череда.

— Валько,— ліниво сказав, не повертаючи голови, Яшко,— я знайшов карточку... Ну, яку! З пальмою, яку я тобі обіцяв показати.

— Ану дай.

Валька підвівся, розглядаючи вицвілу фотографію, і обличчя його набрало дещо розчарованого виразу.

— Теж мені пальма! Таку пальму я в трактирі бачив

через вікно, тільки не знав, що пальмою називається. Ну, а граф — так собі, якийсь верткий, тільки ніс наперед гачком випнувся та підборіддя чотирикутне.

— Це у них в сім'ї всі такі. Батько казав, що в усьому їхньому роду такі носи, мов у яструбів, уже по спадковості так пішло.

— Ану дай-но, я подивлюсь! — звернувся Дергач, який грівся на сонці.

Він підніс фотокартку до очей і ту ж мить злегка скрикнув і швидко перевернувся.

— Гадюка! — злякано схоплюючись, вереснув Валька. Яшко теж підскочив.

Але Дергач не ворухнувся, схопив фотографію обома руками і жадібно впився в неї очима.

— Де гадюка? Чого ти брешеш, дурню? — розгнівався на Вальку Яшко.— Я ось дам тобі ляпаса, щоб знав, як лякати.

Валька винувато замигав очима:

— Та хіба ж це я! Це ж Дергач... чого він, як ужалений, крутнувся?

Яшко здивовано подивився на Дергача. Обличчя того було схвильоване, очі блищали.

— Хто це? — спитав Дергач, вказуючи на карточку.

— Це... це граф тутешній... тобто син графів. Їх у революцію розгромили. А там, де Вовка оце ми ховаємо — це їхня садиба була.

— Он воно що! — пробурмотів Дергач, засуваючи карточку в кишеню. І, відповідаючи на запитливий погляд Яшка, додав: — Потім віддам!.. Ану-бо, чого це ми час гаємо? Вогонь мало не погас. Давай-но хмизу.

Довго — майже весь день — порались у яру хлопці. Збирали гілля, гралися в кілочки, впіймали внизу чотири ящірки і зав'язали їх смішно в ганчірочку.

Тільки-но закінчили варити козлятину, як Валька, що розшукав нагорі дику малину, клубком скотився вниз.

— Хлопці,— прошепотів він схвильовано,— стежкою з лісу Стюпка, Мишко й Петько йдуть... Мабуть, по гриби ходили. Ото б застукати їх!

— Ні,— відповів Яшко, переборюючи в собі бажання відлупцювати своїх запеклих ворогів.— Якщо ми вдвох вискочимо, то вони нас наб'ють, бо їх більше, а коли з Дергачем, тоді вони дізнаються і всім розкажуть, що ми з ним заодно.

— Ну то я один піду,— задириливо запропонував Дергач, і, схопивши палицю, він, мов ящірка, почав пробиратися нагору. Валька і Яшко вибралися до краю яру і, трохи повисувавши голови, приготувалися спостерігати, а в разі потреби, то вже, незважаючи ні на що, прийти на допомогу товаришеві.

Дергач зупинився за кушем біля стежки на чатах. Як тільки Стьопчина компанія наблизилась, Дергач вийшов і, трохи розставивши ноги, заступив їм дорогу.

Така несподівана поява небезпечного противника примусила хлопців остовпіти. Але, відразу ж зміркувавши, що їх троє, а він один, вони вирішили захищатися.

— Кидай корзину! — крикнув Дергач задириливо.

Замість відповіді Стьопка поставив корзину і нахилився за каменюкою; інші двоє зробили те ж саме.

— А, так ви он як! — сердито закричав Дергач і, оглушливо засвистівши, кинувся з піднятою палицею на ворогів.

— Кров! — раптом перелякано вигукнув хтось, побачивши червоні руки Дергача.

І, мабуть, подумавши, що страшний Дергач щойно вчинив криваву розправу над якимсь прохожим, усі троє, не чекаючи, доки їх спіткає така ж доля, в паніці кинулися тікати, переслідвані зневажливим свистом Дергача.

— Бачив,— захоплено вигукнув Валька,— як він один на трьох! Ой! Ой! Як добре, Яшко, що ми здружилися з Дергачем! — І Валька, не тямлячи себе від захоплення, почав качатися по траві.

Дергач зійшов до багаття, мовчки кинув захоплену корзину і знову ліг.

— Як ти їх здорово! — сказав Яшко, сідаючи поряд.

Дергач злегка посміхнувся, махнув рукою, мов кажучи, що не варто про таку дрібницю говорити, і знову, вийнявши фотографію, почав її розглядати. Яшко висипав гриби на траву, а стару корзину кинув у вогонь.

— Навіщо це ти?

— Не можна ж з їхньою корзиною додому повертатись, бо ще дізнаються. А гриби ми потім висиплемо у порожній казан, віднесемо додому, а там у свої козуби пересиплемо. А якщо матері будуть лягтися, де ми пропадали, то скажемо, що по гриби ходили. Гриби ж он які... білі, підберезників дуже мало.

Зовсім уже вечоріло, коли Дергач, нанизавши щматки

До стор. 155.

м'яса на мотузку, поніс продовольство до «Графського», а хлопці, підхопивши казан, попрямували додому.

Вони щасливо поминули стежку, нікого не зустрівши на городах, і вже в саду здибалися з Яшковою матір'ю, яка поливала грядки.

— Це ж ви що робите, ідоли? Куди це вас із казаном носило? — грізно наближаючись, запитала вона.

Валька, як завжди в таких випадках, лише п'ятами нахивав, а Яшко так сторопів, що тільки й зміг відповісти:

— Ми, мамо, по гриби... ми, подивись-но, яких білих...

— Це з казаном, значить, по гриби? — остовпіла мати.— Та чого це ти брешеш?

Діставши потиличника, Яшко заревів, не стільки від болю, скільки для годиться, і дременув у двір.

Мати підійшла до казана, заглянула в нього і, побачивши велику купу грибів, ще більше здивувалася:

— Матінко моя! Та що ж це таке? Я думала, він бреше, що по гриби... а він і насправді...— І вона безпорадно розвела руками.— Та тільки... тільки хто ж це бачив, щоб у ліс з двопудовим казаном по гриби ходили... Та чи вони, боронь боже, не з'їхали часом з глузду?

IX

Того вечора Яшка більше з дому не випустили. Валька покрутився був коло його вікна, посвистів, але звідти раптом виглянуло розгніване обличчя Яшкової матері і почувся її суворий голос:

— Я ось тебе свисну! Я тебе свисну, бешкетнику отакій! Ось я тобі зараз відро з помиями на голову виллю!

Валька миттю забрався якнайдалі й вирішив, що Яшка замкнули або ж посадили за арифметику і доведеться самому бігти неретку перекидати.

Він захопив з собою «кішку», тобто якір із цвяхів, підвішений до тонкого мотузка, і майнув до річки.

Сонце вже зайшло. Над почорнілою річкою пливли хмарки теплої пари. Валька спустився до старої, покрученої верби, що розкинула своє гілля понад порослим осокою берегом, узяв кінець мотузка в ліву руку, правою розгойдав «кішку» і, намітивши місце, швидко кинув її вперед.

Вода булькнула. Злякано шубовснули з берега стри-
вожені жаби.

Валька потягнув кінець мотузка — мотузок не натягу-
вався.

— «Не зачепило!» догадався він і кинув «кішку»
трохи правіше.

— Ага... тепер є!

Серце його затріпотіло, як пташка, що заплуталася
вночі в кущах, коли незграбні лозинки неретки пока-
зались над поверхнею води.

— Ех, якби шука... або миньок фунтів на три.

Він вихопив неретку, підняв її до очей і, незважаючи
на струмки води, що стікали йому на штани, почав розгля-
дати улов:

— Дві плотви... три йоржі, три сайгаки і два раки.

Валька розчаровано зітхнув, нанизав риби на кукан.
Раки викинув у річку, неретку переставив на інше місце
і, змотавши «кішку», вибрався наверх.

Була вже ніч. Червоною дугою виглядав з-за лісу край
величезного місяця, і, освітлені його блідим сяйвом, руїни
графської садиби здавалися тепер знову величним зám-
ком, який зараз міцно спав.

Але, що це? Валька підстрибнув, немов зачепив ногою
за корчі, і випустив кукан. Одне з вікон сонного зámка
було осяяне зсередини тьмяним світлом.

«Що за штука? — подумав Валька.— Хто там?.. Ага!
Та це, звичайно, Дергач засвітив свічку. Але чого він там
блукає? Як він, дурень, не розуміє, що хлопчачки можуть
звідси побачити й зацікавитися.

Валька нахилився, відшукуючи випущений кукан.
Коли він підвів голову, світла у вікні вже не було.

І Валька усумнився, чи це бува не місячний відблиск
на осколках шибки, що якимось випадково збереглася,
здався йому вогнем.

«Треба буде завтра спитати Дергача,— вирішив хло-
пець.— Якщо він не засвічував вогню, то, значить, мені
привиділося».

Х

Вранці Яшко вдягнув нові штани, святкову сорочку
та ще з скрині мати вийняла кашкет, пропахлий нафталі-
ном.

— Мамо... а кашкет навіщо? — запротестував був Яшко.— Тепер не осінь і не зима, і так жарко.

— Мовчи! — обірвала його мати.— Хочеш, щоб суддя подивився на тебе і сказав: «У, який хуліган, розпатланий!» Хоч пику краще умий. Та якщо запитувати тебе щось будуть, відповідай скромно та носом не шморгай.

У суді вони зустріли Стьопчину матір — крамарку, виряджену в старомодну плюшову кофту, і Стьопку, так гладенько зачесаного назад, що, здавалось, очі його аж на лоба полізли.

Матері посідали мовчки, не привітавшись, а Стьопка умудрився показати Яшкові язика, на що той йому у відповідь показав акуратно складену дулю.

Почався розгляд цієї дуже заплутаної справи по зустрічних позовах про відшкодування збитків.

Перший — про вартість трьох курей, задушених собакою, що носить кличку Вовк. Другий — про вартість двох каченят і шматка вареного м'яса, вкрадених котом, щі носить кличку Косий. Спочатку нічого не можна було зрозуміти. Виходило начебто так, що курей ніхто не душив, а м'яса ніхто не крав. Потім несподівано виявилось, що кури самі були винні, бо забрели на чужу територію і греблись у грядках з розсадою.

А каченят пожер і м'ясо вкрав не Стьопчин кіт, не Косий, а Сичишин Безхвостий, який давно мав репутацію підозрілої особи, що займається темними справами. Проте моторна Сичиха відразу ж урочисто присяглась, що Безхвостий зовсім не її кіт, а живе він на горищі її лазні без дозволу, сам здобуває собі харчі, і ніякої відповідальності за нього вона нести не може.

— Свідок Яків Бабушкін,— запитав суддя, Єгор Семенович, добрий дідусь з усміхненими очима.— Дайте відповідь на запитання: чи були ви у дворі, коли собака Вовк кинувся на сусідських курей?

— Був,— відповідає Яшко.

— Що ви робили?

— Ми...— Яшко затнувся.

— Відповідайте... не бійтесь,— підбадьорює суддя.

— Ми з Валькою стріляли з рогаток.

— Із чого?

— Із рогаток,— ніяковіючи, говорить Яшко.— Палиця така з гумкою, в неї камінець закладеш, а він як трісне!

— Куди трісне? — дивується суддя.

— А жуди націлитись, туди й трісне,— пояснює Яшко і остаточно збивається, почувши гул стриманого реготу.

— Так!.. І що ж ви зробили, коли побачили, що собака Вовк душить сусідських курей?

— Та вони ж, товаришу суддя, самі лізли до нас на грядки..

— Я не про те! Ви скажіть, що ви зробили, коли побачили, що собака душить курей?

→ Ми... так ми коли підійшли, то Вовк уже втік.

— А кури були вже дохлі?

— А хто їх знає... може, й не дохлі... може, вони просто з переляку замерли.

— Сідайте. Свідок Степан Сурков. Чи правда, що ваші кури забрели на чужий город?

— Вони не самі забрели, їх навмисне зерном підманили.

— Чому ж ви думаєте, що підманили?

— Не інакше як підманили. А чого б це вони на чужий двір пішли? Чи в них свого немає, чи що?

— Коли ви підібрали курей, вони були вже дохлі?

— Зовсім дохлі... а в однієї навіть півноги не вистачало. Мати як понесла їх на базар продавати, то тих двох нічого, а цю третю ледве...

Тут Степан, несподівано доставши від матері, яка сиділа поряд, стусана в бік, раптово замовкає.

Але вже пізно, і суддя запитує суворо і здивовано:

— То, значить, ви... дохлих курей продали на базарі?

Стьопчина мати відчуває, як схибив її син, і намагається викрутитися:

— Бреше він, товаришу суддя! Кури лише пом'яті були, а зовсім ще живі, я їх, звичайно, зарізала і продала.

— Та-ак! — розтягуючи слова і хитро мружачись, каже суддя.— Значить, ви запевняєте, що зарізали своїх живих курей і продали їх на базарі... Але дозвольте: про що ж тоді може бути позов?

Зал дружно сміється, а Яшко мало не верещить від задоволення. Яшко напевне знає, що Вовк задушив курей, але після того, як Стьопка бовкнув, що їх продали на базарі, Стьопчиній матері ніяк не можна твердити, що вона продала дохлих курей.

— Ух! — кричить він, виходячи через деякий час із суду.— Наша взяла!

А позаду розлючена крамарка говорить тихенько Стьопці:

— Зажди, ось додому прийдемо, я тебе відшмагаю, я тобі покажу, як язиком пятакати! — І, обертаючись до Яшкової матері, вона сердито кричить:

— А ви скажіть своєму шибеникові, щоб він не бешкетував! Ранком відчиняю комору, та так і завмерла — по всій підлозі яшірки шмигають. Знаю я, хто це з городу через віконце напустив.

Але Яшко сіпає матір за спідницю і говорить їй переконливо:

— Не вір, мамо! Що ж я, приборкувач зміїв, чи що? Я й сам усіх ящірок і гадюк до смерті боюсь.

XI

Наступного вечора Дергач, взявши нанизану на мотузок козлятину, подався до «Графського».

У підвалі було вже напівтемно. Дергач засвітив свічку і, кинувши шматок м'яса завжди голодному Вовкові, ліг на оберемок сіна і знову вийняв фотографію.

— Так ось він хто! — прошепотів Дергач. — А я думав, що це тільки прізвисько в нього... В еполетах... а тепер до чого дійшла людина... То, значить, це його вся садиба була...

Дергач сунув карточку в кишеню і, поклавши біля себе теплого Вовка, що добре попоїв, заплющив очі.

Під склепінням кам'яного підвалу стояла мертва тиша. Чути було навіть, як рівномірно калатає серце Вовка та шелестить під вікном на ставку очерет.

Дергач заснув. Спав він міцно, але неспокійно. Уві сні він бачив пальму, а під пальмою Яшка.

«Іди сюди», кликав Яшко. І раптом Дергач побачив, що це зовсім не Яшко, а сам грізний грабіжник Хрящ стоїть і манить його пальцем. «Ану, йди сюди, йди сюди... А чому ти захотів бути домушником, а чому ти залишив стремено?»

Дергач хотів крикнути, але не міг, хотів тікати, але трава заклеїла ноги, він рвонувся і... розплющив очі.

Вовк стояв поряд. Видно було, як зеленкуватими вогниками горіли його очі. Дергач погладив Вовка і відчув, що кожний мускул його напружений і натягнутий.

— Ти чого? — спитав Дергач пошепки і, прислухавшись, вловив десь далеко нагорі ледь чутне шарудіння.

«Це сови ганяються за кажанами,— подумав він.— Хто сюди вночі прийде? Лягай, Вовче, лягай... Нікого немає. Ми самі».

І, міцно обнявши собаку, він полежав ще трохи з розплющеними очима, потім заснув і більше не прокидався до світанку.

XII

Дергач відповів Вальці, що ніякого світла він у горішніх кімнатах не світив. Але при цьому він так збентежився і насупився, що цього не могли не помітити хлопці.

— Я думаю завтра податися звідси,— зовсім несподівано заявив він.

— Куди податися? Чого, Дергач? Хіба тобі тут з нами погано?

Дергач помовчав... Видно було, що він вагається і хоче щось сказати хлопцям.

— Та все туди ж,— зітхнувши, промовив він.— Домівку свою розшукувати. Адже в мене і батько й мати десь є. Як був голод, то я загубився від них біля Одеси, а тепер і не знаю, де вони. Думаю в Сибір, у місто Барнаул, пробратися, там десь у мене тітка є, вона таки напевно адресу батьків знає. Та тільки все лихо в тому, що я прізвища її не знаю, а знаю, що звуть її Марією. Та в обличчя трохи пам'ятаю.

— Важко розшукати без прізвища, Дергач.

— Важко,— підтвердив Валька.— От, візьмімо хоч би й у нас три сусідські хати, а й то в них чотири Марії, якщо не брати до уваги навіть Маньку Куркіну, якій один рік, та кіз — їх теж Машками зовуть. А як твого батька прізвище, Дергач?

— Йолкін Павло, а мене Митьком раніше звали. Це вже коли я мимоволі в безпритульних опинився, то там мені прізвисько дали.

— А чому, Дергач, ти так несподівано зібрався йти? Дергач знову насупився.

— А тому...— сказав він після деякого роздуму,— що опинився я тут, тікаючи від Хряща. Ми на головній лінії, на вітці з ним ненароком здибались. Він там був

ще з одним, а тепер по деяких прикметах я гадаю, що вони теж сюди прямують.

— Ну, а тобі що до того? Хіба тобі Хрящ начальник, чи що?

— Хто, Хрящ? — І Дергач насмішкувато глянув на Яшка, наче його здивувало безглузде запитання.— Хрящ як впіймає мене, то обов'язково уб'є.

— Та за що ж уб'є? Хіба є такий закон йому, щоб убивати?

— У них є закон.

— У кого — в них?

— У справжніх грабіжників. Я втік з стремена, на яке вони мене поставили... А в них уже так заведено: коли хто з стремена без дозволу піде, того обов'язково убивати, як за зраду.

— Що ж це за стремено?

— Як би тобі сказати... Ну, варта... або спостерігач, якого виставляють біля дому для сигналу, поки грабують. От мене Хрящ і поставив, а я втік навмисне, через це двоє тоді погоріло...

— Пожежа була?

— Та не пожежа... Погоріли, це, значить, спіймались, і їх у в'язницю посадили... Та чого ви стоїте, роти пороз'являвши?

— Дивно дуже, Дергач...— несміливо відповів Валька.— І розповідь така страшна, і слова якісь незрозумілі...

— З собаками будеш жити, сам собакою станеш. І який же вредний цей Хрящ! Скільки він хлопців збаламутив, скільки через нього у виправних колоніях сидять! Ех, і набридло ж мені це собаче життя! Все одно, хоч і не знайду свого дому, старатимусь куди-небудь улаштуватись — до шевця в учні або в підшивачі,— вже де-небудь таки приткнуся. Та що тут говорити? — закінчив Дергач і труснув кудлатою головою.— Хоч і важко, та коли захочеш, то все-таки на добрий шлях вивернешся... Годі про це розмовляти, побіжімо краще на річку п'явок ловити; біля Козячого заброду є страшенні; потім купатися будемо, а то чого про горе роздумувати...

Вдома мати сказала Яшкові:

— А тебе тут батько все шукав. Фотографії якоїсь, питає, чи ти не брав.

— Якої ще там фотографії?

— Та спитай у нього самого. Він у коморі чогось порпається.

«От іще нова халепа,— подумав Яшко.— І навіщо вона йому знадобилася?»

З комори вийшов батько, він був у пилюці. В руках батько тримав паку якихось пожовклих паперів.

— Яшенько,— сказав він лагідно,— чи не бачив ти часом карточку з пальмою?

— Десь бачив!

— А піди-но принеси мені її...

— Добре! — сказав Яшко і попрямував був до кімнат, але, по дорозі згадавши, що карточка лишилась у Дергача в кишені, повернувся.— Та я не пам'ятаю вже, тату, де я її бачив. І навіщо вона тобі раптом знадобилася?

— Потрібна, милий! А ти пригадай обов'язково. Якщо згадаєш, принесеш, я тобі полтиник подарую.

— По-ол-ти-иник? — навіть розцвів Яшко.— А не обдуриш?

— Обов'язково зразу ж подарую.

Яшко зник, не знаючи, що й думати, чому це батько так розщедрився. Раніш було гривеника у неділю не завжди випросиш, а то раптом зразу цілий полтиник.

Він вискочив і засвистів до Вальки.

— Валько, ти не знаєш, де Дергач?

— Мабуть, у Вовка ночує. А що?

— Біжімо, Валько, в «Графське», він мені страх який потрібний. Карточку в нього забрати. Батько обіцяв, коли принесу, дати полтиник.

— Темно вже, Яшко, поки добіжимо, і зовсім ніч настане.

— Ну що ж, хай ніч, а зате полтиник. Ми б завтра селітри та бертолетової солі купили — ракету зробимо.

— Ну, біжімо,— тільки, щоб одним духом. У мене мати саме якраз у баню пішла.

Помчали. Яшко біг рівним, розміреним кроком, мов справжній бігун-спортсмен, а Валька не міг і тут обійтись без викрутасів. Він то прискорював, то притишував крок, фиркаючи, як мотор, або пихкаючи, наче локомотив.

От і поворот над річкою.

— Ану, піддай пари... Ту-туу!..

І раптом Валька-паровоз на повному ході загальмував; зупинився, мов укопаний і Яшко.

Валька здивовано глянув на Яшка, Яшко на Вальку,

потім обидва повернули голови в бік руїн «Графського». Не могло бути ніяких сумнівів: у наріжній кімнаті другого поверху горіло світло.

— Ого! — промовив Яшко, отямившись. — Що ж це ще таке?

— Я ж казав! Я казав, що Дергач засвічував світло. Ти бачив, як він знік, коли я його спитав про світло?

— Та чого ж йому нагорі вештатись? Що він там затіяв? Знаєш що, давай підкрадемося і підглядаємо, що він там ще вигадав.

— Боязно якось підглядати, Яшко.

— Ото ще, чого боязно! Адже він з нами заодно. І карточка ж потрібна. Полтиники теж не кожного дня обіцяють. Сьогодні батько пообіцяв, а завтра візьме та й роздумає.

І обидва хлопчики подалися стежкою.

А вже який дивовижний і химерний замок уночі! Величезні липи спокійними вершинами мало не торкаються місяця. Сірий камінь руїн не скрізь відрізниш від нічного туману. А чорний зарослий ставок, у якому відбиваються зірки, здається глибокою безоднею з світлячками, розсіпаними по дну.

Яке дивне все вночі, начебто всі речі пересунулися з своїх місць. Усе доводиться розшукувати спочатку. І стара липа лежить ніби не там, де лежала, і заросле плющем вікно не на місці.

— Заліжай, Валько.

— А ти?

— І я зараз, от тільки ботинки скину, щоб не скрипіли.

Тихенько ступаючи босими ногами по холодних кам'яних східцях, Яшко почав пробиратися нагору, маючи намір дізнатися, що саме робить там у такий пізній час Дергач.

Він майже добрався до верхнього східця, як Валька необережно ступив на якусь дошку, і вона по-зрадницькому дуже заскрипіла.

І ту ж мить, на невимовний жах хлопчаків, глухий бас, який ніяк не міг належати Дергачеві, сказав:

— А внизу неначе щось загомоніло?

І другий голос, тягучий і різкий, відповів:

— Нікому тут гомоніти. Хто сюди вночі полізе?

— Треба все-таки заслонити вікно, — вів далі

перший.— Сходи вниз, я там рогожу бачив, а то хто-небудь може помітити від річки світло.

Почувши це, хлопчачи ще більше перелякалися: адже вниз треба було спускатися повз них. Вони хотіли вже напролом кинутися до вікна, але другий голос відповів:

— Обійдеться на сьогодні і так. У мене запасної свічки немає, щоб униз іти.

Тоді хлоп'ята повільно почали подаватися назад.

Вони дістались до вікна і, вискочивши на землю, що-сили кинулись тікати, залишивши навіть заховані Яшкові ботинки.

XIII

Добігши до городів, хлопці, не обмірковуючи всього, що трапалося, умовились зустрітись завтра якнайраніш і порозбігалися по домівках.

Яшко пірнув під ковдру і, укрившись з головою, прикинувся, ніби спить.

Увійшов батько і запитав у матері:

— Спить уже Яшко? Не знайшов, напевне, фотографію... Ех, і жаль, якщо не знайде!

— Та навіщо вона тобі? — озвалася з-під ковдри мати, вже засинаючи.

— Ось у тому ж то й справа, що є нащо. Фотографія заваль заваллю, їй п'ятак ціна, а мені за неї п'ятірку обіцяли. Сиджу я, газету читаю в сторожці. Підходить до мене якийсь невідомий чоловік. Я зразу відгадав, що приїжджий. Привітався він і запитує: «Чи не ви будете Максим Нефедович Бабушкін?» — «Я», — кажу. — «Дуже приємно, мені хотілося б з вами поговорити. Якщо ви не зайняті, то, може б, зайшли ви зі мною в сусідню чайну «Золоте дно», а там за пляшкою пива я виклав би вам суть справи». А я саме збирався вже додому. «Що ж, — кажу, — можна й зайти, зачекайте, я тільки каретник на замок замкну». Зайшли ми до чайної, подали нам пару пива, і приступив він до викладу своєї справи. Виявляється, приїхав він з товаришем з міста від якогось товариства по вивченню російської старовини. Тобто вивчають вони різні старі будівлі, садиби й церкви. Який архітектор збудував, якого року та в якому стилі. І от зацікавились вони і графським маєтком. Я пояснив йому, що

хоч і багато років служив у графа садівником, але садиба сама років за сто ще до мене побудована була, тож відносно архітектора нічого сказати не можу. От щодо оранжерей і парку,— це все було під моїм наглядом. Почав він тоді мене розпитувати, які рослини вирощували та які квіти. Я відповідаю йому і згадав до речі про пальму. Він не вірить: «Не може в такому кліматі на волі пальма рости». — «Як,— кажу,— не може? Я брехати не буду — у мене й досі фотографія з неї збереглась». Як заблищали у нього очі... «Продайте нам цю фотографію,— пропонує він мені,— ми вам за неї карбованців п'ять дамо. Вам вона непотрібна, а нам для колекції».

Я так і охнув — за всяку погань та п'ять карбованців! Ну, думаю, правда вже, що не знаєш, де людині удача випадає. І пообіцяв йому принести... Та ось тільки ніде знайти не можу.

— Дурні люди,— сказала позіхаючи мати,— чи їм грошей нікуди дівати? Минулого року теж художник якийсь узявся з Сичихи портрет малювати, та ще по карбованцю за день їй платив. Ну, взяв би хоч дружину голови намалював або ще когось кращого, а то Сичиху — та на неї і без портрета дивитися страшно.

— А ти пошукай все-таки оту карточку, п'ятірки не валяються. Он Яшкові на осінь пальтечко справляти доведеться, адже з старого він зовсім виріс.

«Ех, і ду-урні ж ми! — подумав Яшко, обережно висуваючись із-під ковдри.— Ех, і боягузи! І чого злякалися? Мирні люди садибу обслідують. Та ще добрі які, батькові п'ять карбованців обіцяли. Нам би замість того, щоб тікати, треба було нагору до них вибратися. Може, допомогли б чимось — гляди, і по два гривеники заробили б, а ми — тікати. І чого тільки вночі з переляку не приверзеться!»

Яшко натягнув ковдру дужче й почув, як батько вишкунув світло.

Яшко повернувся на бік і заплющив очі. Так він пролежав хвилин десять. Солодка дрімота почала охоплювати його, і думки почали плутатись, промайнув уже шматочок якогось сну, коли раптом він почув, як щось тихенько стукнулось об підлогу, наче упав зі стелі маленький шматочок штукатурки. За хвилину знову щось стукнуло.

«Напевне, Васька-кіт поночі грається», подумав Яшко і опустив руку до підлоги, відшукуючи що-небудь таке,

чим би можна було прогнати kota. І ту ж мить він відчув, що просто до нього на ковдру упав маленький, завбільшки з горошину, камінець.

«Хтось у вікно кидає. Чи не Валька це?.. Але чого ж це він так пізно?..»

Яшко висунувся у вікно. Біля чорного паркана він ледве розглядив Вальку, який ховався у затінку. Яшко махнув йому рукою, що мало означати: «Іди геть, вийти не можу, батько з матір'ю шойно полягали». Проте, Валька уперто закрутив головою і не переставав подавати сигнал, викликаючи Яшка.

«От, дідько взяв би тебе,— подумав занепокоєний Яшко,— що в нього могло таке трапитися, щоб викликати опівночі?..»

Він обережно надів штани і прислухався. Сестричка Нюрка міцно спала. В сусідній кімнаті хрпів батько, але мати ще переверталась з боку на бік.

Яшко безшумно зліз на підвіконня, намацав рукою виступ і помалу спустився на виїмку фундаменту. По виїмці він добрався до рогу і аж тут уже зіскочив на м'яку землю грядок полуниці.

— Ти чого? — напустився він на Вальку.— Хіба я дозволяв тобі вночі будити?

Замість відповіді Валька схвильовано приклав палець до губів і потяг Яшка за рукав.

— Та чого-бо ти справді? — нетерпляче перепитав Яшко, зупиняючись коло бані і не розуміючи збудженого стану Вальки. І ту ж мить він зрозумів усе або, вірніше, нічого не зрозумів — біля стіни бані він побачив прив'язаного Вовка, що узявся не знати звідки.

— Я хотів лягати спати, вийшов на хвилинку,— розповідав Валька,— дивлюсь, біжить щодуху собака — і просто до мене. Я подумав, що скажений, та з переляку — на паркан скочив. І бачу раптом, що це Вовк.

— А навіщо ж Дергач випустив його?

— Не знаю.

— От іще нова халепа... А дивись-но, та Вовк же увесь заболочений, він у воді десь був... Що з ним тепер робити?

— Давай прив'яжемо його поки що в бані... А вранці назад одведемо. Може, він вирвався у Дергача.

Прив'язали собаку в бані... Ще раз умовились зустрітися рано-вранці і знову розсталися.

Яшко тим же шляхом почав пробиратися додому. Вже біля самісінького вікна він обернувся, і йому здалося, що верхівка бузкового куща, що ріс у саду коло бані, якось неприродно сильно затремтіла, наче її колихнули знизу. Незбагненна тривога охопила чомусь хлопця. Він заліз у кімнату, сам не знаючи навіщо замкнув вікно на засув, і довго не міг заснути, роздумуючи про все, що сталося.

Напевне потім він заснув дуже міцно, бо прокинувся якось раптово, ривком, від сильного шуму і гавкання.

— Яшко! — кричала мати — Яшко, та прокинься-бо ти, дияволе!

Яшко схопився, нічого не розуміючи.

Гавкання все дужчало. Це вже був не просто гавкіт собаки на прохожого, а відчайдушна тривога, що переходила в люте вищання.

Нефедович, схопивши з стіни мисливську берданку, поспішно вибіг у двір.

За півхвилини гавкання враз обірвалось, і майже водночас гримнув постріл.

Яшко, не тямлячи себе, вискочив у двір. Тут він зустрів кількох сусідів. Хтось говорив:

— У баню хтось забрався. Напевне, злодій. Він поранив ножом собаку. Нефедович вистрілив, та не влучив.

— А чого ж той заліз у баню? Чого він напав на собаку?

— Не знаю вже чого, це ви у нього спитайте.

«Ну й нічка, — подумав ошалілий Яшко, кидаючись до бані, — ну й нічка сьогодні, нічого казати».

XIV

Ударом ножа Вовк був не дуже поранений у верхню частину шиї. Батько з матір'ю вчинили Яшкові найсуворіший допит про те, яким чином «отруений» собака опинився в бані.

Скориставшись із зручного моменту, Яшко щиро признався, що Вовка він сховав до якогось часу, але не сказав, де саме переховувався Вовк. І тому що позов на Вовка не був затверджений суддею, а крім того, собака виявив себе справжнім героєм, оберігаючи минулої ночі дім від невідомого злочинця, то Вовкові була оголошена амністія.

Зустрівшись з Валькою, який уже знав про все, що трапалося, Яшко потяг його в сад і там, зупинившись у глухому куточку, сунув руку в кишеню.

— Дивись, Валько! Учора ми вночі не розгледіли, а сьогодні вранці я знайшов це, прив'язане до нашійника Вовка.

І Валька побачив обривок картинки — нижню частину фотографії з пальмою. На звороті були, певно, написані якісь літери, але розібрати їх було важко, бо кров, що стікала з шиї пораненого Вовка, забруднила весь цей бік карточки.

— Як вона потрапила на шию Вовка?

— Дергач прив'язав! Він щось хотів написати нам... Може, з ним трапилось якесь нещастя. Може, камінь якийсь упав із стіни і придавив його або він ногу у п'ячці звихнів собі.

— А чому ж тільки половина карточки?

Нічого не вирішивши толком, хлопці попрямували до «Графського», щоб на місці розпитати про все у Дергача.

Біля зарослої плющем стіни Яшко залишив Вальку розшукувати заховані вчора ботинки, а сам поліз нагору.

У темній коморі він запалив сірник, і відразу в очі йому впали недокурки. Він підняв один. Це був такий самий недокурочок, який він знайшов кілька днів тому у горішній кімнаті.

«Це й тут уже були дослідники-вчені», подумав він.

Сірник погас. Він запалив другий і сіпнув двері, які вели до підвалу, — у підвалі нікого не було. Тоді Яшко вибрався назад і засвистів умовним сигналом. Десятками фальшивих пересвистів відповіла йому голосно луна, але Дергач не відповідав.

Стало ясно, що Дергач зник.

XV

Минуло два дні. Хлоп'ята побудували Вовкові міцну будку, посадили його на ланцюг, і Вовк офіційно зайняв посаду сторожа Яшкового дому.

Про Дергача не було ніяких чуток.

— Подався кудись далі, — сказав Валька. — Пам'ятаєш, він останніми днями все говорив про це. Адже вони такі: шматок хліба за пазуху — і пішов світ за очі.

— А чому ж він не попросився з нами?.. А що він писав на звороті фотографії?

Яшка вийняв обрівок картинки, покрутив його і, вирішивши, що тут однак нічого не розбереш, кинув карточку на траву.

— Ходім купатися, Валько.

За десять хвилин після того, як хлоп'ята побігли, із хвіртки саду вийшов Нефедович. У руках він тримав кривий садовий ніж, яким обрізав сухі гілки, і лопату.

У дворі він зупинився якраз біля того місця, де недавно розмовляли хлопці, і почав скручувати цигарку. Погляд його випадково упав на карточку, що валялась на траві.

— Бач, дітлахи знову насмітили,— пробурчав він, піднімаючи обрівок. Він покрутив знахідку в руках, вийняв окуляри і, придивившись до піднятого клаптика, розвів руками:— Бач, чортенята які! Я шукаю, шукаю фотографію, двічі на день людина по неї навідується, а вони пошматовали її. Пропала тепер моя п'ятірка. Кому потрібний такий клаптик? — Він сховав карточку в кишеню і, важко зітхнувши, пішов додому.

Коли Яшко і Валька поверталися додому обідати, то, ще не дійшовши до воріт, почули гавкання Вовка і крик батька.

— Та замовкни ж ти, окаянний, ач розлютився!.. Проходьте, проходьте, не бійтеся, він на ланцюгу.

Хвіртка відчинилась, і назустріч хлопцям вийшов якийсь незнайомий чоловік. Невисокий, трохи сутулуватий, з нерівним рядом дрібних зубів, вишкірених у задоволену посмішку. Права рука незнайомого була перев'язана бинтом.

Він скося глянув на хлопчаків і круто повернув на протилежний бік тротуару.

У дворі Яшко зустрівся з батьком, який тримав у руці новеньку хрустку кредитку.

Яшко швидко глянув на траву біля паркана. Кинутого ним клаптика фотографії не було.

Після обіду він пішов у сад, ліг і замислився. І чим більше він думав, тим настійливіше поставала в нього думка, що всі події останніх днів не випадкові, а мають між собою міцний зв'язок, і що зв'язуючою ланкою всіх подій і є ота сама фотографічна карточка.

Саме в цей час батько Яшка одержав відпустку і зібрався з матір'ю поїхати на три дні до міста погостювати в старшої заміжньої дочки.

Господарювати в дім на цей час запросили тітку Одарку. Але тітка Одарка була вже стара, до того ж занадто товста і трохи глухувата, і тому мати ще зранку почала напучувати Яшка:

— Ти гляди, щоб лягав рано і двері не забував замикати... Та до Нюрки не чіпляйся, а то приїду, то відлупцюю. Та якщо я помічу, що ти, як минулого разу, шкаф з варенням гвіздком відчиняв, то тоді краще зразу тікай з дому.— І тому подібне. Спочатку перелічувались можливі Яшкові злочини, потім ішов перелік покарань, які становитимуть наслідок цих злочинів.

Яшко на все відповідав коротко:

— Та ні, мамо. Та чого ти причепилась? Ти б ще зрані потиличників мені надавала. Сказав, що не буду, то й не буду.

Але тільки-но встигла зникнути з очей підвода, на якій поїхали на станцію батьки, як Яшко вихором помчав у сад, викликаючи свистом готового з'явитися Вальку. І вдвох вони почали реготати й стрибати по траві, як молоді лошата, випущені на волю.

— Я тепер господар у домі,— гордо заявив Яшко.— Ух, як весело, коли батько з матір'ю зрідка виїжджають. Ми вже з тобою за ці дні вигидаємо що-небудь веселе.

— Давай, Яшко, змія пускати... з тріскачкою зробимо.

— А з тріскачкою міліціонер не дозволяє, бо коні лякаються. Та й без тріскачки не дозволяє, щоб телефонні дроти не плутати.

— А ми в поле побіжимо, кудись далі.

Робота закипіла; добули склянку борошна, заварили клейстер. Яшко приніс батькову газету і мочалу, висмикнуту з постілки, а Валька — дранки.

Коли Яшко налагоджував уже «путо», тобто три ніточки, що сходились у центрі, в очі йому впало цікаве оголошення. Там було написано:

«Батьки хлопчика Дмитра Йолкіна дуже просять того, хто написав про нього замітку в ростовській газеті «Молот», повідомити синові нашу адресу: Саратовська губ., радгосп «Красный пахарь».

До стор. 177.

— Матінко моя, та це ж Дергача розшукують! — охнув Яшко. — Пам'ятаєш, він говорив нам, що про нього хтось у газеті написав.

— А Дергач же нічого й не знає. Може, ніколи і зовсім не дізнається, хіба ж потрапить до його рук газета?

— І де він подівся? Нема, щоб почекати... А шкода все-таки, Валько, Дергача. Він хоч і безпритульний, а хороший був. Він за нас заступався. Вовкові цапа зварив... Мені рогатку налагодив. І от пішов... А який би він радий був, Валько!

Закінчивши змія, хлоп'ята підсушили його, потім взяли з собою Вовка і побігли в поле запускати.

Але, незважаючи на те, що змій рівно пішов угору і весело загудів тріскачкою, розполохуючи співучих жайворонків, настрої у хлопців погіршав. Шкода було Дергача і прикро, що так несподівано і безглуздо утік він від свого щастя. В Сибір зібрався, якусь тітку розшукати. А де її без прізвища розшукаєш? А тут до Саратовської губернії хіба далеко?

Змій, несподівано козирнувши, стрімко пішов донизу. Яшко щосили кинувся бігти, натягуючи нитку, але це не допомогло. Змій ще раз козирнув і каменем упав кудись на дерева позаду «Графського».

Почали змотувати клубок ниток, але нитки незабаром порвалися. «Ех, коли б ще від матері не влетіло! — подумав Яшко. — Адже клубок я в неї на якийсь час без дозволу взяв, доведеться іти змія розшукувати».

Побігли. Змій сидів високо на гілках одного з дерев гаю, що починався від «Графського» і доходив до похмурого Кудимовського лісу. Яшко хотів був уже лізти на дерево, коли увагу його привернув гавкіт Вовка.

Зацікавлений, Яшко побіг на гавкіт і побачив, що Вовк стрибає в кущах біля вузької стежки і, радісно помахаючи хвостом, термосить зубами якийсь чорний предмет.

Хлопці відняли у Вовка його знахідку і переглянулись.

Це було не що інше, як заяложений і вимазаний у сажу кашкет Дергача.

— Валько, — сказав Яшко, трохи подумавши, — а може, Дергач зовсім і не втік? Може, він просто з'явився когось і ховається десь тут, поблизу... Я знаю, тут недалеко куринь є.

— А кого ж йому тут лякатися?

— Кого! Та хоч би он тих, що по садибі лаять.

— Так ти ж сам казав мені, що це вчені.

— Знаю, що казав. Та от, щось мені здається тепер, Валько, що вони, може, не зовсім щоб учені, а які-небудь інші.

Тимчасом Вовк, тихенько, радісно скавулячи, бігав по стежці, обнюхуючи її і не перестаючи помахувати хвостом.

— Глянь-но, як Вовк радіє. Слово честі, він Дергача слід почув. Знаєш, що, Валько, біжимо за Вовком, він куди-небудь нас приведе. Тут навіть є кілька куренів, в яких під час косовиці ночують. А зараз не пізно. Сонце он як ще високо.

Валька завагався, але, покірний завжди своєму товаришеві, погодився.

— Ану, Вовк! — І Яшко помахав перед його носом Дергачевим кашкетом. — Ну, шукай!

Вовк, високо підскачівши, лизнув Яшка в обличчя, мовби кажучи, що розуміє, чого від нього хочуть, ткнувся носом у землю, покрутився і, швидко натягнувши мотузку, що йшов від нашійника до Яшкової руки, повів хлопця за собою.

— Бач, як він любить Дергача.

— Ще б пак! Дергач одного м'яса скільки згодував, та й спати завжди клав з собою.

Скільки часу тривало це швидке просування стежкою, сказати важко. Але, напевне, чимало, бо дерева вже почали кидати довгі тіні, а хлопці добре-таки упріли, коли Вовк несподівано зупинився, закрутився, обнюхуючи землю, і рішуче повернув прямо від стежки до лісу.

За півгодини Яшкові стало зовсім ясно, що в тій стороні, куди рветься Вовк, немає жодного місця, де б можна було Дергачеві сховатися, крім хіба... «мисливського будиночка».

Споруда, відома під назвою «мисливського будиночка», була верст за сім від «Графського». Збудований колись за примхою графа вдалині від проїжджих доріг, на краю величезного болота, він залишався майже цілим і досі. Правда, все, що звідти можна було винести, було розкрадено за роки війни, але самий будиночок, складений з брил сірого каменю, якого було тут скільки завгодно, уцілів.

Після революції хтось із погорілих селян хотів був пристосувати будиночок під житло, але виявилось, що місце зовсім незручне: з одного боку — камінь, з другого — болота. Так ніхто і не оселився в будиночку, і заріс він бур'яном та сирим мохом.

Цілі хмари мошви носилися між деревами. Сонце погано прогрівало вологу землю крізь густе листя. Не заходили сюди й жінки по гриби, бо росли тут самі лише молочнобілі скрипиці та вогненночервоні мухомори.

І тільки напровесні та восени, коли дозволялось полювати, можна було почути глухе відлуння пострілу самотнього мисливця, який промишляв за качками. Та й то рідко: своїх мисливців у містечку було мало, а до міста звідси далеко.

Саме до цього будиночка Вовк і потягнув за собою хлопців.

Трохи не доходячи до місця, Яшко зупинився і, передаючи Вальці мотузок від нашійника собаки, сказав:

— Залишайся тут. Сядь ось за оцим каменем і дивись, щоб Вовк не гавкав. А я піду вперед і обережно розвідаю. А то хто його знає, на кого ще нарвешся. На випадок чого — дременемо назад.

Валька зіщулився. Видно було, що цей наказ йому не до смаку, але він знав, що Яшкові суперечити марно, та, крім того, і будиночок за поворотом зовсім недалеко. Він примостився між двома великими брилами і притягнув до себе Вовка, що нетерпляче рвався вперед.

Звернувши за пагорб, порослий чагарником, Яшко побачив дах мисливського будиночка. Скрадаючись серед зелені, він пробрався впритул і прислухався.

Крім дзижчання комарів, кумкання жаб та тужного писку якоїсь болотної пташки, він не почув жодного звуку, який міг би йому підказати, що в будиночку хтось живе.

Тоді Яшко обережно наблизився до ганку, не розуміючи, що саме примусило Вовка так настійливо тягнути до цього місця. Він сіпнув ручку дверей і опинився всередині будиночка. У першій кімнаті нікого не було, але про те, що тут недавно були люди, свідчили шкуринки від ковбаси, пляшка з-під вина і недокурки, розкидані по підлозі.

Він підняв один недокурочок і знову відразу ж упізнав

той самий сорт цигарок із золотими літерами, які він двічі знаходив у «Графському».

«Ого,— подумав він,— наші дослідники і тут уже, здається, встигли побувати!»

У сусідній кімнаті лежав оберемок сіна, тоді він заглянув у маленьку бокову кімнату. Тут він відразу наткнувся на ящик з якимись інструментами і два невідомі предмети, схожих трохи на снаряди.

«Що це все може означати? — подумав Яшко.— Еге, краще, мабуть, треба забиратися звідси, а то ще, чого доброго, подумують, що я вкрасти що-небудь приліз».

І він шмигнув назад до ганку.

XVII

Де ж насправді був у цей час Дергач?

Прийшовши, як звичайно, ввечері, у підвал «Графського» до Вовка, він незабаром заснув. Прокинувся він знову від тихого гарчання собаки. Цього разу шум нагорі було чути зовсім виразно, він то посилювався, то вщухав.

Нарешті, кроки почулись у сусідній з підвалом кладовій. У вузьеньку щілину залізних дверей проникло світло від запаленої свічки. Хтось зачовгав ногами по кам'яній підлозі, потім зашаруділо кинуте на підлогу сіно — і чути було, як людина лягла на оберемок відпочити.

«Кого це ще принесло сюди?» подумав Дергач і, поплескавши Вовка, щоб той мовчав, хлопець підкрався до дверей і заглянув у щілину.

І хоч свічка тьмяно освітлювала склепіння кладової, Дергач відразу впізнав людину.

— «Граф»,— прошепотів він, відчуваючи, як затремтіли його коліна.— «Граф повернувся у свій маєток, але чого? Що йому тут потрібно?» Страшна думка опекла при цьому Дергача...

От чому він бачив графа і Хряща на станції головної лінії. Вони самі йшли в містечко, а він, Дергач, не знайшов ніякого місця, куди б втекти надійніше, як сюди ж, у це саме містечко. Ясно, коли граф тут, то й Хрящ де-небудь поблизу.

Але що ж робити тепер? Вовк ледве стримується, щоб не загавкати, а граф і не збирається йти звідси. Мож-

ливо, він залишиться навіть тут ночувати? А на світанку, якщо він помітить двері, що ведуть у підвал, загляне сюди? Тоді що? Тоді кінець.

Плани втечі з цієї пастки один за одним промайнули в голові Дергача. Ні... нічого не виходить. Тоді він дістав фотографію, вийняв недогризок олівця, що завалаявся серед іншого дріб'язку в кишені, і в темряві навмання написав:

«Яшко, я замкнутий... Хрящ тут, у «Графському», скажи в міліцію»...

Дергач прив'язав фотографію до нашійника, підніс Вовка до вузького вікна і просунув туди собачу голову. Вовка не довелось просити...

Чути було, як він шубовснув у воду і поплив, прямуючи до другого берега.

Дергач забився в куток, зіщулився і закидав себе сіном. «Все ж таки без собаки легше,— подумав хлопець,— а то він обов'язково виказав би гавканням».

Через кілька хвилин у сусідню кладову швидко ввійшов ще хтось, і по голосу Дергач відразу впізнав Хряща.

— Граф,— сказав він уривчасто,— щось негаразд... Тут десь лягаві... Я йду повз ставок; чую—шубовсть щось від стіни. Дивлюсь, собака пливе; я до нього... почекав, поки він почне вибиратися... освітив його ліхтарем,— дивлюсь, у нього до шиї якийсь пакет прив'язаний... Я вже вихопив револьвер, щоб уколошкати собаку, але він, мов скажений, рвонувся в кущі і зник... Стривай... собака впав у воду від цієї стіни... Чекай-но, а куди ведуть ці залізні двері?

При цих словах Дергач ще більше зіщулився і майже завмер.

В сусідній кімнаті про щось пошепки радилися.

Потім раптово двері разом розчинилися навстіж. Спочатку Дергач не помітив нікого. Але потім він побачив; що обидва грабіжники передбачливо полягали на підлогу, певно, побоюючись, щоб відразу ж із розчинених дверей не гримнув по них постріл. В руках у них були нагани.

— Немає нікого,— сказав граф.

Однак Хрящ двома стрибками опинився біля купи сіна, що лежало в кутку, і сильно кóпнув ногою.

Зловтішний крик вирвався у нього, коли він побачив перед собою Дергача, що скрутився клубочком:

— А... так ти ось де!.. то ти слідкуєш за нами... до-
несення комусь собакою послав, у міліцію, чи що?.. Чий
це був собака?..

І Хрящ з усього розмаху вдарив Дергача. Той захи-
тався і, роблячи відчайдушну спробу як не виправдатися,
то хоч виграти час, відповів:

— Я не в міліцію писав, а знайомим хлопцям, щоб
вони завтра не приходили сюди, бо тут є хтось чужий.
Це їхній собака, вони тут його переховували.

— А... я знаю... хто такі...— процідив Хрящ, звертаю-
чись до графа.— Вони цими днями весь час вешталися
тут біля садиби. Один з них — син того самого сторожа...
Ну, знаєш, якого... до того, що я все по фотографію
ходжу...

— Чекай,— перебив його граф,— записка все-таки
може в міліцію потрапити... Чорт його знає, що в ній це
гадючення написало. Її треба добути, хоч би там що...
інакше вся справа може провалитись... Собака, напевно,
до ранку в дворі бродитиме... Спробуй, проберись у двір
і вбий його... і зірви написане на нашійнику... Це ж не
жарт. Ми ще ж нічого не зробили...

Хрящ ударив ще раз Дергача і сказав люто:

— От іще, плутайся тепер з собакою!.. Свого діла
мало, чи що... Ну, гаразд... Залишайся тут... Та зв'яжи
руки оцьому гадюченяті... І дивись, будь на сторожі...
На випадок чого... стукнеш, а сам туди втечеш... там
і зустрінемось.

І він зник.

Повернувся Хрящ години через півтори. Він був роз-
лючений, і права рука його була вся в крові.

— Проклятий собака! — сказав він.— Його замкнули
в бані... Я пробрався туди, ударив його ножем, а він, мов
скажений, впився мені в руку... Тут галас зчинився, хтось
навіть пальнув мені навздогін, та, на моє щастя,
мимо.

— А записка?

— Яка там у чорта записка? Там до нашійника ціла
карточка підвішена була, я рвонув — половину зірвав, а
половина там залишилась. Нї, дивись!..

Граф подивився на поданий йому обривок і крикнув:

— Слухай, та ти знаєш, що це таке? Це ж і є поло-
вина тієї самої фотографії, яка нам потрібна; але тільки
весь її низ, який нам найбільше потрібний, лишився

там... Як вона потрапила до тебе? — запитав він, шарпнувши Дергача за плече.

Дергач відповів.

— Ех, ти! — уїдливо сказав граф Хрящеві. — Побоявся, що собака вкусить. Що б же було її всю зірвати! І була б уся справа закінчена... А тепер що... всю ділянку оранжерей перекопувати, чи що...

— Ех, а ти теж добрий! — огризнувся розлючений Хрящ. — Ваша світлість! Хазяїн садиби, а не може показати місце, де пальма росла.

— Дурень! Та коли нас мужва із садиби вигнала, тоді мені тільки дванадцять років було.

— А чия ж це пика на карточці?

— Це мій старший брат. Я на нього дуже схожий був. Та і всі в нашій сім'ї схожі між собою були. Це у нас спадкові — ніс і підборіддя... Ну, а тепер що робити?

Хрящ подумав і сказав:

— Треба поки що на всяк випадок забиратися звідси. Там переждемо деньок, а тоді видно буде.

— А цього? — І граф мотнув головою, вказуючи на Дергача, що притаївся в кутку.

— Цього ми теж з собою візьмемо. Я його ще спочатку добре питаю, як і чому він тут опинився.

Злодії швидко вибрались назовні, і, підштовхуваний стусанами, Дергач побрів вказаною йому стежкою в ліс.

Одна з гілок зачепила кашкет Дергача і скинула його на землю. Підняти кашкета Дергач не міг, бо руки його були міцно зв'язані.

XVIII

По інструментах, розкиданих на підлозі «мисливського будиночка», куди привели Дергача, він зрозумів, що грабіжники прибули сюди для якоїсь серйозної справи.

Його штовхнули у велику кімнату, і він полетів у куток.

Отямившись трохи, Дергач почав оглядатися. Його зразу ж здивувало те, що вікно, яке виходило назовні, було розчинене і не мало ґрат. Він просунув туди голову, але чорна, непроглядна ніч сховала обриси всіх предметів.

І зразу ж Дергач надумав тікати. В напівзогнилій рамі вибитого вікна стирчав невеликий осколок шибки.

Прихилившись до підвіконня, він почав перетирати об гострий виступ мотузок, яким був зв'язаний, дивуючись, чому завжди хитрий і передбачливий Хрящ цього разу був таким необачним і залишив його в приміщенні, звідки можна легко втекти.

Тим часом у сусідній кімнаті точилася суперечка.

— І надоумив чорт твого батечка,— говорив Хрящ,— зв'язатися з цією пальмою. Подумаєш, прикмета яка: сьогодні була, а завтра згнила. Ну, взяв хоч би як на прикмету камінь якийсь... ну, коли не камінь, то солідне дерево.— липу чи дуб, а то пальму! І як він не збагнув, що не будуть же без нього мужики цю пальму, як він, кожної зими склом оббудовувати, і загине вона в першій же мороз!

— Та хто ж це знав? — заперечував граф.— Хто тоді думав, що все це надовго і всерйоз. Та не тільки батько, а ніхто з наших так не думав. Всі сподівалися, що продержиться революція місяць... два... а там усе знову піде по-старому. Адже на білу армію як надіялись!

— От і пронадіялись. Не станете ж увесь сад перекопувати. Тут тебе зразу на підозру візьмуть. Це все треба швидко й непомітно — знайшов місце, викопав, відкрив і тікай... Я ось думаю, чи не можна старого садівника в садибу викликати. Хай прямо покаже місце, де росла пальма.

— Небезпечно... догадатися може.

— Нам аби він тільки показав, а там...— Тут Хрящ присвиснув.

— Ну, а з цим що робити?

І Дергач зрозумів, що питання поставлене про нього.

— З цим?.. А ось давай поїмо трохи та відпочинемо, а потім я допитаю його та й головою в болото... В мене з ним рахунки старі. Однаково з нього пуття не буде. Тоді ж він із стремена втік, тварюка.

«Чекай! — подумав Дергач, стряхуючи з рук перерізаний мотузок.— Тільки ти мене й бачив!»

Він обережно видерся на підвіконня, збираючись зіскочити вниз, але несподівано похитнувся і судорожно вхопився руками за косяк рами.

Небо ледь-ледь посвітліло, зірки погасли, і при блідих спалахах передранкової зірниці Дергач розгледів

якраз під вікном стрімке глибоке урвище, в глибині якого з-за густого жовтого латаття виднілись проблизки води, що де-не-де вкрила грузьке смердюче болото.

І аж тепер зрозумів Дергач, чому його залишили без нагляду в кімнаті з розчиненим вікном, і аж тепер відчув увесь жах свого становища.

Але роки, проведені в постійній боротьбі за існування, ночівлі під мостами, небезпечні мандрівки під вагонами і всілякі труднощі, які доводилось переборювати за роки бродяжництва, не пройшли для Дергача марно. Дергач не хотів ще здаватися. Стоячи на підвіконні, він почав розглядатися навколо. І от вгорі, над вікном, що виходило до урвища, він помітив інше, маленьке віконце, яке вело на горище. Але до нього, навіть ставши на весь ріст, Дергач не зміг би дотягнутися принаймні ще на півтора аршина.

«Ех, якщо все одно летіти в трясовину,— подумав, гірко стиснувши губи, Дергач,— якщо і так і так пропадати, то краще все-таки спробувати».

План його зводився до того, щоб розчинити половинку зовнішньої рами до відказу, вилізти на верхню перекладину, вхопитися за виступ слухового вікна і, пробравшись на горище, втекти звідти через вихідні двері.

В іншому місці Дергач зробив би це без особливих труднощів — він був чіпкий, легкий і пружний; але тут вся біда заключалася в тому, що рама була дуже стара, ледве висіла на петлях і могла не витримати ваги хлопчика.

Все ж іншого порятунку не було.

Дергач розчинив вікно до відказу і забив якусь деревинку між підвіконням і нижньою петлею, щоб вікно не хиталось. Він глянув униз, і йому здалося, що чорна паша хижої трясовини широко розкрилась, очікуючи моменту, коли він зірветься. Дергач одвів погляд і більше не дивився вниз.

Потім з обережністю циркового гімнаста, що враховує найменший рух, він ступив ногою на нижню перекладину. Відразу ж почулося легке, але зловісне тріщання, і рама трохи осіла. Тоді, чіпляючись за виступи нерівно змурованої стіни, намагаючись зменшити цим свою вагу, він піднявся на середню перекладину. Знову щось затріщало, і кілька гвинтів вилетіло з петель. Дер-

гач захитався і, вп'явшись пальцями в стіну, завмер, очікуючи, що ось-ось він полетить разом з рамою вниз.

Тепер лишалося найважче: треба було занести ногу на верхню перекладину, водночас відштовхнутись і вхопитися за виступ слухового вікна, що було вже майже поряд.

Ноги Дергача напружинились, пальці, готові мертвою хваткою вчепитися за виступ, широко розчепірились. «Ну,— подумав він,— пора!..»

І Дергач рвонувся з швидкістю змії, яка відчула, що хтось наступив їй на хвіст. Почувся сильний тріск, і зірвана поштовхом рама почала повільно падати, висмикуючи своєю вагою останні, ще вцілілі гвинти.

І Дергач, заповзаючи вже в слухове вікно, почув, як вона глухо плюхнулась у грузьке болото.

Вибравшись на горище, Дергач кинувся до вихідних дверей. Але, штовхнувши двері, зрозумів, що вони зачинені зовні на засув, і він знову в пастці.

Він ліг тоді на запилений земляний настіл... здається, вперше за всі роки безпритульності відчув, що сльози відчаю ось-ось бризнуть з його очей.

Між тим, тріск зірваної рами стривожив грабіжників. Внизу почувлись голоси.

— Він стрибнув у вікно,— говорив граф.

— Він думав, напевно, що впливе. Ну, звідти не вплинеш! Чуєш, який знявся сморід? Це розтривожений болотний газ піднімається...

— А як же тепер?

— Що «як же»? Втонув, туди йому й дорога. Я ж і сам після допиту хотів його цим самим шляхом відправити.

ХІХ

Потроху до Дергача, який зрозумів, що грабіжники його вважають загиблим, почала повертатися зовсім було втрачена надія на порятунок.

На світанку Хрящ і граф кудись зникли. Дергач, скориставшись з їхньої відсутності, випробував усі засоби вирватись із своєї темниці, але двері були міцно замкнуті і не піддавались анітрохи. Розібрати дах теж було нічим.

Минув ще день. Дергач був голодний і змучений. За

цей час він з'їв тільки шматок хліба, що випадково залишився в кишені, та випив дві жмені води, яка протікала через щілину в даху під час нічного дощу.

На третій день грабіжники повернулись. Вони були чимось радісно збуджені.

— Головне,—розповідав Хрящ,—старий показує мені частину фотографії, а сам каже: «Дітлахи порвали, на траві лише половину знайшов». Я мало не підскочив. «Однак,—кажу,—давайте хоч половину». І коли я дав йому обіцяну п'ятірку, так він трохи не очманів від радості.

— Значить, сьогодні!

— Сьогодні. Коня я вже дістав... ми його в'юком навантажимо і перевеземо сюди, потім уночі відкриємо, і все.

Незабаром обидва пішли.

«Сьогодні вони привезуть щось, напевне, сталений ящик, і будуть зламувати,—подумав Дергач, пригадавши бачені ним унизу інструменти.—А потім сховаються... А я що? Невже ж мені доведеться так загинути з голоду?» І Дергач, зовсім знесилений, ліг на землю і, прикурнувши, як мишеня, в сірій пилюці, поринув у якесь напівзабуття.

Опам'ятався він уже надвечір, коли почув унизу кроки. «Повернулись», подумав він.

Але кроки цього разу були якісь скрадливі, невпевнені, наче хтось сторонній тихенько, навшпиньках пробирається по кімнатах.

Дергач підповз до дверей і заглянув у щілину. Біля входу нікого не було видно. Він почекав. Знову почулися кроки, і хтось вийшов на ганок, обережно озираючись і, певно, збираючись тікати геть.

— Яшко! — крикнув раптом Дергач, захитавшись.— Яшко! Я тут... тут, замкнений на горищі...

За хвилину Яшко був уже біля дверей.

— Дергач,—відповів він схвильовано,—тут відчинити не можна... великий замок висить і весь іржавий...

Дергач схожий був на вовченя, щойно посаджене у клітку. Він сіпав двері, злився і кусав собі губи...

— Швидше треба, вони зараз повернуться... Що, не виходить? Ну, тоді знайди мені внизу мотузок, я старую дорогою спущусь, а ти мене у вікно втягнеш...

Яшко збігав по мотузок і просунув його Дергачеві

у щілину дверей... Мотузок туго пролізав, і поки Дергач втягав його, хлопець коротко розповів Яшкові про все, що трапилося.

— Ну, тепер... біжи в бокову кімнату і чекай, поки я почну спускатися... Стривай!

Хлопці здригнулися... Десь неподалеку заіржав кінь...

— Тікай...— шепнув Дергач,— вони повертаються... Біжи в міліцію, скажи, що тут зламують ящик Хрящ і граф — бандити... Скажи, що на світанку вже буде пізно... Рятуй, Яшко...

І Яшко, скотившись із сходів, вривався в куші, не зупиняючись, махнув рукою Вальці, що сидів притаївшись... І, незважаючи на те, що гілки дерев боляче хльостали їм обличчя, перелякані хлопчачки побігли до містечка.

XX

Тільки-но Дергач устиг втягнути до себе через щілину товстий мотузок, як до будиночка підійшли граф і Хрящ, що тримав за вуздечку нав'юченого коня.

Важко тупаючи ногами, грабіжники внесли невеликий квадратний предмет у кімнату, і з того, як глухо гупнуло щось об підлогу, Дергач догадався, що це вогнетривкий ящик.

Потім протягом усієї ночі внизу чути було метушню, скрип і якесь шипіння, схоже на шум розпаленого примуса. Очевидно, справа посувалася повільно, бо кілька разів знизу долинала відчайдушна лайка.

Світало, а допомога все не прибувала. І тепер уже Дергача не так турбувала думка про те, чи скоро йому пощастить вирватись із пастки, як — чи встигне вчасно прибути міліція і захопити проклятого Хряща, перш ніж грабіжники зламують ящик і втечуть звідси.

Радісні вигуки, що почулися знизу, підказали Дергачеві, що, нарешті, ящик відчинений. Настало кілька хвилин мовчання і покvapливої метушні. Внизу, напевне, розглядали те, що було в ящику.

— Ху, жарко!.. Я весь упрів,— сказав Хрящ.

— І в мене теж язик мало не потріскався... Сходи до струмка принеси води.

Але Хрящ, видно, з міркувань, які здавались йому досить переконливими, відповів:

— Аякже! Чого це я піду один... ходімо вдвох... а потім відразу ж, не гаючи ні хвилини, заберемо все і зникнемо, а то коня, напевне, вже шукають...

— Боїшся, щоб я не забрав усього та не втік? — на-смішкувато запитав граф.— Ну, гаразд, ходімо вдвох чити.

В щілину Дергач побачив, як вони поспішно попрямували до узлісся і зникли в кущах. «Зараз повернуться, заберуть усе, що було в ящику, і зникнуть,— подумав Дергач.— І знову Хрящ буде на волі, і знову вічно бійся і тремти, щоб він не трапився на твоєму шляху. Ех! Та чого ж не йдуть наші!»

І раптом у Дергача виникла смілива думка.

— А, Хрящ,— прошепотів він.— Ти завжди тільки і знав, що бити й лупцювати мене, ти хотів кинути мене в болото... Стривай же, Хрящ! Ми з тобою зараз розквітаємось.

Мабуть, якась гарячка сп'янила Дергача, що колись тремтів на саму згадку про Хряща і ніколи б не наважився на такий ризикований вчинок.

Він швидко спустив мотузку із слухового вікна по стрімкій стіні... прив'язав один кінець за стовп, що підтримував дах, і сковзнув по мотузку вниз. Опинившись на підвіконні бокової кімнати, він сплигнув і, вибігши в сусідню кімнату, міцно зачинив важкі двері і засунув їх на залізний засув.

«Спробуйте-но, доберіться сюди тепер», зловтішно подумав він, оглядаючи міцні ґрати вікон, що виходили до лісу.

Йому видно було грабіжників, які поверталися назад.

Він став за дверима. На ганку почулися кроки. Двері задрижали. Задрижали ще раз.

І відразу ж знадвору почувся розлючений і водночас зляканий вигук:

— Що за чорт! Там хтось замкнувся.

Тоді Дергач крикнув із-за дверей з неприхованою злобною радістю:

— Хрящ... ти, собако, хотів кинути мене в болото! Кидайся тепер сам туди від злості. Я не відчиню тобі, і ти не одержиш нічого з того, що є в сталевому ящику.

Гуркіт пострілу, що пролунав у відповідь... і куля, яка пронизала двері, не злякали Дергача, бо він передбачливо став за кам'яний простінок.

— Відчиняй краще, собачий сину! — заревли в один голос граф і Хрящ.— Відчиняй, інакше все одно виламаємо двері.

У відповідь на це Дергач зареготав якомсь неприродно голосно від збудження.

Він знав напевне, що грабіжники не можуть голіруч виломати двері, бо всі їхні інструменти залишились у будиночку. Йому важливо було виграти час і затримати бандитів, поки прийде допомога.

Раптом він упав каменем на підлогу, бо граф, підкравшись з другого боку, просунув руку з револьвером у загразоване вікно.

Дергач підповз впритул до стіни. Рука графа корчилася, намагаючись зігнути настільки, щоб дістати кулю Дергача.

Куля пронизала підлогу на четверть від нього. Граф насилу зігнув руку ще і знову вистрілив. Куля наблизилась до Дергача ще вершків на два. Але рука графа була не гумова, і він не міг більше її зігнути.

Тоді граф відскочив од вікна і забіг за ріг, очевидно надумавши щось інше.

Скориставшись з цього моменту, Дергач шмигнув у бокову кімнатку, вікно якої виходило на болото.

Тут він був у відносній безпеці.

— Але чому ж наші не йдуть? — з тривогою прошепотів він.— Я ж не зможу дуже довго продержатись. Хрящ уже що-небудь та вигадась...

У тому, що Хрящ уже щось вигадав, він переконався через кілька хвилин, відчувши запах гару.

Він висунувся в сусідню кімнату і побачив, що на підлозі горять жмутки накиданого через ґрати сіна. Він хотів затоптати, але відразу ж відскочив, бо куля вдарилась об кам'яну стіну, недалеко від його голови.

«Адже можуть спалити! — з жахом подумав Дергач.— Будуть кидати сіно, поки не загориться підлога. Але чому ж не йдуть на допомогу міліціонери?»

Мабуть, Хрящ добре знав, що робить. Серед апаратів, привезених грабіжниками для того, щоб зламати шафу, були горючі рідини. Полум'я, добравшись до них, запалахкотіло відразу ж з подесятереною силою, розпливаючись по підлозі з важким, задушливим димом.

«Загинув,— подумав задихаючись Дергач.— Загинув зовсім».

Дим ліз у очі, в ніс, у горло. Голова Дергача запаморочилась, він захитавсь і прихилився до стіни.

«Загинув зовсім...» подумав він ще раз, уже зовсім непритомніючи.

Коліна його підломились, і він упав, уже не почувши, як загриміли в лісі постріли міліціонерів, що вчасно наспіли і відкрили вогонь.

XXI

Опритомнів Дергач у лікарні. І перше, на що він звернув увагу, це те, що його оточує все біле. Білі стіни, білі подушки, білі ліжка. Жінка в білому халаті підійшла до нього і сказала:

— Ну, от і опам'ятався, голубе! На́, випий оце.

І, насилу підводячись на лікті, Дергач спитав:

— А де Хрящ?

— Спи... спи...— відповіла йому біла жінка.— Заспокойся.

Неначе крізь сон, бачив Дергач якусь людину в окулярах, що тримала його руку.

Було спокійно, тепло й тихо, а головне — все навколо таке біле, чисте. Від чорного лахміття і забруднених сажею рук не лишилось і сліду.

— Спи! — ще раз сказала йому жінка.— Незабаром видужаєш і тепер уже скоро будеш дома.

І Дергач — маленький бродяга, який тільки неймовірним зусиллям волі вибрався з шляху грабіжників на тверду дорогу,— заплющив очі, повторяючи ледве чутним шепотом: «Скоро дома».

Через день Яшко і Валька були на побаченні у Дергача. Обидва вони були вдягнені у великі халати, причесані і повмивані. Дергач усміхнувся їм, кивнув худенькою остриженою головою. Спочатку всі помовчали, не знаючи, як почати розмову в такій незвичній обстановці, потім Яшко сказав:

— Дергач! Видужуй швидше. Граф арештований, він виявився справжнім графом. Вони викопали під пальмою ящик, схований старим графом перед тим, як втекти до біляків. У ящику багато всякого добра було, але через тебе все встигли захопити наші міліціонери. Ти виходь скоріше, всі хлопці тепер за тобою табунами ходитимуть, бо ти герой!

— А Хрящ де?

— Хряща вбито, коли він відстрілювався.

— Дергач,— несміливо сказав Валька,— а твоїх батьків по оголошенню розшукали. І піонери клопочуться про квиток для тебе. А Вовк теж передає тобі уклін... Він дуже любить тебе, Дергач.

Дергач зітхнув. По його вмитому блідому ще обличчю розплилась хороша дитяча усмішка і, заплющуючи очі, він сказав радісно:

— І як гарно стає жити...

1928 р.

НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ

ЗВИЧАЙНА БІОГРАФІЯ

Частина I

У воронезькому військовому госпіталі я пролежав три тижні. Рана від кулі ще не зовсім загоїлася, але за останні дні перебувало багато [пораних]* шахтарів з лінії Міллерово — Луганськ — Дебальцево. Місць не вистачало.

Мені видали пару білих грубих нових милиць, що пахли свіжою сосною, відпускний квиток і проїзний літер на батьківщину.

Я одяг нову гімнастюрку, штани, шинелю, одержані замість старих — порваних і скривавлених, — і підійшов до позолоченого облупленого дзеркала.

В ньому я побачив високого, міцного парубійка в сірій солдатській папасі — самого себе з обвітреним, змарнілим обличчям і серйозними, але все одно веселими очима.

Півтора року минуло з того часу, як, злякавшись, утік я з нашого міста Арзамаса.

З тих пір минуло багато дечого. Жовтень, бойова дружина сормовських робітників, Особий революційний загін, фронт, полон, загибель Чубука, прийом у партію, куля під Новохоперським і госпіталь.

Я одвернувся від чудного дзеркала і відчув, як легко

---

* У квадратні дужки взяті слова, викреслені автором в оригіналі, або слова, нерозбірливо написані.

хвилювання трохи паморочить мені щойно підняту з госпітальної подушки голову.

Тоді я підперезався. Сунув за пояс той самий, давній маузер, через який було стільки лиха в шкільні роки, і, пристукуючи білими, свіжими милицями, пішов помаленьку на вокзал. Там запитав я в коменданта, коли йде перший поїзд на Москву.

Охриплий суворий комендант грубо відповів мені, що на Москву сьогодні поїзда нема, але до вечора пройде на Східний фронт санітарний порожняк, який доведе мене до самого Арзамаса.

І ще сердитий комендант дав мені записку на продпункт, щоб видали мені хліба, цукру, оселедців та махорки в подвійному розмірі — як відпускнику-пораненому.

Хліб, цукор і оселедці я поклав у речовий мішок, а махорку віддав на вокзалі одному товаришеві, який був ще раніше поранений і тепер знову повертався на фронт.

Майже рік я не одержував листів від матері. Сам я написав їй за цей час два чи три коротеньких листи, але адреси своєї їй вказати не міг, бо в цей час польових поштових контор ще не було, та якби й були, то й це не допомогло б, тому що діяв наш маленький загін більше в тилах — спершу в німців, потім у гайдамаків та в білих.

А з госпітала, з Воронежа, я не писав навмисне — почував, що мати, дізнавшись про мою рану, тільки марно наплачеться і розтривожиться.

Санітарний порожняк поспішав на схід, де в цей час ішли запеклі бої з Колчаком. Пропливали одна за одною станції, чужі, незнайомі, але всі такі схожі одна на одну — брудні, з криком, дзвоном, брязкотом зброї, прибрані червоними прапорами й плакатами.

Промайне вокзал, червоноармійці, вишикувані в ряд з казанками біля димуючої похідної кухні.

Стривожить серце, прорвавшись крізь гуркіт коліс, гра на гармонії, дмухне морозний вітер — запахом диму, сіна, кінських кізків і карболки.

Вріжеться в пам'ять [посиніле] обличчя робітника-дружинника, оперезаного кулеметною стрічкою на вилинялій шкіряній тужурці, обтяженій брезентовим патрон-ташем.

Посміхнеться і махне рукою жінка, очевидно робітниця. Та й яка там жінка — просто весела дівчина з нага-ном біля шкіряного пояса.

І знову далеке поле, а в полі за кучугурами далекі дороги і далекі села, присілки, і в кожному селі свій Денікін, в кожному селі свій Колчак, свої червоні, своя не-нависть і боротьба.

Поїзд прорвався за Муром, і разом з ударами станційних дзвонів зразу зазвучали імена станцій, роз'їздів, полустанків, давно знайомих ще з дитинства, з школи, з сім'ї... Мунтилово, Балахониха, Костилиха...

Чи давно? Ні, а втім, давно, дуже-дуже давно — років чотири чи й п'ять тому батько взяв мене з собою в Костилиху, куди їздив у гості до тамтешнього вчителя Федора Матвійовича... Там ми спали на сіннику, потім пили чай з агрусом, потім ми ходили купатися, і коли йшли назад, батько й учитель і ще дві якісь хороші жінки тихо співали пісні, які я силкувався зараз пригадати, але ніяк не міг.

Батько гув басом, наче церковний дзвін. А одна з хороших жінок, та, яку звали Марусею, співала так дзвінко-дзвінко, що я схопив її за руку і так пройшов з нею всю дорогу — помалесеньку і мовчки.

Потім, коли вже дома я розповідав про це матері, мама сказала мені, що ця Маруся погана жінка, і заплакала... І коли батько почав заспокоювати матір і став говорити, що він сам не знаходить в Марусі нічого хорошого, то й тоді я лишився при своїй думці, що ця Маруся все ж таки хороша.

Поїзд прорвався мимо полустанку Слезьовка. Попереду мелькнули незліченні церкви й монастирі Арзамаса, вони виростали, окреслюючись все чіткіше, чіткіше... так що я тепер міг уже розгледіти і круту гору собора, і баню Благовіщенської церкви, і навіть стару пожежну каланчу.

Тоді поїзд завернув ліворуч і ввійшов у ліс, в той самий дитячий ліс, в якому мені були знайомі кожен горбочок, кожна галявина і кожен видолинок.

Хтось поклав мені руку на плече. Я обернувся. Переді мною стояла червона сестра з поїзда.

— Приїхали,— лагідно сказала вона.— Зійдеш, постарайся знайти коня. А як не знайдеш, то йди помалесеньку і частіше спочивай.

— Гарзд,— сказав я,— помалесеньку.— А сам з повапливістю, яку тільки могли дозволити мої милиці, пошкандибав до дверей вагона, що зупинився.

Візників не було. Стояло кілька підвідчиків, що приїхали за вантажем на станцію. Я задумався. До міста було кілометрів чотири — спершу полем, потім через яр, далі через перелісок. Такий довгий шлях з моєю простріленою ногою мені було пройти нелегко.

Але що ж поробиш. Я поправив речовий мішок за плечима і пішов рівною, вкоченою дорогою.

Я йшов помаленьку, а мені хотілося бігти. Та коли я пробував прискорити ходу, милиці починали сковзатись по заледенілих коліях або провалюватися в сніг, а нога починала німіти й нити.

— Ге-ей! — почув я раптом позад себе окрик.

Я хотів посторонитися. Але посторонитися не було куди, бо я був у видолинку, заметеному снігом, де ледве-ледве міг проїхати один кінь. А в замет мені не можна було звернути...

Тоді я розгублено обернувся і, спираючись на милицю, став поперек дороги.

З саней зіскочив підвідчик, підійшов до мене і, роздивившись, в чому річ, сказав:

— Сідай, солдате, підвезу.

Я забрався на сани, повні мішків з вівсом... і з цікавістю глянув на підвідчика.

Йому було років сорок, він був неголений, ніс у нього був червоний, щоки одутлі, на голові в нього — заячий капелюх з вухами, а одягнений він був у [сіру] формену шинелю — таку, які раніш носили вчителі та акцизні чиновники...

«Невже це він? — подумав я.— Звичайно, він!»

— З якого фронту? — запитав підвідчик, скручуючи товсту цигарку з махорки.

— З Південного,— відповів я йому, посміхаючись.— Олександр Васильовичу, це ви, а це я.

— Що значить «це ви, а це я»? — здивовано перепитав він, виймаючи з рота цигарку і підводячи на мене каламутні маленькі очі.— Го-о-оріков? — півголосом скрикнув він.— Го-о-оріков! — Він зняв товсту брезентову рукавицю і простяг мені руку: — Ну, здрастуйте.

— Здрастуйте,— весело відказав я.— Живі-здорові, Олександр Васильовичу?

— Живий...— відповів він,— і живий і здоровий...
А ви, я ось бачу, не зовсім?

— Ні, і я зовсім! Я теж і живий і здоровий, а оце...—
і я ткнув рукою в милицю,— пусте, це тимчасово.

Кінь підтюпцем біг вузькою доріжкою через перелісок. Ми обидва змовкли. Кожен думав про своє.

Сидячи на санях, я згадував: тишу, чорну пляму класної дошки, формений сюртук з блискучими гудзиками і машинний, рівний голос:

«Швеція повинна була визнати себе переможеною. Велика Російська імперія одержала гирло Неви, Кронштадт і північне русло історичного шляху, який зв'язує Європу й Азію...»

Він, мабуть, думав:

«У 1917 році Велика Російська імперія була переможена і завойована людьми, що одержали початок і кінець шляху, який повинен, за їх задумами, зв'язати і Європу, і Азію, і весь світ в одно ціле. І ось я, дворянин, колезький радник Олександр Васильович Воронін, учитель, в порядку трудповинності посланий за вівсом на вокзал, везу зараз пораненого більшовика, і навіть не більшовика, а більшовицького хлопчика, якого два роки тому назад я навчав того, що Велика імперія непереможна».

Він довів мене до самого дому і, похмуро кивнувши головою на моє «спасибі», повіз здавати овес в упродком.

А я, сторожко подивившись на вікна нашої квартири, попрямував у двір, радіючи тому, що вікна замерзли і крізь них нічого не видно.

Намагаючись не стукати, я зійшов по східцях, обережно поставив милиці в куток за шафу і постукав у двері.

За дверима почувся дрібний тупіт. І по пихтінню я зрозумів, що це Тетянка силкується, відчиняючи заціпку дверей.

— Мама дома? — запитав я в сестрички, яка не впізнала мене.

— Нема! — відповіла вона, і перелякані очі її блиснули сльозинками.

— А-га... не-ема! — весело закричав я, підхоплюючи милиці і ввалюючись у кімнату.— А-га... нема! А ти без мами і впізнати мене не хочеш!..

Я скинув сумку, шинелю і, вмостившись на ліжку, обняв дівча, яке ще не отямилось від страху.

— Господи, Борка!.. Ну, Борка!.. Ну, який же ти справжній солдат! Ну, як тато був солдат, так і ти солдат...— щебетала Тетянка. І, цілуючи мене, вона додала протяжно і докірливо: — Бо-о-орка! Борка! І чого ти так довго не писав, а вже мама думала, думала. І я теж думала, думала. Та що! Коли вона зараз із базару прийде— все сама розкаже.

Я оглянувся. Все стояло на старому місці... і шафа, і ліжко, і старий триногий диван. Я подивився на стіну— там було нове.

Прямо із стіни дивився на мене великий портрет батька — в такій самій, як у мене, сірій папасі і в такій самій шинелі, і був цей портрет обведений траурною каймою червоного з чорним.

— Це тебе на війні вбили? — запитала Тетянка, обережно приторкуючись пальцем до милиці.

— На війні! — розсміявся я і ткнув милицю під ліжко.

— А в нас, Борко, горе яке! Ну, яке ж горе! Таке горе! — І сестра сумно подивилася на мене.

— Яке ще горе? — стривожено запитав я, підсовуючи її до себе.

— А таке горе! Що Лізонька вже померла!

— Яка це Лізонька? — спитав я, згадуючи й перебираючи в пам'яті всю веселу ватагу моїх двоюрідних сестричок, які жили в селі недалеко від Арзамаса.

— Як — яка? — І Тетянка підвела на мене сумні і зачудовані очі.— А наша ж Лізка — кицька така. Пам'ятаєш? Та вона ж ще одного разу із грубки скочила — і молоко перекинула. Ну, згадав тепер?..

— Згадав, Танечко!

Прийшла мати. Розчинивши двері, вона спинилася. Уважно глянула на мене. Поставила на підлогу кошик і, підійшовши, міцно обняла мене.

Зняла хустку, холодними з морозу руками взяла мою голову, подивилась мені в обличчя і сказала тремтячим голосом:

— Змарнів. Зблід. А виріс же, а виріс! Та встань же ти з ліжка! Дай я на тебе подивлюся.

— Мені, мамо, не хочеться з ліжка вставати,— відказав я.— Я б і поготів, та в мене нога трохи поболює.

— Чого ж це поболює? — І мати підозріло глянула навкруги.— Я ж чую, що йодоформом несе.

— А того поболює, що ще не загоїлась. Тобто вже загоїлась, та ще не зовсім.

— Він з палицями прийшов,— вмішалася Тетянка, витягуючи з-під ліжка милиці.— Як прийшов, так під ліжку їх сховав, а сам сидить!

— Поранений? — тихо запитала мати.

— Трошки,— відповів я.— Та ти не думай нічого, мамо, все минуло...

Мати провела рукою по моїй голеній голові, і якусь мить ми сиділи мовчки. Потім вона рвучко встала, зняла пальто і кинулась на кухню:

— Боже мій! Та ти, певно, голодний!.. Тетянко, біжи швидше в сарай — неси вугілля! Зараз самовар наставляю. І куди це я сірники ткнула?.. Борисе, в тебе є сірники? Не куриш? Оце добре! Та ось вони!.. Ти б чоботи скинув та ліг. Дай я тебе роззуюю...

Незабаром зашипів самовар. Запахло в кухні чимось смачним. Входила й виходила з кімнати, розчервонівшись біля плити, мати. Розмірено цокав настінний годинник та билася метелиця в візерунчасті морозні шибки.

Легка дрімота охопила мене. Було тепло і м'яко на старому ліжку, покритому знайомою ватною ковдрою. І раптом здалося мені, що нічого не було — ні фронту, ні широких, далеких степів, ні загону, ні боїв. Ніби все те саме, що й раніше. Ось вона, полиця на стіні з підручниками. Он в кутку [древ'яна] картина, що зображає вечір, захід сонця, щасливих женців, які вертаються з поля. Через прочинені двері видно киплячий самовар на клейончатому столі — такий самий незграбний, з канфоркою, схожою на старий капелюх, що з'їхав набакир.

Я приплющую очі... В кутку вовтузиться Тетянка, наспівуючи давню колискову пісню — ту саму, яку я чув від матері ще в ранньому дитинстві:

На горі, го-о-орі
Піють вже півні.
А попід горою
Озерце з водою.
А вода, вода
Помутилася,
А я, молода,
Засмутилася.

І мені вже зовсім починає здаватися, що нічого не було, що все по-старому, по-шкільному, по-давньому.

— Борисе! — гукає мені мати.— Чи й сусідів кликати?... Борю, тобі чай в ліжку подати? Чи ти сюди прийдеш?

Я здригаюся, і знову я бачу крізь напівзаплющені очі свою шинелю, папаху на вішалці і як несуть і ставлять милиці у мене в головах.

Так — все було...

Після обіду, коли мати пішла на чергування в лікарню, а я, вволю надивившись і наговорившись, лежав на ліжку, роздумуючи над тим, куди мені завтра піти і кого побачити, у двері постукали.

І в кімнату несподівано увійшов мій шкільний товариш Яшка Цукерман. Він увійшов, посміхаючись, і водночас видно було, що він намагається здаватися серйозним і солідним.

Яшка був молодший від мене на рік, отже йому було зараз п'ятнадцять. Ми були з ним однокласниками і приятелювали колись, давно, ще до революції, до того часу, поки не був засуджений на смерть мій батько, і до того часу, поки до мене не було приліплено прізвисько «дезертирів син».

Після всього цього я розійшовся з усіма товаришами, крім Тимка Штукіна... З одними, як-от, наприклад, з Кореневим або з Федьком, у мене була неприхована ворожнеча, з іншими — в тому числі і з Яшкою — ворогування не було, був взаємний холодок і відчуженість.

Але тому, що все це було дуже давно і тому, що з тих пір змінилося багато, то я [все-таки, побачивши його] зрадів Яшчиному приходові.

— Здрастуй, Горіков,— сказав він, звертаючись до мене на прізвище.

— Здрастуй, Цукерман,— в тон йому відповів я.— Сідай. Я стомився з дороги і полежу трохи.

— Що ти! Що ти! Звичайно, лежи! — швидко промовив він, поглядаючи на мою ногу, під яку мати дбайливо, перед тим як іти, поклала подушку.— А ми довідалися, що ти приїхав,— говорив він далі, вмощуючись на стільці і тримаючи в руках формений кашкет з зірваною кокардою.— От хлопці й кажуть мені: «Піди, Яшко, довідайся: як він, звідки чи надовго?.. Ну, взагалі,— кажуть,— піди й довідайся...» От я взяв та й пішов...

— Ну й добре зробив! — відповів я, не зовсім розу-

міючи тільки, які це саме хлопці могли попросити Яшку довідатись про мене, тому що з від'їздом Тимка Штукіна на Україну ніяких шкільних товаришів у мене не зосталося.

— Ти з фронту приїхав? — запитав Яшка.

— З Південного,— відповів я, уважно розглядаючи колишнього товариша і дивуючись з того, як виріс і змужнів він за ці півтора року.

— Ти був поранений?

— Еге ж, в бік і в ногу!

— Ти надовго приїхав?

— У мене відпустка на три тижні...

— А тоді?

— А тоді знову на фронт...

— На який?

— Не знаю! На який пошлють, фронтів багато.

Розмова не в'язалася ніяк. Він розпитував. А я відповідав охоче. І все ж таки, незважаючи на все це, незважаючи, що нам обом хотілося просто поговорити,— якась невловима межа, яка намітилась ще десь далеко в минулому, лежала поміж нами.

— Хлопці просили! Якщо зможеш, то прийди завтра до нас. У нас завтра о сьомій годині вечір у клубі. Там багатьох наших зустрінеш. Вони будуть раді.

— Цукер...— запитав я,— ось ти мені все кажеш: хлопці послали, хлопці просять — які ж це хлопці? Ну, наприклад, хто?..

— Як — хто! Васько Бражнін, Васько Суханов, Гришка, Федір... я, Пашка Коротигін — ну, взагалі всі наші однокласники, комсомольці...

— Як? — І я повернувся так швидко, що нога моя з'їхала з подушки і боляче й солодко занила.— Як ти сказав? Комсомольці! Хіба Гришка комсомолец?.. Хіба ти, Яшко, комсомолец?..

— А їй-же богу, Борко, комсомолец! — ображено і щиро скрикнув Яшка, вперше називаючи мене на ім'я і так, як колись, по-хлоп'ячому віддуваючи губи, за що його й прозвали в школі Яшка-теляшка.— Скоро вже півроку, як комсомолец... Та хочеш, я тобі квиток покажу?

— Ой-ой-ой-ой! — зареготав я, вириваючи і відкидаючи його кашкета, якого він безглуздо м'яв у руках.— Ой же й дивак ти, Яшко! Чого ж ти мені прямо не сказав? А то сидить, як китайський посол, і тягне щось...

мене послали... тебе просили... Сів би, та й говорив прямо!..

— А чорт тебе знав, Борко, як з тобою говорити!— одверто признався Яшка.— Твій, можна сказати, отакий стан, та з фронту, та ще поранений! Мені хлопці кажуть: «Горіков приїхав, сходи ти, Яшко». Я питаю: «Чого ж я? Хай Гришка йде або Васько». Васько каже: «Мені що, сходжу. Та тільки Ящі краще, він і раніш у нього бував». Ну, я й пішов...

Все пройшло. Зник холодок. Розмова стала простою й теплою — такою, якою тільки може бути між двома приятелями, що давно не бачилися після непотрібної і випадкової сварки.

Я мало розповідав, більше розпитував. Потім ми почали згадувати:

— А пам'ятаєш?

— А пам'ятаєш?..

Багато таких світлих і коротких [пам'ятаєш] назбиралося за час дружби хлопців, яка почалась чи не з шестирічного віку.

Він розповідав мені про моїх шкільних товаришів і ворогів, про те, хто з них залишився, хто виїхав, хто вступив до комсомолу. І я з величезною увагою і радістю слухав про те, що Кольку були прийняли, та незабаром виключили. Та що Васько виявився хорошим хлопцем. А що другий Васько теж у комсомолі... І що Петько подав заяву... І тільки один раз я нахмурився. Це коли я довідався, що Федько Башмаков теж у комсомолі — і, до того ж, одним з перших вступив до комсомолу.

Це боляче вразило мене. До цього часу в мені ще жила глуха, сильна ворожнеча до Федора.

І хоч я не сказав нічого про це Ящі, але він і сам відчув це і перевів розмову на інше.

Яшка довго ще просидів у мене, і коли він ішов, то в обох нас палали щоки, очі виблискували молодим, світлим завзяттям.

Ми домовилися зустрітись завтра на вечорі в клубі повіткому...

Був останній вечір першого тижня, який я провів в Арзамасі.

Я, Васько Бражнін, Яшка і ще двоє наших дівчат сиділи на дивані в клубі повіткому. Яшка тільки що здав Васькові нічне чергування. Васько начепив на пояс вели-

чезний «Сміт і Вессон» і діловито оглядав прийняту під розписку зброю: чотири гвинтівки різних систем і дві гладкоствольні берданки.

Двоє дівчат — Маруся й Зойка — поверталися додому з госпітальних бараків, що за містом, завернули на хвилинку перепочити, та й застрягли в клубі. А я зайшов побачитися з Серьожкою Шаровим, головою повіткому. Але мені сказали, що він ще й досі на вокзалі.

Вночі повз Арзамас повинен був пройти на схід ешелон з муромським робітничим батальйоном, і наші комсомольці ще з обіду вантажили в вагони фураж, щоб батальйон міг, не затримуючись, їхати далі на фронт.

Тому-то в клубі сьогодні було так спокійно і тихо.

Васько перестав клацати затворами і поніс гвинтівки в дерев'яну піраміду. Гнізд у піраміді було вісімнадцять, а гвинтівок — всього шість, і щоб вони не попадали в один куток, він розставив їх вздовж усієї підставки — через двоє гнізд у трете.

— Васько! — сказала Зойка. — Ти б хоч грубку за-топив. Бачиш, холоднеча яка...

— Затоплю, — відповів Васько і підійшов до телефону. — Штаб охорони! — гордо попросив він, одвертаючись, щоб нам не було видно його обличчя. — Це штаб? Дай чергового по гарнізону... Черговий по гарнізону?.. Говорить черговий по комсомолу Василь Бражнін. Чергування прийняв. Наявних шість гвинтівок і два патрони... З 10 вечора до 8 ранку... Ночують у комсомолі четверо...

Він відрепортував це, а тоді запитав уже зовсім іншим голосом:

— Це ти сьогодні чергуєш? Слухай, я ж тебе ще той раз просив... Ну невже в вас не знайдеться хоч десятка патронів?.. Еге ж, для гвинтівки... Пошукай, будь ласка, а то в нас на неї лише одна обойма...

Потім він повісив трубку і підійшов до великого синього плану міста, що висів на стіні, взяв аркуш з адресами і почав щось розглядати.

— Васько! Затопи грубку, — повторила Зойка, вкляючись краще в пальто і підгинаючи ноги на диван.

— Затоплю, — відповів він, тикаючи пальцем в розкреслений на квадрати план і мурмочучи голосно, — Перше відділення... Анохін, є... Друге — ріг Армянської й Ольгінської — Колька, є... Слухай, — запитав він, обертаю-

чись до Яшки,— чому в нас по бойовому розпису виходить, що... Голубев, який живе на Севастопольській, повинен бігти до Шагіна і до Ільїна? А Конопляников, який живе... на Сальниковській, мусить бігти на Велику до Ведьоркіна і Самойлова — тобто під самий бік до Голубева? Теж... розпис мені!

— Васько! Затопи грубку,— повторила Зойка.— Як твоє чергування, то ти все з гвинтівками та з сигналами, а в кімнаті вуха мерзнуть...

— Затопи, Васько! — підтримала Зойку Маруся, яка сиділа мовчки.— Що ти там мудруєш? Яка тривога? Повстання буде, чи що?..

— Дурна! — серйозно і сердито відповів Вася і звернувся до мене: — Поясни їм — повстання не повстання, а коли в тому місяці викликали на охорону спиртового заводу в Лалівку... то три години минуло, поки половина зібралася... От тобі й комсомольська дружина... Зараз, затоплю,— сказав він, витягаючи з кутка велику сокиру.— Дров ось ще треба наколотити...

Він вийшов у двір. І через хвилину почувся сухий тріск розколюваних полін.

— Затопить — тепло буде! — сказала Зойка.— Я й так намерзлася сьогодні. Веселе діло — вибрали нас із Муркою в санітарну комісію. Пішли ми в госпітальні бараки: [на складі] бруд, ковдри — як половики, простирала теж... «Що ж це, — кажемо, — товариші! За це ми можемо і акт скласти». А там тільки рукою махнули: «Складайте, — кажуть. — Прислали нам все це добро з розформованого польового лазарету. А прачок нема... тут їх принаймні двадцять треба... А в мене всього і за штатом шестеро, а в наявності четверо. Ви б, замість акти складати, допомогли як-небудь...» А як допоможеш? — Тут голос у Зойки став похмурим і жалісним.— А як допоможеш? — От... збрали ми з Муркою дівчат одинадцятаро... та сьогодні шостий день і перемо! Набридло... страшенно.

Вона помовчала, похукала на задублі руки і додала:

— А я б краще на фронт пішла... А ти як, Мурко?

— А що там робити? — подумавши трохи, запитала Маруся.

— Як — що? Воювати!

— Хіба що воювати! — посміхнулась Маруся.

Тут вони обидві перезирнулися і ні з сього ні з того розсміялися.

Увійшов Васько і бухнув біля грубки великий оберемок наколотих соснових полін.

Із станції прибув Серьожа Шаров і сказав, що вантаження закінчено і хлопці йдуть до міста.

Незабаром запалав вогонь, зразу стало тепліше і світліше. Ми присунули диван до грубки.

— Розкажи, Борко, що-небудь про фронт! — попросила Зойка. — Ну от, наприклад, іде ваш загін — раптом... Ну, і так далі...

— Як це, Зойко, і раптом... і так далі? — здивувався я.

— Звісно як... Як завжди розказують. Так-то і так-то... потім раптом так-то! І так-то! Так-то і так-то. І раптом ще як-небудь...

Всі розсміялися.

— Дурна! — поблажливо вкинув Васько, підсідаючи до нас. — Ну, запитала б про бій або про атаку, ну, там, про фронтальну чи про флангову... — Васько спокійно й солідно промовив ці два слова. — А то «раптом та раптом...» На військових гуртках — то їх нема! І потім розпитати людину до пуття не вміють. «Раптом та раптом».

І Васько подивився на мене, немовби говорячи: «Та що з них візьмеш?.. Хіба вони розуміють!»

Проте, правду кажучи, якби я став розповідати, то мені далеко легше було б розповідати за Зойчиною схемою: раптом — так, а раптом — отак, ніж описати картину... «фронтальної чи флангової» атаки. Тому що я й сам не знав, коли у нас була фронтальна, коли флангова, а коли ще яка... І, правду кажучи, якщо вони й були, то вже аж ніяк не схожі на ті, про які вчитав Васько в старих статутах...

Однак я хитро підморгнув йому — що, мовляв, ми розуміємося, — але розповідати відмовився, пославшись на те, що надокучило і розповім колись потім.

— Ти, Борисе, хоробрий? — запитала Зойка.

— Дуже! — відповів я.

— Ну, який хоробрий? Є ж все-таки й хоробріші за тебе?

— Мало! — коротко відповів я.

— Це добре, що ти «дуже!» — замислено сказала Зойка. — А ось ми з Маруською — ой, які боягузки!..

Тут дівчата ще раз презирнулися і знову дружно розсміялися.

— Додому пора йти,— промовила Зойка,— і не хочеться. А треба ж ще дещо почитати, виспатися. А завтра в нас о десятій гурток. «Жінка й соціалізм» розбираємо... Ти як, Борисе, на жіноче питання дивишся? Тобі все ясно у Бебеля?..

Зойка підпхнула валянком поліна, що шипіли, вису- нувшись з грубки, і, повернувши розжевіріле від вогню обличчя, подивилася на мене. Я зніяковів. Річ у тім, що на жіноче питання я якось ще ніяк не дивився та й при- звище Бебеля чув оце вперше.

Я хотів як-небудь уникнути відповіді.

Зойка одразу догадалася про це. Вона докірливо по- хитала головою і запитала знову:

— А ти Карла Маркса читав?.. Ні!.. Ой-ой-ой! Ой- ой-ой! А ще комуніст!

— Йому ніколи було читати! — заступився за мене Васько.— На фронті не до читання... Як там загримлять двадцять батарей... то вже тоді не до читання.

— Звичайно, якщо аж двадцять батарей,— покірно згодилася Зойка,— яке тоді читання.

Тут я вже розсердився не на Зойку, а на Васька. Ні- коли я не чув, як гримлять двадцять батарей. Дві-три — ще може бути, але ж ніяк не двадцять. До того ж, не чи- тав я вже, звичайно, зовсім не через батареї і зовсім не тому, що було ніколи, або тому, що не траплялися книги. Часу вільного було скільки хочеш; не одну, то другу книжку теж й дістати можна було. А не читав я про- сто так — [з лінощів, безтурботності, от і все].

— Прочитаю ще,— похмуро відповів я.— Зберусь якось і прочитаю.

— Тобі обов'язково треба,— серйозно підтримала Зойка. І, знову хитро презирнувшись з Марусею, задері- кувано додала:— Ми-то ще комсомольці, а ти вже комуніст.

Загрюкало, загриміло на сходах, розчинились навстіж двері — і в клубках пари, обсіпані снігом, з побілілими від морозу бровами, ввалилося в кімнату чоловік з де- сять. Вони, наче по команді, дуже голосно затупали, зби- ваючи з чобіт і валянок пухкий сніг, поскидали кожуш- ки, шинелі, куртки. Деякі й пороззувалися, кваплячись мерщій до вогню...

— Ну й мороз, Борко! — сказав Серьожа Шаров, під-

сідаючи до мене і безцеремонно відтісняючи в куток дивана Зойку.— Змерз! Три вагони навантажили... І знаєш, тільки-но закінчили, як прибіг комендант: «Ну як, хлопці?»—«Готово!»— кажу.—«От,— каже,— виручили! А мені оце саме подзвонили, що ешелон уже з Мункалова вийшов. За годину тут буде. Ви б,— каже,— зачекали: може, привітання яке-небудь — ну, там мітинг... І вони вам спасибі за фураж скажуть». Як почули наші хлопці про привітання та про мітинг — і один по одному хода: хто в барак грітися, хто в кімнату чергового. «Ні, кажемо, товаришу комендант, вітати... ви самі передайте... [нерозбірливо] [і без спасибі нам іти треба. І то сказати, з обіду... Яке вже тут спасибі]». Зойко! — сказав він, повертаючись до принижливих дівчат.— Тебе сьогодні в повіткомі Васильєв лаяв. Ти прикріплена до приюту. Скажи, будь ласка... а ти була там хоч один раз? Ні!.. Ну й погане ж ти, як тобі скажу, дівчисько.

— Сержочко! — жалібно сказала Зойка.— Голубе ти мій любий, рибко моя!.. Я в госпіталі... зараз зайнята, зайнята! А до госпіталя я щодня на вокзал три кілометри — на розподільник — бігала, бігала! А до того — на продрозверстку в Полянську волость... з Анохіним їздила, їздила. Ой, як люблю я тебе, дорогий мій! — лукаво закінчила вона, обіймаючи Сержошу за шию.

— Ну-ну, любиш! — запрочався Шаров, рознімаючи своїми цупкими лапами її руки.— Талалайка! А втім, і то правда. Я так і сказав: «Не розірватися ж Зойці». А в приют ми завтра Ленку пошлемо.

— Ленка не піде! — скрикнула Маруся, що грілася біля вогню.

— А хто питати буде? — здивувався Шаров.— Постановимо — значить, піде!

— Ленка не піде. Вона ось днями заміж виходить і до чоловіка в вокзальний виселок переїде. А звідти далеко...

— Заміж?.. Далеко?..— перепитав Шаров, і на обличчі його з'явилось таке непідробне обурення, ніби його повідомили про те, що Ленка не заміж виходить, а про те, що Ленка йде... в білогвардійську банду.— Ну й гаразд! — додав він уже стриманіше.— Це ми ще обміркуємо, хто заміж, а хто куди! Борко! — неголосно сказав він, обертаючись до мене.— Ходімо в другу кімнату, адже нам і з тобою поговорити дещо треба...

1931 р.

ГЛИНА

(Уривок)

ПАВЛИК ЯБЕДА ПІДСЛУХОВУЄ ЦІКАВУ НОВИНУ

Скориставшись з того, що мати вийшла у двір, Павлик швиденько виловив із горщика з супом великий жирний шматок м'яса.

В цей час у сінцях щось грюкнуло. Обпікаючи пальці, Павлик поквапливо ткнув м'ясо в кишеню. Але мати не з'являлася. Мабуть, це за дверима завовтузилося біля корита поросля Хрюк.

Павлик розізлився на Хрюка, через якого він вимазав розтопленим жиром кишеню в нових штанях. Він хотів вийти й дати Хрюкові стусана, але тут своє зло довелося йому зігнати на меншому, дворічному братикові Гошці.

Цей хитрий замузаний Гошка поцупив з Павликової тарілки півсирника і, запхавши в рот, спокійно переживував його, роздуваючи червоні, вимазані сметаною щоки.

Спересердя Павлик хотів луснути Гошку і встав уже із стільця. Але хитрий Гошка, помітивши цей маневр, уже задалегідь розкрив рота, збираючись зарепетувати на все своє крикливе горло.

Тоді Павлик змінив свій намір. Він сумно подивився на півсирника, що лишився. Зітхнув, непомітно намазав спідсподу сирника гірчицею і навмисне на очах у Гошки зверху густо посипав цукром.

— Іж, Гошенько! — приязно припросив Павлик.— Я наївся. Іж на здоров'ячко.

Не закриваючи рота і хитро скосивши маленькі круглі очі, Гошка недовірливо подивився на Павлика. Але жадібність взяла гору над його обережністю. Шматок був такий апетитний, та й обличчя Павлика усміхалось так щиро й приязно.

Гошка впхнув шматок у рот, і майже зразу ж очі його засльозилися. Він сплюнув, показав Павликові язика і тільки після цього глибоко зітхнув і заревів.

Ревіти Гошка був мастак. Він ніколи не кричав до хрипоти, захилинаючись і закашлюючись, як горланять

багато дурних дітей. Гошка набирав повні легені повітря і починав монотонно й басовито:

— А-а-а-а-а...

Потім робив коротенький перепочинок і починав знову:

— А-а-а-а...

Таким чином, економно витрачаючи свої сили, Гошка міг кричати дуже довгий час.

Заздалегідь тішачись із того, що, повернувшись, мати, мабуть, відлупцює Гошку після того, як той допече їй своїм скиглінням, Павлик скромно відійшов у куток і сів на лаву, приготувавшись спостерігати за дальшим ходом цікавих подій. Але тут двері розчинилися, і замість матері в кімнату несподівано увійшов батько, що повернувся з міста.

Це зовсім міняло справу. Опецькуватий Гошка був улюбленцем батька, і, згадавши це, Павлик засовався, скочив із лави до братіка, що кричав, і швидко заговорив вкражливо і ласкаво:

— Ну-ну, годі, Гошечко! Ну, чого ти?.. Ось і наш любий татусь приїхав. Ну, чого ти плачеш? За мамою скупив? Зараз, зараз прийде мама...

Але ні Гошку, ні батька цими хитрощами не обдурив. Гошка загорланив ще дужче, а батько скрутив Павликові вухо і, шкарубким пальцем постукавши сина по голові, спитав сердито:

— Ти в мене, бовдуре, будеш пам'ятати, як з дитиною заводитись?

Але через те, що Гошка говорити ще не вмів і жодних доказів Павликової провини не було, для нього, певно, все кінчилося б тільки повчанням. Та раптом батько звернув увагу на велику масну пляму, що виступила на відстовбурченій кишені, і потягнув сина до світла.

За якусь хвилину повернулася мати, і, застуканий на крадіжці м'яса з супу, пригнічений Павлик, на превелике захоплення Гошки, що перестав кричати, був відлупцюваний ременем і відісланий на кухню з суворим наказом не показуватися звідти на очі аж до вечора.

Залізши на теплу піч, Павлик підклав валянок під голову, вкрився старим кожухом і, вволю наплакавшись, принишк, роздумуючи над тим, як би його дошкульніше помститися батькові й Гошці. Так, непомітно для себе, він

заснув. Снилось йому, ніби він, Павлик Алалікін, уже великий і нібито його призначили замість Семена Семеновича головним народним суддею. І ось приводять до нього на суд Гошку.

«А...— каже Павлик-суддя.— То це ви, громадянине Гошка? Ду-уже добре! А пам'ятаєте, як ви мій сирник зжерли? А пам'ятаєте, як через вас мене батько відлупцював? Ду-уже добре, громадянине Гошко! Даю вам сорок років каторги... Виведіть з-перед моїх очей, товариші міліціонери, і нітрохи не щадіть цього поганця!»

Мабуть, від задоволення Павлик потягнувся. Валянок з-під голови посунувся і зачепив віника, що сушився в кутку, і той ударив Павлика в лице. Павлик сердито пирхнув. Він не бажав прокидатися і хотів додивитися сон з дальшими злими пригодами справедливо засудженого Гошки. Але тут до слуху Павлика з сусідньої кімнати долинула тиха розмова.

Павлик був цікавий. І взагалі він був твердо переконаний в тому, що найцікавіше і найважливіше можна не почути, а тільки підслухати. Підслухати теж треба вмючи. Насамперед вдати, що ти спиш. Але на це треба теж свій час. Вдень, наприклад, за столом ніяк не заснеш — не повірять та ще й вилають. А вночі та незручність, що або ж батько з матір'ю сплять, або ж самому справді спати хочеться. Можна також сховатися, щоб подумали, ніби пішов. Тільки в цей час не можна навіть тихенько чхати. Літом зручно підслухувати під вікном. Але взимку це не годиться — холодно.

Павлик звисив з печі золотушну руду голову, приклав до вуха трубочкою руку, і зразу ж голоси за тонкою перегородкою стали гучнішими і виразнішими.

— Ну, калози — раз: це два карбованці сорок копійок,— сказав батько і клацнув кісточкою на рахівниці.— Гошці ботинки — два. Це ще п'ятірка.

— Пашці кашкета б ще треба,— підказала мати.

— А торішній? Літом же тільки купили.

— Малий він на нього. В нього голову, як гарбуза, розпирає. І подумати лише... Скільки жере, а худючий, як церковний недогарок. Тільки голова росте. Вже не знаю, розумний дуже буде, чи що?

— Ото ж то й воно, що, здається, дурень,— байдуже відповів батько і ще раз клацнув кісточкою.— Ну, біс із ним, кашкет — два карбованці. Всього, матінко, ми з то-

бою налічили шістнадцять карбованців сорок копійок. От тобі й великдень!.. А ти ще й фіранки хотіла!

За стіною батько позіхнув, чиркнув сірником. Чутно було, як мати брязкотить склянками, готуючи чай.

Павлик, задоволений, шморгнув носом і облизав губи. Певно, в інший час образливе зауваження батька дійняло б його, а зараз він не звертав на нього ніякісінької уваги, бо обіцяний кашкет з лакованим козирком міцно всівся на його голову і заволодів його помислами.

— Я ось про Пашку,— вів далі батько.— Скоро кінець йому прийде за собаками гасати. В місті у виконкомі сьогодні вчителя зустрів. Призначають до нас замість покійного Івана Яковича. Питає мене: «Ну, як у вас дітвора?» Я кажу йому: «Коли вже по совісті говорити, то гірше наших навряд чи де знайдеш. Чисті тобі хулігани!» — «Нічого,— каже,— ось саме тому мене до вас і призначають».

— За віщо ж це? — зацікавилась мати.

— Та ні за що. Ти думаєш, що йому це як кару? Зовсім ні! Це спеціально такий учитель. Він десь раніш хуліганів-безпритульних навчав. Він у такі шори їх візьме, що й не писнуть. Еге...— продовжував батько, знижуючи голос.— Кімната йому буде потрібна. Я йому натякнув, що в нас, мовляв, найняти можна. Ото ж ти зараз ні гу-гу про вчителя, а то ще, чого доброго, хтось свою найме. Дивись — десять карбованців із кишені й вилетіло.

За стіною замовкли. Зашипів самовар, і окріп з бурчанням побіг у чайник.

Як там не зрадів Павлик звістці про намічену купівлю кашкета, а все ж навіть ця новина здалася йому дріб'язковою і маловажною в порівнянні з тим, що він почув від батька про призначення нового вчителя.

Павлик перевернувся і скинув кожуха. Йому зробилося гаряче. Він роззявив рота і став часто дихати. Було схоже на те, ніби хтось сторонній стягує його з печі за ноги. Павлик не міг більше ні хвилини залишатися на місці. Почута ним важлива новина рвалася на волю. Свідомість того, що тільки він один — Павлик Алаликін, на прізвисько Ябеда — знає цю новину, приємно хвилювала і водночас мучила його.

Треба було бігти і повідомити про все хлопчикам. Треба розповісти їм докладно. Якщо подробиць невива-чить, можна вигадати їх або, вірніше, не вигадати, а до-вигадати. Який учитель? Чому він не простий, а особли-вий? Коли приїде? Молодий чи старий?

Павлик взувся в валянки, накинув ватне, перефарбо-ване з шинелі, пальто, схопив облізлу заячу шапку і ти-хенько вислизнув у сіни.

Теплі березневі сутінки м'якою вологою лизнули обличчя. Вибігши на вулицю, Павлик зупинився, розду-муючи, куди йому попрямувати: на Гончари чи на Горки? Повагавшись, він завернув на Гончари, бо це було ближче.

Павлик біг підстрибом на втоптаній, порихлілій до-розі. Біля церковної огради четверо малих дітлахів лі-пили снігову бабу. Помітивши Павлика, вони з верещан-ням і сміхом схопилися за руки і, пританцьовуючи нав-коло недоліпленої баби, голосно заспівали неприємну для Павлика пісню:

Павлик-Ябеда біда,
Цапная борода!
З ката з'їв кулеші,
А на хлопців брешел!

— Ось я вам! — насварився Павлик і нахилився за снігом.

Дітвора, як ті горобці, порснули навіткача. Павлик показав їм навздогін кулака і пішов далі, будучи, по суті, дуже задоволений тим, що є в містечку й такі діти, які і його, Павлика, бояться.

— Ябедо! — спокійно гукнув хтось Павлика.

Павлик оглянувся і побачив біля церковної огради Володьку Рибаківа. Павлик попрямував до Володьки, але, ступивши два кроки, він зупинився і тільки зараз збагнув, яку помилку він зробив, вирушивши на Гончари, замість того, щоб бігти на Горки.

Охоплений бажанням швидше поділитися з ким-не-будь новиною, він зовсім забув про те, що нещадний Во-лодька при першій же зустрічі неодмінно буде його бити — та ще й бити за діло, бо ще тільки цими днями Павлик найбедничав своєму батькові, секретареві мі-стечкової ради, про те, що це Володька на минулім

тижні виколов скло з пам'ятника на могилі головиної бабуні.

— Яbedo, іди сюди! — повторив Володька. — Якщо не підійдеш, то дожену, гірше буде.

— Бити будеш, Володько? — запобігливо і жалібно поцікавився Павлик.

— Буду, — байдуже відповів хлопчик і сплюнув у сніг.

— А ти — не треба, — ще жалібніше заскиглив Павлик. — Хто тобі сказав битись? Ти ж он який здоровий! Ти більший за всіх хлопців, а я ні.

Останні слова Павлик сказав з тонким розрахунком улестити ворога і вплинути на його великодушність.

Та результат вийшов якраз зворотний. Чорний, тонкий хлопчак зло розсміявся і, замруживши очі, крикнув:

— Ач яка сирота казанська! Битися — то маленький, а яbedничати — великий. Йди сюди зараз же!.. Або ні: стань навколішки і повзи до мене рачки. Ну, раз... два...

Пасмо темного волосся вибилося з-під пом'ятого картуза Володьки Рибакіова. Постукуючи тонкою палицею по носку свого драного чобота, він ледь-ледь подався вперед, і Павлик зрозумів, що ще секунда вагання — і він буде жорстоко і безжально побитий.

— Володько! — сумно закричав Павлик, оглядаючись на сторони і незграбно опускаючись навпочіпки. — А я тобі що скажу... Як не будеш битися, я тобі тоді таке скажу, що ніхто з хлопців ще не знає. Я й сам тільки що довідався. Таке цікаве, що якби це сказати кому хочеш, навіть Кольці Горшкову, то він так і ахне!

На цей раз, натякаючи на те, що Колька Горшков може першим довідатися про щось дуже важливе, Павлик зробив дуже хитро і розумно.

Рибакіов випростався, поправив картуза, що з'їхав, і, намагаючись презирливою гримасою приховати цікавість, яка його охопила, погодився:

— Ну гаразд, викладай! Що це ти там ще підслухав?..

— А встати можна? — боязко спитав Павлик.

— Можна. Тільки якщо набрехав і не дуже цікаве, то тоді й зовсім на пузо ляжеш.

Підвівшись, Павлик кілька раз підстрибнув, розми-

наючи заковані коліна, і почав передавати Рибаків свіжі важливі новини.

В міру того як він говорив, смагляве, пересічене шрамом обличчя Володьки ставало щораз серйознішим, а тонка, гнучка палиця в його руках різкіше й зліше креслила на снігу криві візерунки.

— Холостяк чи жонатий? — задавав він короткі запитання.

— Холостяк... тобто він жонатий, тільки жінка його в іншому місті... і дочка теж в іншому. А син у нього був, та тільки помер,— з захопленням вигадував Павлик, побоюючися, що дуже коротка розповідь не вдовольнить Володьку і той знову вернеться до думки битися.

Коли, зовсім опам'ятавшись від переляку, Павлик кінчив розповідати, Володька поклав йому на плече худу, але чіпку п'ятірню. Павлик зрозумів це як жест дружби і вдячності за повідомлену новину. Зворушений цим, він радісно хихикнув і в пориві вдячності хотів було доповнити свою розповідь новими подробицями про вчителів бабуню, про його зовнішність, про попереднє місце роботи, але тут він відчув, що Володьчина п'ятірня сильніше й сильніше давить йому плече, і це не сподобалося Павликові.

— Якщо ти, Яbedo, про це розкажеш ще комусь, то буду бити я тебе і за старе і за нове. Зрозумів?

Не дожидуючи відповіді, Володька потряс Павлика, штовхнув його в кучугуру, тоді свиснув і легко перескочив через церковну ограду.

Переконавшись у тому, що небезпечний співрозмовник зник, Павлик вібрюхався з кучугури. Обмахнувши заячою шапкою налиплий сніг, оглянувся і, видимо, наслідуючи Володьчину манеру говорити, прижмурило око, опустив куточки губів і, глянувши в бік церковної огради, на якій вместилися чорна галка, сказав, презирливо розтягуючи слова:

— По-о-о-думаєш! Так тебе й злякався!

СИНІ ЗОРІ

Частина перша

I

Раннім ранком вибухнуло шойно розпалене третє горно і загинула на роботі хороша людина.

На другий день прийшли в лікарню товариші, принесли вінок, червоні прапори. І під жалібну музику провели вони труну на далеке кладовище.

Ревно плакали і дружина й сестра. Плакав і Кирилко — син загиблого.

Тут і так невимовне горе, а до того ще пройняло на похороні Кирилка вітром — почав кашляти він, піднялася температура, і було з ним багато клопоту аж цілих три дні і дві ночі.

А на третю ніч ущух кашель, заснув Кирилко спокійніше і бачив такий сон: приснилося йому широке поле, стрибали по цьому сонячному полі веселі зайці, і дуже голосно виспівували в кущах різнокольорові птахи. Одні птахи були зовсім незнайомі, а два птахи були зовсім знайомі. Це гладка чорна ворона і хитра сіра галка, за якими часто полював Кирилко біля смітника, близько заводської огорожі.

— Карр! — закричала хитра бистроока галка, поспішно злітаючи з нижніх гілок на верхні сучки.

— Карр... Стережіться! Це йде небезпечна людина Кирилко з рогаткою в руках та з камінцями в кишені.

І, почувши таке тривожне каркання, враз замовкли сполохані птахи, зникли в норах лякливі зайці, а гладка заспанна ворона в острасі знялась в небо і полетіла геть.

— Неправда,— засміявсь Кирилко.— Давно вже поламалась рогатка, і давно вже порвав і зжер гумку від рогатки наш кривоногий собака Жарка.

От який сон побачив Кирилко. А через те, що у сні він щось белькотів і усміхався, то мати підійшла до нього й поклала руку на його все ще гарячу голову.

— Мама? — спитав тоді, розплющуючи очі, усміхнений Кирилко.— Знаєш що, мамо, давай і ми з тобою поїдемо теж у широке поле.

— Поїдемо! Поїдемо!.. Спи, Кирилку,— квапливо відповіла мати і тихенько простягла руку до столика з градусником.

Ще через три дні начеб видужав Кирилко. А поки він лежав у постелі, зовсім осіла й завалилась снігова гора на майданчику біля другого корпусу, висохли тротуари. Отже — була зима і минула зима.

Спорядили і Кирилка на вулицю. Вийшов він за ворота, і просто йому під ногу вискочив кривоногий собака Жарка. Іншим разом він пригадав би йому, як жерти гумку від рогатки, а зараз нічого не сказав. Погладив він ненажерливого Жарку, і пішли вони далі разом.

Зустріли заводський грузовик, на якому ще недавно їздив Кирилко з батьком на базу за сортовим залізом. Спинивсь Кирилко і довго дивився грузовику вслід. Хороший грузовик!

Зустріли високого, рябого коваля Матвія, що приходив з дружиною під Новий рік у гості. Їв у них пиріг і пив з батьком пиво. Постояв Кирилко, подивився йому вслід: хороший коваль Матвій Миронович!

І дійшли вони з Жаркою до прохідної заводської будки.

— Заходь, Кирилку,— покликав його старий табельник.— Заходь, голубе! Зараз окропу принесу, чаю поп'ємо. Посидь хвилинку, а я зараз вернуся.

Зайшов Кирилко в будку, а за ним тихенько і Жарка. Сів Кирилко біля грубки на товсту прокопчену лавку. В грубці тріскотів вогонь. У будці було жарко. Зняв він шапку і замислився.

«Дін-дон!.. Дін-дон!..» почув Кирилко серед заводського шуму далекі знайомі передзвони. «Дін-дон! Дзаг-бах! Буух-уух!»

— Тихше,— суворо сказав тоді неспокійному Жарці поблідлий Кирилко.— Ляж, клятий собако! Чуєш, як наша кузня працює.

І обоє замовкли, прислухаючись, як дзвеніли ковадла і першого і другого горна, як брязкало скидуване з вагонеток залізо, і важко гупав могутній паровий молот, отой самий, поблизу якого зовсім іще недавно так несподівано загинув Кирилків батько.

Кирилко схилив голову і згадав: багато яскравого вогню, що аж гуготить, розжарені бризки, шкіряний фартух, залізні щипці, спітніле закурене лице і веселий бать-

До стор. 213.

ків окрик: «Ей, стережись! Пропалиш пальто — дам прочухана!» Це було минулого року в отакий же веселий день, коли купили йому, Кирилкові, оце, тепер уже добретаки зношене пальтечко. Це було перед хорошим святом 1 Травня, на яке так дружно вийшли вони з батьком з дому в ясний ранок.

І мати тоді загорнула їм по шматку пирога — один батькові, другий Кирилкові.

Коли старий табельник увійшов з гарячим чайником, він побачив, що Кирилко лежить на лавці, уткнувшись лобом в стіну, а кривий собака Жарка, жалісно скавучить, тичеться дурною мордою в його спину і тихенько вертить куцим хвостом.

* *
*

І вночі з Кирилком знову було щось негаразд. Жару не було, але марив він і белькотів усяку нісенітницю. То йому снилося, що із-за диму та вогню насувається проклятий паровий молот і грюкає у ворота своїм залізним кулаком. То, переплутавши все на світі, бачив він, як у широкому полі співають на деревах веселі зайці і шугають у нори полохливі птахи.

Отоді всім — і матері і сусідам — здалось, що Кирилко тяжко хворий.

З раннього ранку побігла мати і в завком, і до директора, а опівдні прислали Кирилкові якогось незнайомого, не заводського лікаря.

Лікар цей сів біля Кирилкового ліжка і почав розпитувати про те та про се, так, наче приїхав він без усякого діла. Навіть про кривоногого Жарку спитав і теж сміявся, коли узнав, що цей нещасний Жарка зжер гумку від Кирилкової рогатки.

Потім він попросив Кирилка заплющити й розплющити очі. Потім стукнув по Кирилковому коліні гумовим молоточком. Потім підвівсь і пішов з матір'ю на кухню.

А про що вони там, на кухні, розмовляли, цього Кирилко не чув.

На другий день високого рябого коваля Матвія покликали в завком. І Матвій, догадавшись, чого це його кличуть, нахмурився. Проте вирішив про себе: коли вже так, нехай буде так.

У завкомі, крім самого голови Бутакова, сидів іще хтось маленький, рудобородий, забризканий засохлою грязюкою. Від нього дуже смерділо махоркою.

— Давайте, давайте, давайте! — у відчаї говорив рудобородий, квапливо й недовірливо поглядаючи на Бутакова.

— Дамо, дамо, дамо! — з досадою відповідав Бутаков.— Сказано тобі, що дамо. Бригада зібрана, інструмент виділено, вся затримка була за бригадиром. А ти думаєш, це легко. Дурня послати — самі ж лаятись будете, а тямущих людей у нас не так-то уже й багато. Призначили ми вам бригадира, та сам же ти чув, убило чоловіка в кузні.

— Та нам же сіяти! — скоромовкою говорив рудобородий.— Ми ж на вас, як на кам'яну гору. Дорогі ви мої, у вас одного чоловіка убило, а ви через це нас усіх як є поубиваєте.

— Ну, годі,— уже дружельюбно відповів Бутаков.— Самі знаємо, що сіяти... Та ось тобі і новий бригадир іде,— сказав він, показуючи на коваля Матвія, що спинивсь на порозі. І, обернувшись до Матвія, він сказав не дуже-то весело: — Так ти, брат, того... Не гнівайся... Доведеться все-таки тобі їхати. Як не крути, як не верти, а більш нікому. А справи в них, як я бачу, і справді погануваті.

— Діла зовсім нікудишні! — засовавшись на табуретці, весело закричав рудобородий.— Один слюсар женитись поїхав. У двох машин гусениці зірвані. У «клетрака» якась штуковина тріснула. Голова сам не свій — корова здохла. А конторник запив і все торочить: «Хочу,— каже,— в ченці йти». Я його соромлю: «Куди тобі, п'яна пико, в ченці? Тобі треба в ДПУ, а не в ченці?» А йому хоч би що. «Я,— каже,— не цар, не злодій і не розбійник, і в ДПУ мені робити нічого. А от одроблю свій контракт і піду світ за очі правди шукати». Ну, що ти з такою людиною робитимеш?

— Сам ти хто? — спитав Матвій, з цікавістю оглядаючи цього кволого балакучого чоловічка.

— А я тамтешній,— охоче відповів рудобородий.— Тамтешній селянин — колгоспник. А зараз я на тракторній базі, сказати б, завгосп, чи що. Бо справжнього завгоспа у них немає поки що,— додав він, зітхнувши.— Справжнього саме під водохреща районна міліція в якійсь справі забрала, то й досі не випускає. Давайте! Давайте! Давайте! — знову захався він, соваючись на табуретці.— Давайте, старший бригадир!.. Зробіть хороше діло. Виїздіть завтра увечері!

— На завтра не вправимось,— відповів Матвій.— Інструмент перевірити треба, запакувати теж, самим зібратися. А от післязавтра це якраз.

* * *

І справді, були сутінки наступного дня, коли Матвій, забивши останній цвях і зав'язавши останній шпагат по-верх пакувальної рокожі, виходив із заводських воріт.

Він був сердитий, бо хотів їсти, але знав, що дома нічого не приготовано, бо дружина Варвара, розізлившись на його несподіваний від'їзд, ще зранку поїхала до матері і пообцявала вернутися лише завтра.

Він повагався, чи не зайти перекусити в сусідню пивну, але пошкодував грошей і хмуро повернув додому.

На розі він зустрівся з Кирилковою матір'ю.

— Ти куди, Матвію? — тихо спитала вона, затримуючи його руку.

— Додому, Катю, їсти хочеться. А Варвара моя зовсім здуріла. Тут в дорогу збиратися треба, те, се, а вона розсердилась та до тещі й поїхала.

— Матвію...— трохи згодом сказала Катерина, ідучи поряд нього.— Що це люди говорять... Як це так — ні з того ні з сього і раптом вибухнуло? Я й сама не розумію. Як це десять років не вибухало і раптом вибухнуло?

— Не знаю я, Катю. Там інженери дивились... Комісія. Може, з вугіллям щось попало, може, серед старого заліза. Пам'ятаєш, як Парашиного хлопця убило. Знайшов він на городі якусь балбешку, почав копирсатися в ній, а вона як гахне!

— Матвію! Ти завтра від'їздиш? Надовго?

— Увечері, Катю. Надовго... На всю весну.

— Візьми з собою Кирилка,— затремтілим голосом несподівано попросила Катерина і холодними вологими

пальцями вона міцно стисла кисть його зашкарублої руки.

— Що ти, Катю, верзеш! — вигукнув Матвій, заглядаючи в її заплакане змарніле обличчя.— Куди я його візьму! Що я з ним робитиму?

— А ти нічого не роби. Ти просто візьми. Він уже великий — дев'ять років... Он лікар каже: «Негайно ж відправте його від квартири, від заводу далі куди-небудь. Краще на село... в поле... Там обживеться, забуде...» А куди в поле? В яке поле, коли я сама ціле життя біля міста та заводу. Візьми, Матвію. Одяг у нього є, ботинки я зранку нові куплю, у нас саме дають по талону. Ну чого тобі не взяти? Жаль хлопця. Пам'ятаєш, як я... коли Микола, коли ти... пам'ятаєш, коли ви із солдатів... хворі, обшарпані...

Високий рябий коваль зупинився, і здавалось, що під навалюю оцих гарячих незв'язних слів він навіть похитнувся.

— Катю,— розгублено відповів він.— Та ти стривай... Як же це так одразу? Це ж діло таке... Подумати треба... Та візьму, візьму! — зовсім уже розгубившись, заговорив він, незграбно підтримуючи її за руку.— От яка ти, справді! Ну, чого ти?.. Сказав — візьму, значить, візьму. Лікар! — із спокійною досадою продовжував він трохи згодом.— Теж! Нема, щоб людині мікстуру або порошок. А він — на село... В поле... Він, лікар, десь собі думає, що тепер у полі спокій. Тепер ніде немає спокою.

— Він, може, краще знає,— несміливо заперечила Кирилкова мати. І зраділа, вдячна, вона найстійливіше тягла Матвія за рукав: — Зайди, Матвію! Ну, будь ласка, зайди. Я самовар наставлю. Картопля в духовці стоїть. Оселедця обчищу.

— А й справді, чого не зайти,— згодився Матвій. І знову, згадавши про своє, він розсердився: — От дурна отака, Варвара. І скажи, яка вдача! Чоловіка в дорогу виряджати, а вона — на тобі!.. До тещі!

Отак і сталося, що послали Кирилка в широке поле.

* * *

Багаж був зданий, місця у вагоні зайняті, і до відходу поїзда лишалось зовсім небагато, а одного бригадника все ще не було.

— Кирилку! — не раз говорив занепокоений Матвій, розбираючи і розміщуючи речі.— Вийди на площадку, подивись, чи не йде цей вайло Шарабашкін. Він, може, номер вагона забув.

— Пройде по составу і знайде,— відповідав слюсар Федір Калганов.— Що він, дитина, чи що?

— Вийди, Кирилку,— за кілька хвилин знову наказував Матвій.— Та гляди, від вагона не відходь, одстанеш. Нічого з ним не станеться... Нехай бігає,— киваючи головою в бік Кирилка і втираючи хусточкою рябий мокрий лоб, пояснив Матвій.— Боюсь, як би не заревів. А так: туди, сюди, гляди, і ніколи.

Дзенькнув другий дзвінок, і задиханий, схвильований Кирилко протиснувся в вагон.

— Нема Шарабашкіна. Я і вперед дививсь і назад. Ніде нема.

— Може, перебрав трохи зайвого на проводах?— обережно висловив припущення другий слюсар, Дитятін, який давно вже мовчки сидів у кутку, сонно кліпаючи очима.

— Непитущий. Не так, як дехто,— коротко відповів Матвій, скоса позираючи на осоловілого Дитятіна.

— Напевно, дома забарився,— заспокоїв Федір Калганов.— Ну, наздожене слідуючим поїздом!

Вагони застукотіли. Кирилко зразу ж виліз на верхню полицю і припав до вікна.

Довго ще не закінчувалось це величезне місто. Довго ще гримотіли стрілки, мигтіли семафори, шуміли паровози, димили заводські труби.

Потім частіше стали мелькати дачні селища з зубчатиими жовтими платформами, але поїзд з ревінням проносився повз них, бо це був не дачний, а дальній поїзд.

На якійсь великій станції принесли окропу. Пити чай у вагоні на ходу Кирилко не звик. То йому вода з кварта лилася на підборіддя, то хлюпалась просто в ніс. Але випив він з приємністю. З'їв грудочку цукру і товсту ватрушку з цибулею, з тих, що напекла йому ще вдосвіта мати на дорогу.

Після цього він поклав у голови торбину, вкрився пальтечком і затих.

Унизу Федір Калганов, не поспішаючи, допивав чайник. Слюсар Дитятін, що, мабуть, на проводах і сам перебрав трохи, міцно спав, а Матвій читав газету.

— Що пишуть? — спитав Федір, вихлюпуючи решту чаю. — Я ці два дні, лаштуючись у дорогу, і газети не бачив.

— Всьяке пишуть, — відповів Матвій, присуваючи прохололу квартиру і відломуючи, як обценьками, грудочку цукру. — Знову ж Японія з Китаєм воює. В Німеччині теж щось негаразд. А велика в них сила, в Німеччині, — додав він, зводячи на Федора голубі здивовані очі. — І що за сила? Їх тиснуть, їх давлять, а вони все своє.

— Кого це? — не зрозумів Федір.

— Ну, кого? Комуністів їхніх, а то кого б же ще? Ве-ели-ика в них сила, — з повагою повторив Матвій, похитуючи головою. — І коли воно набралась отака сила?

— Про паспорти нічого не пишуть? — спитав Федір.

— Писали вже. Щодня, чи що?

— Мабуть, цими днями і в нас на заводі видавати почнуть. А ми ж як, одержимо?

— Приїдемо й одержимо, — байдуже відповів Матвій. — А чекати нам цього діла нема часу.

Він розстебнув пояс, зняв чоботи і, щоб не вкрали, поклав їх за мішок у головах.

— Спить хлопчисько? — спитав Федір.

— Спить, — відповів Матвій. І, мовби оце тільки згадавши, він додав з подивом і досадою: — От дурна Катерина. Нав'язала халепу на мою голову!

— Це правда, — байдуже згодився Федір і, позіхаючи, спитав: — За харчі вона тобі як? Висилатиме, чи що?

Але таке запитання не сподобалось Матвієві. Навіть при тьмяному світлі лойової свічки можна було бачити, як рябе відкрите лице його почервоніло. Він пробурмотів щось невиразне і став стелити собі постіль.

Улаштувавшись, він звівся, поправив Кирилкову голову, що з'їхала, підоткнув під бік звислий край пальтечка, потім ліг і закурив.

III

Рано-вранці висадились вони на маленькій безлюдній станції. Сяк-так встигли звалити речі і вивантажити багаж. Поїзд рушив далі, а Матвій пішов узнавати, де зупинилися підводи, що їх мали вислати за ними. Ходив він недовго і повернувся сердитий, бо підвід не було, а

до Малахівки лишалося ще вісімнадцять кілометрів. Вирішили чекати. Але сталося якось так, що скоро всім стало хороше й спокійно.

Певно тому, що в маленькому приміщенні вокзалу було майже порожньо і вони широко, зручно розташувалися і пили чай в найчистішому й сонячному кутку.

День заходив яскравий, весняний. Куди не глянь — усюди хвилястий простір, блакитне небо, далекі пагорки і гайки. А над усім цим панувала така незвична для них тиша, що крізь розчинені двері чути було дзюрчання численних струмків і навіть дзвінкоголосі крики веселого півня, що долітали сюди з маленького, наче іграшкового, селища.

Дві підводи приїхали вже по обіді.

— Чого невчасно? — спитав Матвій сивого діда, взутого в нові брудні чоботи й одягненого в пропалену солдатську шинелю.

— Та пора ж зараз яка? — добродушно відповів дід, показуючи на мокрі, заболочені халяви. — Пора, сам бачиш, яка. Розпустило!

— Завгосп ваш коли... Вчора, чи що, приїхав? — спитав Матвій.

— Це який? — не зрозумів старий. — Це дирехтор?

— Чого дирехтор? Не директор, а завгосп. Ну, маленький такий, борода руда.

— А-а! Цей учора — це Калюкін. Він учора, — загадково посміхнувшись, відповів старий, — Семен Калюкін. — Який він завгосп! Він у нас так.. Актиф...

— Хто? — перепитав Матвій.

— Актиф, кажу, — повторив підвідчик. — Це його у нас селяни прозвали — актиф та актиф.

— Чому ж це актив? — не зрозумівши, знову перепитав Матвій.

— А цього я вже вам сказати не можу, — трохи помовчавши, серйозно відповів старий. — Це йому вже, певно, від бога. Вдача така. Але батьки у нього спокійні були... Коней піду погодую, — додав він, обертаючись до дверей. — Тут поки що сухо буде. А далі, за Чарабаївським лісом, дорога вкрай важка.

На першого воза сіли підвідчик, Федір Калганов, Дитятін, а на другого — Матвій і Кирилко.

Тільки-но рушили, як із-за повороту з свистом вилетів пасажирський поїзд.

— Стій! — крикнув Матвій, — подерж-но, Кирилко, віжки, а я збігаю подивлюсь: може, Шарабашкін під'їхав.

Він пройшов на платформу і зупинився, вдивляючись вздовж состава.

Злізли четверо. Сліпий дід з кульгавою бабою, товстий селянин з клунком, котрого зразу ж стала лаяти жінка, що його зустрічала, та ще якийсь широкоплечий, в шкіряному кашкеті, з солдатським мішком за плечима. Шарабашкіна не було.

— От вайло! — вилаявся Матвій, сідаючи на віз. — На вулиці, чи що, його задавило?

І він сердито смикнув віжками, бо перша підвода була вже далеко.

Коні, відпочивши, жваво рвонули з гори, колеса зачвакали, розкидаючи грязюку, і Кирилко, що сидів на ящику спиною до Матвія, міцно ухопився за рогожовий пакунок, який сторчма стояв на підводі.

— Матвію!.. Дядьку Матвію! — закричав Кирилко, штовхаючи Матвія в спину і ще міцніше хапаючись за рогожу. — Дядьку Матвію! Та оглянься ти, подивись, хтось нас наздоганяє!

Матвій озирнувся. І справді, услід за ними від вокзалу, просто по грязюці, біг чоловік, щось кричав і розмахував руками.

Матвій зупинив коней і незабаром пізнав у цій людині того чоловіка, в шкіряному кашкеті, який щойно зліз з поїзда.

— У Малахівку? — спитав, підбігаючи, захеканий чоловік. — Ох, чорти! Мало не відстав. — Він квапливо скинув мішок, скочив на віз і спитав: — Це ти бригадир? Ну, здоров був! Тобі від Бутакова записка. Захворів Шарабашкін, мене замість нього послали.

— Го-го! — загоготав Матвій. — Он воно що! А я дивлюсь, хто це по грязюці, мов цап, стрибає? Ах ти, Шарабашкін! Молодець Бутаков! Ну, тепер усе гаразд... Рушаймо!

* *
*

Новому бригадникові було років під п'ятдесят. Шкіряний кашкет був йому малий. Через те лиса голова його здавалася ще круглішою.

Але більше за все здивувало Кирилка те, що у бригадника була тільки одна брова. Другої брови не було, і від цього обличчя його здавалося збитим з двох різних половинок.

— З сином їдеш? — спитав бригадник, забираючи у Матвія віжки.— А син на зріст не в батька. Нб, хороша! — завзято крикнув він, підстьобуючи моторну булану припряжну.— На тобі овесця з другого кінця! Тпру... дурна!..— заклопотано зупинив він і, зіскочивши на землю, упевнено пішов до кінської морди.— Як же це ти, бригадире, їдеш, їдеш, а в тебе віжка під черезсіделок просунута?!

— Ти ба! А я й не туди! То ж я дивлюся, все крутиться клята,— виправдувався Матвій. І тепер уже зовсім дружелюбно подивився на нового товариша, міркуючи, що з ним робота, певно, піде добре.

Віз заторохтів далі, а Кирилко ще з більшою цікавістю і навіть з повагою подивився на оцього однобрового чоловіка.

— Чого дивишся? — спитав той.— Чи, може, я знайомий?

— Від чого це? — нерішуче спитав Кирилко, показуючи на безброве око.

— Це, брат, замолоду. Дитиною ще був. Дід згарячу окропом в обличчя хлюпнув. Чого,— каже,— сів за стіл, лоба не перехрестивши. Дякувати ще— око ціле лишилось. Нб, хороша! — завзято крикнув він на булану коняку. І, затиснувши віжки між колін, він сказав, обертаючись до Кирилка і підморгуючи йому голим оком:— Он, брат, як у нас в дитинстві бувало,— це тобі не з піонерами у барабан бити.

* *
*

Їхали полем, їхали лісом. Перед самою Малахівкою дорога пішла круто нагору.

Перша підвода зупинилась, чекаючи на другу, що відстала.

— Ну, доїхали,— крикнув до Матвія посинілий від холоду Федір.— Усі печінки розтрясло. Де зупинимось?

— В контору поїдемо, там скажуть. Чи далеко, діду, до контори?

— До контори? Та до контори не дуже далеко. Та хто його знає, чи не пізно в контору? Я краще вас до Калюкіна одвезу. Він уже все пояснить вам — і куди і що.

— До Семена чи до Якова? — несподівано спитав у підвідчика, підійшовши, новий бригадник.

— До Семена, до Семена,— підтвердив старий, зводячи здивований погляд на бригадника.— До Якова чого ж? То Яків — він ні до чого,— а то Семен... Олександр Мусійовичу! — спроквола заговорив раптом старий, вдивляючись у нову людину.— Олександр Мусійовичу! Чи це вас сподобив господь бог зустріти?

— Бог не бог, а як бачиш,— відповів бригадник, здоровкаючись з підвідчиком.— А ти, дядьку Пантелею, не старієш і не молодієш. Ну, до Калюкіна, то й до Калюкіна. Де він? Все ще там, на Овражках?

— Ні, Олександр Мусійовичу, він та Григорій Путятін тепер у Костюховському будинку живуть. Давненько вже живуть.

— А сам Костюх де?

— Костюх? — І старик з ще більшим здивуванням подививсь на бригадника.— Вислали Костюха, Олександр Мусійовичу,— замислено і з протягом додав він.— Який там Костюх! Та в нас за ці роки таке тут творилося. Який там Костюх! — повторив старий і, якимось непевно усміхаючись, махнув рукою.

— Бував ти тут, чи що? — спитав у нового товариша Матвій, коли вони пішли поряд підвід уздовж села.

— Чи бував? А ти у нього спитай,— усміхнувшись, відповів бригадник, киваючи на діда.— От що, бригадире,— сказав він, зупиняючись.— Ви просто до Калюкіна йдіть, а я тут до знайомих заскочу. Однаково вже скоро ніч. А я вас завтра тільки-но розвидниться розшукаю, тоді й до роботи.

— Тутешній він, чи що? — спитав у старого Матвій, коли новий товариш, круто завернувши в провулок, зник з очей.

— Олександр Мусійович? — спитав старий.— Розумна голова! Це він наш колгосп зібрав. Он, бачиш, якраз на горбочку будиночок з радіом: це раніше він тут

жив. Аякже! — все так само задумливо повторив дід.— Аякже!.. тутешній! Перший наш голова.

Матвій хотів був розпитати докладніше, але якраз підводи зупинилися біля будинку Калюкіна, і здивовані бригадники побачили таке.

Біля трьох порожніх підвід стояли двоє насуплених підвідчиків і огрядна жінка, що міцно тримала в руках дві великі, ще гарячі хлібини. А біля цієї жінки сердито і безпорадно кружляв і стрибав сам маленький рудобородий Калюкін.

— Давай, Машо, давай! — швидко говорив він, намагаючись схопити хлібину.— Давай, Машо! Бачиш, людям ніколи. Я тобі завтра чуть світ з пекарні такі ж самі принесу.

— Не дам! — суворо й голосно відповіла жінка.— У мене хліб сіяний, а ваш пекар норовить усе з висівками спекти; у мене хліб, як хліб, а у нього як не підгорілий, то з закальцем. У мене чисте борошно, а йому недовго й пісочку в опару сипнути. На чорта мені здався ваш пекарський хліб!

— Та ти б хоч людей посоромилася, Машо! — закричав Калюкін, побачивши бригадників.— Який пісок? І як тобі не соромно?.. Давай краще, Машо, давай! Сама бачиш, людям ніколи.

В цей час огрядна жінка і сама помітила незнайомих людей, що під'їхали. Вона люто плюнула в бік Калюкіна, який вчасно відскочив, сердито шпурнула обидві хлібини в крайню підводу і швидко пішла у ворота, обсмикуючи на ходу високо підітану спідницю.

Зраділий Калюкін закричав підвідчикам, щоб вони швидше від'їздили, і побіг назустріч прибулим.

— Це нічого,— пояснив він, вітаючись з Матвієм.— Це Маша... Дружина моя... Тут, розумієте, хліб у пекарні запізнивсь, а людям на станцію треба — бензин підвозимо. От вона, Маша, і сердиться.

— Так ти хлібини вкрав у неї, чи що? — розсміявся, догадавшись, Матвій.

— Чому вкрав? Позичив,— образився Калюкін.— Завтра віддам. А це вона бреше, що з піском. І подумати тільки, ляпне спересердя отака дурна, а воно й піде: з піском, та з піском. Заходьте, заходьте, заходьте! — знову весело зачастив Калюкін.— От і добре, що приїхали.

— Машо! — незабаром, наче нічого й не було, розпо-

ряджався він у хаті.— Настав, люба Машо, для гостей самовар.

— Самовар! — спокійно й докірливо відповіла огрядна жінка.— І скільки разів я тобі казала: віддай, Семене, в кузню. Чи довго той кран полагодити? А тепер — самовар! Ех, ти! — з досадою додала вона насмішкувато й добродушно. Ех, ти! І справді — одне слово — актив.

І знову, підтикаючи спідницю, вона сердито закричала високій чорнобривій дівці Любці, щоб та розпалила вогонь і поставила чайник.

Матвій і Кирилко ночували у Калюкіна.

Перед тим, як лягти спати, Матвій згадав про записку від Бутакова. Бутаков писав: «Посилаю тобі коваля з утильцею — Олександра Мусійовича Суліна. Працює він у нас недавно, але людина, здається, тямуща. Спасибі, що виручив і зохотився поїхати замість Шарабашкіна».

Кирилкові постелили на скрині біля груби. Крізь вікно видно було місячну безлюдну вулицю. В темній хаті пахло теплим хлібом, березовими віниками. Десь у головах сюрчав цвіркун, а за стіною товклася і тупцювала худоба.

Прокинувся Кирилко від того, що у вікно дуже постукали. Крізь зелене скло він побачив кінську морду і голову чоловіка в кудлатій шапці.

Калюкін вийшов. Незабаром Кирилко побачив, як у хаті навпроти засвітили світло, а вулицею пробігло двоє чи троє.

— Чи не пожежа? — з тривогою спитала огрядна дружина Калюкіна і, проворно зіскочивши з постелі, засвітила лампу.

Прокинувся і Матвій. У сінях щось грюкнуло — впала мітла, і в хату зайшов Калюкін.

— От біда! — заговорив він, поспішно натягаючи чоботи.— А дай-но, Машо, шапку. От біда,— пояснив він Матвієві.— Біля Куракіна — це вісім верст вгору по нашій річці, по Согві,— затор. Криги впоперек нанесло — силу-силенну. Вода розлилась. Дякувати ще, куракінський голова нарочного верхівця прислав.

— А вам що за біда? — спитав Матвій.

— А та біда, що коли б не затор, то пройшла б вода мимо. А тепер ось-ось прорве, і вийде вода з берегів. У нас так років шість тому вже було.

— І що, затопить,— натягаючи штани, спитав Матвій.

— А те затопить, що якраз вашу кузню затопить, та коли б ще й комори з зерном не захопило.

Обидва вони, і Матвій і Калюкін, зараз же пішли. Огрядна Калючиха незабаром погасила лампу. Вулицею пробігло ще кілька чоловік. Проторохтіли колеса. І нарешті, важко, так що аж хата задвигтіла, протарахкотів мимо трактор з причепом. Потім усе за-тихло.

Кирилко вже майже засинав, як почув щось таке, від чого він насторожився і повернув голову до вікна. Хтось швидко йшов по вулиці, підстрибуючи і наспівуючи:

Тари-тіра-га
Всюди темнота;
Тара-тіри-ри
Ге-ей... диви...

Голос, що наспівував цей недоречно веселий мотив, був чистий і дзвінкий. І здивований Кирилко одразу ж відгадав, що співає це не дорослий, а хтось із дітей — певно, хлопчак.

— Любко! Га, Любко! — заспанним голосом покликала Калючиха дочку. — Чи це не Фігуран?

— А то ж хто? — байдуже відповіла дівка. — Фігуран... Фігуран і є.

— Ти ба, який поганець,— позіхаючи і чухаючись, здивувалась Калючиха. — Ще й на світ не благословилось, а він он що. Був би батько, він би повчив його хворостиною ті-ра-ра.

— Били вже, та яка користь,— неохоче відповіла Любка. — Спіть, мамо. Мені вранці на скотному і за себе і за Соньку працювати. Та й арифметику я сьогодні через гостей щось зовсім погано вивчила.

* * *

Було вже сонячно, коли Калючиха, розчервоніла від печі, збудила Кирилка.

— Вставай, хлопче! — сказала вона. — Збігай до річки, спитай у чоловіків, прийдуть чай пити, чи ні. Я вже й так чайник двічі доливала.

Кирилко одягся, сунув у кишеню теплий корж і вибіг у двір. Але у дворі, біля самої хвіртки, стояв здоровенний

чорний собака. І, нашорошивши вуха, він дивився на Кирилка зеленими злими очима.

— Собачко...— несміливим і ласкавим голосом покликав її Кирилко.— Собачко, Шарик... Уу, ти мій хороший!..

Собака стояв, не ворухнувшись і не зводячи очей з незнайомого хлопчика.

— Собачко...— ще ласкавіше покликав переляканий Кирилко.— Ф'ю... Ф'ю... Хочеш, я тобі коржика дам. На, візьми!

Собака поволі підійшов, обережно обнюхав шматок коржа і раптом, замість того, щоб зжерти корж і дати Кирилкові дорогу, він з гарчанням відкинув лапою корж і злобно вискалив страшні білі зуби.

— Я тебе! Я тебе! Ах ти, негіднику!— відчиняючи вікно, закричала на собаку Калючиха.— Іди, синку, не бійсь. Ти тільки не кидай йому нічого. Це його минулого року мало не отруїли, то він з того часу від чужих і крихти не візьме.

«От клятий собака! Це тобі не те, що Жарка. Тому що не кинь, усе зжере», подумав Кирилко, проскочивши у хвіртку. Він сунув у рот шматок коржа, що лишився, і швиденько побіг з гори — туди, де видно було гурт людей, що метушились на березі.

Матвія він знайшов біля кузні.

— Чай пити йди. Тітка кличе,— покликав його Кирилко.

— Тікай, Кирко... не лазь під ногами,— відповів Матвій, нахилиючись і приймаючи на спину великий ковальський міх.

Повештавшись біля кузні, Кирилко пішов до комори, де стояли підводи. Тут він натрапив на Калюкіна.

— Чай пити йдіть, ваша тітка кличе,— переказав йому Кирилко,— а то, каже, і так двічі чайник доливала.

— Ти куди кладеш? Ти як ото мішок кладеш? — кидаючись до підводи, пискливим голосом закричав Калюкін.— Клади діркою догори. Куди зерно в грязюку сиплеш!

І, зірвавши з голови шапку, він підставив її під жовтий струмочок вівса, що сипався з дірки.

— Що за чай? — сердито відповів він Кирилкові.— Який тут чай!

Він обернувся, прикидаючи, куди б його висипати

з шапки овес, але в цей час його покликали, і, ткнувши шапку з зерном Кирилкові, він зник у юрбі, що товпилася біля комор.

Кирилко постояв, постояв, але скоро стояти йому набридло, і він пішов на пагорок, де у натовпі побачив згорбленого Федора Калганова.

Звідси, з пагорка, добре було видно, як з чотирьох крайніх хат поспішно виносили всі пожитки.

Сива і дуже лагідна на вигляд бабуся важко піднімалася на гору. В одній руці вона бережно несла стару, розбиту ікону, а другою цупко тримала рудого kota, що сердито нявчав.

Слідом за старою двоє моторних дівчаток тягли за роги козу, яка опиналася. А за ними пухнастою вербовою хворостою підганяв пару гусей вже знайомий Кирилков підвідчик дід Пантелей.

Порівнявшись з Федором, дід зупинивсь і привітався.

— Твоя хата? — спитав Федір, показуючи на саму крайню хатину. — А гляди, може й затопить.

— Затопить, — незлобиво погодився дід. — Нас ото із старою років шість тому вже топило. І як затопило — вночі. Самі ледве вибралися. Коня вивести не встигли. Телиця загнула... Порося та дві, чи що, курки. Орино, — винувато спитав він у старої, яка щойно випустила kota, — у нас тоді дві чи три курки втонуло?

— Три курки, старий дурню! — несподівано дуже злим голосом відповіла бабуся. — Три курки та один півень, щоб тебе лиха година взяла! Казала я тобі — не чіпай ікону — сама зніму, так ні. Поліз. Розбив скло, розтרוшив лампадку. Ось стривай, — злорадно пригрозила вона, — стривай, знесе хату в річку — підеш з торбою, тоді знатимеш, як за ікони братися.

— Все від бога, — зніяковіло пробурмотів дід Пантелей, обертаючись до Федора. — А я що ж...

— Даремно сердитесь, бабуся, — заспокоїв Федір. — Як це так — з торбою? Зараз немає такого закону, щоб колгоспник, та раптом — з торбою!

— Та я теж розумію, що даремно, — підбадьорившись від доброго слова, заговорив дід. — Мені шістдесят років, а у мене сімдесят трудоднів у колгоспі вироблено та вночі — сторожем — гас при тракторах стережу. Та у старої вісімнадцять днів — вівці стригла. А вона, дурна баба, що розуміє... Весна, — додав він, усміхнувшись

і показуючи на блакитний виблискуючий обрій.— І до чого ж хороша пора оця — весна!

— Наче пішла.

— Пішла, пішла!— почувлися навколо Кирилка заклопотані голоси.

І справді, з-за річки, з розкиданими по ній острівцями, подув холодний вітер. Криги ще не було видно, але вода ринула з великою чим далі наростаючою силою.

За кілька хвилин вона затопила двір крайньої хати і, злизавши сміття, рештки дровець і соломи, ринули далі, підбираючись до комори, від якої щойно від'їхали останні, навантажені зерном підводи.

— Кирилку,— спитав упрілий і червоний Матвій,— ти чого це шапку тримаєш? А тебе Калюкін шукає.

— А зерно куди?— спитав Кирилко.— Я, дядьку Матвію, пересиплю зерно в кишені, бо в мене й так на холоді руки аж заніміли.

— Сип та біжи швидше.

Понабивавши зерном кишені, Кирилко побіг розшукувати Калюкіна. Але незабаром він зупинився біля гурту чоловіків, жінок та дітлахів, які оточили якогось розкудланого горбатого хлопчину.

Цей розкудланий і горбатий, встромивши посеред кола криву палицю і притупуючи біля неї, спокійно і гордовито виспівував:

Діло було на зорі
У Семена у дворі,
Він лопатою копав,
Щось собі в землі шукав.

Одностайний і незрозумілий для Кирилка регіт вибухнув на ці слова навколо співака. А він, спокійний і упевнений, пройшовся з вихиласами навколо палиці, тупнув ногою, як справжній танцюрист, і продовжував:

Коли б сонечко не гріло,
То й не висохла б вода.
— Хата через що згоріла?
Тіри-ри та тара-та.

І хоч знову Кирилко не знайшов у словах цієї пісні ніякого змісту, навколо загомоніли і засміялися.

— Чи ба! Фігуран фігуряє,— почув Кирилко поблажливо-насмішкуватий голос.— І скажи, що за людина!

Згадавши нічний випадок, зацікавлений Кирилко про-

тиснувся ближче. Але, не дивлячись під ноги, він спіткнувся і впав, простягнувшись майже посередині кола. З усіх його кишень потекло зерно, що він його пересипав з калюкінської шапки.

— Злодій,— спокійно і майже урочисто промовив Фігуран, вказуючи пальцем на зніяковілого Кирилка, який вже став на ноги.— Злодій і розкрадач колгоспного майна. Почнемо ж, колгоспники, суд над розкрадачем.

Він підійшов до Кирилка і мовчки потяг його за рукав, виводячи на середину кола.

Але переляканий і озлоблений Кирилко, не чекаючи суду, висмикнув руку і з усієї сили загилив Фігуранові кулаком по голові. Фігуран похитнувся. Він похитнувся і знову випростався, скільки дозволяв йому горб, і з мовчазним здивуванням подивився на Кирилка, який приготувався до оборони.

— Лусни його дрючком по голові.

— Бач, який! — загорлали навколо Кирилка незнайомі і через те ворожі до нього хлопці.

Фігуран подумав, схопив за рукав одного з тих, що кричали і, штовхнувши його до Кирилка, сказав байдуже:

— Дай йому за мене, Степанку! Бий по голові до самої смерті.

Почувши таке, Кирилко зблід, ще міцніше стиснув кулаки і губи; але тепер уже зовсім незрозуміло було йому, чого це загорлали і засміялись хлопці.

— Човен давай! — раптом гримнув з берега чийсь могутній стривожений бас.

— Човен давай! Човен! — метушливо і верескливо закричали інші голоси.

— Кригою ось, кригою як дасть, от тобі й буде човен.

— Ге-ей! — голосно загорлав бас, намагаючись перекричати шум вітру і тріск криги, що насувалася.

Відчувши щось неладне, натовп, який оточував Фігурана, кинувся бігти до берега. Сам не пам'ятаючи як, опинився на березі й Кирилко.

Спочатку, ще пройнятий гнівом і образою, Кирилко не міг ані роздивитися, ані зрозуміти, чому тривога, шум і крики. Але незабаром зрозумів і він.

З шумом і шаленою швидкістю вода заливала острівці, підминаючи густий дрібний чагарник. Позаду, стри-

муючи ще більший водяний вал, насувалася широка смуга криги. І в цей час берегом одного з незатоплених ще острівців стрімголов біг захоплений зненацька чоловік.

Він біг до мису, мабуть збираючись кинутися звідси у воду й перепливти протік ще до підходу криги. Але, добігши до самого берега, чоловік зупинивсь, закружляв на місці і раптом зовсім несподівано кинувся в протилежний бік, у той протік, що був і ширшим і бурхливішим.

— Куди, чорт? Куди, дурню? — загорлав щосили чийсь бас.

— Здурів. От, їй-богу, здурів, — заохкали і заойкали жінки. — Йому б сюди кинутись, а він — он що.

Якийсь час голову плавця ледь видно було над водою. Потім вона зникла за кущами острова.

З тріском і хрускотом крига пройшла мимо горба. Наче ножем зрізало тин і баню. Вдаривши в ріг комори, вибило дві колоди і викинуло важку, виблискуючу крижину до самих дверей кузні. Потім крига рушила далі кромсати і рвати острови. А за нею ринула каламутна пінява вода.

Довго ще не розходились чоловіки, жінки й дітвора. Довго вдивлялися вони в узлісся протилежного берега, але незнайомого плавця вже ніде не було видно.

* * *

*

Цього дня Кирилко вирішив на вулицю більше не виходити — боявся, щоб не побили.

Але і вдома він не нудьгував. Хата була велика, наглухо перегороджена на дві половини. В одній жив Калюкін, у другій — ще хтось. За двором починався вишневий сад. Туди можна було пройти і у ворота, що за повіткою, і крізь маленьку стару хвіртку під темним піддашшям, біля входу в корівню.

У саду, крім вишень росли рясні пухнасті верби. А обіч за вербами стояла стара чорна баня, що пахла смолою й димом.

Заглянув Кирилко і в баню. Там було напівтемно й вогко.

Біля маленького, закоптілого віконця у передбаннику тихо пурхав великий лимонножовтий метелик, пригрітий крізь скло весняним сонцем.

Зрадлий Кирилко виніс його в сад, розтулив долоню, і метелик важко злетів, виблискуючи на сонці, мов справжній золотий. Але не встиг він піднятися над вишнями, як з пухнастої верби зірвались одразу дві пташки, й одна з них, спритно схопивши метелика, проворно шугнула в куці. Спочатку Кирилка дуже засмутило це, і він схопив з землі камінець. Але пташка вже зникла, тим-то він сердито шпурнув камінь у зграйку горобців і розважив себе тим, що ці метелики жеруть капусту, огірки і ще щось, і минулого року йому самому припало при розділі зовсім червиве яблуко.

Уже надвечір через поламаний паркан Кирилко вибрався на край неглибокого яру. По низу вирував п'яний струмок. Поряд стелилася уже підсохла дорога, і по ній швидко їхала, віддаляючись од села, підвода.

Осторонь від дороги видно було на узліссі самотню церкву з маленькою дзвіницею.

«Чому там церква? — здивувався Кирилко, — ані села біля неї, ні висілка; навіть сторожки і то не видно. Мабуть, кладовище», догадався він. Але знову ж таки і це здалося йому дивним: чого це кладовище може бути так далеко.

Стомлений, Кирилко сів на пеньок і подивився на той край поля, куди спускалося вечірне сонце.

І тепер чомусь широке поле здалося йому порожнім і смутним, а червонувате сонце — важким і холодним. Він щільніше загорнувся в пальтечко, зіщулювся, замислився й притих.

«Від чого буває смерть? — дивлячись на хрест над дзвіницею, що покосився від часу, і згадавши батька, подумав Кирилко. — Ну ось живе людина, живе, і що ж від неї після смерті лишиться? Нічого не лишиться».

І він став пригадувати.

Він згадав знайомого заводського кучера Семена Харламова, смерть до якого прийшла від того, що луснули його в п'яній бійці пивною пляшкою по голові.

Потім він згадав сусідку по квартирі — кульгаву сердиту бабу Явдоху, смерть якої прийшла ні від чого, а просто від старості.

Потім згадав монтера Миколу Ніколаєва, який загинув під час торішньої поводи, коли, кинувшись у воду,

він доплив до стовпа і перекусив гострозубцями якісь там проводи, щоб не сталося якогось замикання і не зіпсувалася якась потрібна машина.

І, згадавши, від чого прийшли ці три знайомі йому смерті, Кирилко замислився над тим, що ж саме від кожної смерті залишилось.

І тоді він згадав, що від кучера Харламова лишилася у третьому корпусі вільна кімната, куди зразу ж переселився бригадир — комсомолец Сиваков, який жив раніше в'бараці.

Від баби Явдохи лишився син, рудобородий майстер з котельного цеху, якому нещодавно подарували годинник і безплатний трамвайний квиток через передню площадку.

Від Миколи Ніколаєва лишились ота сама потрібна машина та чорноока трирічна дівчинка Нінелька, яка під час похорону аніскільки не плакала і звалила зі столу красивий вінок, потягнувши його за широку червону стрічку.

«А від батька що? Ну, я лишився», подумав Кирилко.

І хоч це було безперечно, але цього здалося Кирилкові замало. І йому схотілося, щоб від батька лишилося іще щось. І він відчував і знав, що лишилося ще щось таке потрібне і важливе. Але що саме, цього Кирилко не знав і не міг сказати, бо крізь горе й сльози погано тоді чув і не зрозумів він, що саме говорили над могилою товариші батька і промовці.

Крупна сльоза сковзнула по його щоці. І, певно, Кирилко знову, як того разу в прохідній будці, гірко й нестримно розплакався б. Та раптом із-за повороту почувся тупіт, і перед Кирилком спинився верхівець.

— Гей ти, піонере! — гаркнув верхівець задиханим і сердитим басом. — Ти давно тут сидиш?

— Давно, — з подивом, але не злякавшись, відповів Кирилко, упізнаючи в цьому огрядному рудому чоловікові того самого, який так непокоївся на березі й так голосно горлав, щоб давали човна.

— Чи не бачив ти, не проїздила по цій дорозі — щоб у неї колеса окапелюшились! — парна підвода?

— Проїхала, — відповів Кирилко.

— Коні сірі?

— Сірі, — підтвердив Кирилко. — Тільки даремно проїхала і, мабуть, тепер уже далеко.

— Он вони куди,—пробурмотів рудий і стьобнув коня.

— Гей ти, піонере! — крикнув він знову, зупиняючись:— А йди-но сюди! От що: біжи до Єремеева і перекажи, що я поїхав наздоганяти підводу на Куракіно. Якщо дожену в Куракіно, то повернусь скоро, а якщо не дожену в Куракіно, повернусь, коли дожену. Зрозумів? Та дивись, перекажи, а то я розсерджусь,—попередив він, смикнув повід і гайнув навскач.

Кінь затупотів, а Кирилко, у якого враз вилетіли всі сумні думки про кладовище і про смерть, лишився вкрай здивований.

По-перше, він зовсім не знав, хто такий цей Єремеев і де його шукати.

По-друге, він не встиг спитати, від кого треба переказати.

А, по-третє, він же вирішив сьогодні не виходити на вулицю, побоюючись, як би його не відлупцювали за вранішнє.

Він постояв, покрутився, але наказ рудобородого був занадто суворим. Та до того й самому Кирилкові вже набридло стовбичити цілий день у саду. Тож він і вирішив виконати доручення, але спочатку забігти в хату й спитати в Калючихи, хто ж такий цей Єремеев і де він живе.

* * *

Але Калючиха пішла до сусідки і вдома він застав лише Любку. Ця здоровенна Любка сиділа біля столу і, незграбно водячи олівцем у зошиті, вираховувала вголос кормові норми для худоби.

— Виходить,— бурмотіла вона,— ще треба додати 19 кілограмів висівок, 7 кілограмів жмихів... 19 та 7 — це буде... буде 26. Та 11 турнепсу, та 21 картоплі... Господи! Куди ж це? Обжертися, чи що? 11 та 21 — це буде... 10 та 21 буде 31 та ще 1 — буде 32. І виходить, якщо тепер скласти 32 та 26...

— Любко,— перепинив її Кирилко, побачивши, що ця арифметика, здається, затягнеться надовго.— Скажи мені, будь ласка, де це у вас на селі живе такий чоловік Єремеев?

— Відчепись,— не глянувши, відповіла Любка...—

32 та 26. Ото ще, збив тільки. Піди поки що, Кирилку, побігай на вулиці.

— 32 та 26 — буде 58,— підказав їй Кирилко.— Зараз піду. Ти тільки скажи, Любко.

— Ну, вірно — 58,— погодилась Любка.— Єремеев Михайло, це на Овражках. Старий такий... дурнуватий. Він колись у церкві псаломщиком був. Та якось п'яний з дзвіниці впав і з того часу наче не при своєму розумі.

— Любко,— постоявши трохи, спитав вражений Кирилко.— А чи нема якого-небудь іншого, щоб не з дзвіниці... і при розумі?

— Такого іншого немає, — коротко відрубала Любка.— Такий інший є тільки Семен Павлович Єремеев. Так це не наш сільський, а помічник директора тракторної станції.

— От він якраз, мабуть, і потрібен мені,— докірливо сказав Кирилко.— А ти мені якогось там із дзвіниці. Ех, ти! А ще комсомолка. Любко,— продовжував він,— а ти часом не знаєш, хто це такий рудий?

— Який ще рудий? — розсердилася Любка.— Іди ти геть від мене, а не то я сама за тобою двері зачиню!

— Ну, який? Рудий, великий, верхи на коні.

— Ще чого... Рудий! Чи мало у нас рудих? Сів рудий на коня, от тобі й верхи. Зліз — от тобі й пішки. Теж питає як дурень. А ще піонер.

«Ну, гаразд, корово, я тобі пригадаю це», подумав Кирилко і вибіг у двір.

* * *

У конторі, окрім самого Єремеева, Кирилко застав Матвія, Калюкіна й Олександра Мусійовича Суліна.

Весь час грюкали двері: надходили ще і ще люди.

Єремеев показував, мабуть, щойно одержану телеграму.

Що саме було в тій телеграмі, Кирилко, звичайно, не міг знати. Але він одразу здогадався, що телеграма ця хороша, весела, бо, прочитавши її, одні радісно вигукували: «Го!», інші: «Га!», а деякі, хоч нічого не вигукували і навіть починали лаятися, що, мовляв, давно вже час, але Кирилко бачив, що вони й самі раді не менш за інших.

— Ти чого сюди? — спитав Матвій у Кирилка.

— Рудий прислав,— буркнув Кирилко. І, протиснувшись до столу, він слово в слово переказав те, що йому було наказано.

— Молодець Бабурін,— похвалив рудого Єремеев, і, звертаючись до Матвія, він спитав:

— А це хто? Твій син, чи що?

— Та-а... небіж,— суворо збрехав і зразу ж почервонів Матвій, бо і неохота, та й не час було зараз пояснювати, як і чому потрапив Кирилко з ним на село. І, наказавши Кирилкові бігти додому, Матвій мерщій звів розмову на те, що для ремонту борін на складі нема дводюймового заліза, та й шинного теж хіба що на три дні роботи.

— Читав телеграму? — заспокоїв Єремеев.— Тепер все одержимо. Пошлемо на приймання Калюкіна, та й ти сам поїдь.

— Мені не можна,— відмовився Матвій,— мені кузню налагоджувати треба. Водюю сьогодні все перевернуло.

— Тоді нехай Сулін поїде. Він, кажуть, людина тутешня, бувала. Його не обдуриш.

— Мене не обдуриш,— погодився Сулін.— А на прийманні вони, мабуть, усю заваль втелющити нам спробують.

— Чому заваль? — образився Калюкін.— Що ж вони шахраї, чи що?

— Хто каже шахраї? — здивувався Сулін.— А якби довелось тобі, вже б ти їм краще віддав, а собі гірше залишив?..

— Я б по совісті,— переконано відповів Калюкін.— Що у нас для держави, те й у них для того ж.

— Звичайно, якщо по совісті!..— усміхнувся Сулін. І, ляснувши Калюкіна по плечу, він сказав добродушно і поблажливо:

— Совість — це що! Так собі... культурне слово. А от про державу, це ти правду кажеш.

Коли Кирилко вибіг на вулицю, його дуже здивували місяць і зорі. Зорі — ще сяк-так. Але такого великого блискучого місяця він у місті ніколи не бачив.

Поки він розмірковував, як це так і чому, сам того не помітивши, він опинився на незнайомій кривій вулиці, біля хиткого містка. Але вертатися назад, на гору, йому

не схотілось, і він пішов через місток, сподіваючись за-вернути де-небудь ліворуч.

Ішов він не кваплячись, на ходу зазираючи у незаві-шені вікна старих хат.

Крізь одне вікно він побачив худу жінку, що годувала опецькувате горласте дитинча.

У другій хаті він побачив, як двоє бородатих дядьків докоряють в чомусь один одному, а третій, лисий, п'є чай і читає газету.

Потім — сиву бабу і рябе теля.

Потім — гарну дівку, яка робила одночасно три справи: гоїдала ногою колиску, плела панчоуху й слухала в наушники радіо.

Потім ще здалеку почув він ревіння й подивувався з того, як сердитий дядько лупцює ременем якогось в'юн-кого чорного хлопчиська.

І, певно, багато ще цікавого побачив би Кирилко по дорозі додому, якби хтось не кинув йому просто в спину грудку глини.

Зляканий Кирилко відстрибнув, обернувся, але нікого не помітив.

Він хотів був кинутися навтікача, але тут саме ву-личка кінчалась тупиком. Праворуч зяяли чорні дірки проламаних парканів, стовбичила повітка без покрівлі і валявся віз без коліс. Ліворуч рипіла розчинена хвіртка, а за нею щось мукало, щось гарчало,— взагалі, справи були кепські... Друга грудка глини бебехнула об дошки зовсім поряд, і Кирилко зрозумів, що невідомий ворог ховається в темній ніші, біля воріт, навпроти.

Тоді, побачивши, що діватись нема куди, переляканий Кирилко вхопив здоровенну каменюку і щосили шпурнув у ворота. Потім йому попалась під руку мокра цурка, по-тім сучкувата палиця — все це полетіло туди ж.

І майже зразу ж із темряви почулося жалісне голо-сіння. Очевидно, палиця добре влучила у невидиму ціль.

Але це голосіння ще більше перелякало Кирилка, особливо коли після цього грюкнули двері і хтось, стри-вожений ударом каменя, грізно спитав, що це за стукіт і крик.

Тоді, не чекаючи, що буде далі, Кирилко шмигнув у дірку паркана, і, спотикаючись на грудках, чіпляючись за колючки, він проворно поліз кудись на гору.

Кирилко опинився на поляні, де впоперек стояла ни-

зенька хата; поряд з хатою — двір, а поза двором уже стукотіла колесами вулиця.

Захеканий Кирилко оглянувся навколо: чи не можна якось вибратися на вулицю, обминувши чужу садибу? Але виявилось, що ніяк не можна. Тоді, скрадаючись вздовж стіни, Кирилко попрямував через двір. Але тількино добрався він до освітленого вікна, як попереду, за рогом хати, щось почало скребтись, заворушилося.

— Собака! — охнув Кирилко і принишк.

Отак простояв він з хвилину, не наважуючись рушити ні назад, ані вперед.

Він уже був зазирнув у вікно, щоб кликнути на допомогу хазяїв, але не крикнув, бо побачив таке:

На постелі, широко розкидавши руки, лежав могутній сивий дід і хропів так, що чути було аж за вікном. Мабуть, він був п'яний.

За столом біля газової лампи сидів горбатий Фігуран і щось писав, час од часу скося поглядаючи на діда.

Поряд з Фігураном лежали великий ніж, копил і брусок.

Раптом дід ворухнувся, забурмотів і закашляв, Фігуран проворно сховав аркуш паперу за пазуху і, вхопивши ножа, почав чиркати ним об точило.

Дід відкашлявся, важко перевернувся до стіни і знову захропів.

Фігуран озирнувся, відклав ніж, одсунув брусок і знову витяг папір.

Зляканий Кирилко на якийсь час забув навіть про собаку. Але ось за рогом знову щось почало скребтись, заворушилося. Кирилко зіщулився, принишк. І раптом із-за рогу замість собаки вийшов кошлатий, рогатий цап, і, зупинившись перед Кирилком, огидно замекав: «Ме-а! М-я-я-а!»

— А, нехай би ти здох! — розсердився Кирилко. І, штовхнувши цапа ногою, він швидко проскочив у хвіртку на вулицю.

* * *

Вдома Матвій і Калюкін уже кінчали вечеряти.

— Ти це звідки? — суворо спитав Матвій у Кирилка, який боком пробував шмигнути за грубу.

— Дядьку Матвію, так мені ж мати сама веліла, щоб я не сидів у хаті, а більше гуляв,— поквапився. виверну-

тися Кирилко.— Ото я й пішов гуляти і все гуляю, гуляю. Навіть набридло!

— Гуляти теж треба з розумом, а не коли попало,— відповів Матвій і, підозріло оглянувши Кирилка, спитав:

— А чого це в тебе пальто глиною заляпане і наче поперек пики дряпина?

— Пальто... Це воно просто так... А дряпина? Дряпина це від того, що десь подряпався,— поспіхом пояснив Кирилко й швиденько шмигнув за грубу роздягатись.

Його покликкала Калючиха й насипала йому миску щів. Поки він сьорбав, Матвій і Калюкін курили й розмовляли.

— Поряд хто живе? — спитав Матвій, показуючи на товсту рублену стіну.

— Путятін Єгор. Він — багатосімейний. А там великі світлиці,— відповів Калюкін. І, згадавши щось, він підбіг до стіни, постукав кулаком і закричав:

— Єгоре, чуєш, Єгоре!

— Нема Єгора,— ледь чутно відповів із-за стіни жіночий голос.— Нащо тобі?

— Він либонь на третій ділянці оре?

— Ні, не на третій, а на другій. На третій Мишко Безсонов.

— Голову відірвати цьому Мишкові треба,— обертуючись до Матвія, сказав почервонілий Калюкін.— Я після обід поїхав до млина зерно в комори перевантажувати. Дивлюсь... матінко моя!.. На ниві шість огріхів налічив. Та ще ж огріхи які — хорт не перестрибне. Хіба ж це робота?

— І чого тобі, Семене? Більше за інших треба! — буркотливо встряла Калючиха.— Замість того, щоб чужі огріхи лічити, ти б краще розповів, як нещодавно два мішки вівса своїм гасищем споганив. Я вже і холодною водою мила, і теплою. Де там! Свиня, й та рило верне.

— Та я за той овес, Машо, і сам уболіваю,— зніяковів Калюкін.— Я за це своїх останніх півтора мішки в комору одвіз. А так, як Мишко Безсонов оре, це теж не оранка... Ве-е-ликі світлиці,— продовжуючи перервану розмову, почав Калюкін. — Сам Костюх на тій половині жив. А тут син його Василь.

— Багатий був Костюх?

— Мабуть, багатий. Щоправда, кінь у нього був один, дві корови. Не любив він худоби, але торгував здо-

рово. Хлібом торгував, шкури скуповував. Він та ще тут один дід із ним у компанії. Костюха вислали, а того старого залишили. У нас на Овражках живе, шевцює.

У дворі сердито гавкнув собака, і хтось зачовгав у сінях, старанно витираючи ноги. Увійшов дід Пантелей.

Ще на порозі він зняв був шапку, але, згадавши, що ікони в хаті немає, насунув шапку знов і, помітивши усмішку Любки, він добродушно посварився на неї пальцем.

— Місяць,— сказав дід Пантелей, показуючи кійком на вікно.— Оце йду я... дивлюсь, стоїть поперек провулка корова. Чия ж це, думаю, корова? Підійшов, дивлюся, аж це Ніколишина корова,— дід Пантелей знову зняв шапку і неквапливо сів на лаві.

— Навіщо, синку, кликав? Чай пити чи в справі якій?

— Який тут, дідусю, чай? — сердито перебила Калючиха.— Я вже йому скільки разів кажу: віддай, Семене, самовар у кузню, чи ж довго там кран полагодити? А він: гаразд та гаразд!

— Ти облиш, Машо! Сказав віддам, значить віддам. Людина в справі, а ти: самовар. Я тобі кажу — олова на ремонт немає, а ти: самовар... та самовар,— розсердився Калюкін, взуваючи чобіт, докурюючи цигарку й дістаючи з гвіздка кудлату баранячу шапчину.— От що, дідусю! Візьми зранку коня та з'їдь у Чарабаївський гай, лози наріж. У мене на складі 20 бутлів двовідерних, і не обплетені. Потім якось сядеш та й обплетеш мені бутлі.

— Ну що ж, гаразд,— погодився дід.— Нарядив би ти зі мною якогось хлопчину. Удвох воно краще б упоралися.

— Нехай хлопчисько з тобою поїде,— запропонував Калюкін, кинувши на посоловілого Кирилка.

— І то діло,— погодився Матвій.— Катай завтра, Кирилку, з дідом по лозу. Нема чого тобі байдики бити.

Незбаром дід Пантелей пішов. Слідом за ним, накидаючи на ходу піддьовку, зібрався і Калюкін.

— А ти куди? — спитала його Калючиха.— Коли спати прийдеш? Знову до півночі?

— У школу, Машо... у школу. Там сьогодні збори другої бригади, здається, директора лаяти будуть.

— А тобі що до того? — майже жалібно спитала Калючиха.— Коли б тебе лаяли, а то ж директора.

— Як можна, Машо?.. Що-бо ти! Раз я тепер немовби за завгоспа, значить, і мені теж... значить, і я теж,— уже зачиняючи двері, забурмотів Калюкін. І чути було, як він швидко протупотів униз по східцях.

* * *

*

Після того як заснув Кирилко, ліг і Матвій.

Але, незважаючи на те, що він встав удосвіта, йому не спалось, і він довго перевертався, пригадуючи все те, що сталося за сьогодні.

Тракторна станція, що обслуговувала Малахівський колгосп, була невелика, лише з осені виділена від іншої, великої, Каштимівської МТС. І сталося так, що сюди віддали трактори зношені, різноманітні, до того ж без запасних частин і майже без ремонтного інструменту.

Всю зиму просили, погрожували, вимагали. Але каштимівці опиналися. І лише сьогодні, якраз після того, як проїхав каштимівський директор, що заїздив по дорозі, було одержано із краю телеграму, де каштимівцям суворо наказувалось постачити новій МТС запасні частини, матеріали, інструменти.

І ось навздогін за каштимівським директором поскакав секретар осередку Бабурін, той самий рудий верхівець, що зустрівся Кирилкові по дорозі.

«Треба сказати Суліну, щоб він круглого заліза більше вибрав,— згадав Матвій.— Борін ціла купа, а всі зуб'я повиривані. Каміння ними, чи що, волочили?.. Він дістане,— думав Матвій,— чолов'яга, видно, тямущий».

І вже зовсім засинаючи, Матвій згадав, що за всіма сьогоднішніми турботами він забув розпитати у Калюкіна, як і чому поїхав Сулін зовсім із села.

У хату тихенько увійшла Любка і, не засвічуючи світла, стала роздягатися.

— Ти звідки? — спитала з ліжка Калючиха.

— У клубі була. Там сьогодні кіно,— кидаючи на піч валянки і закриваючи занавіску, відповіла Любка.

— Батька бачила?

— У школі він. Лаються. Йому, мамуню, Мишко Безсонов мало не плюнув у пику.

— Так йому й треба! — з досадою сказала Калючиха.— І скажи, що за людина! У свою, не в свою

справу — всюди йому встрянути треба. Запам'ятай моє слово, колись його таки справді відлупцюють.

— Та лупцювали вже, а що з того, — вкладаючись на рипуче ліжко, відповіла Любка. І раптом огризнулася: — А за що лупцювати? За Мишка Безсонова? Цього Мишка у нас на минулих зборах і в комсомол не прийняли. Спробуй, відлупцюй. Кажете, мамуню, а що й самі не знаєте!

Ображена Калючиха полежала, помовчала, але їй не лежалося і не мовчалося. Вона засовалась, закректала і з хитрістю спитала притихлу Любку:

— А що, Любко, чи правду жінки кажуть, начебто Мишко Безсонов збирається якусь вашу комсомолку сватати?

— Спить, мамуню, — вже грізно відповіла Любка. — У вас безсонниця, а у нас завтра на скотному ветеринарний огляд буде. Інструктор, чи що, якийсь приїхав.

* * *

*

Вранці Кирилко побіг до діда Пантелея.

Після вечірньої поводи біля хатинки блищали калюжі. Проламаний тин було зім'ято й повалено. Всюди валялися тріски і оберемки ще мокрої соломи.

Пригріті ясним сонечком, метушливо бродили по грязюці клопіткі кури. Із стійла висовувало добру морду теля, і навіть злий рудий кіт, і той, ласкаво мружачись, тихо повз по даху, підкрадаючись до зграйки безтурботних галасливих горобців.

Біля ганку сива і вже не сердита баба розвішувала широкі дідові штани. А сам дід Пантелей кінчав запрягати коня.

— Прийшов, — усміхнувся дід Пантелей. — А я дивлюсь, що це нема? Чи, думаю, не прийде, та ні, мабуть, таки прийде. Година, бач, сьогодні он яка. Ясна. Ну, сідай. Як же тебе звать?.. Кирило?.. Лізь, Кириле, на віз. Рушаймо...

І як тільки виїхали в поле, повіяло таким незвичним, небаченим простором, що Кирилко зразу ж принишк.

— Чуєш? — спитав дід, показуючи корявим пальцем на небо. — Глянь он туди, під хмарку... Курли... Курли. Це дикі лебеді-кликуни полетіли.

Задерши голову, Кирилко довго дивився, як високо-

високо, під самими хмарами, витягши прямі довгі шиї, плавно й стрімливо летіла зграя великих білих птахів.

«Як же це так? — задумався Кирилко. — Був завод, школа, батько, мати, знайома вулиця, автобус № 5, трамвай № 17, — а зараз нікого поряд і нічого».

І через те, що поряд не сидів навіть Матвій, який був все ж таки свій, міський, Кирилкові раптом якось так здалося, що ось поїхав уже і він не в Чарабаївський гай за верболозом, а вирушив у якусь нову й далеку дорогу.

Тоді він примружив очі, що засльозилися від сонця, і стало йому сумно.

«Ех, татку, татку! — докірливо подумав Кирилко. — Що б же було тобі трошки, ну зовсім трошечки відступитись, а не стояти на отому самому місці?.. І тоді пролетіли б розірвані цеглини мимо або в когось іншого».

Він зітхнув. Але зразу ж згадав, що коли б батько не стояв на тому самому місці, біля парового молота, то там обов'язково стояв би коваль Матвій.

І Кирилкові стало жаль Матвія, він зараз же схотів, щоб і Матвій теж відступивсь.

Але якби не стояв Матвій, то став би туди Іван Караулов, дівчинка у якого, Катюшка, була весела, чорноволоса, і це саме їй він, Кирилко, подарував якось гарне, але тільки трошечки червиве яблуко.

Тоді йому стало жаль і батька, і Матвія, і Івана, і ще кого-небудь, хто обов'язково стояв би на цьому місці, бо це таке тверде місце, де завжди хто-небудь повинен стояти. І, звичайно, стоїть хтось уже й зараз.

«Не можна усім відступатися, — виникло неясне рішення у Кирилка. — Я б теж не відступився. Раз поставили — значить, стій!»

— Що, Кириле, задумався? — гукнув дід Пантелей. — Ось він і Чарабаївський гай. Поміщик тут колись жив, Костянтин Єрмолайович Чарабаєв. Гордий був чоловік... Сильний. Страх, скільки землі піднімав.

Це зацікавило Кирилка. Він і сам бувало в цирку бачив, як піднімають гирі, бачив, як піднімають людей. А якось бачив навіть, як один молодець брав собі на спину невисоку конячину. Але, щоб землю піднімали, цього він ще не бачив ніколи. Як її піднімеш, у мішки насипати, чи що?

— І скільки він піднімав? — обережно спитав Кирилко, недовірливо дивлячись на діда.

— А от скільки. Ген, під сонечком, мовби гору бачиш? А тепер дивись далі, за річку, туди, де наші трактори йдуть. А тепер поглянь у той бік, до самого небокраю, де ледь-ледь синіє ліс. Це все його земля була. А тепер поверни голову назад і дивись якраз від річки до того села... до Балаїхи — це і був наш сільський куток. От, голубе Кириле... як тебе по батькові величати, не знаю... ото так і жили.

Дід раптом засміявся, стьобнув коня, і віз весело в'їхав у Чарабаївський гай, крізь голі дерева якого вже видно було руїни старого панського маєтку і невисоку церкву з перекошеним хрестом, оту саму, яку помітив Кирилко ще вчора, коли заходило сонце.

* * *

Просто за здичавілими руїнами, чіпляючись один за одного, розкинулись зарослі лататтям заболочені ставки. По берегах густо розрослися верби, вільшина і верболіз.

Дід Пантелей дав і Кирилкові гострий ніж. Він показав, яка потрібна лоза і як її зрізувати, щоб не порізатися. Діло — не мудре, тож Кирилко з азартом поліз у гущавину.

За годину роботи на возі лежала велика купа гнучкого пахучого верболозу.

— Ну й годі, вистачить. Досить! — скомандував розчервонілому Кирилкові дід Пантелей. — Сідай, відпочинь. Та й я сяду, тютюнцю закурю. А то на ходу курити — трясе.

Але Кирилкові не сиділось. Поки дід порався біля воза, поки він скручував та закурював, Кирилко шмигнув на вузьку стежку й незабаром опинився перед руїнами Чарабаївського маєтку.

Самотньо й сумно стирчали потріскані стіни. Всюди валялися порослі травою цеглини. Важко бебехнувши, лежала розбита і наполовину вросла в землю кам'яна колона. Тут таки, неподалеку, височіла вціліла дзвіничка без дзвонів і невелика церква з важкими дверима, на яких замість замка був замотаний вузлом іржавий дріт.

Поряд з мурашником валялася чиясь позеленіла мармурова голова, але без вуха, з відбитим кінчиком носа.

І по цій неживій голові тихо лазили напівсонні мурахи, які щойно виповзли після зимівлі.

Так само, як мандрівник, що задумливо зупиняється перед уламками стародавніх гробниць, перед руїнами середньовічних веж, так само і Кирилко, який чув про поміщиків тільки з розповідей, з мовчазним здивованням розглядав рештки цього найзвичайнісінького панського маєтку: так ось де вони жили!

Він постукав носком об виступ слизького ганочка й провів пальцем по холодній потрісканій стіні.

Почувши шурхіт, він обернувся й недалеко від себе побачив чоловіка.

Чоловікові цьому було років під п'ятдесят. Борода-тий, сутулий, з важкою палицею, він стояв, прихилившись до стовбура трухлявої липи, і, як видно, вже давно стежив за Кирилком.

«Сторож», подумав Кирилко. Але тому, що він нікуди не заліз, нічого не вкрав, то безбоязно подивився на незнайомого чоловіка.

— Видно, нетутешній, хлопчино? — негolosно спитав чоловік і, підійшовши ближче, сів на кам'яний східець.

— Нетутешній, — potwierдив Кирилко. — Ми з дядьком Матвієм з міста приїхали.

— У Малахівку, чи що? — І, не чекаючи відповіді, чорнобородий раптом спитав: — А чи нема, хлопче, закурити в тебе?

— Так я ж іще малий! — з обуренням відповів почерво-нолій Кирилко. — Хіба ж такі курять!

— Всяке бува! Буває нині, що й такі. Хто вас знає?

— Це тільки хулігани курять, — упевнено заперечив Кирилко. — А хіба я хуліган? — Він подумав, запнувся і вже з запальністю додав: — Я піонер, а не хуліган. А, правда, дядьку, є в нашій школі один Павлик Кукушкін, став він курити, так ми його взяли та з піонерів і вигнали.

Кирилко спинився, гадаючи, що за це розумне міркування незнайомий похвалить його або принаймні усмі-неться.

Але похмурий чоловік не похвалив і не усміхнувся. Уважно подивився він на Кирилка і не сказав нічого.

Це не сподобалось Кирилкові, йому захотілося зразу ж йти назад, до діда, але все ж таки затримався і послужливо запропонував:

До стор. 246.

— А ви, дядьку, ходімте зо мною та у діда Пантелея попросіть. Він отут, поблизу, біля коня. Ми з ним лозу різати приїздили. Він саме сидить біля воза й курить.

— Це який Пантелей? Малахівський? — швидко спитав бородатий чоловік.

— Малахівський. Він живе та баба, та більше у них нікого немає. У них, дядьку, вчора хату кригою мало не знесло.

Бородатий постояв, видимо роздумуючи, іти чи не йти в той бік, звідки дід уже гукав Кирилка, потім, не сказавши ні слова, бородатий обернувся і швидко пішов через куці в протилежний бік.

«Теж курець!..», подумав ображений Кирилко і побіг вистрибом до діда Пантелея, який чекав на нього.

Повертаючись, вони зустріли цілу валку. На передній підводі сиділи Қалюкін і Сулін.

— Нарізали? — ще здалеку закричав Қалюкін, побачивши віз із купою верболозу.— Ну давай, давай, діду, плети, поспішай.

— Все буде гаразд,— не кваплячись, відповів дід і, знявши шапку, привітався з Суліним.— Чи далеко, Олександрє Мусійовичу, їдете?

— У Қаштимово, діду. В Қаштимово...— відповів Сулін і, підморгнувши Кирилкові, спитав:

— Що, брат, і ти трудовні заробляєш? Ну, працєю, працєю... Це тобі не з піонерами в сурми сурмити.

«І що тобі далися взнаки ці піонери?» зніяковівши, подумав Кирилко. Але поки він шукав, що відповісти, коні рвонули, і вся валка із стуком і гуркотом прокотилася мимо.

— Вес-селий чоловік,— задумливо пробурмотів дід Пантелей.— Вели-икий розум.

Праворуч, на затоплених луках, двоє рибалок ставили ятері. Човник у них був маленький, верткий, і Кирилкові здавалося, що ось-ось він перекинеться.

— Нічого з ними не трапиться,— пояснив дід Пантелей.— Це старий Сидір та Єрмило кульгавий. Вони зроду до води звичні. Єрмило без однієї ноги зовсім. Ногу йому на війні одірвало. А як плаває! Однією ногою по воді тирк, тирк, тирк та так затиркає, що інший і з двома за ним не уженеться.

— Дідусю,— спитав Кирилко, згадавши про вчорашнє.— А кого це на острівці водою захопило? Він бі-

жить, біжить, добіг, покрутився та як кинеться, а крига хрр... хрр... А чому він, дідусю, у той бік кинувся? Я б у цей, а він у той...

— А хто ж його знає? Очманів, мабуть, чоловік. Я й сам не збагну: мисливець — не мисливець. Рибу там у нас теж не ловлять. І оселі там ніякої нема, тільки курінь, що залишився ще з косовиці. Хто його знає? — відмовився від здогадів старий. — Хтось чужий, а не наш, сільський.

Вони під'їздили до Малахівки. З тріском і брязкотом назустріч викотив трактор. Конячка зіщулила вуха, скосила очі і, роздуваючи ніздрі, зафоркала.

— Здоров був, діду Пантелей, щасливий чоловіче! — пустотливо крикнув молодий кучерявий тракторист і крутнув рулем, даючи дорогу.

— Здоров був, Михайле Безсонов, непутяща голова! — сердито відповів старий і стьобнув коня, щоб біг швидше.

— То оце він і є Мишко Безсонов? — спитав Кирилко, згадавши вчорашню калюкінську лайку.

— Він самий, — сердито відповів дід. — Усім би гарний був. І з себе і грамотій. А от на тобі... Такий шалапут! На різдво дістав він десь, біс його знає, чернечу рясу, начепив під клобук волосся і заходить у хату. Став біля порога і славить: «Рождество твоє, Христе боже наш, возсіяй миру свет разума...» Ну, кінчив славити. Поздоровив із святом... Я, звичайно, і кажу старій: проси до столу, як ведеться, закусити, звичайно... випити. Випив він стопку, випив другу, вклонився та й пішов собі. А потім, коли моя стара дізналася, так мало з світу не зжила мене! А я ж чим винний? Ну, чернець, думаю, та й усе.

Але Кирилко, якому дуже сподобалася така забавна пригода, голосно засміявся. І раптом йому здалося, що, може, цей Мишко Безсонов не така уже й погана людина.

Усміхнувся і дід Пантелей. Він погрозив Кирилкові пужалном і, спиняючи коня, сказав:

— Ну, я тут зверну. А ти біжи. Приходь другим разом... кошики плести навчу. Та тільки дивись: у хату в шапці не заходь, а то у мене баба біда яка строга. Враз вижене.

По дорозі Кирилко заглянув на скотний двір. Там, біля злого рогатого бика, він побачив Любку. Бик крутив мордою і намагався вдарити Любку рогами, що поли-

вала його спину якоюсь зеленою рідиною і розтирала щіткою.

— А йди допомагати. Подерж відро,— запропонувала Любка і, ловко вивернувшись, вона сильно вдарила кулаком по могутній бичачій шії.

Але Кирилко таких рогатих биків не любив. Він показав Любці язик і побіг додому, бо дуже схотілося їсти.

Тільки-но звернув він за пожежний сарай, як побачив, що просто назустріч біжить Степанко — отой самий хлопець, який учора за наказом Фігурана мав його, Кирилка, бити «до самої смерті».

Помітивши Кирилка, Степанко зупинивсь. А Кирилко на всьому ходу повернув назад і, переслідуваний переможними криками Степанка, стрімголов помчав навітки.

Отямився він аж біля кузні.

У кузні, яка ще не просохла, було чадно й димно. Окрім Матвія, там працювали ще двоє.

— Чого ти? — спитав Матвій у Кирилка, який потишеньку спинився в кутку.— Іди собі, йди, тут тобі нема чого товктись.

Засапаний Кирилко стояв мовчки, і на очах у нього заблищали сльози.

— Ну, чого ти? — вже лагідніше спитав Матвій.— Тобі лікар наказував гуляти розумно, а ти... то вночі заляпаний та подряпаний приплентався, а то в чаду та диму стовбичиш... Теж, кузня!.. — з досадою додав він, втираючи рукавом замазаний лоб.— У такій кузні тільки за царя Дударя чортам вила кували.

— Хлопець там,— неголосно відповів Кирилко.— Я біжу додому, а він біжить назустріч і бити мене хоче.

— Це справа серйозна,— погодився Матвій. І, кинувши у горно залізну штабу, він підійшов до Кирилка.— Великий хлопець?

— Великий, дядьку Матвію.

— А який саме великий?

Кирилко запнувся.

— Ну, який я, такий і він.

— От що, Кириле,— сказав Матвій, проводжаючи Кирилка до дверей,— ти мені голови не мороч. Я тобі в няньки не наймався, та й ти не генеральська дитина. У мене і без тебе клопоту багато. Сам бачиш... це що?

І Матвій показав туди, де під стіною лежала ціла

купа борін з вирваними зуб'ями, розкидані плуги, диски, колісні шини і ще якісь криві, почорнілі залізяки.

— Біжи,— наказав Матвій,— та перекажи хазяйці, що обідати я тільки на вечерю прийду.

Кирилко насунув шапку й покірно побіг на гору. Біля пожежного сарая він зупинився, насторожено озиравшись навколо. Ненароком обернувся назад і побачив, що Матвій все ще стоїть на дверях димної кузні й пильно дивиться йому вслід.

Весело вигукнув тоді Кирилко і сміливо примчав додому, де добра Калючиха наклала йому повну миску смаженої картоплі й налила в чашку холодного молока.

Вдень Кирилко поспав, а надвечір, коли балакуча Калючиха пішла до сусідки, він узяв чорнило, папір і сів писати листа.

Лист вийшов безтолковий. Почав він з того, як улізли вони у поїзд. Але скоро вирішив, що це не найголовніше, і, не чекаючи відправлення поїзда, він перескочив на малахівську дорогу.

Проте дорога у Малахівку від станції була неблизька, і, ще не доїхавши і до половини, Кирилко зупинився серед самої грязюки й вирішив, що нехай далі мати сама добирається як хоче.

Потім він узявся описувати повідь. Тепер справа пішла доладно і без затримки.

Але саме в цей час в'юнке сіре кошеня, злякавшись курки, яка сердито дзьобнула його у хвіст, стрибнуло на стіл, і перекинуло чорнильницю. Чорнило залило і острови і хату діда Пантелея, а разом з ними і всю Кирилову охоту продовжувати цей невдачливий лист.

Тоді він коротенько дописав: «До побачення, любя мамо. Міцно цілую й вітаю, а незабаром напишу ще».

Потім він запечатав конверт, сунув у кишеню і поліз під стіл за клятим кошеням, щоб потикати його мордою у розлите чорнило.

З-під столу кошеня шмигнуло під лаву. З-під лави стрибнуло за піч. Із-за печі — на піч. Але однаково не врятуватися б йому від розгніваного Кирилка, коли б у хату не вбігла Любка.

Вона осадила Кирилка, зняла з себе брудний кожух, зірвала з гвіздка чисту піддъовку і, поспіхом поправляючи розпатлані коси, спитала, де мати.

— У сусідів,— відповів Кирилко і, надувшись, спи-

тав: — Ти чого штовхаєшся? Думаєш, якщо здоровенна, так і штовхатися? Я ось скажу дядькові Матвію, він тебе штовхне...

— Та провались ти з своїм дядьком Матвієм! — огризнулася Любка..

Зачерпнувши води, вона нашвидку сполоснула кров з долонь, накинула піддьовку і, грюкнувши дверима, вискочила на вулицю.

«Чого це дядько Матвій так довго не йде? — з тривогою подумав Кирилко. — І Любка наче очманіла. Чого це в неї руки в крові? Бик її вдарив рогами, чи що?»

Кирилко скоса подивився на темне вікно.

Небо заволокло хмарами. Ні вчорашніх зірок, ні золотого місяця не було.

«Не те зараз у місті,— згадав Кирилко.— Глянеш на вулицю,— ліхтарі. Трамваї — трри-триии... Автобуси — буу... уу... А тут темно, тихо... хоч би Калючиха швидше прийшла».

Хитро мружачись, з печі дивилося зеленооке кошеня.

— Кицюню, кицюню,— жалісно поманив Кирилко, якому дуже хотілося, щоб хоч кошеня посиділо з ним рядом.

Але кошеня не йшло. Мабуть, боялося, щоб не потикали.

Тоді Кирилко шпурнув на кошеня валянок і миттю кинувся витирати зі столу чорнило, бо почув голоси, що наближались.

Увійшли Калючиха, Любка і за ними Матвій.

Поки Матвій умивався, Любка розповідала, і Кирилко так її зрозумів:

Вийшла Любка на околицю, раптом чує, хтось іде і охкає. Підняла Любка кийок і гукнула, хто такий охкає. Дивиться, а це тракторист Мишко Безсонов. І голова у нього вся в крові. Затремтіла тоді Любка та й питає: «Що з тобою, Мишку? Чи, може, сп'яну?» — «Ні,— каже Мишко,— не сп'яну, біжи, Любко, кликни народ. Біля комори замок збито. Два лантухи зерна у грязюці лежать. Та якийсь гаспид мене ззаду каменюкою по голові садонув».

І зірвала тоді Любка хустку, зав'язала Мишкову голову, а сама мерщій побігла скликати народ.

— А Мишко вночі біля комори чого опинився? — не-

довірливо спитала Калючиха, кидаючи на стіл півбуханки хліба і ставлячи з серцем миску пересохлої картоплі.

— А він, мамуню, з батьком учора полаявся. А сьогодні ото, коли скінчив норму, поїхав на вчорашню ділянку: «Дай, думає, і справді подивлюсь, невже правда, що шість огріхів?» І раптом у нього з трактором щось сталося. Поки проморочився, вже темно, а трактор ні тпру, ні ну! Пішов Мишко пішки якийсь інструмент діставати. Проходить повз комору, а там он воно що.

— Ні тпру, ні ну! — передражнила Калючиха.— Так воно і все у вас — ні тпру, ні ну! А я ось думаю, як би тепер батькові не довелось відповідати за це. Скажуть те та се... і замкнув погано, і замок несправний...

Калючиха помовчала, кинула на стіл дерев'яні ложки і подивилася скося на Любку.

— А ти, дурко, чого на околицю потаскалася? Чи звідти до дому ближче?

Але Любці не сподобалося таке запитання.

Любка сердито поглянула на матір і, сідаючи до столу, коротко відрубала:

— На болото ходила — жаб слухати. До солов'їв же, мамуню, ще далеко.

* * *

Матвій мовчав. Він нехотя їв картоплю, і Кирилкові здалося, що він думав про щось своє.

Так насправді й було. Коли Любка зникла, а Калючиха засвітила ліхтар і пішла напувати худобу, Матвій закурив і сів на краєчок Кирилкової постелі.

— Люди! — пробурмотів він і смачно плюнув у куточок. Він обернувся до Кирилка і спитав:— Це не ти часом, Кириле, два лантухи з зерном із комори виволік?

— Ні, дядьку Матвію!—злякано відказав Кирилко.— Я весь час дома, я матері листа... я навіть і не знаю, де комора.

— Я й сам думаю, що не ти,— заспокоїв Матвій.— Ось ухналі теж... Як ото від води рятуючись, переносились, був мішечок, так собі кілограмів з п'ять. Шукав, шукав сьогодні — нема мішечка. От, брат Кириле! Лікар сказав, щоб у поле... де спокій. А здається мені, що не

туди ми з тобою заїхали. Поле, правда, є. А щодо спокою — щось я його не бачу.

Матвій замовк. Кирилко мовчав теж. І раптом здалося Кирилкові, що від Матвія трохи тхне чи то пивом, чи то вином.

— А сьогодні зайшов я на базу,— вів далі Матвій.— Народ товчеться, кому треба, кому й не треба. Бачу — умивальник. Зняв я піджак і умився. Аж тут кличе мене Федір. Підійшов я до нього, поговорили, повернувся, одягнув піджак. Що за чортівня, чого це кишенья легка? Мацнув рукою, а бумажника немає. А в бумажнику квиток профспілковий та двадцять п'ять карбованців грошей. От тобі й широке поле!

— Злодії завелись,— співчутливо підтримав Кирилко.— А ти б дядку Матвію, в міліцію...

— Що міліція,— пробурмотів Матвій.— Тут не в самій міліції справа.

Він кинув недокурок у помийницю і поплескав Кирилка по плечу.

Це Кирилка обрадувало. І йому теж схотілося зробити Матвієві щось приємне.

— Дядку Матвію,— запропонував він,— мені мати на дорогу п'ять карбованців дала, та своїх у мене один карбованець двадцять копійок було. Ти візьми. Нащо вони мені? А як у місто повернемось, тоді, може, віддаси.

Матвій підвівся і раптом засміявся.

— Спи, Кирилку, спасибі,— він знову усміхнувся й порадив: — А хлопців ти не бійся і не ховайся. Хто ховається, тих завжди б'ють. А ти сам натискай на них дужче. Все одно, мовляв, ми переможемо!

* * *

*

— Все одно ми переможемо! — на бігу розмахуючи палицею, гордо вигукував Кирилко.— Врангеля розбили, Денкіна розбили, Магнітобуд побудували, і ще когось розбили, і ще щось побудували. Так невже ж тепер боятися якогось нещасного, вухатого Степанка!

Кирилко швидко звернув до поштової скриньки і раптом побачив Фігурана, який послиненим пальцем заклеював конверт.

Фігуран квапливо сунув листа в щілину і мовчки вступився очима в Кирилка.

Це збентежило Кирилка. Він незграбно запхнув листа у щілину і теж зупинився, не знаючи, з чого тепер почати розмову.

— Що ти за людина? — зовсім не звертаючи уваги на Кирилкову палицю, байдуже спитав Фігуран.— Злодій ти чи чесна людина? В справі приїхав чи без справи? Розумний ти чи дурень? Кажі сміливо і не бійся.

Кирилко образився:

— Хіба дурні такі бувають? Це ти сам уночі, мов божевільний цап, стрибаєш та горлаєш. От вони які бувають. А Степанку твоєму дядько Матвій вуха намне. Він коваль. Він як торохне молотом по ковадлі, тільки вогонь блискає, у мене батько теж ковалем був і мати — ударниця. А в тебе батько хто? П'яниця! Сам я бачив, як він п'яний лежав. Я до тебе не чіпляюсь, і ти до мене не чіпляйся.

Фігуран пересмикнув плечима, скривився і глузуючи спитав:

— Який там батько? Коли ти його бачив? Та в мене батька і не було ніколи.

— Так не буває,— твердо заперечив Кирилко.— Трапляється, що якихось дядьків чи тіток не буває. А батько й мати у кожної людини обов'язково бувають.

— Нема в мене батька,— уперто повторив Фігуран і, плюнувши на носок свого поруділого черевики, злорадно додав: — І батька немає і матері немає. А є у мене тільки дід, та й той куркуль.

— Виходить, і сам ти куркуль! — злісно відрубав Кирилко.

— Виходить, і сам я куркуль! — голосно повторив Фігуран і, насвистуючи якийсь безглуздий, пустотливий мотив, пішов геть.

* * *

Проте, коли під час обіду Кирилко розповів про свою зустріч. Калючиха несподівано заступилася за Фігурана:

— Бреше він, який там куркуль! Хлопцеві дванадцятий рік, батько його пастухом був. Батька немає, мати у лікарні лежить. Ну от і закрутився. Дід оцей, правда, раніше куркулем був, а хлопець горбатий, слабосильний,

їсти треба. От він біля діда і влаштувався ніби робітником, копили йому струже, дратву суче. Тільки дід цей йому не рідний.

— Він мене вбити хоче,— поскаржився Кирилко.— «Бийте його,— каже,— до самої смерті».

— Що-бо ти! — ахнула Калючиха.— Ну й зайдиголова. Та ти йому не вір, хлопче. Він такий вигадник... Він дорослих чоловіків іноді так на сміх візьме, що й нікуди. Всюди крутиться, вештається. Тільки-но помітить щось, раз-два — складе пісню. А її дівтора підхопить... Дивись, і немає людині проходу. Ах ти, негіднику,— продовжувала хвилюватися Калючиха.— Ні, обов'язково треба дідові сказати. Нехай відлупцює добре. Вбити... Хіба ж отакими словами жартують?

Спочатку Кирилко зрадів. Але раптом він засовався, поперхнувся кашею і, затинаючись, відмовився їсти.

— Не треба дідові... От іще! — Він почервонів ще більше, закрутив головою і, одвернувшись обличчям до вікна, сердито додав:— Не треба дідові... От іще!.. Цього ще неvistачало, щоб за нас куркулі заступатися стали.— Він утер рукавом сльози, що виступили від кашлю, і винувато пояснив:— Що мені дід? Я й сам піонер. Он, Фігуран, горбатий, а у мене мускули... ось!..

В цей час до воріт підїхала підвода, і зраділа Калючиха кинулася до печі, бо у двір увійшов Калюкін, який щойно повернувся з Каштимова.

Він був стурбований і небалакучий.

Нашвидку посьорбавши гарячого, він відмовився від гречаної каші і зразу ж побіг розшукувати Мишка Безсонова.

Кирилко був майстер. Він вийняв стамеску, ніжик і почав вистругувати водяний млинок-вертушку. Млин вийшов на славу.

Він позамітав віником тріски, стружки, і через дверцята корівника, через вишневий садок, повз стару баню, крізь дірку в паркані вибрався до ярка, де протікав уже знайомий йому струмок.

Весело закрутився й загув Кирилків млинок. А Кирилко-мірошник притяг дошку і почав будувати греблю.

Та скоро у нього померзли руки. Він натягав сухих трісочок, трохи соломи, озирнувся, вийняв сірники і запалив вогнище.

Ніколи досі в місті не доводилося йому розпалювати вогнище, і тепер Кирилко несказанно радий.

Він то грів руки, то лагодив млинок, то укріплював греблю, то бігав, збираючи топливо.

Але ось вогнище почало чадити, пригасати й згасло. Ставши на коліна, Кирилко щосили почав роздмухувати жарини, що лишилися. Обличчя у нього розчервонілося, в роті було повно диму, коли вогнище затріскотіло і полум'я спалахнуло знову, Кирилко підвівся, протираючи мокрі очі, в які зайшов дим. Тер він довго і, коли, нарешті, очі розплющились, він побачив, що вгорі, над ярком, поряд з діркою у паркані садка, стоїть той-таки Фігуран і дивиться вниз на Кирилкову роботу.

Фігуран постояв, нічого не сказав і шмигнув у дірку Калюкінського садка.

— Чорти його туди понесли! — лайнувся переляканий Кирилко. — Це вже певно ябедничати за вогнище побіг. От лятиметься тепер Калючиха. Та й Матвій знову розсердиться.

Він затопкав вогнище, турнув ногою греблю так, що вода, рвонувшись з шумом, повалила млинок, і бурхливий струмок, погойдуючи млинок на хвильках, поніс його навіки від засмученого Кирилка у невідомі річки й моря.

Вернувся додому Кирилко не скоро — все боявся, що лятимуть. Увійшов він до кімнати нишком і дуже зрадив, що ні самого Калюкіна, ні Матвія не було вдома.

Але Калючиха спитала його, чи не промочив він ноги і чи не хоче молока з хлібом. І це здалося Кирилкові дивним, бо ніколи не буває так, щоб спершу давали поїсти, а ляяти починали потім, а завжди спочатку вилають, а потім уже дають їсти.

«Отже, Фігуран не поскаржився. Молодець Фігуран!» похвалив Кирилко, забувши про те, що тільки недавно він і сам наябедничав на Фігурана Калючисі.

Було вже зовсім поночі. Ні Калюкін, ні Матвій ще не приходили.

Раптом чорний собака у дворі загарчав і забрязкотів ланцюгом.

— Кого там іще несе? — невдоволено спитала Калючиха, що прилягла відпочити.

Собака загавкав ще голосніше, але з вулиці в шибку ніхто не стукав і хазяїв не викликав.

— Кого ще принесло? — уже з тривогою промурмо-

тіла Калючиха, зіскочивши з постелі і поспіхом відчиняючи навстіж вікно у двір.

У дворі, захлинаючись лютим гавкотом, чорний собака шалено рвався з ланцюга, але не до вулиці, не до хвіртки, а в бік темного саду.

Калючиха гримнула на собаку і зачинила вікно.

— Даремно гавкає, мабуть, чужий пес у сад забіг. Улітку хлопчак по вишні лазять. А зараз кому там треба?

Собака перестав гавкати. Калючиха лягла. Кирилко сховався на своє місце, за грубу.

Незабаром прийшли Матвій і Калюкін.

Калюкін був веселіший, аніж за обідом.

— Все ціле,— розповідав він,— навіть два порожніх мішки прибутку. Я ці мішки виправ і висушив. Мішки міцні, нові. Не інакше, теж десь украдені.

— А хто — не догадуєшся? — спитав Матвій.— У мене на заводі недокурки не пропадал. А тут... На тобі, бумажник поцупили!

— От народ! От люди! — розсердився Калюкін.— У своїх цуплять, у чужих цуплять. А не думаю я на наших... Обов'язково це хтось із міських.

— Із яких міських? — не зрозумів Матвій.— Міських у вас на селі, крім нас, чи ж багато?

— Що-бо ти... Що ви! — зніяковів і образився Калюкін.— Хіба я про таких? Я про тих, що коли стали у нас з трудоднями притискати: хто, мовляв, не працює, тому й нема нічого,— то мало, думаєш, ледарів у місто втекло. А в місті — сам знаєш... Туди поткнеться, сюди. Там пайок урве, там спецівку, тут завдаток. А тепер, коли стали заводити паспорти, то й питають: «Де працюєш? Скільки працюєш? Ага, і там, і тут без року тиждень». Та як турнуть усіх їх назад, по домівках. Москва, кажуть, хоч місто і багате, а дармоїдів страшенно не любить... Розбуди-но ти мене, Машо, раненько,— попросив він Калючиху.— Мені завтра знову в Каштимова. Там клопоту, мабуть, на цілий тиждень. А дорога погана. Сьогодні біля Куракінського гайка два ямщики мало в ручай не попадали.

— Сулін коли повернеться? — спитав Матвій.— Мені без нього труднуват. Ви б його якомога скоріше звідти.

— Не можна скоріше. Він людина хитра, напориста,— швиденько роздягшись і шмигнувши під ковдру, відповів Калюкін.— Днів через три, я гадаю, повернеться.

І Калюкін зразу ж одвернувся до стіни, укритися з головою і майже в ту ж хвилину захропів.

У кімнату з корзиною увійшов дід Пантелей.

— Спить, чи що? — спитав він, киваючи бородою на Калюкіна.— Ну, нехай спить. Корзину я залишу. Коли встане, нехай подивиться, чи така. А то наплетеш, а воно й даремно.

— Спочинь,— запропонував Матвій,— сідай, старий. Куди поспішаєш?

— Ніколи мені,— сідаючи на лаву, відповів дід Пантелей.— Мені вартувати йти. Вночі я гас стережу. Пайок мені за це, тридцять п'ять карбованців, та взимку кожух і валянки. Посидиш у хаті, вийдеш — хороше, тихо. Обійшов — знову в хату. Гас — не хліб: тут злодіїв бояться нічого. Як заторохтять колеса, вийдеш до підвідчиків: «Ей, хлопці!.. Глядіть мені — з куривом обережніше!» Ті, звичайно, цигарки в рукав, батогом по конях. А там у полі кури, скільки душа бажає. Я і сам колись нишком цим ділом балувався. Та якось стара тютюн знайшла, мало з хати не вигнала. Страшенно сердита вона того року була.

Дід Пантелей тихо засміявся і підвівся з лави.

— А цього року подобрішала вона, чи що? — спитав, усміхнувшись, Матвій.

— Як не подобрішати? І тепер рік, та не той! За хорошого життя всяк подобрішає. Хліба заробили — свиню завели, козу. Стара, а вісімнадцять трудоднів заробила. Життя тепер у нас тихе, мирне.

— А замок біля комори відбили! Це що ж, мирне?

— Що замок,— не задумуючись, відповів дід Пантелей,— це так, пустощі. Мабуть, парубки сп'яну побешкетували. Коли б це голод! А то давай, працєю — пуза не наростиш, а ситий, одягнутий будеш. Так ти ж спитай, чоловіче добрий, про корзини. Я тоді швиденько наплету. Гривень, думаю, по сім заплатить. Сім на 20 — це 14... Та козу продам, та ще як-небудь, от тобі й телиця. Коза, скільки її не годуй, так козою й буде. А з телиці, дивись, і корова.

— Душевний старик,— сказала Калючиха, коли дід Пантелей пішов.— Все йому хороше, з усього радіє. Та й те сказати,— вкладаючись в постіль, додала вона: — Робити в них нікому: він та стара. Ми то ще, може, як-небудь, а йому коли б так, як колись, то одна дорога: ви-

рубав два костури, пошив дві торби та й пішов із старою в жєбри... От бісова дівка Любка! — несподівано розсердилась Калючиха. — І де її щовечора носить?

— Діло молоде, хай гуляє, — роззуваючись, зауважив Матвій.

— Боюсь, як би заміж не вискочила, — помовчавши трохи, відповіла Калючиха.

— Ну і нехай виходить. Тобі що?

— Жаль, — призналась Калючиха. — Коли б за хорошого чоловіка, це ще так-сяк. А то ж сама отаманка та приведе ще, як то кажуть, з чорного крильця веселого молодця. Куди я тоді з ними, з отакими, подінусь?

— Вона дівчина тямуща, — заспокоїв Матвій. — І, передумавши лягати, він знов узувся.

— Та що й казати, — погодилась задоволена Калючиха. — Дівка — вогонь... Розумниця. На скотному дворі у нас — перша ударниця.

Спати Матвієві не хотілось ніяк. Він вийшов на вулицю і пішов навмання.

По хатах де-не-де іще світилось. Десь дуже далеко грала гармошка. Гавкали собаки. А в чорному небі мерехтіли безліч на диво яскравих зірок.

Поступово незрозуміле й тривожне почуття глибше і дужче проймало Матвія. Він розгублено висякався, але це не допомогло. Тоді він закурив, відкашлявся, сплюнув, але й це не допомогло теж.

«І чого це воно?» здивувався Матвій і, уважно оглядаючись на всі боки, пішов далі.

Біля пагорка, де чорніли дві коряві берези, він зупинився. Гармошка грала тихше, не так чутно було гавкіт собак. І тільки небо, як і раніш, яскраво сяяло зірками.

І раптом Матвій згадав, що багато років тому отак саме, під зорями, але з гвинтівкою, насторожено приглядаючись, ішов він у розвідку по чужому, незнайомому селу.

«Казна-що! А таки довго просидів я у місті, — збачнув Матвій. — А в місті через ліхтарі зорі погано видно».

Він пішов далі. Неспокій розвіявся, але щось лишилося.

І через хвилину Матвій уже думав про те, що завт-

ра ж треба поговорити з головою колгоспу, який відтоді, як здохла у нього корова, чи то осліп, чи то здурів, а тільки щось погано став він бачити навколо.

Коли Кирилко прокинувся, то побачив, що на столі лежить картопляник, коров'ячий холодець і печена ріпа. Все це дуже сподобалося Кирилкові.

Тим-то він швиденько одягнувся, умився і сів на лаві. Саме в цей час у віконце постукала якась жінка. Калючиха відчинила квартиру. Там щось їй сказали, і Калючиха, накинувши хустку, наказала Кирилкові, щоб він почекав Любку, а сама пішла до сусідки.

І це Кирилкові сподобалось іще більше.

Для початку він вирішив з'їсти картопляник, потім ріпу, а найсмачніше — холодець — залишив наслідок.

Він сидів за столом, спиною до дверей, і вже доїдав картопляник, коли в снігах почулися кроки.

«Любка йде», подумав Кирилко.

Він похапцем проковтнув останній шматок і надумав, поминувши ріпу, взятися зразу ж за холодець, бо знав, що Любка і сама любить поїсти.

Хлопець підсунув до себе миску, вибираючи кращий шматок. Вибрав, квапливо підчепив ножем і витяг. Але шматок, як навмисне, хлюпко упав на середину стола. Кирилко винувато посміхнувся і побачив, що ніякої Любки нема, а біля порога стоїть і дивиться на нього Фігуран.

І це вже зовсім не сподобалося Кирилкові.

— Ти чого? — грізно крикнув зляканий Кирилко, гадаючи, що Фігуран навмисне ховався цілу ніч в саду, вичікуючи, поки він, Кирилко, залишиться сам один.

— Гроші давай, — спокійно відповів Фігуран.

— Які гроші? — здригнувшись, спитав Кирилко, подумавши, що цей клятий Фігуран уже якось встиг довідатися про ті самі п'ять карбованців, які подарувала Кирилкові на дорогу мати.

— Чотири з половиною за чоботи, он які, — спокійнісінько продовжував Фігуран. — А то дід п'яний лежить, скажи, говорить, коли тобі не віддадуть, то сам прийду.

— Нема хазяїв, — поважно відповів заспокоєний Кирилко і простяг руку до шматка холодцю, що впав на стіл.

— А якщо не ти хазяїн, так чого ж горлаєш? «Чого

тобі та чого?» Гарзд, я почекаю,— додав Фігуран і сів за стіл навпроти Кирилка.

Кирилко відклав холодець і мовчки взявся за ріпу. Фігуран теж замовк, і Кирилко, зайнятий їдою, не помічав, з яким апетитом поглядав Фігуран на багатий Кирилків сніданок.

Раптом Фігуран сперся ліктями на стіл і, дивлячись кудись навскіс на вішалку, чи що, байдуже сказав:

— А здорово ти тоді палюгою Степанка луснув. Що вже ревів! Та ще батько йому прочухана дав. Ви, каже, шибайголови, всі вікна мені камінням повибиваєте.

Шматок холодцю так і затремтів у Кирилковій руці. Недовірливо, але радісно глянув він на Фігурана. Чи не бреше? Але, як видно, Фігуран не брехав.

— Так це... хіба це був Степанко? — схвильовано і майже запобігливо спитав Кирилко у Фігурана, який раптом здався йому дуже хорошою людиною на цьому світі.

— А то ж хто? — так само байдуже продовжував Фігуран, ліниво беручи із столу шматочок холодцю і не уважно запихаючи його в рот.— Якраз він і був. Він на тебе глиною — раз, раз... а ти як луснув палицею, просто його по потилиці. Сам приходив, жалівся: «Ох,— каже,— і здорово!..» Фігуран усміхнувся, взяв іще крихту і насмішкувато порадив: — А ти його не бійсь. Він і сам тебе боїться.

— Я й не боюсь,— твердо відповів Кирилко. І, затнувшись, він сказав: — Коли хочеш, ти теж їж холодець. Ми трошки самі поїмо, трошки і Любці лишимо.

— А й правда,— згодився Фігуран і жадібно хапнув жирний чималий шматок.

Але Кирилкові тепер було однаково. Гордий своєю несподіваною перемогою над Степанком, він подобришав, заусміхався і охоче розповів Фігурану майже все своє життя.

Розповідав він з запалом, але безтолково. То про батька, то про собаку Жарку, то про свій величезний завод, то про таємничий темний планетарій, де слухняно рухаються місяць, сонце, комети й зорі. Потім навчив Фігурана, як можна пробратися без квитка в кіно. Потім розповів про грізний Жовтневий парад, де скакала на конях, гуділа на аеропланах і гриміла танками могутня Червона Армія. А за одним заходом похвалився і тим, що бачив одного разу справжнього, живого Ворошилова. І хоч

тут Кирилко прибрехав трохи, бо бачив він Будьонного, але це не так уже важливо, бо хоч Будьонний не Ворошилов, але все одно... Нехай тільки спробують нас зайняти! Він тоді — і Будьонний їм теж... Ого-го!

— А холодець ми увесь пожерли,— несподівано перепинив Фігуран Кирилка.— Ось прийде Калючиха, вона тепер дасть.

Розчервонілий Кирилко замовк. Справді, ні картопляника, ні ріпи, ні холодцю на столі не було.

Він зніяковів, відчув, що ненароком сталось воно якось не так. Але горювати було вже пізно. Він насупив брови, подумав і півголосом запропонував:

— А ти йди поки, Фігуране, так, наче ти ще не приходиш. А я крихот на підлогу накидаю і сам піду в двір гратись. Вона прийде, а я скажу: «Не знаю... Мабуть, це ваша кішка з'їла».

— Кішка такого холодцю не їдять. Собака, той іще з'їсть, а кішкам він ні до чого.

— Та смачний же, — недовірливо заперечив Кирилко.— Там і шкіра, і м'ясо.

— Там перцю напхано, часнику та цибулі. Хіба ж це котяче? Ти вже краще сиди й мовчи, а ось і Калючиха йде.

Але, на щастя, Калючиха була чимсь заклопотана. Вона сердито ткнула Фігуранові чотири з половиною, схопила відро і вийшла у двір.

Скориставшись з цього, Кирилко абияк накинув пальтечко і вслід за Фігураном вибіг на вулицю. Тут вони обидва зупинилися.

Тепер лишалося або йти разом, або розійтись. Кирилкові хотілося разом. Фігуран мовчав.

Кирилко засунув руку в кишеню і намацав там дві грудочки цукру. Він поклав цукор на долоню і підніс Фігуранові, щоб той вибрав сам.

Не довго думавши, Фігуран схопив більшу грудочку, сунув за щоку і нахмурився.

— Ти добрий, тільки ти дурень! — сердито промурмотів він. І не встиг іще Кирилко образитись, як Фігуран рішуче смикнув його за рукав: — Ходімо. Я тільки забіжу, віддам дідові гроші. А там кликнемо ще кого-небудь і гайда в Чарабаївський гай — на крижинах кататися.

Кривими вуличками, через чужі двори, через розго-

роджені садки вони швидко добігли саме до того будиночка, біля якого опинився Кирилко після нічного бою.

— Почекай,— наказав Фігуран.— Я швиденько.

Кирилко зупинився. Тепер він побачив, що будинок цей зовсім не такий маленький, яким здався йому вночі. Будинок був вузький, але довгий, перегороджений на дві половини. Вікна другої половини були наглухо зачинені, а двері, що виходили в сад, навхрест позабивані трухлявими дошками.

Кирилко постояв, подивився на голубів, що метушливо вуркотіли на краї проламаного даху. Спіймав чорну муху, яка вилізла погрітися на сонці. Подражнив прутиком гладкого гусака, що поважно ішов перевальцем, як той генерал чи цар, а Фігурана все не було.

«І чого баряться?» нетерпляче подумав Кирилко.

Він зайшов у двір і заглянув у вікно. І побачив він ось що: знову, як і минулого разу, лежав у ліжку могутній п'яний дід. У головах стояла табуретка. На табуретці — стопка, порожня пляшка і недогризок огірка.

Раптом двері з сіней відчинились, і дуже обережно увійшов Фігуран. Він ніс цілий огірок і дві пляшки: порожню і майже повну. Тихенько поставив Фігуран на табуретку порожню пляшку, поклав поряд огірок, потім одлив трошки горілки з повної пляшки в порожню, відкусив огірка і, заткнувши корком решту горілки, поніс її назад.

Нічого не зрозумів із усього цього Кирилко, але йому здалося, що найкраще буде забратися від вікна якнайдалі.

Незабаром вискочив і Фігуран. Мовчки, але весело махнув він Кирилкові. Знову через місточки, ярки, сади— і хлопці спинились перед ворітьми, за якими чути було якесь ляскання.

— Стривай! — сказав Фігуран і припав оком до щілинки.— Ага! Тут він. Ну, гаразд!..

Обличчя Фігурана зразу стало серйозним, ба, навіть урочистим. Він виставив ногу вперед, підвів голову і голосно заспівав:

Степанко, Степанко,
клята людина!..
Степанко, Степанко,
клята людина!

Ляскати у дворі одразу ж перестали. Фігуран замовк теж. Кирилко рушив був, щоб заглянути в щілинку, але Фігуран тихенько відіпхнув його за уступ.

У дворі знову заляскали.

— Степанко, Степанко, клята людина! — знову голосно й урочисто заспівав Фігуран.

— Ну, чого ти? — почувся із-за воріт жалібний і обурений голос.

Фігуран мовчав.

— Ну, чого ти? — заволав із-за воріт той самий голос. І хтось швидко побіг до хвіртки.

— Чого дома сидиш? Вийди на хвилинку, — покликав Фігуран.

За ворітьми помовчали.

— Вийди, кажу, на хвилинку. Діло є.

— Еге ж!.. А ти знову щось...

— Що знову? Чого, чого?.. «Щось!» — передражнив Фігуран. — Вийди, кажу. На пагорбі хлопці чекають. Гайда в Чарабаївський гай — на крижинах кататися.

— Я б пішов, — витикаючись із хвіртки, занув Степанко, — та мене мати перини вибивати примусила.

— А ти вбіжи в хату та й закричи: «Мамо, мамо, я вже все вибив, більше не вибивається». Та що з тобою балакати? Не хочеш, і без тебе підемо.

Але Степанко в хату не побіг. Він кинувся у двір, схопив пальтечко, що висіло на ганку, прошмигнув під вікном, вискочив на вулицю і прямо стикнувся з Кирилком.

— Стривайте! — грізно наказав Фігуран. — Сьогодні бійки не буде. Сьогодні буде гра.

Кирилко подививсь на Степанка, Степанко на Кирилка, і обидва насупились.

Але Фігуран уже рушив, отож, розмірковувати було ніколи. І обидва вони, суворі, невблаганні, гордо помчали рясом на гору.

По дорозі зустріли якогось довгоногого Саньку, потім товстого Павлика, потім іще одразу трьох, потім іще одразу чотирьох. І цілою ватагою подались у поле.

Дуже дзвінко тріпотіли в небі перші жайворонки.

Дуже яскраво сяяло весняне сонце.

І дуже сміливо кинувся загін хлоп'ят туди, де синів Чарабаївський гай, на тінистих ставках якого тихо плавали ще не розтоплені сонцем важкі голубі крижини.

Добравшись до берега, розділились на чотири флотські екіпажі.

— Командувати буду я,— попередив довгоносий Санька, підтягуючи жердиною громіздку й незграбну крижину.— У вас, як собі знаєте, а в мене — криголам «Красин». Ану, матроси, стрибай на криголам!

Матроси стрибнули, але Фігуран образився:

— Чому ти? Хіба ти видумав? Плювати мені на твою команду!

— Я буду командувати,— суворо повторив здоровенний Санька.— Чи не ти часом? Подумаєш, який командир об'явився.

Санька зігнувся і, закинувши голову, опустив руки, перекривляючи горбатого Фігурана. Хлопці засміялись.

— Гарзд, командує,— промурмотів Фігуран і, гукнувши Кирилка та Степанка, повів їх вздовж берега.

Услід за першою відчалила друга крижина, потім третя, що прихопила з собою коротку колоду замість міни. І давно вже вся ескадра вийшла на середину ставу, а Фігуран із своїм екіпажем все ще порпалися на березі. Вони вибрали зовсім невелику крижину з високим гострим носом і дістали порваний рогожний парус.

— Мала дуже,— забідкався був обережний Степанко.— У них он які махини... а в нас що?

— Стій та мовчи,— огризнувся Фігуран.— У них колони, а в нас крейсер.

— Стій та мовчи,— підтакнув догадливий Кирилко і кинувся за Фігураном збирати грудки, цурки та паліччя.— Громити будемо? — тихо спитав Кирилко.— Так їм і треба. Не вони придумали.

Бистро й дружелюбно глянув Фігуран на схвильованого Кирилка і мовчки хитнув головою.

Приволокли на берег цілу купу всякої всячини. Відштовхнулись від берега, розіп'яли на вітрі рогожний парус, і легкий голубий крейсер швидко помчав доганяти ескадру, що навіть не підозрювала зради.

— Чого так довго? — владно гукнув Санька. — Не лізьте вперед, ідіть у хвості, останніми.

Фігуран мовчки випростався, спритно кинув цурку і попав Саньці просто у живіт. Санька скрикнув, заметушившись, але снарядів ні в нього, ні в інших кораблів не було.

Двічі з трьох сторін оточувала ескадра повсталий крейсер. Але, гнаний вітром, легкий, виверткий, він проривався крізь кільце, не перестаючи безпощадно громити ворога.

За третім разом крейсер мало не загинув. Тільки що блідий, задиханий артилерист Кирилко влучно бабахнув по капітанському містку, як раптом жердина з рук у Степанка вислизнула. І крейсер, закружлявши, застопорив на місці.

— Міна! — у відчаї загорлав Кирилко. — Стережись, міна!

Але було вже пізно. Поки Степанко перехоплював жердину, поки відштовхувавсь, важка, ледь-ледь видна над водою колода ударила в лівий борт. Крейсер накренився, і вся команда полетіла на палубу.

— Стріляй з усіх батарей! — закричав Фігуран і, схопивши важку палицю, гепнув по небезпечному міноноцю.

Але це вже виходила не гра. Палиця луснула Павлика по потилиці і збила його кашкет у воду. На відповідь із міноносця метнулась важка жердина і мало не збила Кирилка за борт.

— Упадемо! — запхикав Степанко. — Тепер спіймають, дуже битимуть.

— Нехай спершу спіймають, — буркнув Фігуран. — Натягай парус! Стій, Кирилко, і тільки що — бий грудками, до останньої.

Крейсер здригнувся і під розлючені вигуки переслідувачів швидко помчав у той бік, де видно було гирло неширокого каналу.

— Втечемо, — підбадьорював Фігуран. — Попливемо по каналу, завернемо на круглий став, а звідти — до містка. Коли-то вони туди доплентаються!

І, щоб показати, що він анітрохи не боїться, Фігуран підняв кашкет на жердину і, кривляючись, підстрибуючи, загорлав оце щойно складену пісню:

Шахраєм наш Санька став,
Санька — злодій, курку вкрав.
А було це при народі
На колгоспному городі!..

— Влучно я його? Бач, як лається. Так тобі й треба, курячий ненажеро! — загорлав Фігуран. — Я ще не про такі твої діла заспіваю.

Проте становище крейсера виявилось зовсім неважним. Тільки-но увійшли в канал, як на дорозі з'явилась плавуча крига. Поки крига попадалась зрідка, сяк-так іще маневрували. Але коли звернули праворуч, то зразу опинилися посеред густого крижаного поля. А тут іще крейсер, уже пошкоджений ударом міні, за першим же поштовхом здригнувся, і впоперек палуби простяглась загрозлива тріщина.

— Пробиваймося до берега! — скомандував Фігуран. — Ану, натискай, Степанку!

— Битимуть, — запихкав почервонілий від натуги Степанко. — Казав — гра, а сам — по голові палицею.

Кирилко мовчав. Він іще й досі не опам'ятався від бойової гарячки, і досі ще булькала перед ним вода, лопотів рогожний парус, і обпалювали лице бризки холодної блискаючої води.

Уже біля самого берега крижина тріснула пополам, і Степанко, незграбно посковзнувшись, провалився по пояс у воду. Сяк-так витягли його на берег.

І якраз вчасно. З шумом та гуркотом показалися з-за повороту переслідувачі: вони вже догадались, що крейсер потрапив у біду.

Зліва — вода, справа — чагарник і залиті водою ями: вислизнути було нікуди. Змерзлий, мокрий Степанко у важких, розбухлих чоботях біг повільно і жалісно скиглив, щоб його не кидали.

— Не скигли, дурню! Не покинемо! — зашипів Фігуран і, обернувшись, побачив, що довгов'язий Санька уже мчить берегом попереду своєї розлюченої команди.

— Сюди! — напружуючи останні сили, крикнув Фігуран і поліз напролом через ями, через уламки й купи сміття туди, де стояла посеред руїн із забитими дверима та вікнами церква Чарабаївського маєтку.

— Сюди! — продираючись сухим чагарником, гукнув Фігуран.

Вони спинилися перед вузьким гратчастим віконцем

майже над самою землею. Фігуран розчинив іржаві ґрати і сплигнув. Услід за ним — Кирилко й Степанко. Засунули зсередини засув і по маленькій драбинці пробралися всередину холодної, напівтемної церкви.

— Нехай пошукають, — сказав змучений Фігуран. — Не пхикай, Степанку, скинь чоботи, вилий з них воду.

Кирилко сів на перекинутий ящик. Високо, під куполом, пробиваючись крізь розбите вікно, блищали гострі, яскраві промені і освітлювали пишну бороду сивою й грізного старика. Поряд нього були намальовані маленькі люди без ніг і без живота, а тільки з головами та з крильми. І Кирилко зразу ж догадався, що старик — це і є найголовніший попівський бог, а крилаті голови — це його ангели.

З цікавістю розглядав Кирилко яскраві облуплені стіни, позолочені дерев'яні ворота і силу-силенну всяких ікон та картин.

На одній картині був зображений закутаний у простирadlo худий чорноволосий дядько, що по довгій, як пожежна, драбині спритно ліз на саме небо. На другій — якийсь генерал, а може й цар, стояв перед святою дівою. І, мабуть, ця діва дуже лаяла і царя і його гостей, бо один гість ставав уже навколішки, а другий так і сторопів, роззявивши рот і стискаючи в руці смажену гусячу ногу.

Потім він побачив картину, де святого старця запихали головою в грубу. І ще картину, де когось шмагають нагайками. І ще і ще різні кумедні священні картини із святими, з катами, з ангелами і з хвостатими та зубатими звірами.

«А де ж чорт?» поцікавився Кирилко. Але чорт, як видно, схований був десь у темному місці, і на очі Кирилкові він не потрапляв.

Тоді Кирилко спитав про це у Степанка. Але Степанкові зараз було не до чорта. Мокрий по пояс, брудний, змерзлий, він ніяк не міг взути розбухлі чоботи.

Чути було, як надворі розлючена Саньчина команда старанно обшукує кущі та закутки навколо церкви.

— От дурень! — розсердився Фігуран. — Ми на берег, а він — шубовсть у воду! І що ти за нещасна людина, Степанку! То тебе палицею по шії, то у воду, то минулої осені голим місцем у кропиву сів. А ти чого рот роззя-

вив? — напустився він на Кирилка.— Вогнище розпалювати треба.

— А сірники?

— Є в мене сірники. А трісок на підлозі скільки хоч.

— А Санька?

— Плювали ми на Саньку. Що він — грати вирве, чи що?

— А сторож?

— Який сторож?

— Ну, чорний такий, бородатий, з дубцем.

— Який іще з дубцем? Тут ніякого сторожа нема. Ангелів йому стерегти, чи що?

Наламали трухлявих дощок, наносили розмальованих дерев'янок, поклали на кам'яну плиту й підпалили. Тисячами вогників заискрилось і відбилося полум'я на мережаній позолоті різнобарвної люстри, на посріблених іконостасах, на свічниках і на закурених скельцях різноколірних лампадок.

— Скидай штани і вилазь на ящик! — скомандував Фігуран.— Викрути та до вогню — враз висохнуть. Ну, чого ти очі вирячив?

— Еге ж!.. А як же я без штанів? — зиркнувши скося на образи, мовив засмучений Степанко.— Хіба ж це баня?.. Тут церква...

Фігуран плюнув.

— А що тобі церква? — обурився Кирилко.— Бога нема. Святі — обманщики. Попи — шахраї. У нас на заводі — в церкві кіно, а на дзвіниці — прожектор.

— Так то ж кіно... а то штани скидати,— усумнився Степанко.— Ну я скину, а в чім же? Чи отак, голий?

— У моє пальто загорнешся,— дозволив Кирилко.— А мені й так біля вогню тепло. У бога тільки дурні вірять. Та ті, котрих попи обдурили,— сідаючи поряд з Степанком, вів далі Кирилко.— Ану, скажи, коли б був бог, хіба він дозволив би радянську владу? Торохнув би блискавкою, та громом, та вітром затряс би землю. Так би все і повалилось. А то ніщо не валиться.

— А вчитель розповідав, що десь на Кавказі одного разу земля здригнулась, і щось там завалилось.

Кирилко насупився:

— Так це що? Ну, будинок якийсь там завалився, паркани. На їх місце нові ще можна збудувати. Це про-

сто землетрус. А радянську владу все одно ніколи не струсить.

— А у нас до одної бабусі прийшов чернець, попросив милостиню, а бабуся й не подала,— невгавав Степанко.— От він обернувся та й каже: «Бабо, бабо, не буде тобі тепер життя від бога!» І що ж ти думаєш? Минуло років три чи чотири. Вона вже зовсім і забула. Пішла бабуся на весілля. Пісень співала, з чоловіками танцювала. Самого тільки вина майже цілий літр випила. А вночі як схопило у неї живіт та на другий день і померла. Он як правильно він їй напрозорочив.

Але тепер уже Кирилко зовсім розсердився. Він обливав губи і ткнув Степанкові дулю.

— Чи й не напрозорочив! Коли б вона зразу дуба дала, а то через чотири роки... Це і я тобі, скільки хоч, давай напрозорочу.

— Ану, напрозороч,— усміхнувся Степанко.

— І напрозорочу. Все як є. Ну, от... Вернешся ти сьогодні додому, а мати побачить мокре пальто та й дасть прокухана. Неправда, чи що?

— Може, не помітить,— шулячись, заперечив Степанко.

— Обов'язково помітить,— злорадно вів далі Кирилко.— Ну от... прийде літо — будеш ти по чужих садках та городах лазити. Хазяї спіймають та кропивою, та кропивою гарненько. Ну, потім виростеш, а потім обов'язково помреш. Все, все точно пророчу,— захоплено закінчив Кирилко.— На що хоч давай спорити, що все так і буде. А ти мені «чернець та чернець»! У нас із міста всяких ченців давно повиганяли. Це їм тільки біля таких дурнів, як ти, і життя лишилося.

Глянувши на Фігурана, Кирилко замовк. Фігуран насторожився, приклав долоню до відстовбурченого вуха і показав хлопцям кулак.

— Що таке? — пошепки спитав злякано Степанко і кинувся до вогнища за своїми штаньми.

— Здається, Санька біля ґрат возиться,— тихо відповів Фігуран.— Нехай спробує, все одно знадвору не відчинить.

Фігуран звівся і навшпиньках, розмахуючи довгими руками, пішов до драбинки. Він спустився до половини, постояв і вернувся назад.

— Нема нікого,— заспокоїв він.— Мабуть, хтось спробував і пішов.

— Фігуран,— добродушно спитав Кирилко,— а якщо твоя мати видужає, ти все одно у діда житимеш?

— Який він мені у біса дід! — тихо й злісно відповів Фігуран і відійшов геть.

Ходив він довго, вибираючи з мотлоху цурки та тріски, а коли повернувся, то сів поряд Степанка і несподівано запропонував:

— Давай, брат, Степанку, заспіваємо військової пісні. А коли він слів не знає, то хай підхоплює.

— Еге ж... А хіба в церкві...— знову завагався Степанко.

— Ну, талалайка, завів своєї: у церкві та в церкві...— І, щоб підохотити Степанка, Фігуран похвалив: — Ти, брат, Кирило, не дивись, що він на виду такий, наче його дрючком по тім'ї луснули. А голос от, голос... соловей-пташка. Ну, заспіваймо:

Как за синим лесом гром-гроза...—

почав Фігуран і різко підштовхнув Степанка ліктем.

Командир Будьонный красным сказал,—

несподівано голосно підхопив Степанко і, примруживши підсліпуваті очі, грізно нахмурився:

— Все ли вы на месте?
Скоро бой.
Труссы, с коней слезьте!
Храбрые — за мной!

Це пісня гарна була. Завжди від таких пісень сміливіше крокував і пряміше дивився Кирилко. А одного разу, на першотравневе свято, виліз він на високу стіну, щоб розправити червоний прапор. І упав. І боляче забився. І не плакав:

«Чого плакати? Люди не від такого і то не плакали».

Наприкінці Степанко взяв так високо, що аж луна задзвеніла й метнулась під самий купол і разом з парою сполоханих ластівок вилетіла через сонячний отвір розбитого віконця.

— А ти ще набрехав мені, що куркуль,— присоромив Фігурана розчервонілий Кирилко.— Це гарна пісня, ра-

дянська. А куркуль, хоч сто літ співай, все одно у нього так не вийде.

Раптом Степанко скрикнув і, вискочивши з-під пальта, кинувся до своїх штанів.

— Чорти! — загаласував він. — «Давай пісні... пісні...!» А ззаду углиною он яку діромаху пропалило. Тепер уже мати обов'язково помітить.

— І що ти за бідолашна людина? — знову здивувався Фігуран. — І завжди тебе коли не в лоб, то по лобі. Ану лишень надінь штани.

Степанко натяг іще вогкі, але вже теплі штани і повернувся спиною до світла. Справді, не помітити не можна було. Спідніх на Степанкові не було, і крізь дірку виразно світило голе тіло.

— Гм,— відкашлявся Фігуран.— Це дійсно,— він облизав язиком губи, замовк і раптом придумав: — А ми візьмемо та намажемо під діркою сажею. Штани чорні і шкіра буде чорна. От і непомітно. Потім прийдеш та нишком залатаєш. Ану нашкреби, Кирилку, сажі. Дай я йому сам замажу.

— Еге ж! По голому! А все ти... «Пісні та пісні!» А тепер — сажею,— розгублено мурмотів Степанко.

— Так воно надійніше буде,— заспокоїв Фігуран.— Ну, от і все. Чисто, як у негра. Гайда, хлопці! Тепер можна й додому.

Затоптали вогнище, і в церкві знову стало поночі й холодно.

— Завтра знову зберемося,— запропонував Кирилко,— гру яку-небудь видумаємо, ватагу!

— Завтра мені ніяк не можна,— твердо відмовився Фігуран.— До завтра дід проспиться, а я ще дратви та дерев'яних цвяшків не приготував.

— І мені не можна,— додав Степанко.— Завтра в Каштимові ярмарок. Батько обіцяв узяти з собою.

Фігуран зупинивсь. Як видно, таке Степанкове повідомлення чомусь йому зовсім не сподобалося.

Він помовчав, потім молодцювато присвиснув:

— Подумаєш, ярмарок! Ну, що там цікавого, на ярмарку? Гразюка, чоловіки всі на роботі, який там ярмарок — саме насіння! Я краще взавтра швиденько звільнюсь, а потім гайнем до сліпого Федора, на риболовлю: він юшкою нагодує. Кирилко дома цукру поцупить, чаю нап'ємось — цікаво...

— Карусель на ярмарку! — заперечив, уже трохи вагаючись, Степанко.

— Нема там ніякої каруселі, я вчора одного кашти-мівського питав. І каруселі нема, і тиру нема. Кажу ж тобі — саме насіння. А не хочеш на риболовлю, ну й хай тобі біс. Ми з Кирилком самі збігаємо. Ти тільки, Кирилку, якомога більше цукру поцуп, ми там з тобою юшку, чаю, а він нехай по насіння по пузо в грязюці плентається. Сьогодні штани пропалив, завтра зовсім чоботи загубить, а позавтра нехай йому Санька по потилиці надає. Раз він од нашої компанії відстає, то й ми за нього заступатись не будемо.

— Та я не відстаю, — похмуро запротестував Степанко. — Тоді я теж на риболовлю.

— Ну, раз теж, тоді нема чого й патякати. Ходімо, хлопці.

Кирилка трохи здивувало те, як швидко передумав Фігуран братися завтра до роботи. Але на риболовлі він ще ніколи не був і через те був дуже задоволений.

Вони спустились по драбинці, і Фігуран ступив до ґрат. Він постояв, подивився на іржавий засув і щось промурмотів. Потім обернувся і здивовано глянув на хлопців, знову підступив до ґрат, запихтів, присвиснув і розвів руками.

— Ну, що таке? — нетерпляче крикнув Степанко. — Давай, вилазь швидше!

— Кирилку, — спитав Фігуран, — я сповна розуму чи ні?

— Н-не знаю... Мабуть, сповна, — не дуже упевнено відповів Кирилко, з подивом позираючи на наче очманілого Фігурана.

— Коли ми сплигнулі, я на засув зачинив?

— Зачинив.

— А ти, Степанку, бачив, що я двері засунув?

— Авжеж бачив, — уже тремтячим голосом відповів Степанко. І полохливо оглянувся в бік темного коридорчика, що вів од забитого ходу просто за вівтар.

— Ну, то скажіть мені, коли всі бачили, що я засунув двері, чого ж зараз засув стоїть відсунутий? Хто його чіпав: бог, чорт чи ангели?

Не чекаючи на відповідь, Степанко рвучко відчинив ґрати і одним духом вилетів надвір. Поспішно вибрався услід за ним і стривожений Кирилко.

— Біжімо скоріш! — тупцюючи на місці і махаючи кулаками, підганяв товаришів Степанко.

Але Фігуран не поспішав. Він зачинив ґрати, ліг на живіт і просунув руку, приміряючись, чи можна внутрішній засув одсунути знадвору. Виявилось, що не можна ніяк. Тоді він звівся на ноги, обтрусив з живота реп'яхи, сміття і, підступивши до недоумкуватого Степанка, постукав йому пальцем по спітнілому лобі.

— Ти, брат, Степанку, не бійсь. Він правду каже: і бога нема. і чорта нема, чортovinня і від людей буває.

* * *

*

В обід із Каштимова приїхав Калюкін. Він трохи кульгав, але під допитливим поглядом Калючихи молодцюватого пройшов до столу.

— Це дрібниця, мамо. Там машина нова. А шофер молодий, дурний, як рвоне, та мало не на зуб'я борони. Ну, я, звичайно, швиденько... Ну, вона, звичайно, мене... Та що ти, мамо, втупилась? У них гасу двадцять тонн не вивезено, а він покришку проріже... Любонько! Уваж батька. Затопи, баню. Мені завтра зранку знову туди, а все тіло свербить, та й шию дьогтем десь вимазав.

Увійшов Матвій. Побачивши Калюкіна, він усміхнувся.

— Здоров був, ударнику! Ну, як, закінчили?

— Завтра до вечора все закінчимо. Ще дещо забрати лишилось: ліхтарі, проводи, ключі, свічки, магнето... Здорові були, дідусю Пантелей! Давай, заходь! — висовуючись у вікно, погукав Калюкін.

Він насупився і хотів був скрутити цигарку, але Калючиха відсунула пачку махорки і сунула йому ложку.

— Воно, звичайно, що й казати. Сулін людина тямовита. А я з ним не працівник,— несподівано заявив Калюкін.— Характери у нас різні. Тільки сьогодні каштимівський кладовщик із складу на хвилинку вискочив, а він моргнув та з їхньої купи в'язку поршневих кілець вихопив, а їм із нашої щось там поганеньке сунув. Тут сидів кладовщик. Я стою, лице горить. І'ляються — себе соромити — не хочеться і совісно. Так я, мовби у мене живіт схопило, повернувся — і за ворота. А потім Сулін моїми ж словами сміється: «Чого ти розлютився? Не для себе взяли. Що у них для держави, те і в нас!» А я йому

відповідаю: «От іменно, що у нас для держави, те і в них! А тобі, як і колись: аби свій клопоть засіяти». Плюнув та й пішов, а розсердився він на мене, як видно, дуже.

— Вам вистачить,— заспокоїв дід Пантелей.— Зараз час такий швидкий, багатий. Сьогодні нема, а завтра — на́, маєш — працюй. Трактор у нас перший чи давно пройшов? Як загуркотів, моя стара на ганок вискочила, плюнула, тричі перехрестилася. А тепер їх он скільки. Яюсь сиджу, питаю: «А виглянь, Орино, Васько, чи що, на «фордзоні» поїхав?» А вона виглянула та й відповідає: «Ех, старий, старий, який же це «фордзон»? Він на «хетезе» або на «сетезе» поїхав. Бачиш, труба висока».— Дід Пантелей похитав головою і тихо засміявся.

— Сулін у вас колись головою був? — спитав Матвій.— Дома у нього хто лишивсь? Сім'я, чи що?

— Нікого не лишилось. Син у нього на Сахалін поїхав. Дружина померла. Будинок він якраз перед самою колективізацією продав. «Поїду,— каже,— Дніпробуд будувати». А він по ковальству майстер. Кузня наша колись Костюхова була. А він у нього начебто з половини працював. Сварилися. Костюх нап'ється: «Моя кузня!» А Сулін: «Хоч і твоя, а я в ній хазяїн!» Одного разу Костюх шворнем мало йому голови не проломив. Зате вже потім, коли попав Олександр Мусійович у голови, то він Костюха так податками притиснув, що Костюх аж завив. Зразу ж за Сулінового сина дочку свою заміж віддав. А то бувало — нізашо.

Розмова була перервана несподіваним шипінням і гуркотом. З печі упав дерев'яний цебер, за ним з бляшанкою на хвості плигнуло на спину Матвієві очманіле кошеня, а вслід виткнулось зніяковіле лице Кирилка.

— Все пустуєш, чортеня! — скидаючи кошеня, міцно вилаявся Матвій.— Тебе лікар зо мною для пустощів послав? Тобі сказано, щоб спокій, а ти — он що.

Очманіле від брязкоту бляшанки, кошеня птахом метнулося на шафу, не втрималось і, зачепивши пазурами старі калюкінські штани, разом з ними упало в порожню діжку з-під капусти. А почервонілий, як варений буряк, зніяковілий і ображений, Кирилко вибіг у сні. Всі засміялись.

— От іще золото! — промурмотів Матвій і покликав Кирилка.

Кирилко не озивався.

— Не йде! Коли б плакати не почав,— стурбувався Матвій. — Кирилку! Іди сюди. Зараз разом у кузню підемо...— І, мовби виправдуючись, він пояснив: — З ним суворо не можна. Лікар не велів. Та й так жаль хлопчину. Батько в нього хороша людина був, свій, робітник. Іди-но сюди, Кирилку,— уже зовсім лагідно покликав Матвій.— Он Калюкін каже, щоб я тебе в Каштимова на ярмарок пустив.

— Ось не дуріть! — після деякої паузи почувся з-за дверей недовірливий голос.

— Навіщо дурити? — потвердив Калюкін.— І справді візьму. Вранці підемо, увечері повернемось. Ярмарок великий! Сьогодні бачив: карусель налагоджують.

Це ставало цікавим. Особливо після того, як Фігуран запевняв, що ніякої каруселі не буде.

Кирилко тихо висунувся з-за дверей і, надувшись, не дивлячись ні на кого, підійшов до Матвія.

— Рева! — тримаючи його за руку, докірливо сказав Матвій.— Не в батька вдався. Той чоловік був міцний... Кремінь. Ну, йди.— Відпустивши Кирилка, Матвій обернувся до Калюкіна: — Ми з його батьком під час німецької в одному полку служили. Так, чи повіриш, окопи, грязюка, туга, голод, холод. Дехто зовсім очманіли, як тварюки. Куди ідуть? Куди ведуть? А він бувало лясне мене п'ятірнею по плечу. А п'ятірня здоровенна: «Не бійся, Матвію! Крокуй твердіше, а наша правда все одно наверх вийде». Сміливий був чоловік. Ось одного разу послали нас із ним у сусідню роту для зв'язку. А погода була темна, грязюка... Раптом гукає на нас офіцер...

Відчувши, що хтось стискає йому лікоть, Матвій обернувся, поперхнувся і майже злякано замовк.

Зблідлий Кирилко стояв поряд і, широко відкривши очі, з великою жадобою ловив кожне сказане слово.

— Так... Гм... От ідемо ми, значить... Гм! А подай-но мені, друже,— звернувся до Калюкіна,— тютюнцю... закурити... Щось тепер поганий тютюн став, слабенький: куриш, куриш, як солома... Так про що, пак, я... Ага! То нехай, Калюкін, він із тобою завтра на ярмарок піде. Там те та се... Карусель. Біжи лиш, Кирилку, поглянь: здається, чужий собака у двір забіг.

— Ду-урень! — вилаявся Матвій, коли Кирилко тихо й слухняно вийшов за двері.— Не можна при ньому про батька розповідати. Хворів. Бачили, як він очі витрі-

щив?.. Хороший у нього батько був,— скоромовкою докінчив Матвій.— На таких людях радянська влада будувалась.

*   *
*

Кирилко був дуже радий. Правда, спочатку трохи бентежило те, що домовились іти завтра на риболовлю. Але він заспокоїв себе тим, що, по-перше, на риболовлю можна кожного дня, а на ярмарок — не кожного. По-друге, Степанко та Фігуран бували, звичайно, на ярмарку уже сто разів, а він — іще ні разу.

Йому не терпеливись, і хлопчик хотів, щоб ніч минула якнайскоріше. Зразу ж після обіду він почистив чоботи. Потім розв'язав клуночок, вийняв чисту сорочку і разів з десять виймав подаровану матір'ю п'ятірку.

Калючиха попросила його купити на ярмарку три голки, а Любка наказала пошукати півметра резинової тасьми і взяти на пошті два конверти.

Гордий з виявленого довір'я, Кирилко поважно переписав усі доручення на папірець і діловито сунув його у свій клейончатий бумажник.

Увечері, вже після того як помився Калюкін, прийшов Матвій і покликав Кирилка в баню.

Після бані, коли Матвій ще одягався, Кирилко вибіг у сад.

Вечір був тихий, вогкий, теплий.

На пригорку розмірено поскрипував старий вітряк, і його розпластані крила здалися Кирилкові такими лахматими і такими довгими, начеб досягали вони до самого неба.

«Як у казці про велетнів», подумав Кирилко і глянув скося на чорну гущу чагарника, де щось хруснуло, писнуло і замовкло.

Поблизу жалісно свиснула нічна пташка, і, наче на відповідь їй, зовсім з іншого кутка тричі сердито каркнула чимось стривожена ворона.

І оцей довгокрилий вітряк, і пташина розмова, і чор-

ний чагарник, і запах прілого листя, і сповнена незнайомим шерехом тиша — все було ще нове, незвичне і через те було навіть трохи страшнувате.

«А що, коли б і насправді були чорти, відьми, всякі страховища? — подумав Кирилко.— У місті їм ніде: там видно, трамваї, міліціонери. А тут темно, тихо».

Він загорнувся у пальтечко і неголосно покликав:

— Дядьку Матвій, ти скоро?

Матвій не відповідав.

«А як відчинився залізний засув...— згадав, поійнятий страхом, Кирилко.— Хіба ж засуви самі відчиняються?»

Кирилко кинувся назад до бані, але одразу ж зупинився, бо під ногами голосно тріснула суха гілочка.

Раптом у прогалину чагарника він побачив на полі далекі рухливі вогники і почув тихий, але дуже знайомий шум.

— Трактори працюють,— сам не знаючи чого, зрадів Кирилко.— Дивись, які хороші! — усміхнувшись, прошепотів він.— З ліхтарями працюють.

І, прислухаючись до розміреного бадьорого шуму машин, машин, до яких він звик на заводі з раннього дитинства, Кирилко розсміявся над своїми дурними й випадковими страхами.

— Може, це Фігуран навмисне відсунув, щоб налякати Степанка. Він, Фігуран, хитрий! Бога нема, чорта нема. Степанко боягуз. А я буду сміливий... Як тато...— додав Кирилко, згадавши уривок із недокінченої Матвійової розповіді.

— Ну! Чого кричав? — виходячи із-за кущів, спитав віддихуючись розпарений Матвій.

— Так... нічого,— ухилився Кирилко. Він узяв Матвія за руку і, йдучи поряд з ним, несподівано спитав:

— Дядьку Матвій, адже скоро у нас усього багато буде. І батько мені казав, що багато, багато...

— Чого багато? — не зрозумів Матвій.

— Ну, всього: машин, аеропланів, стратостатів.

— Авжеж, усе буде. І машини, і стратостати. А головне, щоб життя хороше було.

— І буде!

— Обов'язково буде! — потвердив Матвій.— Сам бачиш, як кругом люди стараяться.

І хоч Матвій сказав це так, взагалі, але Кирилко зрозумів його по-своєму і обернувся туди, де мерехтіли

далекі вогники і звідкіля чимдалі виразніше лунав рівний, нестихаючий шум.

Під монотонне бурчання Калючихи, яка без угаву лаяла Любку, що десь знову поділася, розчервонілий і стомлений, Кирилко скоро заснув.

Пізно вже повернулась задихана і весела Любка.

Перше ніж мати встигла відкрити рот, Любка сама вилаяла її і за те, що на ніч не відчинила квартиру, і за те, що мати розвісила в хаті випрані спідні Калюкіна.

— Працюємо, як люди, а живемо, як свині,— грубувато дорікнула вона.

Засунула руку в кишеню, виклала перед матір'ю яблуко, жменю смаженого насіння і, захопивши з підвіконня бляшану коптилку, зібралась у баню.

— Гасу долий. Там на денці. Отак забарилась! Мабуть, баня геть чисто прохолола.

Любка потрясла коптилку: там ледь булькало. Але йти в чулан по гас їй не хотілося, вона схопила клуночок і пішла.

* * *

Прокинувся Кирилко не одразу. Спершу товста Калючиха вискочила в сні. Потім, гупаючи наспіх взутими чобітьми, вибіг Матвій, за ним — Калюкін.

Розлючено кинувся спущений з ланцюга собака. Босоніж заскочила в хату мокроволоса Любка і, накинувши Матвійове пальто, вибігла з хати.

— Що таке? Що трапилось?! — протираючи очі, забурмотів Кирилко.— Дядьку Матвій! Любко!.. Та що ж таке?

А трапилось ось що.

Ще не встигла Любка помитись, а коптилка вже зачадила й погасла. Сяк-так вимившись, Любка сіла розчісувати мокре волосся.

Раптом надвірні двері рипнули. У передбаннику чиркнув, але не запалився сірник, і Любка подумала, що це прийшла мати й принесла свічку. Тільки хотіла Любка обізватись, як двері відчинились і хтось, важко кашляючи, переступив поріг.

Любка подумала, що це вернувся Матвій, може, забув щось, і обізвалась до нього, але в цю ж хвилину блиснув

і погас сірник, та Любка встигла побачити якогось зовсім чужого чоловіка.

Тоді, не розгубившись, Любка схопила кочергу, що трапилась їй під руку, і щосили ударила перед собою.

Почувся крик і, перекинувши діжку з лугом, нічний гість вискочив у сад.

А Любка, вибивши кочергою вікно, загорлала так голосно, що її одразу почули і Калючиха, і Матвій, а за ними і сам Калюкін.

Коли всі зайшли в хату і трохи заспокоїлись, то почали гадати, що́ все це могло б означати.

— І якого чорта лазити вночі! — важко дихала й охала Калючиха.— Недавно собака вночі так і рвався в сад. Казала я тобі, Семене, зробити замок до корівника. А ти... гаразд та гаразд... Украдуть корову, будеш тоді пам'ятати.

— Та хіба ж Любка корова? — виправдувався Калюкін.— Хіба ж у баню за коровами лізуть?

І знову гадали і так, і отак. Нарешті вирішили, що це схуліганив котрийсь із парубків. Якраз у цей день було свято і дехто з хлопців хильнув.

— І здорово ти його кочергою торохнула? — поцікавився Кирилко.

— Та пам'ятатиме,—злорадно відповіла Любка.— Не знаю тільки — по плечу, чи по голові луснула його. А кочерга важка.

Незабаром вклялися знову спати і погасили світло. Кирилко вже спав, коли на постіль до нього тихесенько залізло кошеня. Кирилко взяв його під ковдру, поклав біля шиї і погладив. Кошеня ласкаво замуркотіло. Отак вони й помирились за вранішнє й міцно поснули.

*   *
*   *

У Каштимовці Калюкін і Кирилко заїхали в «Будинок колгоспника» і тут, у їдальні, зустріли Суліна. Він пив чай.

Сулін був веселий. Дав Кирилкові м'ятний пряник. Спитав про Матвія і запропонував, щоб Кирилко назад поїхав на його возі.

— У мене кінь прудкий. Приходь годині о третій. Живо домчимо.

Але саме підійшов і заторохтів Калюкін. Кирилко не встиг відповісти ні так, ні ні, і вирішив, що потім видно буде, з ким їхати.

— Отже, о третій! — попередив Калюкін.— А якщо потрібен буду на щось, то я на базі буду. Ген на пригорку червоний сарай. Там на складі питаєш.

Вони пішли, і Кирилко лишився сам.

* * *

Заклавши руки в кишені, Кирилко, не поспішаючи, протискувався через ярмарковий натовп. Із стовпа хрипло і нерозбірливо горлало радіо. На возах кувікали поросята і гелготіли пов'язані гуси. З фанерного автомобіля якийсь дядько голосно умовляв купувати квитки Автотору.

Біля каруселі вже товпились нетерплячі дітлахи. Але карусель іще не вертілась, бо десь подівся музикант, а без музики ніхто не сідав.

Спочатку Кирилкові не було скучно. Але, поникавши з годину, він відчув, що йому не дуже щось і весело.

Він покатався на каруселі. Купив у наметі склянку горіхів. Насилу випив цілу пляшку клюквового квасу, спинивсь і замислився.

Всюди шастали дітлахи, вони сходилися, про щось радились, сперечались і знову розбігалися.

І тільки Кирилко стояв сам собі, нікому не потрібний і незнайомий.

Він підійшов до добродушного хлопчини, який, сидючи біля воза, вартував біля мірки картоплі та жовтогарячого півня, хотів заговорити і почастувати горіхами. Але хлопчині цьому, як видно, Кирилка здався шахраєм, і він так сердито насупився, що Кирилко, дуже ображений, зразу ж одійшов геть.

Тоді, згадавши про доручення, Кирилко вирішив розшукати для Любки півметра тасьми, а для Калючихи голки.

Та, на великий жаль, розшукувати не довелося.

Тасьми в усіх ятках було скільки завгодно, голок — теж.

«Погано, коли сам — і нема нікого. Інша річ — з товаришами», міркував Кирилко.

З досади він випив через силу ще склянку морсу і ліниво побрів купувати марку.

На пошті була товчія. Кирилко став у чергу і раптом побачив Фігурана. Кирилко так розгубивсь, що впустив із рук двогривенник, і монета зникла десь серед чужих калош, ботинок, постолів та чобіт.

Фігуран сидів до Кирилка спиною і, схилившись над столом, щось писав.

Лукаво посміхнувшись, трохи сердитий на обманщика, але дужче зраділий, Кирилко заглянув через плече і побачив, що Фігуран надписує поштовий переказ на двадцять п'ять карбованців.

Почувши за собою стороннього, Фігуран обернувся, похапцем сховав поштовий бланк і глянув на Кирилка з такою люттю, наче Кирилко був злодій, негідник, шахрай, а не товариш.

— Ти чого? Що тобі тут?

— А ти чого? — розсердився Кирилко. — Сам на риболовлю кликав, а сам сюди. Каруселі, казав, нема, а карусель є. Сам ти шахрай і брехун!

— А ти хто? Ти теж брехун, — засміявся Фігуран. — Виходить, що тільки Степанко — чесна людина. Потакався, дурень, на річку. Ти думаєш, ото я на тебе крикнув, — уже лагідніше пояснив Фігуран. — Я чую, хтось іззаду підкрався... Може й справді шахрай. Ти чого прийшов? Марку купити? Отже, в чергу, а я швиденько. Це дід одному чоловікові в Тулу посилає. А потім побіжимо на ярмарок... У тебе гроші є? От і добре! І у мене троячка. Ото буде весело!

Кирилко не дуже повірив про діда, бо встиг прочитати на бланку, що зовсім не в Тулу, а у Моршанськ. Та до цього йому не було діла: хоч в Америку! І зраділий з того, що сваритися нема за що, він мерщій став у чергу.

Удвох виявилось набагато веселіш.

А тут іще, пробираючись мимо возів овочевого ряду, вони наткнулися на Степанка.

Цей клятий брехунець, Степанко, теж, замість того, щоб бути на риболовлі, сидів на возі, поглядаючи вниз так гордо, наче сидів він не біля діжки з капустою та солоними огірками, а охороняв незліченні і небачені скарби.

Через хвилину, підстрибуючи і зачіпаючи зустрічних хлопців, трое друзів мчали до каруселі, звідки вже чути було гучний дзенькіт бубна і весела музика.

Чи ж погано трьом хлопчиськам у сонячний день далеко від дому, на багатолюдному ярмарку!

Під грім будьоннівського маршу прудко помчали вони на крутогривих конях.

Горбатий Фігуран, взявшись в боки, сидів як орел — ну, просто герой Котовський! З Кирилка злетіла на скаку шапка. А Степанко, уявивши себе козаком-джигітом, вертівся в сідлі, наче його посадили на гарячу плиту.

Потім збігали в тир.

Двічі убив Кирилко пикатого генерала. Безжалісно розправився Степанко з хижим тигром. І, нарешті, влучно пальнув Фігуран по найголовнішому буржуеві — і поник буржуй мерзенною головою на свої набиті золотом мішки.

Потім захотілося їсти, і вони зайшли до їдальні. Як справжні гультяї, вони зайняли з краю окремих столик, замовили на трьох тарілку щів, шість склянок чаю і пляшку солодкого шипучого лимонаду.

Сиділи довго. Уже кілька разів обертався Кирилко: «Чи не пора?» Але годинник на очі не попадався, а тут ще прийшли сліпі баяністи. І добре, що турнув хлопців офіціант, щоб вони даремно не займали столик.

Поярмаркувавши, Степанків дядько уже нетерпляче чекав племінника, що десь запропастився. Ярмарок швидко роз'їздився.

— Поїдеш із нами,— запропонував Фігурану Кирилко.— Калюкін добрий: він і тебе візьме.

Вони побігли на пригорок, але на базі їм сказали, що Калюкін уже поїхав.

Кирилко спитав:

— Котра година?

Виявилось, що вже пів на четверту; та як же це так, що вже пів на четверту, коли ще зовсім недавно був ранок?

Побігли до «Будинку колгоспника», але там узнали, що і Сулін теж недавно поїхав.

Кирилко занепав духом. Ну, звичайно ж, Калюкін подумав, що Кирилко поїхав із Суліним. А Сулін теж не став ждати, думав, що Кирилко з Калюкіним.

— Гайда! — запропонував Фігуран.— Ми наздоженемо!

— Пішки?

— Пішки наздоженемо. Вони шляхом, а ми стежкою

просто через кладовище, через яр. Нам верст зо три, а їм верст вісім. Якраз встигнемо. Ще ждати доведеться.

За півгодини хлопці вийшли на горб. Дорога у Малахівку ішла понад лісом. Але, скільки око сягало, ні позаду, ні попереду підвід не було.

— Казав я тобі, ждати доведеться,— сказав Фігуран і ліг на оберемок теплої сухої трави.

— А може проїхали вже?

— Сідай. Нікуди не проїхали. На автомобілях, чи що?

Фігуран лежав і, ледь посміхаючись, дивився в небо, мовби щось бачив там цікаве.

Кирилко теж задрав голову, але нічого, крім блакиті, на небі не побачив.

— Ти що, Фігуране?

— Що — що? Нічого!

— Ну, нічого, а все-таки?

Фігуран повернувся на бік і спитав: — А що, Кирилко, коли б ти був багатий, що б ти зробив?

— Я б не був багатим,— відмовився Кирилко.— Нащо мені багатство? Я і так працюватиму.

— А от я не можу працювати. Який з горбатого працівник? Коли б я був правителем, я б усіх горбатих звелів утопити. Яка з них користь: ні землю орати, ні на аероплані літати, ні в Червону Армію... Людина повинна бути рівна, а не скарлючена... Обов'язково всіх, всіх звелів би в річку повкидати,— уже із злістю докінчив Фігуран і пильно подивився в очі Кирилкові.

— Тебе в будинок би для божевільних посадили,— переконливо відповів Кирилко.— У нас на заводі теж був один грубник, так він роздягся голий, заліз у бочонок з мазутом і співає, співає. Взяли його тоді та й посадили.

— Дурень ти!— і розсердивсь і розсміявсь Фігуран.— Йому про одно, а він про... бочку.

— І зовсім не дурень!— спокійно відповів Кирилко і ще більш переконано став говорити: — А от у нас на заводі Шамарін — технік, теж горбатий, а йому п'ятсот карбованців премії дали, орден та в парку статую з нього зліпили. Так просто горбатого і поставили, як живий... сміється. Він американський верстат в слюсарному поставив; ніхто не зміг, а він зміг. Що ж, значить, потвоєму, і його утопити? Це нехай краще буржуї тонуть або ледарі, а робітній людині навіщо? Він горбатий, а в

нього дочка не горбата... Валька. У нас є безрукий один — будьоннівець, і всі його шанують: і директор, і Бутаков. Це у буржуїв отак: їм не жаль. На що їм такий, коли в них здоровенні не ївши ходять. Я все читав. У мене в школі за всю зиму жодного «неза» не було, і тільки один раз із класу за двері виставили. Та й то даремно. Він думав, що я Мишку Мешкову на потилицю плюнув, а це зовсім не я, а Ванька Хомяков. А я тільки сидів іззаду, підштовхнув і кажу: «Ось глянь, Мишко, у тебе на потилицю плюнуто».

Все це Кирилко випалив захоплено і, сам дуже задоволений із себе, гордо глянув на Фігурана.

Може через те, що було так сонячно й тихо, що майже урочисто дзвеніли невидимі, наче прозорі, жайворонки, що пахло на землі першою травою, смолистими бруньками, теплою весною, Фігуран раптом якось розм'як.

Зникла постійно недовірлива усмішка, і він усміхнувся просто, як усі люди.

— Учись треба,— сказав Фігуран.— Я сам знаю. Мати у мене прачка у Моршанську. Добре ми жили. Вона та я — двоє. Потім спину забила — давно в лікарні лежить, другий рік. Тепер пише: скоро видужає. Піду я незабаром звідси, Кирилку,— признався Фігуран.— Обікраду діда й піду.

— Хіба ж можна обкрадати? — зніяковів Кирилко.— Он у Калюкіна з комори два мішки потягли... хіба це добре?

— Зрівняв попа з конякою! — грубо відповів ображений Фігуран.— Що я, білобандит, чи що: то комора, а то дід. Все одно він мені за роботу нічого не платить.— Фігуран одвернувся.

Увагу їхню тепер привернув самотній чоловік, що виїшов із лісу. Чоловік стояв далеко, і розглядіти його було важко.

Вдалині, на пригорку, показала підвода, їхала підтупцем. Чоловік одійшов набік і сів за кущем на пеньку.

— Сулін їде! — скрикнув Кирилко.— Це його коняка біла. Біжімо назустріч.

— Нащо? Сам під'їде. Давай-но ляжемо, наче нас нема і зовсім.

Підвода наближалась. От переїхала вона місток, поминула розбиту березу, порівнялась з кущем і зразу ж зупинилась перед чоловіком, що заступив дорогу.

Видно було, як Сулін сплигнув з воза і розвів руками. Про щось вони довго розмовляли, і, як здалось Кирилкові, Сулін лаявся.

На обрії показалаась друга підвода. Сулін оглянувся, відштовхнув незнайомця і скочив на віз.

Чоловік щось крикнув, погрозив Суліну кулаком. Сулін знову сплигнув і, схопивши коня за вуздечку, круто звернув у ліс.

Здивовані хлопці переглянулись і, вискочивши із засідки, кинулись навздогін.

1934 р.

Кінець другої частини ¹

---

¹ Повість незакінчена.

БУМБАРАШ

(Повість)

Частина перша¹

Бумбараш солдатом воював у Галичині і потрапив у полон. Незабаром війна скінчилась, полонених обміняли, і поїхав Бумбараш додому в Росію. На десяту добу, сидячи на даху товарного вагона, весело під'їхав Бумбараш до рідного краю.

Не був Бумбараш дома три роки і тепер повертався з подарунками. Віз він півпуда цукру, три пачки світлого офіцерського тютюну і чотири нових полотнища з зеленої солдатської палатки.

Зійшов Бумбараш на знайомій станції. Навколо гамір, галас, метляються прапори. Блукають солдати. Ведуть арештованих матроси. Пихкає кип'ятильник. Хрипить з агітбудки облуплений грамофон.

І, стоячи на бруднім пероні, всміхається якесь дівча в шкіряній тужурці, з наганом при поясі і з червоною пов'язкою на рукаві.

Матінко моя! Гримить революція!

Опинившись на привокзальній площі, схожій тепер на циганський табір, Бумбараш оглянувся — чи нема серед всієї цієї сили-силенної народу земляків або знайомих.

Він переходив від вогнища до вогнища, зазирає у курені, під вози, навантажені різним мотлохом, і нарешті за рогом цегляного сарая, біля смітника, він натрапив на стару дурку — жебрачку Бабуниху.

¹ В оригіналі рукопису цього підзаголовка нема. Ми його ставимо, бо далі зустрічається «частина друга»

Бабуниха сиділа на купі битої цегли. В руках вона тримала шматок ковбаси, на колінах у неї лежала велика скибка білого хліба.

«Еге! — подумав зголоднілий Бумбараш.— Якщо тут старцям дають ковбасу, то життя у вас, бачу, не зовсім погане».

— Здрастуйте, бабусю,— сказав Бумбараш.— Дай боже на здоров'я доброго апетиту! Чого ж ви очі витріщили, чи не пізнаєте?

— Семен Бумбараш,— байдуже відповіла баба.— Казали — вбито, а він живий. Що везеш? Подай, Семене, Христа ради...— І баба простягла загребушу руку до його сумки.

— Бог дасть,— відсуваючи сумку, відповів Бумбараш.— Нема там нічого, бабусю. Самі знаєте... що в солдата? Ремінь, бритва, шило та мило. Ви мені скажіть, чи брат Василь живий?.. Здоровий? Курнакови як?.. Іван, Яків?.. Варвара як? Ну, Варка... Гордеева?

— А не подаси, то й бог з тобою,— так само байдуже відповіла баба.— Брат твій по тобі давно панахиду відправив, а Варвара... Варка твоя в монастир не пішла... Лежа-ав би! — протяжно й сердито додала баба і ткнула Бумбараша пальцем у груди.— А то ні!.. Очуняв!.. Неспокійний!

— Слухайте, бабусю,— беручи сумку на плече, відповів збентежений Бумбараш,— пригадую, що дячок вам одного разу поламав уже ребра, коли ви злазили з чужого горища. Та... бог з вами! Я добрий.

І, плюнувши, Бумбараш відійшов, все-таки стурбований її незрозумілими словами, бо він давно вже помічав, що ця клята Бабуниха зовсім не така дурна, якою прикидається.

До села, до Михеева, залишалося ще двадцять три версти. Попутників не було. Навпаки, звідти, з заходу, під'їздили до станції все нові й нові підводи з біженцями.

Говорили, що банда полковника Тургачова і півтори сотні козаків ідуть напролом через Россошанськ, щоб з'єднатися з чехами. Говорили про якогось скаженого отамана Довгунця, який розбив Семикрутський спиртзавод, пограбував монастир, висадив у повітря нащось

греблю, затопив каменоломні, стинає голови направо й наліво і видає себе за внука Степана Разіна.

«Хоч за самого чорта! — вирішив Бумбараш. — А сидіти й ждати мені тут нічого».

Верстов з п'ять він проїхав на вантажній машині, що мчала в Россошанськ забирати забуті бочонки з бензином.

Біля узлісся, на перехресті, він викинув сумку і зіскочив сам.

Підстрибуючи на вибоях, відчайдушна машина рвонула далі, а Бумбараш лишився один перед тим самим веселим лісом, який з дитинства був ним сходжений вздовж і впоперек і який тепер здавався йому похмурим і незнайомим.

Він прислухався. Десь дуже-дуже далеко грюкали гармати.

«А плював я на червоних, на білих і зелених!» вирішив Бумбараш і, намагаючись думати про те, що він скоро буде дома, покрокував притихлою ліською дорогою.

Смеркало, а Бумбараш пройшов усього півдороги. Та він не турбувався, бо знав, що вже недалеко повинна стояти хата кордонного сторожа.

Назустріч Бумбарашу мчала підвода. Кінь ішов галопом. Чоловік правив. На возі сиділи дві жінки.

Бумбараш, вискочивши з-за куща, закричав їм, щоб вони спинились. Але тут та жінка, що була молодша — руденька, без хустки, — швидко звела на руку двостволку і не вагаючись вистрілила.

Заряд дробу з свистом пронісся над головою Бумбараша. І Бумбараш з прокляттям відскочив за стовбур дерева.

«Це не наші! — вирішив він, коли віз зник за поворотом. — Нашій жінці куди!.. От клятий характер! Це, мабуть, з Мантуровських каменоломень. Чи ба, чортиха!.. Стріляє!»

Сумка натерла плече, він упрів, стомився й зголоднів. Він підняв палку і звернув з дороги. Кордонна хата була поблизу.

Обминувши чагарник, він пройшов через город. Було тихо, і пес не гавкав. Бумбараш кашлянув і постукав у дерев'яний зруб колодязя. Ніхто не відгукувався.

Він підійшов до ганку. Перед ганком валялась розбита скляна лампа, і трава пахла теплим гасом. Двері були розчинені навстіж.

Відкілясь із-за сарая з жалібним скавучанням вискочило чорне кудлате щеня і, перекидаючись, підстрибуючи, кинулось Бумбарашеві під ноги.

— Ач, зраділо! Ач, завертілось! Та стій же ти, дурне! Ну, чого танцюєш?

Бумбараш увійшов до хати. Хата була порожня. Видно було, що залишили її зовсім недавно і що хазяї збиралися наспіх.

В кутку валялась роздерта перина. По підлозі були розкидані аркуші газет, книги; на столі лежала перекинута чорнильниця. Весь глиняний посуд у безладді був звалений на купу. Піч була ще тепла, і на припічку стояла миска з жирними щами.

Бумбараш постояв, розмірковуючи, чи не ліпше буде звернутися звідси далі.

Він заглянув у вікно. Ніч насувалася швидко, і небо заволочило хмари. Він одсунув заслінку печі. Там стояв забутий глечик пареного молока.

Тепер Бумбараш скинув сумку і зняв шинелю.

— Ну, ти, чорний! — сказав він, підштовхуючи собача носком рудого чобота. — Коли хазяїв нема, будемо хазяїнувати самі.

Він вийняв із сумки буханець хліба, дістав глечик молока і поставив на стіл миску з щами. Ложка у нього була своя — сіра, алюмінійова, вилита з головки шрапнельного снаряда.

— Ну, ти, чорний! — промурмотів він, кидаючи собачаті шматок розмоченого в молоці хліба. — Ми ні до кого не ліземо, і до нас нехай ніхто не лізе теж.

По даху застукотів дощ. Бумбараш зачинив вікно, засунув двері. Ліг на драній перині. Поклав сумку під голову. Вкрився шинелею і одразу ж заснув.

Чорне собача витягло з-під печі драний черевик. Потріпало його зубами, погарчало, звалило кочергу, злякалось і принишкло, скулившись у Бумбараша в ногах.

Мабуть, тому, що в хаті було тепло й тихо, тому, що не муляло боки твердими дошками вагонних нар і його не трясло, не шарпало, не вкривало курявою і не обпікало іскрами паровозних топків, спав Бумбараш дуже міцно.

І коли його нарешті розбудив собачий гавкіт і частий стук у вікно, він скочив, як ошалілий.

— Чого треба? — загорлав він таким голосом, наче був тут хазяїном і його сон потривожив настирливий жебрак чи непрошений волоцюга.

— Командир тут? — пролунав з-за вікна нетерпеливий скрипучий голос.

— Тут! Аякже! — злісно відповів Бумбараш. — Чого треба?

— Бумагу візьми! — І чиясь рука простяглась до віконця.

— Яку ще бумагу?

— А чорт вас знає, яку ще бумагу! Наказано передати — і все!

— Давай, щоб ти провалився! — відповів Бумбараш і, просунувши руку в кватирку, взяв зім'ятий шершавий пакет. — Давай! Та забирайся геть!

— «Забирайся геть!» — перекривив його ображений голос.

Потім заторохтів віз, і вже здалека Бумбараш почув:

— Ось я скажу йому, що ти п'яний налигався, лежиш і хропака задаєш. Я все розкажу!

Бумбараш повертів пакет. Але ні свічки, ні лампи в хаті не було.

— Носить вас ночами! Не дадуть чоловікові й виспатися! — пробурчав Бумбараш і цикнув на собаку, щоб не гавкало.

Він позіхнув, потягнувся, солдатським звичаєм засунув пакет за вилогу рукава шинелі і знову завалився спати. Довго перевертався він, але тепер йому не спалось.

У віконці вже розвиднялося, та вставати Бумбарашеві не хотілось.

Він потягнувся за махоркою, закурив, почув, як під дахом застрекотіла сорока. І раптом, якимось враз, опам'ятався. Він згадав, що до рідного села, до Михеева, лишилося всього-на-всього тільки десять коротких верст.

Він схопився, сполоснув голову біля дощової діжки і зняв з стіни осколок дзеркала.

Лице своє йому не сподобалось. Ніс був обвітрений, червоний, щоки шорсткі і зарослі бурою щетиною. Крім того, під лівим оком ще не розійшовся синяк. Це кованим каблуком йому підсадив у темряві відпускний артилерист, що пробирався через голови сплячих до дверей вагона.

— Пика така, що вовків лякати,— промовив Бумбараш.— А їхав... проводжали... Ех, не те було...

Він втішав себе тим, що приїде додому, скупається, поголитися і надіне сині діагоналеві піджак і штани — ті, що купив він, коли сватався до Варочки, якраз перед війною.

За звичкою Бумбараш окинув очима, чи не лишилося в покинутій хаті чого-небудь такого, щб могло б йому знадобитися. Забрав для розкурки аркуш газетного паперу, витяг з кочерги держално і вийшов на дорогу.

Хата, думав він,— раз. Женитися — два. Коня з братом поділити — три. А земля буде. Землі тепер багато. Революція.

Зайнятий своїми думками, він швидко відраховував версти. Менше ніж за дві години він вийшов з лісу і зупинився перед маленькою греблею.

На кучерявих горбах, в серпанку ранкового туману, розкинулось село Михеево.

— Будьте здорові! — знімаючи сіру папаху, вклонився Бумбараш.— Проводжали — плакали. Не бачились довго. Чим-то тепер зустрінете?

З цікавістю оглянув Бумбараш знайомі вулиці.

Міст через струмок провалився. Проти трактира — новий колодязь. У Полувалових перед хатою розкинувся великий палісадник, а сарай і паркани нові... На місці Феньчиної хати лишився один закопчений комин— значить, погоріла.

Акація під церковною огорою, де часто сидів він колись з Варочкою, суцільною стіною роздалася вшир.

Бумбараш завернув за ріг і зупинився. Що таке? Ось він, пожежний сарай. Ось вона, хата Курнакових. Ось він і братів дім із старою липою під вікнами. Однак праворуч, поряд з братовою хатою, нічого не було.

Перед самою війною Бумбараш затіяв розділ і почав будуватися. Він поставив п'ятистінний зруб і підвів його вже під покрівлю. Йдучи в солдати, Бумбараш наказав братові, щоб той забив вікна, двері, зберіг цвяхи, цеглу, скло і наглядав, щоб не розтягли.

А тепер не тільки тесу, а й самого зрубу на місці не було. Та що там зрубу — навіть того місця! Наче провалилось! Усе навкруги було засаджено картоплею.

Бумбараша [покоробило], і, не знаючи, що робити, він прискорив ходу.

Він розчинив двері в хату й зіткнувся з дружиною брата — Серафимою. Серафима дико вереснула, впустила відра й відскочила до вікна.

— Семен! — промурмотіла вона.— Господи помилуй! Семен! — І вона міцно вчепилась рукою в качалку для тіста, ніби збираючись Бумбараша оглушити.

Бумбараш подався до порога і наткнувся на брата Василя, що якраз наспів.

— Що це? Стій! Куди преш? — закричав Василь і схопив Бумбараша за плечі.

Бумбараш рвонувся й відкинув Василя в куток.

— Чого кидаєшся? — сердито спитав він.— Протри очі ганчіркою. Здрастуйте!

— Семен! Ось воно що! — промурмотів, одкашлюючись, Василь.— А я, брат, тебе не тее... Серафимо! — закричав він на заціпенілу дружину.— Вгамуй дітей... Чого ж ти стоїш, мов колода! Не бачиш, що брат Семен приїхав!

— Так тебе хіба не вбили? — зморщивши веснянкувате обличчя, плаксивим голосом спитала Серафима і підійшла до Бумбараша обніматися.

— На піввершка промахнулись! — огризнувся Бумбараш.— Одна репетує, другий — за комір. Ти б ще з сокирою вискочив!

— Ні, ти... не подумай! — стримуючи кашель і терпляче шукаючи чогось за дзеркалом, виправдувався Василь.— Серафимо, куди лист поділа? Кадав я тобі — сховай. Голову відірву, коли пропав.

— У комоді він. Від дітей сховала. А то недавно Мишко квитанцію на лампі спалив... У-у, проклятущий! — вилаялась вона і тріснула припишклого хлопчика по шії.

— Ні, ти не подумай,— поспішав Василь.— Тут не те що я... а хто хочеш!.. Мені староста... Якраз під Гаврила приїхав — сам листа приніс. Дивлюсь — печать казенна. «Що ж,— питаю я,— за лист?» — «А те, що брат твій Семен, царство йому небесне, значить... на полі битви...»

— Як це так на полі битви! — обурився Бумбараш.— Бути цього не може...

— А от і може! — простягаючи Бумбарашеві аркушик, сердито сказала Серафима.— Та ти легше хватай! Папір тонкий... — дивись, порвеш.

І справді: канцелярія 7-ої роти 120-го Білгородського полку сповіщала про те, що рядовий Семен Бумбараш

в ніч на вісімнадцяте, мовляв, убитий і похований у братській могилі.

— Бути цього не може! — вперто повторяв Бумбараш.— Я — живий!

— Самі бачимо, що живий,— забираючи листа, сплакнула Серафима.— У мене, як я глянула, в очах помутилося.

— Хату мою продали? — не дивлячись на брата, спитав Бумбараш.— Поспішили?

Василь кашлянув і мовчки розвів руками.

— Чого ж поспішили? — шарпнулась Серафима.— Коли вбитий, то чекай не чекай — однаково мертвий. Та й за що продали! Ниньки гроші які? Солома. Гаврилові Полувалому й продали. Баню нову він ставив... сарай... Варка ж Гордеева за нього заміж вийшла. Поплакала, поплакала та й вийшла.

Бумбараш швидко відвернувся до вікна і сягнув у кишеню по тютюн.

— Чого плакала? — помовчавши трохи, спитав він крізь зуби.

— Звісно чого! За тобою плакала... А коли панахиду справляли, то зовсім ревма ревла.

— Так ви й панахиду по мені одмахали? Весело!

— А то як же,— уразливо відповіла Серафима.— Що ми — гірші за людей, чи що? Порядок знаємо.

— Ось він де в мене сидить, отой порядок! — показуючи собі на шию, зітхнув Бумбараш. І, глянувши на свої залатані штани кольору гноївки, він спитав: — Костюм мій... піджак синій... штани — треба думати, теж продали?

— Чого продали,— нехотя відповіла Серафима.— Я його до великодня Василеві вкоротила. Та й що казати... матеріал — дрантя. Тільки й слави, що діагональ, а раз випрала — він і вилиняв. Казала я тобі тоді: купи сірий костюм, а ти — синій та й синій... От тобі й синій!

Бумбараш дістав пару білизни, кусок мила. Дітваки з цікавістю поглядали на його сумку.

Він дав їм по грудці цукру, і вони зараз же мовчки одне за одним повилітали за двері.

Бумбараш вийшов на подвір'я і мимохідь заглянув у сарай. Там замість знайомого Бурого стояла понура, клаповуха кобиличина.

«А де Бурій»? хотів був спитати він, та роздумав, махнув рукою і просто через ограду пішов на спуск до річки.

Коли Бумбараш повернувся, то вже пихкав самовар, шкварчала на сковорідці жирна яечня, в голубій мисці двигтів коров'ячий холодець — і стояла велика пузата пляшка з самогоном.

Хата була прибрана. Серафима причепурилась.

Повмивані дівчаки весело дригали ногами, посідавши на ліжку. І тільки той самий Мишко, який спалив квитанцію, мов заворожений стояв у кутку і не зводив очей з підвішаної на цвях Бумбарашевої сумки.

Увійшов причесаний і підперезаний Василь. Він тримав ножа й шматок посоленого сала.

Як не є, а брата слід було зустріти не гірше, ніж у людей. І Серафима порядок знала.

У вікна вже заглядали цікаві. До хати збирались сусіди. А тому що ділити їм з Бумбарашем не було чого, то всі йому були раді. До того ж кожному було цікаво, як же брати тепер будуть розраховуватися.

— А я дивлюся, хто воно пре? Та прямо в сніи, та прямо в хату, — квапливо розповідала Серафима. — «Господи, — думаю, — що за напасть!» Ми й панахиду одслужили, і поминки справили... Мишко недавно знайшов десь за комодом фотографію й питає: «Мамуню, хто це?» — «А це, — кажу, — твій покійний дядько Семен. Ти ж, паршивцю, увесь портрет заяложив і олівцем почеркав!»

— Годі тобі вертїтися! — сказав дружині Василь і взявся за пляшку. — Як, значить, вернувся брат Семен в здоровому благополуччі, то за це й вип'ємо. А тому писареві, що бумагу писав, довбешку розвалити мало. Накаламутив, накаламутив... бумазі ціна копійка, а тепер самі бачите — ось я! Розраховуйся як хочеш!

— Бумага казенна, — занепокоєно вставила Серафима. — На бумагу теж даремно валити нічого.

Самогон обпалив Бумбарашеві горло. Не пив він давно, і хміль швидко вдарив йому в голову.

Він одвалив на блюдечко дві повні жмені цукру і розпечатав пачку світлого тютюну.

Жінки охнули і задзвеніли склянками. Чоловіки крякнули й сягнули в кишені за папером.

У хаті стало шумно і димно.

А тут ще розчинилися двері, ввійшов піп з дячком і прямо з порога рывкнув подячний молебень за благополучне Бумбараша повернення.

— Варка Гордеева повз вікна до крамниці пробігла...— розсовуючи табуретки і звільняючи священникові місце, напівголосно повідомила Серафима. — Сама біжить, а очима на вікна зирк... зирк...

— А мені що? — не повертаючи голови, спитав Бумбараш і продовжував слухати розповідь діда Миколи — батька Серафими, який їздив на базар у Семикрутове і бачив, як отаман Довгунець розігнав чоловічий монастир.

— ...Вистроїв, значить, Довгунець ченців у лінію й командує: «По порядку номерів розщитайся!» Вони, звичайно, ченці, до цього незвичні, тому що не солдати... а діло боже. До того ж сторопіли, стоять і не щитаються... «Ах, он що! Арифметику не знаєте? Так я вас зараз навчу! Васько, тягни сюди відерце з дьогтем!» Навіщо йому той дьоготь потрібен був — не знаю. Одначе як тільки ченці зачули, ну, думають, це вже звичайно, не для чогось хорошого. Догадалися, чого від них треба, і почали викликатися.

В акурат сто двадцять чоловік вийшло. Це опріч старих та убогих. Тих він ще раніш у три вирви гнати велів. «Ну, — каже, — Васько, ось тобі славне воїнство. Дай ти їм по берданці. Та щоб за три дні вони в тебе і штиком, і курком, і бомбою орудували. А на четвертий день ударимо в бій».

Ті, звичайно, як почули таке, зразу і псалом царю Давиду затягнули — і до ніг. Тільки двоє вийшло. Один россошанський — булочника Федотова син. Пика — як гарбуз, чоботом вовка задавити може. Він ще, пригадую, до монашества діжу з тістом пудів на три мировому судді на голову надів... А другий — худючий такий, лице панське, видно — не з наших.

Довгунець велить: «А подайте їм коней!» Гаврилко як сів, то й кінь під ним аж зітхнув. А другий підібрав рясю та як вскочив у сідло, ледь тільки стремен торкнувся.

Тоді Довгунець і каже: «Васько, таких нам треба! Видай їм спорядження, а рясю хай не скидають... А ви, божі молителі, — це він до решти, — здіймайтесь та скачіте звідси світ за очі. Кого на дорозі зустріню — не чіпатиму.

Коли ж кого вдруге в монастирі застану — на дзвіницю зажену і звелю стрибати... Васько, вийми годинника, сядь біля кулемета. І коли мине три хвилини, п'ять секунд — дуй що є сили по тих, хто не щезне».

А Васько — скажений такий, проворний, як сатана — годинника вийняв та й шасть до кулемета.

Так що було! Як рвонули табуном ченці! До каплиці Миколи Спаса одним духом домчали і там за рік та врозтіч...

Дід Микола скінчив свою розповідь і замовк. Розповідь Бумбарашеві сподобалась. Ченців Бумбараш і сам недолюблював. Проте він не міг зрозуміти, що ж отому Довгунцеві треба і за кого він воює.

— Натуральний розбійник! — пояснив Бумбарашеві священник. — Бога нема, совісті нема. Білих йому не треба, на червоних він в обиді. Розбійник, і звички всі розбійницькі. Заскочив у садибу до семикрутівського управителя. Обібрав усе, а самого ж то з дружиною, з Дар'єю Михайлівною, тільки в спідньому лишив і каже: «Виганяю вас, як господь Адама і Єву з раю. Ідіть і добувайте в поті чола хліб свій насущний... Васько, стань у вратах, як архангел, і проводь їх з честю». Васько, звичайно, — тьфу, мерзота! — шинель крильми розчепірів і махає, і махає, сам співає матірне. В одній руці у нього пістолет, у другій — шабля. Ну ті, звичайно, — що будеш робити? — так у спідньому й пішли.

— У Адама і Єви хоч вигляд був! — вставив захміллий дід Микола. — А це ж люди в тілі. Страмота!

І ця розповідь Бумбарашеві сподобалась, проте він знову-таки не зрозумів, куди цей Довгунець гне і чого йому треба.

Повз вікна підтюпцем проскакало п'ятеро вершників. Одяг, валянки, шабель немає, а за плечима гвинтівки.

— Це красавинські... — пояснив Бумбарашу священник. — Самоохорона називається. Молодці хлопці! І у нас теж є. Гаврило Полувалов за головного. До нього, мабуть, і поїхали.

— Руки й ноги їм повідривати, гадам! — несподівано вигукнув захміллий дід Микола. — Бач, що сучі діти затіяли...

— Мовчав би, старий пес... — огризнувся хтось.

— А чого мовчати? — підтримав діда шуплий, сліпий на одне око дячок. — Та й ви теж, батюшко: говорите,

а до чого це — невідомо. Наше діло — роздувай кадило і дзвони до обідні. Помилуй нас, мовляв, господи! А ви он що!

Насувалася сварка. В хаті перезирнулись. Василь поспіхом взявся за пляшку. Дзенькнули склянки. Кругом зачихали, закашляли. Розмова обірвалася.

— Яшко Курнаков іде,— промурмотіла Серафима.— Принесло чорта...

Швидко до хати ввійшов високий парубок у латаній голубій сорочці. На ньому були потерті галіфе, заправлені в чоботи. Смугляве, як у цигана, лице його було брите. Кепка зсунута на потилицю. Ліва рука зав'язана ганчіркою.

— Сьомка! — заговорив він і міцно обняв Бумбараша.— Ах ти, чорт безсмертний! А я сиджу на хаті, покрівлю перебираю... Варка біжить: «Семен,— каже,— повернувся». Я їй: «Що ти, дурна!..» Вона — хреститься! А дрань гнила як хрясне піді мною, так я на горище провалився. Мати з хати вибігла... «Що ти,— кричить,— робиш! Стелю продавиш...» Я схопив ганчірку, замотав руку, та сюди...

— Ач як тебе засіпало! — сердито сказала Серафима.— Батюшці ліктем в ухо заїхав. Та не тряси столу! Ще самовар перекинеш...

Священик, і без того ображений грубими словами одноокого дячка, підвівся, перехрестився, а за ним один по одному підвелися й інші.

Коли хата спустіла, Яшко Курнаков вхопив Бумбараша за руку і потяг у двір. Мимо городу пройшли вони до урвища над річкою. Там, під копицею на лужку, де ще хлопчиками ховалися, з'їдаючи крадений горох, зупинились вони і сіли.

Бумбараш розповідав про свої злигодні, а Яшко його розважав:

— Прийде пора — буде дружина, буде хата! Палац збудуємо з балконом, з фонтанами! А Варці ти голови не мороч — раз відрубано, значить відрізано. За тебе вона тепер не піде. А тільки що Гаврилко довідається, він її швидко скрутить. Він тепер в силі. Бачив, верхівці до нього поскакали?

— Охорона?

— Банду збирають. Я все бачу. Це тільки одна комедія, що охорона. Минулого тижня під мостом в яру упродкомісара знайшли: лежить — куля в спину. Недавно коло млина Васька Куликова, матроса, з води витягли мертвого. В мене та й то вночі крізь вікно хтось із гвинтівки як садоне! Куля мимо голови жикнула! Посуд на полиці — вдрізки, і крізь стіну — навиліт. Скоро хлібну розверстку здавати. Ну от і ворущаться.

— А червоні що? Вони де зайняті?

— А в червоних своя біда. На Дону — Корнілов. Під Казанню — чехи.

Яшко примружився. Ніби підшукуючи трудні слова, він облизав губи, поляскав пальцем і раптом напрямки сказав:

— Знаєш, Семене! Давай, друже, двинемо з тобою в Червону Армію.

— Ще що! — здивовано глянув на Яшка спантеличений Бумбараш.— Та чи ти, хлопче, не здурів?

— А чого дожидати? — швидко заговорив Яшко.— Ну добре, не зараз. Ти підожди днів з п'ять... тиждень. А потім візьмем та й двинемо. Нас тут ще троє-четверо набереться. Я вже все надумав. У Шури берданка є. У мене бомба схована — тут на станції братуха в одного солдата на пляшку молока виміняв. Йому рибу глушити, а я забрав... Вночі підкрадемося, охорону роззброїмо та й гайда з гвинтівками.

Від таких божевільних слів у Бумбараша навіть хміль з голови вилетів. Він подививсь на Яшка — чи не сміється? Та Яшко тепер не сміявся. Смугляве лице його пашіло, і нахмурене чоло було вологе.

— Так... так... — розгублено промурмотів Бумбараш.— Це, значить, з діжі та в піч, з горщика та в миску. Жарили мене, парили, а тепер — їжте на здоров'я! Та на якого чорта мені все це здалось?

— Як це на чорта? Чехи пруть! Білі лізуть! Значить, сидіти й дожидатися? — І Яшко здивовано здвигнув плечима.

— Мені нічого цього не треба,— вперто відповів Бумбараш.— Я жити хочу...

— Він жити хоче! — хлопнувши руками об свої коліна, вигукнув Яшко.— Бачили розумника! Він жити хоче! Йому жінка, хата, курник, поросятник! А нам, бачите, помирати охота. Просто хоч зараз копай ями —

самі з піснями стрибати будемо... Жити всім охота. Гаврилові Полуwalову теж! Та ще як жити! Щоб нам вершки, а йому корінці. А ти давай, щоб жити було всім добре!

— Не буде цього ніколи,— хмуρο відповів Бумбараш.— Це як — щоб усім? Не було цього і не буде...

— Та буде, буде! — крикнув Яшко і розсміявся.— Я тобі кажу — палац збудуємо, з фонтанами. На балконі чай з лимоном питимеш. Жінку тобі висватаєм... Красуню! Надокучить по-російськи — по-німецьки з нею говоритимете. Ти, мабуть, в полоні призвичаївся. Підійдеш і скажеш... як це там по-їхньому? «Дай-но я тебе, Машенько, поцілую»... Як — не буде? Почекай, дай строк, усе буде.

Яшко замовк. Циганське лице його раптом скривилось, наче в рот йому попало щось гірке. Він торкнув Бумбараша за рукав і сказав:

— Позавчора на кордоні сторожа Андрія Олексійовича вбити хотіли. Не встигли. У вікно вискочив. Ти повз сторожку проходив, чи не заглянув?

— Заглянув, — відповів Бумбараш.— Хата кинута. Пусто!

Він хотів був розповісти про нічний випадок, та затнувся і чомусь не сказав.

— Видно, щез... — задумливо промовив Яшко.— А залишатися йому там не можна було. Він партійний...

Яшко хотів щось додати, але теж затнувся і змовчав. Розмова після цього не в'язалася.

— Ти подумай все-таки! — порадив Яшко.— Сам побачиш: як не вихляти, а вибирати треба. А до Варки, дивись, не ходи, як друг раджу. До речі! — Яшко винувато засміявся.— Ти дивись, звичайно, не той... помовчуй...

— Мое діло — сторона, — відповів засмучений Бумбараш.— Хіба я проти? Я тільки кажу — сторона, мовляв, мое діло.

— «Сторона ль моя, сторонушка! Эх, широко-окая, раздольная...» — докірливо похитуючи головою, проспівав Яшко. — Ну вставай, пролетарю! — знову розсміявшись, скомандував він і одним поштовхом скочив з трави на ноги.

Проте Бумбараш Яшкової поради не послухавсь і того ж вечора пішов до Варочки. Надвечір, щоб розважитися від невеселих думок, він допив решту півпляшки

самогону. Після цього він одразу повеселів, подобрішав, роздав дівчорі ще по грудці цукру, які, між іншим, Серафима зразу ж у всіх повіднімала, і подумав, що зовсім нічого поганого в тім, що він зайде до Варочки, не буде.

Він може навіть зайти і не до неї, а до Гаврилка Полуvalова. Дружби між ними, щоправда, не було, проте були вони майже сусіди, та й у солдати призивалися разом. Тільки Бумбараш скоро потрапив до маршової, а Гаврилкові пощастило, і він зачепився молодшим писарем при воїнському начальникові.

Бумбараш поголився, подряпав щоку, потер палець об піч, замазав крейдою синяк під оком і, почистивши віником чоботи, вийшов на вулицю.

Біля воріт полуvalовського будинку хрустіли вівсом осідлані коні. Бумбараш завагався: чи не почекаати, поки ця кавалерія поїде звідси? Та, почувши крізь двері знайомий голос Варочки, він звичним жестом провів рукою по ременю, обсмикнув гімнастюрку й зійшов на ганок.

У хаті за столом сиділо шестеро. В кутку під образами стояли гвинтівки, на стіні висіла обідрана поліцейська шабля — мабуть, Гаврилкова.

«Ач як рознесло його! — подумав Бумбараш. — А вуса ж відпустив, як у козака».

Побачивши Бумбараша, Варочка, яка роздмухувала Гаврилковим чоботом відерний самовар, не стримавшись, скрикнула і швидко затулила очі долонею, удавши, ніби іскра попала їй в лице.

Гаврилко Полуvalов глянув на неї скося. Обдурити його було важко. Проте він і оком не моргнув.

— Заходь, коли ввійшов! — прогудів він. — Чого ж стоїш? Сідай. Пий чай — вино випили.

Варочка витерла чобіт ганчіркою, подала чоловікові. З Бумбарашем привіталась, але в лице йому не глянула. «Схудла! Покращала! Ех, золото!» не почувачи до Варочки ніякої злоби, подумав Бумбараш.

Але мовчати й дивитися на неї було незручно. І він нехотя почав відповідати на запитання, де був, як жив, що бачив і як повернувся.

— Краще було б тобі і зовсім не повертатися, — сказав Полуvalов. — Такий навкруги розвал, розгін, що й

дивитися нудно.— І, допитливо втупившись очима в Бумбараша, він спитав:— З Яшком Курнаковим бачився? Він, собача душа, мабуть, тобі все вже розповів?

— Що Яшко! — ухильно відповів Бумбараш.— Я й сам усе бачу.

— А що ти бачиш? — насторожившись, спитав Полувалов.— Варваро, глянь-но там за шафу, чи не лишилось що у пляшці? Дай-но, ми з ним за зустріч вип'ємо.

Пити Бумбараш уже не хотів, та, щоб затриматися в хаті довше, він випив.

Красавинські охоронники, не розглядивши ще, що Бумбараш за людина і як при нім триматися, сиділи мовчки.

— Так що ж ти бачиш? — казав далі Полувалов.— Говори, послухаєм. Бо ми тут ходимо, тичем носом, як сліпі. А тобі збоку, може, й видніше.

— Що Яшко! — знов ухилився від запитання обережний Бумбараш.— У Яшка — своє, а в тебе — своє.

— Що ж це у мене за «своє»? — вороже спитав Полувалов, відшукавши в словах Бумбараша зовсім не той зміст, що Бумбараш вкладав.— Що мені своє. Мені свого й так вистачить. Я за всіх вас, падлюки, стараюсь... У-у, зачекай! — скриготнувши зубами, промурмотів він і смачно сплюнув, мабуть знову згадавши ненависного Яшка.

«Ні, ти не сліпий тичешся! — глянувши на скривлене Гаврилове лице і згадавши розповідь Яшка про кулю, що пробила вікно, подумав Бумбараш.— Таким сліпцям на глухій дорозі не попадайся!»

— Гавриле Петровичу! — закричав знадвору жіночий голос.— Біжи-но швидше у волраду, там якась бумага прийшла. Тебе шукають.

— Лиха на них немає! Тільки Гаврило Петрович та Гаврило Петрович! А тільки що — всі в кущі! А відповідати знову ж таки Гаврилові Петровичу... Ходімо! — підводячись з лавки, сказав він до Бумбараша.— Тепер не дочекаєшся... я довго... — І, пропустивши Бумбараша в сіни, він, обернувшись до охоронників, сказав напівголосно: — А ви зачекайте. Що там за бумага? Я — скоро.

Тільки-но Полувалов зник за рогом, як Бумбараш швидко ступив через хвіртку в двір, а звідти — через корівник до саду, що розлігся над яром.

Чекати йому довелось недовго. Варочка стояла рядом і перелякано дивилася йому в лице.

— Ти чого, Семене? — тремтячим шепотом спитала вона.— Іди звідси.

— Зараз піду,— стискаючи її похолоділу руку, відповів Бумбараш.— Як живеш, Варочко?

— Як бачиш! Так тебе не вбили...

— Бог милував. Та, бачу, даремно... Гірко мені, Варочко! Чого ж ти поспішила?

— Я не спішила. А що було робити? Хата згоріла. Матір на пожежі колодою забило... Тебе вбили... Господи, та хто ж це таке вигадав, що тебе вбили!.. Іди, Семене! В хаті гості, мені йти треба...

— Зараз піду. Ти його любиш, Варочко?

— Не знаю. Страшний він. Біда буде...— безладно відповіла Варочка.— Тікай, Семене, він зараз повернеться!

— Він не повернеться. Він сказав, що довго.

— Ні, скоро! Я сама чула! Він хитрий... Господи! — з мукою в голосі повторила Варочка.— Та хто ж це таке вигадав, що тебе вбито!

Тепла сльоза впала в темряві Бумбарашеві на долоню. Бумбараш похитнувся і відчув, що голова його швидко п'яніє. Місяць сліпив йому очі, і повз вуха свистів гарячий вітер.

— Варочко! — сказав він, погано розуміючи, що каже.— Ти кинь його... Підемо разом.

— Навіжений! — одсахнулась Варочка.— Що ти мелеш? Як — підемо? Куди?.. Під кулю...

«І справді, куди підемо? — подумав Бумбараш.— Іти нікуди...»

Варочка вирвалася і насторожилась.

— Тікай, Семене! Хтось іде! Сюди не приходь, не треба!

Вона відскочила і щезла за хвірткою. Чути було, як у корівнику дзвякнули відра, і Варочка поспішно збігла на ганок.

Бумбараш стояв, схиливши голову і нічого не тямлячи.

На ганку знову почулися кроки. Коли б Бумбараш не був п'яний, коли б він не був осліплений місяцем і оглушений свистом вітру, то по важких кроках він одразу б угадав, що це йде не Варочка — і не один, а двоє.

Він ступив до хвіртки і нарвався на Гаврилка Полуvalова і старшого з красавинської охорони, які, щоб їх розмови ніхто не чув, ішли в сад.

— Стій! — крикнув Гаврилко і схопив Бумбараша за рукав.

Бумбараш садонув Гаврилка коліном у живіт, відскочив у куші і одразу ж відчув важкий удар по голові, мабуть, залізним кастетом.

Він захитався... вирівнявся, ступив до яру... Знову захитався... хапаючись за гілки, випростався. Оступився потім і, чіпляючись за колючки, покотився під укіс у яр.

Опам'ятався він не одразу. Голова нила. Чоло було мокре, мабуть у крові. Десь рядом дзюрчав струмок, але місяць сховався, і пробратися крізь колючки до води він не зміг. Сяк-так видряпався наверх і задвірками пішов додому.

Через город він вийшов до себе в двір. Дома ще не спали. Він штовхнув — двері були замкнуті. Підійшов до вікна: в хаті сиділи Василь, Серафима та її батько — дід Микола. Говорили, мабуть, про нього — Бумбараша — про хату, про костюм, про коня...

— Люди добрі! — говорила Серафима. — Та хіба ж то ми винні? У нас бумага.

— Піч розтопити цією бумагою! А він скаже: «Вийми гроші і поклади!» А де їх візьмеш, гроші? Продали, прожили...

— Господи, ото лиха година принесла! Йому що — він один. Куди хочеш пішов та найнявся. Хоч би ти щонебудь, татуню, сказав, а то сидиш бороду чухаєш! Горілки для людей поставили — він, старий сич, навалився й навалився!

Бумбараш постукав у вікно. Розмова урвалася. Вискочила Серафима.

— Дай-но мені води вмитися, — виходячи на світло, попросив Бумбараш.

— Ти заходь у хату, там умиєшся.

— Дай, кажу, сюди! І захопи рушника, — наполегливо повторив Бумбараш.

— Давай зіллю! — сердито сказала Серафима, виносячи рушник і коряк. — Та куди ти ховаєшся? Подайся до світла... Ой лишенько! — тихо скрикнула вона, побачив-

ши на лобі Бумбараша струмочок закипілої крові.— Семене, це хто тебе? — І, враз догадавшись, вона спитала:— Ти у неї був? Гаврилко?..

— Серафимо,— сказав Бумбараш,— я все під вікном чув... Ви з братом будете хороші, і я буду хороший... буду. Дивіться, щоб нікому ні слова!.. Кинь мені що-небудь на сіннику. Я там ляжу.

— Та зайди хоч до хати!

— Не треба,— замотуючи голову рушником, відмовився Бумбараш.— А батькові скажи — захмілів, мовляв, Семен і на сінник спати пішов. А більше, дивись, нічого...

Наступного дня Бумбараш з сінника не злавив. Якби Гаврилко Полувалов побачив його з розбитою головою, то зразу б догадався, хто це був учора в саду, і тоді Варочці дісталось би.

Бумбараш вирішив відлежати, а рано-вранці піти в Россошанськ і там перебути з тиждень у дядька, що був бляхарем.

Кілька разів з новинами прибігала на сінник Серафима.

— Полувалов до віконця підходив,— повідомляла вона.— Про тебе питав.— «Він,— кажу,— на хутір до хрещеної пішов».— «Додому вчора ввечері від мене він не п'яний вернувся?» — «Та ні,— кажу,— нібито в собі. Пограв на Васьковій балалайці та й спати ліг». А на селі, Семене, щось неспокійно. Охоронники шмигають туди-сюди. Люди балакають, нібито наказ вийшов — охорони більше не треба і гвинтівки здати на станцію. А Гаврилко бумагу цю нібито приховує. Хто їх знає? Може й брехня, хіба тепер розбереш...

По обіді Серафима з'явилася знову:

— Варку біля колодязя зустріла. Вдвох ми були. Більше нікого. Витягла вона відро та ніби ненароком перекинула. «Набирай,— каже,— я перепочину». А сама стоїть і дивиться і, видно, мучиться, а спитати боїться... Я їй кажу: «Ти, Варваро, від мене не ховайся... Семен дома. На сіннику лежить». У неї, видно, дух забило. «А чого?» — «Та голова у нього трохи побита і на лобі садно. Тебе виказати боїться». — «Серафимо! — шепче вона, а сама мало не в сльози.— Христом-богом тебе молю:

скажи ти йому, щоб сховався він звідси далі. Бачу я, що справа йде на лихе». Тут вона замовкла, відро з колодзя тягне. Рука, бачу, тремтить, а сама мурмоче: «Нехай Семен Яшкові Курнакову скаже: тікай, мовляв, і ти, а то лихо буде...» А що за лихо, я так і недочула. Схопила Варка відра та додому, мало не бігом.

Надвечір Серафима ще розповідала:

— Яшко Курнаков приходив. Тебе шукає. Я йому кажу: «Дома немає, здається, в гай, на пасіку до хрещеного пішов. Не знаю — чи вернеться, не знаю — чи там заночує... Яшко, — кажу йому, — ти бережись. Люди думають, коли б тобі від Гаврилка погано не було». Як плюне він на землю, сам озирається, а руку з кишені не виймає. «Ой, — думаю, — у кишені в тебе не насіння!..»

— Яшкові треба було відкритися, — подосадував Бумбараш. — Коли ще прийде, ти його сюди пошли.

— А хто тебе знає! Говорив — мовчи, я всіх і віднаджую. Залиш ти, Семене, не заводься з ними!.. Я ось йому, паршивцю, я ось йому, негідникові! — зашпила раптом Серафима, побачивши крізь щілину в даху, що пузатий Мишко піймав сіре каченя і ладиться сунути його в ночви з мильною водою. — І цей тебе теж увесь день шукає, — тихенько розсміялася Серафима. — «Де дядько? Дядько, — каже, — багатий, з цукром». Ти будеш їти, Семене, залиш цукру скільки-небудь. Солодкого ж у них давно вже й сліду нема.

— Гаразд, гаразд! — поморщився Бумбараш. — Ви тільки глядіть, помовчуйте...

— Господи, що ми — чужі, чи що? Я, здається, і так мовчу.

Перед тим як лягти спати, він захотів напитися, та ненароком перекинув чашку з квасом на сіно. Спуститися вниз він не зважився. В кутку дах з'яв широкою діркою, над якою простяглася гілка рясної яблуні. Бумбараш устав, зірвав навпомацки яблуко, відкусив його і розсунув вологе листя. Перед ним розкинулося зоряне небо, і серед безлічі зірок він тепер раптом знайшов ті три зірки, через які він потрапив у полон, хворів на тиф, цингу, втратив хату, костюм, Варочку...

Трапидося це під час відступу від Ломбежа.

Бумбараш заскочив до хати батальйонного штабу, щоб спитати у вістових, куди в чорта провалилась восьма рота. Бородатий офіцер, здається прапорщик, сидячи

навпочіпки, кидав у піч рештки паперів, а щоб швидше горіло, перевертав їх почорнілим клинком шаблі.

Він сунув сторопілому Бумбарашеві перев'язаний телефонним проводом згорток, вивів на ганок і лезом шаблі показав на обрій.

— Підними пику і дивись лівіше,— сказав він.— Іди до околиці, там звернеш он на ці три зірки: дві рядом, одна нижче. Далі йди прямо, поки не натрапиш на саперний взвод біля переправи. Там відшукаєш ад'ютанта третього батальйону. Передаси згорточок, візьмеш розписку. Віддаси її командирові своєї роти.

Бумбараш повторив наказ і, проклинаючи свою нещасну долю, яка підштовхнула його заскочити до хати, пішов полем, час від часу задираючи голову до неба, [щоб не втратити з очей тих трьох зірок].

Він був голодний, бо шрапнельний снаряд розбив ротну кухню якраз в ту хвилину, коли кашовар одгвинчував кришку казана з гарячими щами.

Та всього тільки годину тому йому пощастило поцупити з каптьорського воза банку з консервами. Банка була без етикетки, і разом з голодом його брала цікавість — рибні це консерви чи м'ясні?

Вибравшись у поле, він сів на траві, дістав шматок кукурудзяного хліба, зняв штик і пробив у жерстяній кришці дірку. Щоб не втратити й краплі, він швидко перекинув банку до рота.

Липка, їдка, з бензиновим запахом фарба залила йому губи, ударила в ніс і обпекла язик. Відпльовуючись і чортихаючись, він скочив і побіг відшукувати воду.

Довго полоскав він рот, шкріб язик нігтем, витирав рукавом губи і жував траву.

Нарешті, переконавшись, що дочиста однаково не відмиєш, ще голодніший і стомлений, ніж раніше, він попрямував полем. Треба було поспішати.

Він підвів голову, відшукуючи свої провідні зорі, але там, куди він дивився, їх не було.

Він повертав голову направо-наліво. Йому траплялись сузір'я, що розкинулись і гачками, і хвостами, і коряками, і хрестом, і діркою... Але тих трьох зірок, які світили йому тепер крізь діряву покрівлю сінника — дві рядом, одна нижче — тоді він ніяк не міг розшукати. Він пішов назад і за годину нарвався в упор на головну заставу австрійської колони.

Бумбараш з'їв яблуко і заходився поправляти своє зім'яте лігво...

Глухий вибух ударив по нічній тиші.

Бумбараш зірвався на ноги.

«Бомба! — зразу ж догадався він. — Для снаряда слабо, для гвинтівки сильно. Хто кидає?..»

Майже слідом пролунали три-чотири постріли. Далі стихло. Потім уже безперестанку, то наближаючись, то віддаляючись, рідкі постріли зататакали з різних боків.

«Щоб вам і на тім світі не було спокою! — розгнівався Бумбараш. — І коли це все скінчиться!»

Він кинувся на сіно, укритися шинелею і вирішив на зло спати, хоч би на вулицях билися в штики.

— Досить! — мурмотів він. — Я до вас не лізу. Одвоювався...

Однак для спання час він вибрав поганий. Хтось забіг у двір і тихенько постукав у квартиру. Незабаром на сінник видерлась задихана Серафима.

— Семене! — покликала вона. — Вставай, Семене! Швидше!

— Чого треба? — огризнувся Бумбараш. — Забирайтеся ви під три чорти! Я спати хочу!

— Вставай, очманіла довбешко! — ахнула Серафима. — Злазь! Бери сумку. Внизу Варка.

Одним махом Бумбараш злетів на купу гною, і одразу ж із темряви до нього підскочила Варочка.

— Тікай! — зашепотіла вона. — Тебе шукають! Яшко Курнаков кинув бомбу. Забрали три гвинтівки... Шурку Плоскіна вбили... Гаврилко думає, що ти з ними заодно. Знайдуть — уб'ють!

— Стривай! — закидаючи сумку за плечі, промурмотів розгніваний Бумбараш. — Я ще повернусь! Я йому... уб'ю! Дай тільки розібратися...

Постріли лунали все ближче та ближче. Але стріляли, певно, навмання, безладно.

— Ну, бог з тобою, іди, йди! — квапила Серафима. — Повз Воробійовську баню спустись, прямо через річку, вбрід — там мілко.

— Повз млин не йди, — прошепотіла Варочка, — там наші... банда. Пустити, Семене, тепер уже нема чого!

Вона вирвалась і побігла.

У хаті запхикала потривожена дівтора.

Бумбараш виламав з ліси кілок і, не сказавши ні слова, подався городами до спуску на річку.

Серафима перехрестилась і майнула в хату.

За хвилину в віконце постукали. Серафима мовчала. Тоді затарабанили сильніше і загрюкали прикладом у хвіртку.

Серафима з люттю розчинила вікно і плонула прямо комусь в обличчя.

— Ах ти, безсоромна пико! — заверещала вона на всю вулицю.— Ти, Пашко, чого бешкетуєш? З постелі скочити не дають! Чоловік хворий, дітей до смерті перелякали! Ти б ще краще голоблею в стіну!.. Ну, чого треба? Нема, кажу, Семена! Так вам ще зранку було сказано. Ідть шукайте! Нам він і самим, як торішній сніг на голову... Та що ти мені своєю рушницею в груди ти-чеш? Так я твоєї кулі й злякалась!

Прокинувся Бумбараш під стогом сіна верст за десять від Михеєва і за тридцять — від Россошанська.

Ранок був теплий, сонячний. На річці гелготали гуси. Під горою, на лузі, ворушилась череда корів.

На дорозі торохтіли вози, і з торбинками за плечима йшли мирні подорожні.

І дивно було навіть згадати й подумати, що по всій цій широкій, спокійній землі, куди не глянь, куди не кинь, уперто розгорялась тяжка війна.

Бумбараш підійшов до струмка, умився, напився, а поспідати вирішив у селі Катремушках, до якого лишилось уже недалеко.

І чудно якось... Прямуючи м'якою польовою дорогою, пропускаючи підводи, щоб обганяли його, вітаючись із зустрічними незнайомими пішоходами, під промінням ще не жаркого сонця, під свист, тринькання й цвірінчання лісових пташок, уперше відчув Бумбараш зовсім невідоме йому почуття — байдужого спокою.

Вперше за довгі роки він нічого не чекав і сам знав напевно, що і його не чекають ніде теж. Уперше він нікуди не поривався, не спішив: ні з гвинтівкою в атаку, ні з лопатою в окопи, ні з казанком на кухню, ні з рапортом до взводного, ні з перев'язкою в лазарет, ні з поїзда на підводу, ні з підводи на поїзд. Все, на що він так надіявся і чого хотів, — не сталося. А що мало трапитись наперед—

цього він не знав. Бо не був він ні ясновидцем, ні пророком. Бо з полону повернувся він недавно і те, що навколо нього діялося, розумів ще погано.

Ось чому, підбитий, неголений, самотній, Бумбараш ступав рівно, поглядав якщо не весело, то спокійно і навіть насвистував, скрививши губи, австрійську пісеньку про прекрасну герцогиню, яка покохала простого солдата.

На перехресті, там, де дорога розходилась ліворуч — на Семикрутово, прямо — на Россошанськ, праворуч — на станції,— не доходячи з версту до села Катремушок, стояла на горбі струнка, як щогла, спалена блискавкою береза.

Береза була гладенька, майже без гілок, і було зовсім незрозуміло, як і чому на самій обламаній вершині її хтось сидів.

— Ач куди тебе занесло! — зупиняючись біля дерева і задираючи голову, здивувався Бумбараш.— Дивіться, який ворон-птах!..

Чи то вітер колихнув у цей час надламану вершину, чи то «ворон-птах» не так повернувся, тільки він полудськи скрикнув, і недалечко від Бумбараша впав на траву залізний молоток.

«Погані твої справи! — подумав Бумбараш.— Ач куди тебе занесло! Тепер спробуй-но, спускайся...»

— Дядьку, здрастуй! — пролунав зверху пронизливий голос.— Дядьку, подай мені молоток!

— Дурень! — розсміявся Бумбараш.— Що я · тобі, мавпа?

— Я мотузочку спущу, а ти прив'яжи...

— Якщо мотузочку, тоді річ інша,— погодився Бумбараш і, знявши сумку, став чекати.

Минуло кілька хвилин, перш ніж мотузка з гілочкою на кінці спустилася і спинилась сажнів за два до простягненої руки.

— Невистачає! — крикнув Бумбараш.— Спускай нижче.

— Зараз, пожди. Надв'яжу пояс.

Гілочка спустилася ще трохи, але й цього було мало.

— Невистачає! — знову закричав Бумбараш.— Спускай нижче, а то піду...

— Зараз! — долинув стривожений голос.

Видно було, як хлопчина, обережно перехоплюючи руками гілля, скинув сорочку і надв'язав пояс до рукава.

— Однаково неvistачає. Давай, що є іще!

— Що ж мені — і штани скидати, чи як? — почувлась сердита відповідь.

— Та ти давай сам підлізь трошки.

— Ще чого неvistачало!

Проте й справді обидно було не дістати кінця мотузочки, до якої лишалося не більше двох аршинів.

Бумбараш скинув шинелю і, згадавши солдатську гімнастику, поліз угору.

Всунувши молоток у петлю, обдираючи гімнастюрку й руки, він зіскочив на землю.

— Дядьку, спасибі! — подякували йому згори. — Куди йдеш? До побачення!..

Та Бумбараш не йшов ще нікуди. Просто, побоюючись, як би молоток, зірвавшись, не брякнув йому на голову, він одійшов на галявину й сів на пеньок, збираючись подивитися, чим же тепер усе це скінчиться.

Видно було, як хлопчина притискає тілом до стовбура якийсь темний джгут і як, розгойдуючись на вітрі, він спритно орудує молотком.

Ось він забив останній цвях, тріумфуюче скрикнувши, опустив джгут, і велике полотнище червоного прапора з тріском затріпотіло на вітрі.

Навіщо на перехресті лісових доріг повинен був майорити прапор — цього Бумбараш не зрозумів ніяк. Так само, як не зрозуміла, здається, проїжджа на возі молодиця, яка, сплеснувши руками, квапливо вдарила віжкою по конячці, очевидно розміркувавши, що коли тут затівається щось незрозуміле, то краще забратися від гріха далі.

Не чекаючи, поки хлопчина злізе, Бумбараш і собі рушив далі і незабаром опинився в селі Катремешках, яке, як він побачив, було зайняте загоном червоноармійців.

Червоним Бумбараш нічого поганого не зробив, і тому він сміливо зайшов у будинок, де жила знайома бабуся.

Але бабуся та, виявляється, давно померла, і дома була тільки ряба молодиця — дружина її сина, яка саме була зайнята пранням. Бумбараша вона не знала.

Він спитав у неї, чи можна зупинитися й відпочити.

— Чай, хліб, молодице, твій,— сказав Бумбараш,— цукор мій, а пити будемо разом.

Почувши про цукор, жінка витерла фартухом мильні руки і в нерішучості зупинилась.

— Та вже й не знаю як,— зам'ялась вона.— В світлиці в мене якийсь начальник живе. Та й вугілля немає. Хіба що скіпочкою?

— Ото біда — начальник! — відповів Бумбараш.— Що мені світлиця, я поп'ю і на кухні. А скіпок наколоти чи ж довго? Це я й сам можу.

— Вже не знаю як,— оглядаючи з ніг до голови брудного Бумбараша, все ще вагалась молодиця.— Та ти, мабуть, і про цукор чи не брешеш?

— Я брешу? — дістаючи з сумки жменю цукру і зважуючи його на долоні, обурився Бумбараш.— Моя королева, внакладку питимемо!

Ряба молодиця розсміялась і пішла по самовар.

Незабаром знайшлись і тепла варена картопля, і хліб, і молоко... Бумбараш поснідав, напився чаю і відчув, що його клонить на сон.

Справді ж бо, всю ніч, мокрий і брудний, він був на ногах, заснув під стогом сіна тільки над ранок і спав мало.

Поспішати було нікуди.

«Дай-но я посплю,— вирішив він.— А поки посплю, нехай молодиця випере гімнастюрку й штани. Хоч до дядька прийду людина людиною. Та нехай заодно і комір у шинелі голкою прихватить, а то метляється, як у [багато]».

Він пообіцяв жінці десять грудок цукру, і вона показала йому в дворі плетену хижку з сіном.

— Тут і спи,— сказала вона.— А в чому ти спати будеш? Голий, чи що?

— Пошукай-но чого-небудь із чоловікового дрантя. Спати — не весілля гуляти.

Молодиця похитала головою. Довго поралася вона в комірчині. Нарешті дістала таке лахміття, що, розглядаючи його на світло, і сама спинилась у роздумі.

— Вже й не знаю, що тобі. Може оце?

— Не знайшла кращого! Поскупилась...— пробурчав Бумбараш, натягаючи на себе штани й піджак, такі рвані, пом'яті, що годилися хіба що тільки на городне опудало.

— Яким ти красенем став! — забираючи одяг, розсміялася молодиця.— Лягай швидше, а то он начальник іде. Гляне та й злякається.

Слав Бумбараш довго. Коли він прокинувся, то в дворі рябої молодиці вже не було. Рядом з хижкою, біля лавки під яблунею, розмовляло двоє — командир і хлопчина.

— Дурнем ти був, дурнем і лишився,— з стриманою досадою говорив командир.— Ну і чого тебе понесло на дерево і навіщо ти прибив прапор? От накажу зараз червоноармійцям, щоб дістали й зняли.

— Хіба ж хто долізе? — усміхнувся хлопчина.— Та їм нізачо в світі нікому не долізи! Там угорі гілля крихке. Як гепнеться, так і не встане.

— Це вже не твій клопіт. Коли я накажу, значить, дістануть. Ну чого ти тут крутишся? Нехай би якийсь сирота був. Іди додому! Ти думаєш, у нас усе гулянки? От почнуться бої, нащо ти нам тоді здався?

— От ще! Дали б мені гвинтівку, і я б з вами. Я сміливий! Спитайте Пашка з третього взводу. Він каже: «Дай-но я над твоєю головою разів зо три з гвинтівки бахну — зразу штани змокріють». А я кажу: «Хоч усі п'ять, про мене!» Став я під стіною. Він раз — бабах! Два, три! А я стояв і навіть оком не моргнув.

— Я ось йому покажу, сучому синові! — розсердився командир.— Я йому дам штук п'ять позачергово! Теж, йолоп, знайшов роботу!

— Збрехав я про Пашка,— помовчавши трохи, відповів хлопчина.— То я вас хотів розпалити. Думаю: може, розійдеться. «Ах,— скаже,— що буде, те й буде, давай прийму».

— Куди прийму?

— Звісно куди. До вас у загін.

— Знову наша пісня гарна й нова, почнемо її ізнову. Мене твоя мати про що просила? «Гоніть,— каже,— його геть, нехай краще за діло береться, а не вештається, як безрідний».

— Так вона ж дурна, товаришу командир! Хіба ж її переслухаєш?

— Це ти на рідну матір... дурна? Нічого сказати! Геть з-перед моїх очей! Слухати тебе — і то гидко.

— Розуміється, дурна,— вперто повторив хлопчина.— Недавно зайшов до нас на квартиру якийсь комісар, чи що, а з ним дівка з бумагами. «Скільки,— питає він,— дітей? Та хто був чоловік? Та скільки грошей одержуєш?» А вона стоїть і тремтить. Я їй кажу: «Мамо, ти чого тремтиш? Це ж радянський». Однаково тремтить. А чого боятися! От ви, приміром, начальник, одначе ж я стою і не боюсь.

— Слухай, ти,— помовчавши трохи, спитав командир,— як тебе звуть?

— Іртиш,— підказав хлопець.

— Чекай, чому ж це Іртиш? Тебе нібито Іваном звали... Ванькою...

— То піп назвав,— усміхнувся хлопчина.— А тепер не треба. Ванька! І назва якась сопльоноса. Іртиш краще!

— Ну гаразд, нехай Іртиш. Так ось що, Іртиш — смілива голово, в загін я тебе однаково не візьму. А от, коли хочеш прислужитися нам, я тобі дам пакет. Біжи ти назад у Россошанськ і передай його там військовому комісарові.

— Та ви, чого доброго, напишете там якусь нісенітницю, так тільки, щоб від мене відкараскатися,— висловив сумнів Іртиш.— А я побіжу, як дурень, язик висолопивши.

— Ось провалитись мені на цьому місці, що не нісенітницю,— побожився командир.— Так, значить, зробиш?

— Гаразд,— погодився Іртиш.— Тільки, коли обдурите, я вас однаково знайду. Соромити буду.

Коли вони пішли, заспаний Бумбараш виліз із свого барлогу. Треба думати, що вигляд у нього був дуже страшний, бо, побачивши його, дівчора, яка бігала по двору, з галасом кинулася врозтіч.

— Виспався? — виглядаючи з вікна, спитала його ряба молодиця.— Заходь до хати, щів насиплю. Ми вже пообідали.

Бумбараш сів за стіл і вийняв свою ложку.

— Пішов командир? — спитав він, прислухаючись до цокання годинника в світлиці.— Командир, бачу, у вас добрий.

— Добрий,— погодилась молодиця. І, позіхнувши, вона додала: — Як на кого. Учора ввечері у нас тут коло

яру шпійона одного розстріляли. Хлюпкий такий шпійон, а в мішку три бомби...

На кухню ввійшов червоноармієць, але, судячи по нагану при поясі, теж якийсь старший.

— Командир тут?

— Нема. Сказав, що скоро прийде.

Червоноармієць сів на лавці і уважно подивився на Бумбараша, що сьорбав щі.

— Це що ж, тутешній? — не витерпівши, нарешті спитав він.

— Ні. Прохожий, — відповіла молодиця.

— А...

Знову посиділи мовчки.

— А це чия? — спитав червоноармієць, показуючи на шинелю, що висіла в кутку.

— Моя шинеля, — відповів Бумбараш. — А чого треба?

— Нічого. Так питаю.

Молодиця витягла з стіни голку і зняла шинелю, збираючись зашити порваний комір.

— Яка в тебе шинеля! — докірливо сказала вона, ввертаючи брудні кишені й вилоги. — Таку шинелю тільки на порозі постелити на підтирку... Це що в тебе за рукавом, бумага? Потрібна?

Бумбараша пересмикнуло. Це був той самий пакет, що його бог знає для чого взяв він від чоловіка вночі в кордонній хатині. А кому був отой пакет і що ще в ньому було — цього він так і не знав.

— Ні, — грубо відповів він. — Кинь на розпал.

Червоноармієць підняв пакет і розпечатав.

Обличчя його відразу ж вкрилося потом, він читав про себе по складах, не перестаючи спостерігати за рухами Бумбараша і не спускаючи руки з розстебнутої кобури нагана.

— Вставай! — сказав він таким хрипким голосом, нібито його душили за горло.

Молодиця вереснула і впустила шинелю. Бумбараш хотів був пояснити, хто він і звідки, але червоноармієць дивився на нього очима, які горіли такою дикою ненавистю, що Бумбараш змовчав і вирішив, що краще буде відповідати перед самим командиром.

Він взяв сумку і, в чому був, так і пішов попереду

конвоїра, що вийняв свій наган, викликаючи загальний страх і цікавість.

Коло ганку штабу стояв прив'язаний верховий кінь. На східцях, спершись ліктями на гвинтівку, сидів молодий червоноармієць.

— Проходь!— скомандував конвоїр Бумбарашеві.— Встань, Совков, дай дорогу!

— До командира не можна!— не підводячись, відповів червоноармієць.— Командир замкнувся з якимсь партійним. Бачиш, кінь...

— Сам ти кінь! Бачиш, діло важне!

— Ну йди, коли важне. Він тобі шию намилить.

Конвоїр зам'явся.

— Совков,— сказав він,— постережи-но цього чоловіка. А я зайду сам, доповім. Та дивись, щоб не втік.

— Куля дожене,— самовпевнено відповів Совков.— Давай, проходь. Та подивись на годинника— скільки там.

Не повертаючи голови, Бумбараш пильно роздивлявся. Ворота в двір штабу були прочинені. Огорожі на тім боці не було, недалеко за лазнею починався чагарник, потім яр, далі знову чагарник— до самого лісу.

«А хто його знає, як іще розсудить командир?— з тривогою подумав Бумбараш, пригадуючи розповідь молодіці про розстріляного шпигуна.— Та спробуй-но доведи йому, що пакет не твій. Довести важко... А куля не дожене,— вирішив він, приглядаючись до лица червоноармійця.— Не та в тебе, хлопче, спритність!»

Він нагнув голову, підніс долоню до очей, ніби протирав повіки, і, враз випроставшись, ударив червоноармійця ногою в живіт.

Навчили Бумбараша австрійські кулі і стрибати зайцем, і падати каменем, і котитися з гори колобком, і втискати голову між купини, і повзати ящіркою. І опинився він під скельцем командирського бінокля вже біля самого узлісся. Видно було, як він зупинився, поправив сумку і, похитуючись, пішов у ліс.

Побоюючись погоні, він не пішов Россошанською дорогою і довго блукав у лісі, поки не вийшов на ту, що вела на Семикутове.

Вже зовсім стемніло. Крізь діри його лахміття пробирав вогкий вітер. На траву впала роса. Треба було думати про нічліг, про вогнище, а тут іще, як навмисне, виявилось, що лишив він не тільки шинелю, а й в кишені її — сірники.

Він ішов, пильно озираючись по боках — чи не трапиться хоч би стіжок сіна, і ось помітив далеко, осторонь від дороги, миготливий вогник багаття.

«Коли багаття — значить, і люди», розмірковував Бумбараш.

Проте, згадавши, що за весь останній час, починаючи від лісової сторожки, кожна зустріч приносила не ту, так іншу біду, він вирішив підкрастися непомітно, щоб довідатись спочатку, що там коло багаття за люди і чого від них можна чекати поганого.

Добравшись до дрібної дубової порослі, він став рачки і незабаром підліз дуже близько до вогнища, біля якого — як він роздивився тепер — сиділи два ченці.

«Семикрутівські! — вирішив Бумбараш. — Від Довгунця тікають».

І він причаївся, вслухаючись у їхню неквапливу розмову.

— Ти ще цього не пам'ятаєш, — говорив чорний чернець рудому. — Був у нас колись пекар — брат Симон. Людина, треба сказати, вдачі тихої, до роботи спритний, але пив.

— Я пам'ятаю, — озвався рудобородий. — Він із проскурні два лантухи борошна поцупив та осколок мідного дзвону циганам продав.

— Ого, куди сягнув! То був Симон-послушник, злодій, волоцюга! Його потім, кажуть, в казанській тюрмі за розбій повісили... А цей Симон був уже в літах, вдачі тихої, та, кажу, пив. Бувало ігумен, тоді ще отець Макарій, йому скаже: «Симоне, Симоне! Навіщо п'єш? Терплю, терплю, а вижену». А брат Симон лагідний був. Як тепер ось пригадую: стоїть він п'яненький, руки на череві отак складе, а в очах мерехтіння... якесь сяєво. «Просто, — каже, — отче ігумене, до подвигу готуюсь». А отець Макарій вдачі був крутої. «Коли, — говорить, — сучий сину, всі в мене до подвигу через пияцтво будуть готуватися, а не через піст і молитву, то мені при трапезній шинок відкривати доведеться».

Рудобородий чернець усміхнувся, посунув свої ко-

роткі ноги в постолах до вогню і похитав лисою, круглою, як гарбуз, головою.

— А ти не осуджуй! — строго обірвав його оповідач.— Ти раніше послухай, що далі було. От стоїмо ми одного разу на малій вечерні з каноном. Служба вже за середину перевалила. Уже за часослова «Буди, господи, милість твоя, яко же на тя уповаєм» проскочили. Раптом заходить брат Симон, видно — напідпитку, і стає тихо біля правого криласа. А треба сказати, що ігумен суворо-пресуворо наказав, що коли брат Симон не в собі — не допускати в храм спочатку умовлянням, а якщо не pomoже, то гнати прямо у спину коліном.

І як він сміливо в двері пройшов — незрозуміло. А від криласа гнати його вже незручно. І от стою і думаю: ну, господи, тільки б не обблював іще! А служба йде своїм звичаєм. Тільки виголосили ірмос: «Ти же, Христос, господь, ти же і сила мая», як угорі трісне, як хрясне! Шибки, мов дощ, на голову посипались. А в нас знадвору на риштуванні муляри працювали. Риштування взяло та й рухнуло! Одна колода, що під купол підведена, як грохнула через вікно і повисла ні туди ні сюди. Висить, гойдається... Якраз над правим вітварем. А зірветься — все розтратить вшент. Ми, звичайно, хто куди — врозтіч... Змалодушничали...

Раптом бачимо, брат Симон — до вітваря, та по царських вратах, з навісу на карниз, та від того місця, де нині намальований сожської великомучениці Дарії лик,— і пішов, і пішов... Карниз вузький — тільки хіба що кішці пробратися, а він обличчям до стіни повернувся, руки розставив — в рухах легкість така, ніби воспареніє. Сам співає: «Тебе, боже, славим». І пішов, і пішов... Господи! Дивимось — чудо наяву: добрався він до вікна, трохи колоду підштовхнув, вона й вивалилась назовні. Постояв він, обернувся, бачимо — хитається. Раптом як зареве він не своїм голосом та як гепне звідти на підлогу! Тут він і богу душу віддав.

Так потім скільки вірою укріпились — до того карниза лазили! Один купець спробував: «Дай,— каже,— я ступлю». Ступив раз-два... та й назад. «Ні,— каже,— бог мене за плечі не тримає... Аз есмь людина, а не мавпа, а в цирку я не вчився». Дав на свічки червоненьку і пішов собі.

Рудобородий знову похитав головою й усміхнувся.

. До стор. 321.

— Чого ж ти осміхаєшся? — сердито спитав чорний.

— Та так... сяйво... воспареніє... От думаю, примусив би Довгунець усіх і справді з дзвіниці стрибати — подивився б я тоді, яке воно буває, воспареніє... Господи, помилуй! Хто там?

Тут обидва ченці враз обернулись, бо з-за кущів виліз розкудланий, обдертий, схожий на чорта Бумбараш.

— Мир вам! — підсуваючись до вогнища, привітався Бумбараш.

— І тобі теж, — відповів рудобородий. — Кажі, чого треба? Коли нічого, то забирайся геть.

— Земля широка, — підхопив другий. — Місця багато... А ми тебе до себе не кликали.

На колінах у рудобородого лежить важкий посох, а рука чорного опинилась біля палаючої з одного кінця голівешки.

— Мені нічого не треба, — злобно відповів Бумбараш. — Дивимось ми з товаришами — горить вогонь. Кажуть мені товариші: «Піди довідайся, що там за люди і чого їм тут на нашій землі треба».

Ченці збентежено презирнулись.

— Сідай, — квапливо звільняючи місце коло багаття, запропонував чорнобородий. — А хто ж твої товариші і на чю землю ми потрапили?

Бумбараш усміхнувся. Він розв'язав сумку, дістав звідти позолочену пачку тютюну — такого, якого давно в цих краях і в очі не бачили. Скрутив цигарку і тільки тоді не поспішаючи відповів:

— А земля оця вся на п'ять доріг — Россошанську, Семикрутівську, Михеевську, на Катремушки і до Мантурівських хуторів — дана у володіння нашому розбійницькому отаманові, хороброму Іванові Іванюку.

Ченці ще в більшому збентеженні презирнулись. Рудобородий перекинув закипілий чайник, а чорний метнув погляд на свою торбу, теж збираючись зараз же схопитись і накивати п'ятами.

І тільки схожий на чорта Бумбараш поважно сидів, підбгавши ноги, випускаючи з носа й рота клуби пахучого диму, і був тепер дуже задоволений.

— Ти скажи їм, — поволі добираючи слова, промовив чорнобородий, — що ми з братом Панфілієм двоє прочан. Добра у нас ніякого немає — ось дві торби та оце... чернеча ряса — від брата нашого Филимона, який помер

учора, впадши в каменоломну яму, і був нами сьогодні похований. А через це затримались ми і не дійшли, де б достукатися на ночівлю. І скажи, що нам би тут перебути тільки до світанку. А тільки почне світати — підуть, мовляв, вони з божою поміччю далі.

— Гарзд,— витягаючи з багаття печену картоплю, погодився Бумбараш.— Так і скажу.

Але поки він, обпікаючи пальці, зчищав обгорілу шкуринку, рудобородий, який весь час сидів і вертів головою, раптом підморгнув чорному і непомітно помахав товстим пальцем над своєю лисою головою.

Мабуть, його взяло підозріння. І хоч курич Бумбараш тютюн із золоченої пачки, але був він для розбійника занадто вже погано вдягнений, зброї при ньому не було. Крім того, для розбійника з п'яти доріг дуже вже він з великою жадібністю з'їдав картоплину за картоплиною.

— А де ж твої товариші? — обережно спитав рудобородий.

І Бумбараш побачив, що товстий посох знов опинився у рудого на колінах, а рука чорного інока була вже коло обгорілої голівешки.

— Еге,— підхопив чорний,— а де ж твої товариші? Ніч темна, холоднувата, ані вогнища, ні гомону...

— Он там,— непевно махнув рукою Бумбараш і вже підняв сумку, збираючись скочити і дати ходу.

Та на цей раз щастя несподівано всміхнулося Бумбарашеві. Далеко, в тому напрямі, куди показав він рукою, мигнув раптом вогник — один, другий... Чи йшов то запізнілий пішоход і чиркав сірником, закурюючи на вітрі цигарку або люльку, чи їхав віз, чи йшов загін, а тільки вогник справді блиснув двічі яскравою сигнальною іскрою, блиснув двічі [і] потім погас.

І знову ченці злякано переглянулися.

— От що, святі отці,— грубо сказав тоді Бумбараш, забираючи покійного отця [Памфіла] широкий підрысник, що лежав поряд нього: — Я ваші звичаї всі бачу! Сказано в святому письмі: як гукнеш, так і відгукнеться.

Він заклав два пальці в рот і пронизливо свиснув. Пустотлива луна відгукнулась йому з усіх кінців лісу, і не встигли ще ченці отямитись, як він зник у кущах.

Але цього йому було замало. Відійшовши не дуже далеко, він заготав протяжно і глухо, потім засвистів

знову вже на інший лад... потім, перебравшись далеко вбік, приклав руки до рота і загудів, наслідуючи сигнал військової труби, потім підняв чурбак і заходився гатити ним об стовбур дуплистої сосни.

Нарешті він стомився. Перечекав трохи і крадькома повернувся до багаття. Ченців біля нього не було й сліду. Він накидав коло багаття трави, поклав у головах сумку, вкрився просторим підрясником і, втомлений чудернацькими подіями минулого дня, міцно заснув.

Частина друга

З пакетом за пазухою, з ремінною нагайкою, яку він знайшов поблизу дороги, Іртиш — смілива голова, як назвав його командир, весело прямував на Россошанськ.

У кишені його широких штанів бряжчали три гвинтівкових патрони, запобіжне кільце від бомби і порожня обойма від великого браунінга. Але самої зброї у Іртиша, на жаль, не було.

Навіть ночами снилися йому бойові трилінійки, вороновані японські «арисака», широкостволі, як гармати, італійські «гра», незграбні, але далекобійні американські «вінчестери», австрійські [карабіни], що безшумно ковзають затвором, і навіть скромні однозарядні бердани. Всі вони стояли перед ним грізним, але покірним йому строєм, нетерпляче ждучи, на якій з них він зупинить свій вибір.

Але, минаючи всі інші, він упевнено підходив до російської драгунки. Вона не така важка, як гвинтівки піхоти, але й не така слабка, як кавалерійський карабін. Раз, два!.. До бою... готуйся!

Іртиш перескочив канаву і навпростець картопляним полем вийшов у сільце, від якого до Россошанська залишалося ще верст з п'ятнадцять. Тут треба було ночувати.

Він постукав у першу, яка трапилася, хату. Йому відчинила гарна чорноволоса, трохи старша за нього, дівчинка з набряклими від сліз очима.

— Хазяї вдома? — спитав Іртиш таким тоном, начебто в нього була дуже важлива справа.

— Я хазяйка, — сердито відповіла дівчинка. — Куди ж ти лізеш?

— Здрастуй, якщо ти хазяйка! Переночувати можна?

— Кого бог приніс?— почувся деренчливий голос, і старенька, підсліпувата бабуся висунула з пічки голову.

— Та ось якийсь тут... переночувати проситься.

— Заходь, батечку! Заходь, милостивий! — жалібним голосом зарепетувала бабуся.— Валько, подай проходжому табуретку. Ох, і лихо в нас, батечку!.. Сідай, дорогий, хіба місця жалко...

— Та він же ще хлопчисько! — огризнулась на бабуся ображена Валька.— Ти очі спочатку протри, а то... батечку та батечку! Он табуретка — сам сяде!

Але бабуся була, напевно, не тільки підсліпувата, а й глухувата, бо вона не звернула ніякої уваги на Вальчину поправку і продовжувала розповідати про своє горе.

А горе було таке. Її син — Вальчин батько — поїхав ще позавчора в Россошанськ на базар купити солі та мила і досі додому не повернувся. На базарі односельчани його бачили. Бачили і в чайній уже незадовго до вечора. Але куди він потім провалився — ніхто не знав. А час був навкруги неспокійний. Дороги небезпечні. Ось чому бабуся на печі охала, а у Вальки були заплакані очі.

— Повернеться! — голосно заспокоїв Іртиш.— Він, мабуть, поїхав у Мантурове телицю купувати. Або в Котухове, замінити у возі колеса. Адже віз, певно, у вас старий?

— Старий, батечку! Це правда, що старий! — радісно зарепетувала обнадіяна бабуся і від хвилювання навіть спустила ноги з печі.— Дістань, Валько, з печі горщик... миску постав, вечеряти будемо.

Валька знизала плечима, кинула на Іртиша здивований, але вже не сердитий погляд і, забираючи кочергу, недовіриливо спитала:

— Чого ж це він колеса міняти б надумав? Він, коли їхав, про колеса нічого не казав.

— А це вже вдача у нього така,— важно пояснив Іртиш.— Буде він про все з вами розмовляти!

— Не буде, батечку,— злізаючи з печі, охоче погодилась бабуся.— Це правда, що вдача в нього така, крута, натурна. Валько, полізь у льох, дістань глечик молока. Ох ти, боже мій! От послав бог утішителя!

Утішитель Іртиш самовдоволено усміхнувся. Він допоміг Вальці відкрити важку ляду в льоху, нагострив тушій ніж об піч і ввічливо попросив Вальку, щоб вона подала йому води вмитися.

Валька усміхнулась і подала.

Після вечері вони були вже майже друзями. Бабуся знову полізла на піч. Валька насухо витерла стіл і зняла з стіни жерстяну лампу. Іртиш узяв з підвіконня Вальчин зошит і недогризок олівця.

— Хочеш, я тебе намалюю? — запропонував він. — Ти сиди смирно, а я раз-раз — і портрет буде.

— Папір псувати? — недовірливо сказала Валька. А сама швидко поправила волосся і втерла рукавом губи. — Ну, малюй, коли хочеш!

— Навіщо ж псувати? — самовпевнено заперечив Іртиш. І, оглянувши примруженим оком дівчинку, він почав водити олівцем по паперу. — Так... Ти сиди, не рухайся!.. От і ніс готовий... сюди брову... От одне око, от друге... Очі у тебе набрякли, заплакані...

— А ти не набрякли малюй! — занепокоїлась Валька. — Ти малюй, щоб було красиво.

— Я і так, щоб красиво... Ти кінчик язика сховай. А то так з язиком і намалюю! Ну, от волосся — раз... раз, і готово! Дивись, будь ласка, хіба не схожа? — І він простягнув їй портрет красуні з тонкими губами, з довгими віями і гнучкими бровами.

— Схоже, — прошепотіла Валька. — Ех, як ти здорово! Тільки от ніс... Він якось трохи кривий... Хіба ж у мене кривий? Ти подивись ближче. Присунь лампу.

— Що ніс? Ніс — діло пусте. Дай-но резинку... Ніс я тобі який хочеш намалюю. Хочеш — прямий, хочеш — як у цигана з горбочком. Ось такий правильніше!

— Такий краще, — погодилась Валька. — Ой, та ти ж мені сережки у вухах намалював!

— Золоті, — важно підтвердив Іртиш. — Стривай, я в них зараз брильянтик вставлю! Один брильянт — раз... другий — два... Ех, ти! Заблискотіли! Ти у місті буваєш, Валько?

— Буваю, — не відриваючись від портрета, тихо відповіла Валька. — З батьком на базарі.

— Тоді знайду!.. А он і ворота скриплять. Біжи, зустрічай батька!

— Ти чарівник, чи що? Ох! Адже ж правда, хтось підїхав.

У хату ввійшов батько. Він був злий.

Учора в лісі його зустріли четверо з долгунцовської банди, скочили на віз і примусили звернути на Семикрутове...

Проти двохсот піхотинців, півсотні козаків і двох гармат місто Россошанськ мало тільки вісімдесят два чоловіки і три кулемети.

Проте відбивалося Россошанськ поки що вперто. Стояло воно на крутих зелених горбах. З трьох сторін його оточували порослі очеретом річки Синявка і Ульва. А з четвертої — від поля — на самій околиці стирчала кам'яна в'язниця з чотирма облупленими невеликими баштами.

День і ніч тут вартувала сторожова застава. Кулі за кам'яними бійницями були їй не страшні, а тургачовські гармати по в'язниці не били, бо в ній сиділи заложниками дружина Тургачова та її син Стьопка.

Було ще зовсім рано, коли Іртиш підбіг до огорожі і застукав в обковані рваним залізом ворота.

— Чого гримиш? — спитав його через віконце наглядач.— Кого треба?

— Трубников Павло в караул? Відчиніть, Семене Петровичу. Страх — побачити треба!

— Ех, який ти, молодець, моторний! А перепустка? Це тобі, голубе, в'язниця, а не церква.

— Так мені ж треба в дуже спішній і важливій справі! Ви там відкиньте зліва заціпку, а засув ногою відштовхніть. Я миттю. Мені тільки до Пашка Трубникова... до брата...

— До брата? — здивувався наглядач, висовуючи бородаті обличчя.— А я тебе, молоде, спросоння й не пізнав... Так це, кажуть, ваша компанія у мене в саду дві яблуні-скороспілки наголо підчистила?

— Бог з вами, Семене Петровичу! — сплеснувши руками, обурився Іртиш.— З якою компанією? Які яблука? Ах, оно воно що! Це ви, мабуть, приходили недавно в сад. Де яблука? Нема яблук. А все дуже просто! Коли минулої п'ятниці стріляли білі з гармат, він — снаряд — як рвоне... В повітрі грім, струс!.. У Каблукових усі шибки повилітали, димар набік звернуло. Де ж тут яблуку вдержатись? Яблука у вас соковиті, спілі, їх як трусоне — вони, мабуть, і посипались...

— То ж то, посипались! А куди ж вони з землі пропали? Згоріли?

— Чому згоріли? Деякі черв'як сточив, деякі їжак закопав. А там, дивись, малі дітлахи розтаскали. «Дай,— думають,— підберемо, однаково на землі зопріє». А щоби... щоби я?.. Господи, хай би хоч яблуко яке — анисівка або ранет, а то... ф'ють, скороспілка!

— Мені яблук не шкода,— відчиняючи важку хвіртку, пробурмотів старий.— А я в нинішній час шахраїв не поважаю. Люди за добре життя голови на землю кладуть, а ви он що, шалапутники!.. Ти лісом біг, білих не зустрів?

— Біля Донцової балки трьох козаків бачив,— прослизаючи за ограду і не дивлячись на старого, скоромовкою відповів Іртиш.— Нічого, Семене Петровичу... ми відіб'ємось!

— Ви-то відіб'єтесь! — закидаючи важкий гак, передражнив Іртиша старий.— Ваше діло ясне... Праворуч іди, повз караулку. Там коло бані, де солома, спить Пашка.

Між двома запліснявілими корпусами димила похідна кухня. Тут же, серед двору, валялися порубані на тріски золочені рами від царських портретів, мотки колючого дроту і порожні цинки з-під патронів. На задвірках сушилися біля церковних штахет полотняні мішки і попівська ряса.

Осторонь, біля убиральні, розкинувши залізні крила, лежав догори лапами двоглавий орел.

Хтось із вікна, мабуть навмисне, викинув Іртишеві на голову жменю лушпиння від вареної картоплі. Іртиш погрозив кулаком і повернув до бані.

Розкинувшись на солом'яних снопах, нічна зміна ще спала. Іртиш відшукав брата і безцеремонно смикнув його за полу шинелі.

Брат хвицнув Іртиша чоботом і вилаявся.

— Ану легше,— відскочивши, зауважив Іртиш.— Ти людина, а не кінь!

— Звідки? — втупивши на Іртиша заспані очі, суворо спитав брат.— Дома був? Де тебе три доби носило?

— Все справи,— зітхнув Іртиш.— Був у Катремушках. Ти начальникові скажи — зовсім близько, біля Донцової балки, я трьох козаків бачив.

— Ото диво! Трьох! Якби триста...

— Трьохсот не бачив, а ти скажи все-таки... Дома що? Мати, мабуть, лається?

— Битиме! Вчора перед іконою божилася. «Візьму,— сказала,— рогач і лупцюватиму паршивця по чім попало!»

— Та невже? — зіщулився Іртиш.— Це ж що, при радянській?

— Ось вона тобі покаже «при радянській»! Ти навіщо у Каблукових на парадних дверях зайця намалював? Все шарлатаниш?

Іртиш розсміявся:

— А що ж він, Каблуков, як на мітингу: «Ми та ми!» — а коли в п'ятницю стрілянина почалася, дивлюсь — скаче він через пліт та через город, через грядки, кинувся в сарай, із сарая — в погріб. Ну зовсім заець! А ще гвинтівку одержав! Краще б мені дали...

— Про те і без тебе розберуть, а тобі нема діла.

— Є,— відповів Іртиш.

— А я кажу — нема!

— Є,— уперто повторив Іртиш.— А ти побіжиш, я і тебе намалюю.

— І хто тебе, такого дурня, сюди пропустив? — розсердився брат.— Іншим разом накажу, щоб гнали в шию. Стривай! Матері скажи, нехай тютюну пришло. За шафою, на полиці. Та ось казанок візьми. Скажи, щоб їжі не носила. Вчора селяни віз картоплі та барана прислали, поки що вистачить.

Іртиш забрав казанок і пішов. По дорозі він штовхнув ногою залізного орла, зазирнув у порожню бочку, підняв вистріляну обойму, і раптом з того ж самого вікна, звідки на голову йому впало картопляне лушпиння, з тріском вилетіла консервна бляшанка і вдарила по нозі, забризкавши якоюсь рідкою поганню.

Крізь ґрати Іртиш побачив рудого горбоногого хлопчачка років п'ятнадцяти, який витирав руки ганчіркою.

— Панич! Тургачов Стьопка! — із злістю крикнув Іртиш, хапаючи з землі кусок цегли.— Де твоя рушниця? Де собака? Сидиш, пугач!

Камінь ударився об ґрати і розсипався.

— Стій! Проходь далі! — закричав Іртишеві, вибігаючи з-під навісу, вартовий.— Не займай каміння, а то двигону прикладом... Іди геть від решітки, біла гвардіє! — погрозив він кулаком на вікно.— Ти дивись, діждешся!

До стор. 326.

З глибини камери вискочила така сама руда, горбоноса жінка і шарпонула хлопчача за руку.

— Бреше, він не вистрільть,— відсмикуючи руку, огризнувся хлопчак.— Нема йому наказу стріляти!

Він плюнув через ґрати, показав Іртишеві дулю і нехотя відійшов.

— Ач, біла порода! Ламається! — вилаявся вартовий.— Ото ж то, що нема наказу. А то б ти в мене сунувся!.. Біжи, малий,— сердито сказав він Іртишеві.— Бачив панів? Ми вчора всухом'ятку кашу їли. А він, пес, фунт м'яса та півдесятка яєць зжер. Невистачає тільки тістечка та какава!

— За що пошана? — спитав Іртиш.— Жерли б хліба.

— Боїться комісар, щоб не здохли з горя. Розіб'є тоді Тургачов в'язницю гарматами. Вона, в'язниця, тільки на вигляд грізна. А ко́пнути — сама порохня. В церкві на стіні написано — ще при Пугачові будували. Зірви лопух та штанину ззаду витри. Він тебе, чорт, поганню оббривав.

— Я його однаково уб'ю! — пообіцяв Іртиш.— Мені б тільки гвинтівку дістати. У вас тут нема зайвої? Вартовий усміхнувся:

— Зайвих гвинтівок на всьому світі нема. Всі при ділі. Тікай, герою! Он розводящий іде, зміна варти буде.

Відбігши на пагорок, Іртиш бачив, як змінились вартові. Старий сказав щось новому і знову показав на Іртиша, потім на вікно.

Новий злісно вилаявся і скинув гвинтівку до плеча. Розводящий погрозив йому пальцем і кивнув на караулку — мабуть, обіцяв поскаржитися начальникові. Новий скривився, напевне показуючи, що начальника він не злякався. Проте, коли розводящий підніс до губів свисток, новий сердито ударив прикладом об землю, скинувши шинелю, повісив її на цвях під дерев'яний навіс, мовчки став на пост.

Старого вартового Іртиш не знав. Новий же, Мотька Звонарьов, опалювач і кухонний мужик тургачовської садиби, був Іртишеві трохи знайомий. Коли Мотька ховав дочку Сашку, яка втонула в ставу, злякавшись тургачовських собак, Іртиш був на похороні і навіть ніс перед труною хрест.

З пагорка Іртишеві було видно Стьопку Тургачова, який підкрався до ґрат. Іртиш постояв, цікавлячись — ви-

сунеться тепер Стьопка з вікна чи ні. Стьопка постояв, подивився, та коли Мотька підвів голову, то він швидко відійшов геть.

Іртиша випустили за ворота. Він вирішив вийти на свою вулицю і попрямував лугом та городом, швидко крокуючи по мокрій, росистій траві.

«Чи давно? — думав він. — Ні, зовсім ще недавно, всього тільки минулого літа, його піймали в тургачовському парку, де він ловив у ставу на вудку карасі. Чистими піщаними доріжками, між високих пахучих квітів, його провели на майданчик і там, перед скляною терасою, оця сама пихата горбоноса жінка, сидючи в плетеній гойдалці, годувала з рук булкою пухнасте козеня. Вона пояснила Іртишеві, що він втратив віру в бога, честь та совість і що, звичайно, вже недалекий той час, коли він потрапить у в'язницю...

Іртиш обернувся і подивився на грізні башти в'язниці.

— А як обернулася справа? — засміявся він раптом. — Трах-та-бабах! Революція!

Йому стало весело. Він ковтав повітря, що пахло росю і яблуками, і думав... «Ось стовп, хліб, будинок, жито, лікарня, базар — слова все знайомі, а то раптом — революція! Бийте, барабани!» Він підняв тріску й гучно забарабанив у закоптіле днище солдатського казанка:

Бийте, барабани,
Трам-та-та-там!
Дивись, не здавайся
Ніколи ворогам!

Виходило доладно.

Бийте, барабани,
Военний похід!
В тисяча дев'ятсот...
Вісімнадцятий рік!

Одинока куля жалібно присвистіла високо над його головою. Іртиш зіщулювся і скотився в канаву.

Обережно висунувшись, він побачив, що це стріляють свої. З в'язничної башти вартовий-спостережник показував рукою, щоб Іртиш не блукав полем, а йшов дорогою.

Іртиш застрибав і замахав шапкою, пояснюючи, що йому треба пройти городами. Вартовий подивився — побачив, що хлопчисько, і махнув рукою.

Іртиш свиснув і вже без пісні побіг через грядки.

Високо над землею сяяло сонце. Дзвеніли над великими полями жайворонки.

Ховалися в балках злобні козаки. Приготувались до удару тургачовські гармати. І все на світі веселому Іртишеві було ясно й зрозуміло.

Це був липень 1918 року. Сади, паркани, загородки для випасу худоби були обплетені ржавим колючим дротом. Тріски для розпалювання утюгів, самоварів кололи військовими тесаками. Крупи, пшоно, махорку скуповидміряли на базарах похідним казанком. А гримотливі капсулі, головки від снарядів, латунні гільзи, обойми, шомполи, а то й цілу бомбу — на страх матерям — вперто тягнули діти додому, повертаючись з походів по гриби, по ягоди, по горіхи.

Рятуючись від собак й розірвавши штанину об дріт, Іртиш вибрався через чужий город на вулицю і на стіні кам'яної каплички побачив руду, ще вогку від клейстеру об'яву, біля якої стояло кілька чоловік.

Це був, здається, вже четвертий числом наказ ревкому населенню — здати під загрозою розстрілу протягом 24 годин всю бойову, ручну і мисливську вогнестрільную зброю.

Іртиш, не затримуючись, побіг далі. Він уже знав зазрані, що однак ніхто нічого не здасть.

Було ще рано, але обложене місто давно прокинулось. Незграбно орудуючи мітлами, під наглядом конвоїра, буржуї підмітали мостову. Недалеко від пожежної каланчі, наполовину розбитої снарядами, міська робітнича дружина — чоловік двадцять п'ять — навчалася військової справи.

По команді вони скидали гвинтівки «на плече», «на руку», «напоготові», падали на каміння і, лякаючи прохожих криком «ура», стрибали від паркана до паркана.

Мимо зруйнованих і погорілих будинків, зданих і кинутих купцями крамниць Іртиш підійшов до рожевого двоповерхового будинку купця Пенькова, де стояв тепер військовий комісаріат.

Біля ганку вже товпилися люди; з вікна, вибитого разом з рамою, стирчав кулемет. Кулеметник, сидячи на

широкому кам'яному підвіконні, лузав насіння й кидав лушпиння в бочку, що заміняла урну.

Поряд кам'яного лева, в роззявлену пащу якого був засунутий запасний патронташ, стояв знайомий вартовий. Він пропустив Іртиша, коли дізнався, чого йому треба.

Іртиш пройшов лункими коридорами й нарешті опинився в кімнаті, де вже кілька чоловік ждали комісара.

Якийсь жвавий військовий молодець, а імовірно всього-на-всього вістовий, потягся до Іртиша за пакетом.

— Ні! — сказав Іртиш. — Віддам тільки особисто.

— «Тільки особисто!» — передражнив його молодець. — Та що ж ти, дурню, ховаєш за спину? Дай хоч потримати в руках.

— Ото розумник! Візьми та тримайся, — показуючи на дверну мідну ручку, відповів Іртиш. — А це тобі не держалка!

Зашурхотіли й розчинились важкі різьблені двері — хтось виходив і затримався біля порога.

По голосу Іртиш пізнав комісара — товариша Грінвальда. Другий голос, хрипкуватий і різкий, теж був знайомий, але чий — Іртиш не пригадав.

— Як учив наш дорогий учитель Карл Маркс, — говорив хтось, — то знайте, товаришу комісар, що я готовий завжди за його ідеї...

— Карл Маркс — це діло інше, а бомби даремно кидати нічого, — казав комісар. — То роззброїли б ми Гаврила Полувалова остаточно, а тепер підхопив він свою опричнину та й гайда в банду. Йди, Бабушкін, зачислю тебе командиром взводу караульної роти. Стривай! Я щось забув: сім'я у Гаврила велика?

— Сам та дружина. Дружина в нього, треба думати, товаришу комісар, його злобливій справі не співчуває.

— Це ми розберемо — співчуває чи не співчуває.

Двері відчинились, вийшов комісар Грінвальд, а за ним — кремезний, великоголовий чоловік у старенькій шинелі, з гвинтівкою, біля якої замість рушничного ременя побрязкував кусок собачого ланцюга.

Іртиш одразу пізнав михеєвського селянина Капітона Бабушкіна, якого минулого року за грубі слова драгуни скинули з моста в Ульву.

— Посадити дурню, звичайно, треба, — погодився Капітон Бабушкін. — Як заповідав наш дорогий вождь Карл Маркс, трудящий — він і є трудівник, а капітал —

це явище зовсім зворотнє. І якщо народилась вона бідного походження, то їй повинна, значить, триматися свого класу. Я ці його книги три місяці тому читав. Цифри й таблиці пропускав, не приховую, але зміст справи зрозумів.

Капітон вийшов. Комісар оглянувся.

— Ці двоє не до вас,— пояснив вістовий.— В канцелярії сидять по виклику, а до вас комерсант із скаргою та ось — хлопчисько...

— Що за комерсант? А-а...— нахмурився комісар, побачивши бородатого діда, який, спершись на палицю, стояв не ворухнувшись.— Сідай, купець Ляпунов. Я тебе слухаю.

— Нічого, я постою,— не рухаючись, відповів старий.— Совість, кажу я, в нашому місті давно вже не почувала. Контрибуцію ми вам дали, коней дали, хліба — двісті пудів для пекарні дали. Будинок мій один під приют забрали — хоч і беззаконно, ну, думаю, добре, приют справа божа. А сьогодні, дивлюся, в другому будинку [на вікнах] рами висаджують, у стінах ломом б'ють діри, антонівські яблуні та дві липи вирубали. Кажуть, нібито для кругозору оборони. «Що ж,— кричу їм,— чи ви сліпі? Он гора поруч. Бери заступи, копай окопи, як чесні солдати, будуй фортифікацію. А навіщо ж у стінах бити діри?» Ми з вами по-доброму. В інших містах народ за зброю хапається, бунт зчиняє. [Ми ж] сидимо мирно, і як воно буде, вичікуємо. Ви ж розор чините, злобу. Заложників десять чоловік узяли. Людям від такого дива з остраху мову відібрало. Сім'ї безпорадні плачуть. Вдова Петра Тіунва на горищі повісилася. Чи це є справедлива справа?

— Бреше він, Якове Семеновичу! — брязнув із свого кутка Іртиш.— Вдову Тіунва вони самі повісили. Вона була.. як сказати, не при собі, їй петлю підсунули. А тепер по всіх базарах роздзвонюють!

Старик Ляпунов сторопів і замахнувся на Іртиша палицею.

Іртиш відскочив

Комісар висмикнув і кинув палицю.

— Ти хто? — суворо спитав комісар у Іртиша.

— Іртиш Трубников. Гонець з пакетом від командира Лужникова.

— Сиди, гонець, поки не питаємо... Ось що, пашо,— звернувся комісар до Ляпунова,— тебе слухали,

не били. Тепер ти послухай. Хліба дали, контрибуцію дали — подумаєш, благодійники! Брехня! Нічого ви нам не давали. Хліб ми у вас взяли, контрибуцію взяли, коней взяли. Де нам копати окопи, де бути бійницям — тут ви нам порадики погані. Заложників посадили, треба буде — ще посадимо. Сорок гвинтівок офіцер Тіунв з рушничних майстерень пограбував. Самого вбито, а куди гвинтівки щезли — невідомо! Чому вдова Тіунва на другий день на горищі опинилась — невідомо. Проте догадатися можна... А хто вночі через Ульву човни всі викрав? А хто спустив воду коло млина, щоб брід дати білим?.. Я? Він? Може, ти?.. Ні!.. Микола-угодник!.. Иди, сам запам'ятай та іншим розкажи. Ага, забув! Там тобі я сьогодні вранці повістку послав. Сотню пар старих чобіт полагодити треба. Дістаньте шкіри, набойок, щетини, дратви.

— Де? Звідки?

— Де? Пошукайте-но спочатку в себе самі. А якщо вже не знайдете, то я своїх пошлю до вас пошукати на підмогу.

— Бог! — піднімаючи палицю з підлоги і зупиняючись біля порога, хрипко і сумно пригрозив Ляпунов.— Він усе бачить! Він нас розсудить!

— Добре,— відповів комісар,— я згодний. Нехай судить. Відповідатиму. Кипітиму в смолі й лизатиму сковорідки. Але шкіри, дивіться, не підсуньте мені гнилої! Поверну назад.

Старий вийшов.

Комісар плюнув, узяв у Іртиша пакет і сердито повернувся до дверей свого кабінету.

— Чого ж ти стоїш? Иди! — сказав він і раптом грубувато додав: — Иди за мною в кабінет.

Іртиш увійшов і сів на краєчок обідраного м'якого стільця.

Комісар прочитав донесення.

— Добре,— сказав він Іртишеві.— Спасибі! Що дорогою бачив?

— Трьох козаків бачив біля Донцової балки. Двоє — на сірих, один — на вороному. Коло Булатовки два телеграфних стовпи спиляні... Ще забув: із Катремушок шпигун утік. По ньому з гвинтівок — трах-ба-бах, а він, як вовк, закрутився та в ліс, та хода... Дали б мені, товаришу комісар, гвинтівку, я б з вами!

— Нема в нас зайвих гвинтівок, хлопче. Самим недостача. Справи тепер серйозні.

— Ну, в загін запишіть. Я поки що так... А там як-небудь роздобуду.

— Так не можна! Хочеш, я тебе при комісаріаті розсильним залишу? Ти, я бачу, хлопець моторний.

— Ні! — відмовився Іртиш.— Це діло пусте.

— Ну, не хочеш — як хочеш. Ти де вчився?

— У ремісничому училищі на столяра. Нікчемна це вигадка — комоди робити, різні там етажерки паням...— Іртиш помовчав.— Я малювати вмю. Хочете, я з вас портрета намалюю, вам гарну вівіску намалюю? А то у вас якась погана, і слово «комісар» через двоє «м» написано. Я знаю — це вам маляр Васько Сорокін малював. Він тільки старе писати і вміє: «Трактир», «Лабаз», «Пивна з подачею», «Чайна». А нових слів він зовсім і не знає. Я вам гарну напишу! І зірку намалюю. Як вогонь буде!

— Добре,— погодився комісар.— Спробуй... У тебе батько є?

— Батька немає, він од горілки помер. А мати — прачка, раніше на купців прала, тепер у вас, при комісаріаті. Ось і вам нещодавно галіфе гладила. Дивлюсь я, а у вас на підтяжках жодного гудзика. Я від своїх штанів відпороти звелів їй і вам пришити. Мені вас шкода було...

— Стій... чому ж це шкода? — зніяковів і почервонів комісар.— Ти, хлопче, щось не те плетеш.

— Так. Я бачив... коли при Керенському вам драгуни зуби вибили, інші репетують, скиглять, а ви стоїте та тільки губи язиком лижете. Я з-за паркана в драгуна каменюкою шпурнув і чекаю.

— Добре, хлопчику, йди! Зуби я собі нові вставив. Іноді було й гірше. Зробиш вівіску — мені самому покажеш. Тебе як звати? Іртиш?

— Іртиш!

— Ну, до побачення, Іртиш! Бий, не бійся, честь — справа вірна!

— Я і так не боюсь,— відповів Іртиш.— Хто боїться, той лізе за піч, а я гвинтівку вимагаю.

1937 р.

ФЕЙЛЕТОНИ І НАРИСИ

КАМА

Ти хочеш спати після довгого літнього дня, після метушні, дзвінкого відлуння пароплавних сирен, стомившись від важкого ходу навантажених барж, крику і гомону комсомольців, що купаються, і невгамовного плескоту весел опівнічних човників, на яких дві тіні — дві плями і біля яких плюскіт води змішується з дзвінким сміхом, а сміх з шепотом про те, що старе, як світ і як ти сама. Ти стомлена, стара, сива Камо. Поснули вже пропахлі сонячною смолою пристані, заспокоїлись хвилюючі буйними травами береги. Насупивши посивілі брови, застиг скований сніжними туманами ліс. Розійшлися по домівках матроси, і погашено пароплавні вогні.

Робочий день закінчено.

* * *

*

Товаришу! Не оглядайся назад. Забудь на хвилю, що за тобою місто, антени якого перекликаються з Москвою. Забудь про те, що в стороні труби Мотовилихинських заводів, стволами зенітних гармат спрямовані в небо.. Підійди близьенько до Ками, по якій мертві крижини плывуть і зіштовхуються, зіштовхуються й хрускають і знову плывуть далі. Поглянь на сивий простір заколисані снігами ріки, на протилежний берег, де Закамський виселок дерев'яними хатками приліпився до лісової орди, що спускається до берегів, де тумани вкутують лісові обрії, а димок хатніх печей змішався з інеєм

смолистих сосен. І на тебе війне курним запахом дровної, загубленої в медвежих просторах Русі...

Чуєш?.. далеко... далеко... над сонними сплесками — вовче виття... тягуче, довге. Те саме, від якого вівці в солом'яних кошарах тиснуться полохливо, а собаки на прив'язі виставляють голови з дерев'яних конур, шкірять зуби і гарчать сердито...

Ні! Навіщо говорити неправду? Це зовсім і не вовк, це реве гудок паровоза, що пробігає берегом річки з Мотовилихи на Перм II-у.

Щоправда ревіння схоже, але все-таки це вже зовсім не те.

А на високому лівому березі — місто, внизу склади, пристані. І дика Кама не любить лівого берега, бо він командує над річкою, бо після перших весняних крижин він нав'язує їй свою волю окриками вантажників, які гнуться під важкими лантухами, сигналами червоних прапорців, що майорять над райкомводом, і тягарем тисячостовбурних плотів, які спускаються по річці вниз.

А Кама не любить марнувати волю сталевих хвиль і лютує безсило, переможена нещадним обстрілом сухих телеграм:

«Перм... Камлісотрест... Промкомбінат... Сільгоспза-
водові... Присилайте... одержуйте».

А тепер до весни... До п'яноколаскавого сонця, до журавлиного курликання, які високо, високо, — а аероплан вище, — Кама спить.

Газета «Звезда» (Перм),
22 листопада 1925 року.

КАЗКА ПРО БІДНОГО СТАРИКА ТА ПИХАТОГО БУХГАЛТЕРА

Жив собі в невеличкому селі Ягвінському, Ільїнського району, бідний селянин Єгор Макрушин. І таке в цього селянина важке життя було, що як він не бився, як не крутився, а не було йому від долі щастя, — хоч порпався він у землі з ранку до ночі, і стара по хазяйству поралася, і навіть безхвоста Шавка огірки на городі стерегла від зайдиголів-хлопчаків, у яких своїх огірок скільки хочеш, так ні — давай їм дідових.

І ось одного разу дозволила старому гірка бідність: наготовила йому стара торбу, і пішов дід шукати щастя— заробітків.

Повернувся старий через кілька місяців, не приніс із собою ні грошей, ні подарунка, та зате приніс старий добре слово для бабусі.

— Був,— каже,— я в славному місті Чермозі, працював у багатого хазяїна Камметалу, заробив грошей стільки, що хоч на цілу корову й не вистачить, але на теличку саме враз, та ще й на порося в додачу. Але от за грішми звеліли прийти потім, коли баланс виведуть.

Пішов старий до сільради та й питає, що це за штука «баланс», чи довго це його виводити треба? Почухав голова сільради потилицю та й каже:

— Точно сказати не можу, але, мабуть, довго, бо це хитра штука і її в канцелярії вчені люди виводять.

Ждав-ждав старий, напекла йому баба коржів, поклала в торбу три цибулини, і пішов дід за шістдесят верст, у місто Чермоз, до хазяїна Камметалу заробіток одержувати.

Сидить в Камметалі чоловік, пихатий на вигляд, а навколо нього стільки паперів, що цілим селом за рік не перекрутити. Поглянув він на старого та й каже:

— Іди, чоловіче добрий, назад. Зайдеш тижнів через три. А зараз нам кредитів не відпущено.

Зажурився старий, перезувся та й поплентав назад. Вернувся додому і зайшов до сільради.

— Що,— каже,— таке означає «кредитів не відпущено»?

Почухав за вухом голова сільради та й відповідає:

— Я точно сказати не можу, але, очевидно, вже щось та означає.

Підождав три тижні старий і знову попхався до міста пішака.

Прийшов у Камметал і бачить: сидить за столом той самий чоловік у чині бухгалтера, а навколо нього тріскотнява від рахівниць стоїть, і так вправно люди рахунок ведуть, що за одну мить усе село обрахувати можуть.

І каже пихатий бухгалтер старому таким самим тоном:

— Іди, старий, назад і приходь тижнів через три, у нас зараз реорганізація проводиться.

Зажурився старий ще дужче і попхався назад. А стара на нього закричала і ногами натупала.

— Якщо,— каже,— на другий раз не принесеш, я тебе з хати вижену, он скільки самих тільки коржів даром я тобою згодувала, та постолів десять пар зайвих зносив.

Пішов старий вчетверте і бачить: сидить той самий чоловік, а навколо нього народу стільки, що й повернутися ніде, і в кожного в руках папки з паперами. Замахав на старого руками бухгалтер.

— Иди,— каже,— звідси назад, приходи сюди тижнів через три, хіба не бачиш, що в нас ревізія йде?

Заблагав тоді старий сумним голосом:

— Змилосо́рдсья, пане начальнику! Не пустить мене стара в хату без грошей. Третій місяць ходжу. Коржів бабиних без ліку переїв, усі постолы зносив, вважа́й п'ятсот верст за своїми грішми виходив. Зжальтеся ж наді мною.

Замахали тут руками контролери-ревізори за такі грубі слова, задзеленчали дзвоники, забігали кур'єри. Злякався старий шуму-грому, схопив торбу та й подався в двері чимдуж.

Сів тоді пихатий бухгалтер на своє місце, помішав ложечкою чай у склянці, затягнувся цигаркою і вгостив покурити всіх контролерів-ревізорів. І знову заклацали рахівниці і пішов над паперами солодкий дим.

Газета «Звезда» (Перм),
21 листопада 1926 року.

ВИПАДОК МАСОВОГО ГІПНОЗУ

Одна молода особа, 1906 року народження, після довгих роздумів про сенс життя записала до свого щоденника таке, на перший погляд дивне зауваження: «З цього моменту я даю собі слово завжди діяти згідно з вказівками Вищого Розуму і законів магнетизму».

Чи то ця фраза справді пройнята глибоким філософським змістом, чи просто на світі дурнів багато, але благодійні результати твердого й неухильного користування

«законами магнетизму» почали проявлятися одразу ж із незвичайною ясністю.

Набравшись терпіння, юнак починає діяти. Перший його виступ припадає на листопад 1925 року, коли він, з'явившись у кабінеті директора Надеждинського заводу, відрекомендувався інженером-електромеханіком першого розряду, який закінчив Кунгурський технікум.

Директор заводу поглянув на юнака, на його безвусе двадцятирічне обличчя, хотів було попрохати пред'явити відповідні документи й дипломи, але очі юнака дивилися так чесно й широко, що директор, в думці вилаявши себе за бюрократичні звички, написав записку про те, щоб інженера Черноусова зарахували в штат заводу.

Однак через дуже недовгий час у декого починає виникати підозра щодо дійсної наявності звання інженера в Черноусова, і останній, образившись на співробітників, переводиться в розподільче бюро механіки того ж заводу, але тут, заповнюючи анкету, він пише вже, що закінчив Томський технологічний інститут.

І лише в березні місяці, коли вже для всіх з достатньою ясністю стало видно, що інженер зовсім не інженер, а шахрай, авантюрист, то адміністрація, спохватившись, натякає на те, що непогано б «перевірити документи» і диплом Черноусова. Але, звичайно, в інженера Черноусова документів ніяких немає і, вдруге образившись на недовір'я адміністрації, він виїжджає далі проявляти свої магнетичні здібності над міцними головами радянських господарників.

У квітні ми вже застаємо його на посаді інженера Туринського заводу з солідною ставкою і виправленою анкетною, в якій значиться, що йому років не двадцять, а двадцять шість і закінчив він Омський технікум.

Як і раніше, документів у нього ніхто не питав і, повірили людині на слово. Через деякий час результати його роботи були такі, що він вирішив негайно залишити завод.

В чім річ — залишити то й залишити, гроші одержано! А завод?

Хіба мало в нас у СРСР хороших заводів і поганих заводів?

Іде інженер у Баранчі, в одну мить влаштовується на завод «Вольта», а в другу — розписується за одержання 150 карбованців підйомних і одразу ж, одразу ж, не за-

тримуючись,— далі. Потім ми застаємо інженера вже в Свердловську, де він, між іншим, заходить в «Торгмет» і одержує підйомних 160 карбованців. На другий день ми вже бачимо його в управлінні Пермської залізниці, де, відрекомендувавшись інженером служби зв'язку, він одразу ж і без будь-якої тяганини одержує призначення в Перм, помічником начальника дільниці зв'язку..

Проте в Пермі справи обернулися трохи складніше. Інженерові запропонували подати «схему включання реостата з електродвигуном трифазного струму». Здавалося б, становище справді безвихідне, але Черноусов вірить у силу магнетизму і під безпосереднім керівництвом «Вищого Розуму» складає якусь безглузду нісенітницю і надсилає її до Свердловська. Свердловські спеці, розглянувши креслення, ахнули і розвели руками. Але Черноусова з роботи не зняли і навіть, незважаючи на очевидну безграмотність виконавців проекту, документів ніяких не запросили, а, навпаки, дали йому відповідальне відрядження в Кунгур для з'ясування причин вибуху повітряного балона.

Та Черноусов, вірний своїй тактиці, відчувши на собі пильні і підозріливі погляди, вирішує з відрядження зовсім не повертатись.

За кілька місяців ми бачимо його, коли він пропонує свої послуги то Чусовському заводу, то в Челябінську—заводу сільськогосподарських машин, то в Ємшанівську, потім застаємо його на посаді інженера, завідувача зовнішньою електросіткою міста Челябінська, і нарешті 8 грудня він приїздить в Перм, а вже 9 був призначений інженером по проведенню електричних робіт Мотовилихинського заводу, але... на цьому закінчується його кар'єра. 10 грудня залізничне ДПУ арештовує цього талановитого й невловимого самозванця.

Буде суд, буде вирок, все це так. Але нас цікавить не це, нас цікавить магнетизм. Чи це справді така нездоланна сила, що ні один господарник не міг дійти думки, скільки шкоди і скільки збитків може завдати один авантюрист при благодійницькому потуранні і халатності десятка намагнетизованих директорів.

Якось редактор однієї з провінціальних газет покликав мене до себе й почав вичитувати такими словами:

— Що це ви, дорогий товаришу, більше сенсаційними викриттями займаєтесь, пишете все в негативному розумінні, зовсім ігноруючи світлі сторони поточного моменту? Все це свідчить про те, що ви ще недосить перейнялися духом пролетарського світосприймання, а тому їдьте зараз же на збори місцевому кулькової фабрики і на засідання фабзавкому і РКК. Це вселить у вас бадьорість, і ви, мов прозрілий сліпий, побачите світлі сторони, які вони є, в натуральному вигляді.

Але трапилося так, що на кульковій фабриці вирішували питання про необхідність поставити вентилятор і видати два роки обіцяний спецодяг, а на фабзавкомі палко сперечалися про неправильне зниження розцінок та необхідність підвищення продуктивності праці.

З обома положеннями я був цілком згодний, вставив навіть одну репліку під час дебатів, але пішов пригнічений, розчарований, почувуючи, що марно витратив сім гривеників на візника, бо нічого особливого на цих зборах я не побачив.

— Дуже прикро, — похитавши головою, сказав мені редактор, — тоді їдьте зараз же на сірникову фабрику спостерігати підвищення продуктивності праці, а потім на з'їзд уповноважених, щоб побачити власнопersonно «стовповий шлях до соціалізму», — тобто кооперацію.

Там трапилося зі мною те ж саме.

Це було давно, і тоді через висловлені мною песимістичні погляди у мене з редактором виникли серйозні розходження.

Вчора о 3-й з половиною годині дня технік Силанов підійшов до дошки генераторного пульта, спокійно повернув важіль, і 3000 вольт, безшумно вдаривши проводи, полилися безперервним гарячим потоком на заводи Свердловська. Не було сказано з цього приводу жодної урочистої фрази, жодної великої доповіді про міжнародне становище і підступи англійських угодівців, не було жодної зайвої людини, крім 8 чергових робітників, не-

помітно розпорошених у різних кінцях великого приміщення, що сяяло вогнями.

Була ділова напруженість, проста і чітка, наче струм, що проходив через мармурову дошку пульта.

І ця глибока простота ще яскравіше і ще різкіше виступає після того, як довідаєшся, скільки праці було витрачено для того, щоб на краю болота, серед похмурого лісу побудувати нову електростанцію. Перші цеглини підвозили човнами, перші колоди зрубаних дерев підносили вручну. Перші строки, до яких мала бути пущена станція, призначалися майже наугад.

Попередній міськраді робітниками був даний наказ — пустити станцію. Міськрада робила все, що могла, і, незважаючи на ряд труднощів, домоглася все-таки, що в останній день, в той день, коли її повноваження кінчалися і починались нові перевибори — нові накази, з електростанції бризнув у місто перший струм.

І все ж, незважаючи на те, що навіть кінь, який в останню секунду бере приз біля фінішу, завжди викликає бурю оплесків — тут оплесків не було, і не були вони потрібні ні інженерові, ні старику-механікові, який впився очима в вимірвальні прилади, ні величезній турбіні, що з шаленістю 3000 обертів на хвилину посилала струм у проводи.

Люди (їх всього вісім чоловік) розтали. Люди поступилися першістю машинам, і ще яскравіше і ще виразніше стає видно цю просту, майже сувору скромність тих, які влили сьогодні в дротяні жили міста живлючу електричну кров.

Ішов я з електростанції неохоче, хотілось залишитися довше, але не було часу.

І я подумав, хто правий, хто винуватий — діло темне, але тільки тут гул машин, зачинених рукою людини в напівпустому замку, мовчазний поворот важеля робочою рукою примусив мене відчутти дух епохи далеко сильніше, ніж на урочистих зборах, в яких я не міг вловити того, чого від мене вимагали.

Газета «Уральский рабочий» (Свердловськ),
11 лютого 1927 року.

Звичайно, обережність ніколи не зайва. Знаєте — різні там підозрілі особи з іноземним акцентом. Розпустиш язик — дивись, і на хазяйський шпіонаж нарвався!

Проте до крайності секретничати не слід, а то смішно виходить і безглуздо. Як, наприклад, було на Моршанській фабриці, Тамбовського повіту.

Приходить якось зав. відділом економіки праці фабрики т. Розенкранц до заст. директора. В руках папірець тримає, і видно одразу по ході, що дуже хвилюється людина.

— Ось, — каже він таємничим голосом, — вимагають від нас відомості...

— Відомості? — насупився заст. директора. — Які ще там відомості? У нас ніяких відомостей немає! Певно, всякі темні особи хочуть до секретів виробництва добратися!..

— Та не темні, — сумно поправив його зав. ВЕТ, — і не особи, а сусідній Рязанський губвідділ текстильників просить... Ну, так, ніби товариської послуги...

— Губвідділ?.. Хм! Звичайно, губвідділ не особа, а все ж, знаєте, обережності треба пильнувати. Ми, скажімо, повідомимо в губвідділ, а в губвідділі, може, друкарка в чужоземного агента закохається, а той агент через це кохання відомості викраде. Хіба мало таких випадків у кіно показують? А відповідати хто буде? Ми будемо!

— Таж гніватиметься губвідділ, хоч він і чужої губернії, якщо відбутися мовчанкою на їхнє прохання.

— А ви знаєте що? — догадався директор. — Ви делікатніше якось. Відпишіть в тому напрямку, що ми б, звичайно, з задоволенням для їхнього задоволення, але, боячись накликати незадоволення вищестоячих органів, просимо вас адресуватися прямо в держтрест грубих сукон, а якщо вже він дозволить, то тоді ми до ваших послуг. А далі — з товариським привітом і т. д.

Папірець такого змісту саме й одержав у відповідь Рязанський губвідділ текстильників.

Можливо, тепер читач захоче довідатися: що ж це були за «секретні відомості», до яких підбирався хитрий Рязанський губвідділ?

В тому-то й річ, що секретів ніяких він не випитував

і всього-на-всього просив повідомити його для порівняння «штат адміністративно-технічного персоналу і службовців контори».

І більше нічого!

Газета «Голос текстилей» (Москва),
12 вересня 1928 року.

ТАБЕЛЬ ПРО РАНГИ

Колись було простіше. Згаданий табель вказував чиновникові його місце в заплутаній Канцелярії Російської імперії. Кожна комашина знала свою стеблину. І з цієї історичної стеблини вона або «покійно» цвірінчала, звертаючись до осіб, що сиділи вище за неї, або ж громоподібно рикала на тих, котрі з примхи долі займали нижчі щаблі ієрархічної драбини.

Оцей самий загальновідомий титулярний радник, тепер він став загальним іменем, маючи потребу звернутися до високої особи, починав приблизно так:

«Ваше Високопревосходительство! Маю честь покійно просити зволити звернути прихильну увагу» і т. д.

Якщо лист писався не до превосходительства, а просто до благородія, то можна було з успіхом, не порушуючи правил чиношанування, пропустити із згаданого звертання слова «покійно», «зволити», а також можна було поцупити і «честь». Благородіє — не велика цяця, обійдеться і без «честі».

Якщо ж звертання адресувалося до особи маленької, невизначної, то відповідно до цього змінювався й тон листа. Наприклад:

«Городовому Гапкіну.

Іх високоблагородіє наказали попередити, якщо від тебе буде й далі тхнути горілкою й цибулею, а від чобіт твоїх дьогтем, то він вижене тебе, мерзотника, всипавши перед цим діб двадцять арешту».

Коротко і ясно. І на цій зрозумілій мові гарно й спокійно пересвистувалася титулована комашня із своїх насиджених стеблин.

Табель про ранги нині знищено, але самі чиновники

живучі і, отже, чиновницькі традиції — теж. Правда, хитрий чиновник не розгубився і склав, так би мовити, написаний табель.

Скажімо, голова губвиконкому — це ніби губернатор. Військовий комісар — воїнський начальник. Голова міськради — глава міської управи. Завгубсоцстрахом — попечитель богаділень та лікарні. Завжінвідділом... хм... це, звичайно, складніше. Ну, скажімо, дама-патронеса — голова товариства опіки самотніх жінок і т. д.

І, керуючись вказаною класифікацією, радянські чиновники свято додержують ієрархічних звичаїв. Подумати лише, скільки голів замислюється над тим, як скласти папірець: «прошу» чи «пропоную», «наказав» чи «розпорядився», «до виконання» чи «до керівництва».

І часто, підбираючи форму найбільш підходящого звернення, ці чиновники забувають про суть і зміст папірця, дбаючи лише, щоб сама формула строго відповідала достоїнству установ чи осіб, з якими ведеться листування.

Що ж буває, коли хто-небудь, недосвідчений у тонкощах чиношанування, допустить промах, досить ясно показує такий факт.

Звичайний і не дуже вчений працівник, голова місцевому транспортників № 9, написав незграбний, але толковий папірець і послав його начальникові роз'їзду Шелекса. Він вказував, що пошта й газета, адресовані на місцевком, видаються начальником кому попало і тому часто пропадають. Причому голова місцевкому необачно «запропонував» начальникові видавати кореспонденцію лише особам, які мають відповідні посвідчення.

Гнів і жах охопив враженого начальника. Порушені всі правила субординації! Зневажені основи неписаного табеля про ранги. Подано згубний приклад для громадської моралі! Явно пахне духом анархії і безначалія — йому, титулярному начальникові роз'їзду, «пропонують»! Чи ж має право місцевком пропонувати в той час, коли в силу свого незнатного походження він може лише «пкірно просити»!

І завзятий начальник, не входячи в діловий розгляд питання, дає гідну відповідь місцевкомівцям, щоб не забували, хто вони. Ось дослівно його резолюція, поспішно написана отруйним жалом ображеного пера:

«Пропонувати ви можете: 1) Тільки своїй жінці.
2) своїм підлеглим, якщо у вас такі є...»

Далі йде крапка і підпис із розчерком. За підписом наше нерозуміння: чому начальник виявився настільки добродушним, що обмежився лише відповіддю? Треба було притягти місцевком до суду за образу, треба було раз назавжди відбити бажання у недосвідчених людей обминати закони канцелярських традицій. Треба було, щоб «дійсні таємні» і «дійсні явні» бюрократи ожили духом і відчували, що їх корпоративна честь перебуває не лише під захистом неписаних, але й писаних законів. Врешті, можна внести відповідні додатки в карний кодекс.

Щоб кожен, хто родився «просити», не мав права «пропонувати». Щоб безпартійний, наприклад, не смів хитро підписатися в кінці листа з «комуністичним привітом».

Треба розподілити привіти на категорії: 1) прості, 2) громадянські, 3) товариські, 4) комуністичні. Розбити прохання на: 1) прості, 2) шанобливі, 3) покірні.

І треба суворо регламентувати, хто і яким звертанням має право користуватися. Тоді не буде непорозумінь і головоломок.

Якщо незручно буде провести це під виглядом положення «про радянське чиношанування», то можна спробувати протягти під маркою раціоналізації і стандартизації канцелярських взаємин.

Газета «Волна» (Архангельськ).
3 січня 1929 року.

СОРОК ПИТАНЬ

Вигадали якусь «Вікторину». Дуже недотепна, по-моему, гра. Ставлять людині запитання: хто такий Буцефал?

«— Пробачте,— каже той,— не можу згадати, що це за персона. Можливо, який-небудь контрреволюційний генерал по придушенню колоніальних повстань, а може, що є цей тов. Буцефал самовідданий революціонер, який мучиться в тюрмах світового фашизму.

— Ні,— заперечують хитромудрі люди.— По-перше, Буцефал — це не сучасний політичний діяч, бо здох він

неймовірне число віків тому. По-друге, це не персона, а історична скотина, тобто кінь стародавнього царя Олександра Македонського».

Будьте живі, здорові! З якої ж це речі повинна людина забивати свою голову іменами історичних жеребців або напружувати пам'ять, пригадуючи кличку улюбленої кішки молодшої доньки першого фараона третьої династії? Зовсім недотепна і безглузда, по-моєму, гра. Якщо ви хочете по-справжньому тренувати мозок, зміцнювати пам'ять і доводити гнучкість свого розуму, то не грайте в «Вікторину», занесену з гнилого Заходу, а грайте тільки в здорову пролетарську «Доповідину».

Сія нова і повчальна «Доповідина» винайдена архангельською губернською Спілкою деревообробників і вигідно відрізняється тим, що торкається питань виключно сучасних і злободенних. Починається гра приблизно так — вивішується на стіну оголошення:

**«Порядок денний засідання
Президії Спілки деревообробників
на 26 січня 1929 року».**

На порядку денному стоїть 40 питань (сорок). Якщо на кожне питання затратити лише по 10 хвилин, то довелось би просидіти на засіданні без перерви майже 7 годин. Тому між доповідачами починається змагання в швидкості викладу суті піднятого питання. Швидкості досягається іноді дивовижної, наприклад: приступаючи до доповіді про п'ятирічний план промисловості, оратор закурює цигарку, попіл струшує вже під час розпалу дебатів і відкидає в урну недокурок саме в той момент, коли сідає на стілець, закінчивши заключне слово.

Із сорока питань, зазначених в порядку денному, принаймні п'ятнадцять таких, які в звичайних умовах виносяться по одному на засідання. Перелічуємо лише деякі з них:

1. Доповідь про заходи по зниженню собівартості.
2. П'ятирічний план промисловості.
3. Як провести огляд червоної казарми.
4. Доповіді завкомів про хід ліквідації неписьменності.
5. Розгляд кошторисів клубів.
6. Про зрив лісозаводами виробничої програми.
7. Обговорення нового колдоговору та ін.

Пригадати, хто був такий Буцефал або в якому році прорізався перший зуб у теперішнього голови Раднаркому,— це все-таки не така мудра річ. Є для цього енциклопедичні словники та біографічні довідники. А ось протягом п'яти хвилин прослухати доповідь, з'ясувати причини і намітити практичні заходи, щоб запобігти недовиконанню виробничої програми, це далеко складніше. Так само, як і складніше виконати колдоговір у термін, необхідний тільки для того, щоб випити склянку чаю або, чхнувши від тютюнового диму, встигнути почати і закінчити доповідь про «завдання Спілки в справі оборони країни», раніше ніж сусід спохватиться сказати «будьте здорові».

Ми палко вітаємо гру, винайдену президією Спілки деревообробників. І ми сподіваємося, що, натренувавшись, деревообробники покажуть нам ще більші досягнення, тобто ще збільшать в недалекому майбутньому число питань і ще скоротять час виступів для доповідачів. Тоді буде зовсім чудово.

Встане з місця голова і оголосить:

— Засідання вважаю відкритим. Доповідачі мають по 3 хвилини. Виступи в дебатах 30 секунд і заключне слово 1 хвилина. Питання перше — доповідь тов. Іванова: «Проблема світової революції і завдання нашої Спілки». Через те, що на порядку денному стоїть ще 99 не менш важливих питань, попрошу ораторів суворо додержуватися встановленого регламенту.

Газета «Волна» (Архангельськ),
5 лютого 1929 року.

РИБАЛКИ

Підмерзлий піщаний берег був твердий і рівний, як асфальтова мостова. Море було спокійне, коли ми поїхали оглядати сьогоднішній улов. Нас було троє: чотирнадцятирічний хлопчина-рибалка, його мати, кремезна сухорлява стара жінка у високих чоботях з тюленьчої шкіри, і я. Ми пливли понад берегом, коли з якоїсь рибальської хатини вийшов чоловік і загукав нам щось навздогін. Я не розібрав, але стара зрозуміла його. Вона сердито рвонула веслами і крикнула на берег:

— Годі тобі! Що, на мені хреста нема?! Сказала —

зроблю. Якраз після Михайла закінчу. Скільки тобі говорила, що після Михайла!

Чоловік на березі махнув рукою і відійшов.

— Що це він питав? — поцікавився я.

— За роботу питав,— відповіла вона.— Сіті наказував скоріше плести. Оце ж і човен його. У нього їх шість штук, а в мене свого нема. От, значить, він дав один човен мені, другий ще комусь, а ми повинні на нього сіті плести.

— А навіщо йому стільки сітей? Адже у вас угіддя йдуть по жеребкуванню. Йому більше, ніж іншим, не дамо.

— А нащо йому більше,— відповіла стара,— йому більше й не треба. Він віддасть сіті в пай одному, другому та третьому. Сам на своєму угідді промишляє, а з чужих йому теж частина йде.

— Артілей у вас нема?

— Нема. Які тут артілі? От у Кузомені, кажуть, є артіль, та й з тієї щось тікають. У нас якщо артіль зібрати, то нам і зовсім горе буде.

Цей несподіваний висновок здивував мене, і я спитав: кому буде горе і від кого?

А в тім горе, що народ у нас, котрий бідніший, ну хоч би ось як я, темний і малограмотний. Якщо, скажімо, ми двома-трьома сім'ями працюємо, то тут усі діла, як на піску видно. А в великій артілі вони тобі так голову заморочать, що й кінців не знайдеш.

— Хто — вони?

— А вони, верховоди наші. Ну, оці, що промисел мають, котрі заможніші.

Біля висілка Тетрино, біля Чаваньги і Кузомені вздовж берега міцно засіла куркульня.

Угіддя розподіляються жеребкуванням, але виходить якось так, що всі кращі місця бувають захоплені заможними рибалками.

Ціна за риболовні ділянки різна, залежно від місця. Якщо ж по жеребкуванню біднякові випаде хороша ділянка, то в нього може не вистачити грошей внести свій пай, а куркуль завжди вносить без затримки або в крайньому разі позичає гроші тому ж біднякові, входить в

пай, і трапляється так, що він стає фактично господарем ділянки.

Якось я говорив з головою сільради і спитав його: чи не думає він поставити питання про організацію рибальської артілі.

— Ні, не думаю,— одверто признався він.— У нас з артіллю навряд чи що вийде, у нас народ якийсь недружний.

— Як так — недружний?

— А того недружний, що різний у нас народ. В одного більше, в другого менше. Якщо, скажімо, у нашого Василя чотири човни та кілька тоней, а в Єгора одна, і та поганенька, то яка ж тут може бути артіль?

— Таж ваш Василь куркуль. Не про нього йдеться. А чому б оце бідноті не zorganizуватися?

Голова посміхнувся:

— Будь ласка, zorganizовуйся. А толк який? Снастей нема, човнів нема, бахил нема. Ну що ж, zorganizуються та й будуть з піснями бережком ходити, а в воду лізти — то й ні з чим.

— А кооперація не кредитує?

— Раніш кредитувала, а тепер ні. Куркуля нині кредитувати не велено, а бідноті кредит не під силу. Ні на що її кредитувати, коли вона й так уся на чужому працює.

У Тетрино і в Чаваньзі вся куркульня кооперована.

Пай для всіх однаковий. Однаковий і для бідняка і для куркуля. Є господарства, які за весь сезон виловлюють сьомги на карбованців 100—150. А є такі, улов яких оцінюється на 400—500 карбованців, це тільки з своєї ділянки, не враховуючи побічних прибутків, як, наприклад, позичка човнів, снастей в оренду або продаж оленів.

Коли я запитав, чому промислова кооперація змішує в одну купу бідняка й куркуля, то мені так прямо й відповіли:

— Куркуль платить такі ж радянські гроші. Це справа сільради, а не кооперативу—ліквідувати куркулів. Кооператив не може втручатися не в свої справи. От якби ми надали якусь перевагу куркулеві, тоді річ інша. А в нас переваг йому нема ніяких. У нас щодо цього суворо.

Мені довелося заночувати в рибальській хатині. Хатина була старенька, низька і задимлена. Біля неї стояв чорний похилений хрест, поставлений ще стариками на «рибальську удачу». Олексій Іванович — господар хатини — за чашкою чаю, що відгонив димом, розказував мені так:

— Це все брехня, що артіль зорганізувати не можна. Артіль зробити можна. Рибальське діло таке, що артільлю працювати багатьом зручніше, бо й снасті дорогі, та й малим гуртом важче вправлятися. Артіль зробити можна, та все лихо в тім, що співчуття до цієї справи у багатьох начальників нема. Візьми ти таку річ, захотіли в нас чотири сім'ї зробити початок артілі. Було це торік, коли ще РВК'ів не було, а волості були. Послали ми людину в волость, щоб порадили нам, як кредит одержати, як статут укласти. Прийшла наша людина в РВК, а йому там і кажуть: «За кредит — це ви даремно. З кредитом кожен дурень зорганізуватися зуміє. А щождо статуту — це можна, от тільки його в нас під рукою немає. Валявся десь один, та його якась бісота наполовину скурила. Ви підждіть трохи, поки ми з губернії ще кілька екземплярів одержимо, тоді ми вам пришлемо». Так і не прислали. Ну, та ми бачимо, що співчуття до нас великого нема, що за кредитом теж податись нікуди, та й облишили це діло. Проте на цей рік знову починати будемо. Головне, до нас один чоловік хороший прийшов із солдатів — демобілізований. Цей не те, що ми, цей письменний і настирливий чолов'яга. Він уже доб'ється. Від нього вже не вивернешся. З ним можна діло зробити.

Ми допили чай. Був уже пізній вечір. Вітер дужчав, і господар пішов витягати на берег човен.

Газета «Правда Севера» (Архангельськ),
30 листопада 1929 року.

ШУМИТЬ МУДЬЮГА

У лісі, недалеко від гирла звивистої річки Мудьюги, зійшлися до купи села: Кушкушара, Горки, Наволок, Верхів'я, Патракеєво і Кадь.

При в'їзді в будь-яке з цих сіл, які об'єднувались Патракеєвською сільрадою, перше, що здивує чужу людину, це безліч великих, красивих будинків. Вони не схожі ні

на міські будиночки робітничих околиць, ні на просторі, незграбні хати північних сіл. Укриті бляхою, пофарбовані в голубий або сірий колір, поділені на кілька кімнат, заставлених буфетами, шафами, диванами та етажерками, вони нагадують купецькі особнячки колишнього повітового міста.

Усе це будинки судновласників. Тих самих, що мали на Мудьюзі за колишніх часів до 150 парусних суден і ходили з ними по рибу в Мурманськ і Норвегію.

*   *
*

Вони були хазяями моря, бо це вони встановлювали на рибу продажні ціни. Вони були хазяями Мудьюгиріки і Зимового берега, бо це вони на своїх судах держали матросами майже всю решту робітничої сили навколишніх сіл.

Старі вітри дмуть з моря. Старі хазяї гнуть на старе. Але по-новому тепер хоче жити промислова Мудьюга.

Біля колодязів, біля ополонки, де збираються жінки, біля сільради, в школі, в лікарні, на зборах, у бідняцьких хатинах і куркульських будинках — всюди почує нова людина живе слово:

— Колгосп... щодо колгоспу. Чи скоро колгосп?

— Хай він провалиться, цей колгосп!

— Федір записався уже до колгоспу.

— Семен теж записався.

— Нікчемна, по-моєму, ця витівка.

— Чи чули, куркуль Курконосов сам прийшов проситись у колгоспі. «Я, каже, і сам стою за отаке діло».

— А чули, біднячка Копитова записалася, та й назад. Засміяли, каже, сусіди.

— А хто в неї сусіди? Звісно хто!

— Жили й без колгоспу.

— Ти, Іване Петровичу, жив, ти куркуль, тобі чого було не жити?

— Ну-ну, легше! Я тобі не куркуль, а середняк.

— Знаємо ми вас, таких середняків! За отаких середняків сільраді треба б по шиї дати.

* *
*

Шумить і хвилюється рибацька Мудьюга, і мітингує Кушкучара, збирають сходку Горки, обговорює план колгоспу Наволок. І Верхів'я, і Патракеєво, і Кадь обговорюють теж.

Нелегко будувати колгосп там, де на 400 дворів припадає 36 самих тільки явних куркулів-позбавленців, 36 великих морських акул, які вже втонули, але ще не обламали свої чіпкі, хижі зуби. З 400 дворів ці 36 заплатили 60 процентів усього сільгоспподатку. Біля них групуються купки дрібніших хижаків. Багато хто з них поки що в захисному забарвленні середняка. Багато хижачать нишком, тихенько.

— Навіщо нам колгосп,— кажуть вони.— Адже у нас є рибальсько-промислове кооперативне товариство. Ось де треба об'єднуватись, і нема чого затівати нове діло.

— Хіба не кооперація стовповий шлях до соціалізму? Треба об'єднуватись навколо кооперації, а не вигадувати колгоспи.

* *
*

— Ось,— сказав мені голова промислової артілі.— Ось вам усі особисті облікові картки Рибалкоспілки. Їх тут майже півтори сотні. У цій пачці окремо бідняки, в цій — середняки, а отут — куркулі. Куркулів у нас було п'ятеро, а тепер нема — вичистили.

Я відклав п'ятьох куркулів набік і взяв останні пачки і одразу ж з ваги визначив, що бідняки якимось підозріло легкуваті, а середняки дуже потягли донизу.

Бідняків — 37, середняків — 98, куркулів нема, батраків нема теж.

Було цікаво розглядати картки і щодо суми податку, обороту від промислів, з оцінки рибальського інвентаря складати собі уявлення про характер незнайомого мені господарства бідняка Івана Ведорова чи середняка Петра Іванова.

Проте скоро проста допитливість перейшла в здивування, бо цифри ясно й беззаперечно показували, що ні-

якої кооперативної артілі нема, а є група осіб, об'єднаних самим тільки збутом, група, в якій кожний член промишляє на свій страх і ризик.

По картках я знайшов членів артілі, зняв промислу яких оцінюють в дві тисячі карбованців з копійками.

Ще більше того: я побачив, що є члени кооперативу, в яких зняв для лову більше, ніж тих, якими вони обслуговують кооперацію. І що допускаються такі випадки, коли член артілі одними неводами ловить рибу як член кооперативу, а іншими, запасними, як вільний і приватний хазяйчик.

За зміцнення саме цієї промислової артілі і клопочуться багато «середняків». Оцю саму артіль і намагаються вони протиставити колгоспові, який оце тепер організується.

Але по артілі вдарили з низів. З 37 бідняків 15 зразу відмовились від артілі і пішли записуватись у новий колгосп, де справді усупільнені всі засоби виробництва, і колгосп зможе поставити їх в умови рівноправних членів, а не держатиме їх в становищі пасинків, про яких згадують тільки тоді, коли треба подати відомості про благополучний класовий склад артілі.

*   *
*   *

Чимало явних і таємних ворогів має колгосп, особливо з того часу, як Окрвиконком оголосив Приморський район районом суцільної колективізації.

Впритул заглянула загибель на господарство куркуля. Здибався і скинув маску благодущності й лойяльності куркуль, що борониться. Перш ніж виступати самому, він завербував собі помічників, яких давно б пора перевести в куркульську категорію.

Ці міцні середняки по-різному намагалися угробити ідею створення колгоспу.

Наприклад, заможний середняк і колишній член партії Копилов виступив з промовою, в якій він, загалом, вітав почин організації колгоспу, але пропонував ухвалити одну поправку, що напочатку колгосп повинен організуватись тільки з середняцьких господарств, бо це

буде економічно вигідніше, бо міцному об'єднанню буде більше довір'я і більше кредитів. А коли колгосп розгорнеться, то тоді можна буде втягувати(?) і бідноту.

Тоді ж якийсь собі Гроздников виступив з заявою про те, що Ленін учив будувати соціалізм в селі поступово, а не ривками і що недобре й сором порушувати заповіді дорогого вождя.

Але одним з найтонших і найхитріших ходів, до яких вдавалася в боротьбі проти організації колгоспу частина заможних рибалок (особливо з артілі, що після виходу з неї бідняцького прошарку оголяли свою класову суть), були пропозиції, які не раз вносилися, про те, що товариства по суспільних промислових з усупільненими засобами виробництва, худобою і реманентом створювати не треба. А якщо створювати, то вже зразу комуну з повним усупільненням.

Смисл цього ходу такий:

По-перше, ініціатори визнали зручним «революційний» привід, яким виправдувалося б їхнє небажання йти в колгосп.

По-друге, вимагаючи негайного усупільнення всього майна, вони намагались налякати ту частину середняцтва, яка збиралася йти поки що в колгосп, а не в комуну.

Цей маневр вчасно був розгаданий, і ворожих колгоспові «друзів» комуні викривали на кожних зборах силами місцевих і приїжджих комуністів та комсомольців.

* *
*

Сокира революції рубає коріння, соками від яких живилося куркульське господарство. Якщо в промислових артілях частина бідняцтва ще експлуатувалася і на промислах і на в'язанні снастей, то з організацією колгоспів цьому надходить кінець.

Погано тільки те, що на Мудьюзі місцеві партійці й сільрада, які з головою поринули в роботу по організації комуні, забули на якийсь час про куркуля, надіючись на те, що з організацією колгоспу куркульство, не маючи можливості дістати робочу силу, відіме само собою. Погано, що не вживається заходів проти того, щоб куркуль завчасно не розбазарив майно і розпродав худобу.

Трохи здивовано (і тільки) в сільраді мені сказали:

— А от дивна річ! Раніше бувало наша місцева кооперація ніяк не могла закупити для лісозаготівель достатньої кількості худоби. Купувала від нагоди до нагоди. А тепер за день по дві, по три худобини приводить. І це тільки сюди, а мабуть, ведуть ще й на сторону.

Але куркульство не тільки готується до самоліквідації. Ще недавно там-таки, на Мудьюзі, дванадцять куркулів були засуджені на різні строки за антирадянську агітацію проти лісозаготівель. Ще недавно була побита секретар сільради Титова.

І зовсім уже недавно хтось поперерізував усі гужі в обозі колгоспників на лісозаготівлях.

У просторих, порожніх кімнатах було тихо й прохолодно. Сидячи на дивані, колишній судновласник Шунин говорив мені:

— Колгосп то й колгосп... Ну й нехай буде колгосп! Захотіли люди спільно працювати, і хай собі працюють. Але мене ж нащо чіпати? Я колгоспу не зачіпаю, і він мене не повинен займати. А втім, це в історії не вперше. Були колись і християнські общини, тобто комуни, були й паризькі та ще якісь там комуни; та мало ще чого в історії не було. Були й минулися...

— І минулися,— повторив він, випростуючись і трохи підвищуючи голос.— І минулися тому, що людина не риба, не тріска, не оселедець, щоб їй стадом ходити. У людини своя голова і свій розум, тому кожен, якщо він чесно і по-трудовому працює, нікому не заважаючи й нікого не зачіпаючи, повинен мати право жити сам по собі.

І, немов спохватившись, зразу він згорбився, очі у нього погасли, і він затарабанив пальцем по блискучому бронзовому свічнику.

* * *

Була місячна морозяна ніч, коли я вийшов від Шунина.

— Здорові були!— сказав мені, наздоганяючи, незнайомий чоловік.— Я вас сьогодні на зборах у сільраді бачив,— пояснив він.— Що, до нього ходили? Теж жми-крут був!— додав він, показуючи пальцем на великий голубий будинок.— Я змалку з ним на суднах ходив. З дев'яти років... Ну, кому варив там, посуд мив, палубу...

Ве-се-ле було життя! Навесні з кригою підеш, восени по кризі вернешся. Одержуй подяку від хазяїна — жменю цукерок і троячку грошей. — Ве-се-ле було життя!— посміхнувшись ще раз, повторив він і завернув у провулок, де миготів вогник, у хату, в якій затяглися до півночі бідняцькі збори.

Газета «Правда Севера» (Архангельськ),
8 лютого 1930 року

300 РОБІНЗОНІВ

— Отже, товариші, вперед до перемог! Ви сміливо попливете бурхливими хвилями Японського моря і досягнете пустинних берегів острова Римського-Корсакова. 32 тисячі центнерів івасі—ось ваше завдання. Щождо того, що вам нібито видали мало продуктів, то це досить-таки дивно. Спецівку вам видадуть. А продуктів для вас цілком вистачить на чотири доби. А за ці чотири доби швидкохідні кораблі Рибтресту своєчасно доставлять вам у великій кількості всі належні за колдоговором і продукти і припаси...

Так закінчив свою напутню промову представник Дальдержрибтресту, і 300 колгоспників-риболовів, повантажившись на судно, сміливо відпливли до цього маловідомого острова.

Висівши на острів, рибалки розклали багаття, поставили намети, і пароплав відчалив до рідних берегів, супроводжуваний прощальними побажаннями і бадьорими вигуками про те, що: глядіть, трясця вашій матері, не забудьте якнайшвидше прислати продуктів!

Одначе минуло і два, і три, і чотири дні, а про швидкохідні кораблі з продуктами ні слуху, ні духу.

Тоді на острові зчинилася тривога, тим паче, що в тих, які лишилися, не було навіть човна, щоб добратися до берега і повідомити про скрутне становище остров'ян.

І покинуті робінзони розбрелися по острову, шукаючи їжі. Одні займалися виловлюванням морської капусти, другі сподівалися впіймати одну-другу івасину,

яка зарані з'явилася, треті гострили зуби на Дальдержрибтрест і ситі були тільки мріями про помсту цьому винуватцеві у всіх злочастях і лихах.

А втім, були й такі, які, пробравшись в глибину острова, знайшли там маленький заповідник звірів, підвладний Звіркокомбінату, і зробили спробу зайти в контакт з вождями і правителями цього нечисленного племені.

Але хитрі звіроводи, налякані перспективою протягом двох-трьох годин бути зруйнованими і об'єднаними трьомастами названих пришельців, поспішили спорудити міцну фортецю з документів і грамот, в яких виразно говорилося про недопустимість втручання у внутрішні справи і про недоторканність небагатого запасу цього племені.

А справа вся була в тому, що в цей час у канцелярських водах Дальдержрибтресту шаленів бюрократичний тайфун. Він гримів розкатами телефонних дзвінків, трікотнявою друкарських машинок, здіймаючи хвилі наказів, відношень та розпоряджень.

І в похмурому хаосі розбурханої чорної (чорнильної) стихії було аж ніяк не можливо збагнути, хто і куди повинен пливати і кому треба доставляти продукти.

Тимчасом на 7-й чи на 8-й день острів'яни у відчаї, згадавши звичаї своєї батьківщини, вирішили скликати загальноострівні збори.

На цих зборах, що дали стопроцентну явку, після обрання президії секретар, сівши на сипкому піску і примостивши протокол на древній, сточений водами і вітрами камінь, записав про те, що: заслухавши доповідь, загальні збори ухвалили вважати своє становище явно незадовільним.

Але збори категорично заперечили тенденцію деяких товаришів знайти вихід шляхом оголошення ультиматуму мешканцям звірозаповідника.

Тим більше, що прибулий представник від звіроводів прийшов з доброю звісткою. Він сповістив, що маленька радіостанція почала працювати.

Тут же склали радіограму, причому більшість голосів відкинули поправки на адресу Дальдержрибтресту, які були дуже важкі для ефіру і порушували вимоги загальноприйнятої моралі та цензури.

Цю радіограму було перехоплено більшістю берегових радіостанцій материка і як аварійну терміново пере-

дано Дальдержрибтресту. В Дальдержрибтресті здивувалися. Які продукти? Що за люди?

Але, порившись в архівах документів, визнали, що дійсно ці 300 чоловік значаться під іменем риболовної бази на острові такому-то, за номером таким-то.

Тоді, встановивши довжину і ширину цього острова, який, на превеликий подив Дальдержрибтресту, виявився зовсім під боком, після довгих і настирливих суперечок на тему — хто винен в цьому — Дальдержрибтрест спорядив експедицію з продуктами, яка й прибула, нарешті, до цих людей, що виголодалися, вимучилися і справедливо розізлилися.

Газета «Тихоокеанская звезда» (Хабаровськ),
28 квітня 1932 року.

БРИГАДИР ТОВАРИШ ВОЛКОВ

1

Закинувши на плече важкий молот, випнувши колесом схожі на паровий казан груди, прямує дорогою здоровий дядя.

Куди він, власне, прямує — це нікому, в тому числі й художникові, невідомо.

Якщо він іде на завод, то незрозуміло, чому, замість того, щоб одержати молот в інструментальній, людина тягне його з дому? Якщо ж він іде з роботи додому, то незрозуміло, як пропустили його через прохідну будку, бо ж усім відомо, що виносити казенні інструменти суворо заборонено.

Під цією картиною підпис, з якого ми довідуємося, що це ударник.

Але чоловік, про якого ці рядки, не був схожий ні на одного з таких залізобетонних манекенів, що прямують невідомо куди.

Голова його несподівано виткнулася звідкись знизу, з прольоту між дошками й балками, що обслуговували будову електростанції.

Він піднявся на ліктях і, впевнено ступаючи по хисткій вузькій перекладинці, підійшов до арматурників.

— Слушайте, — добродушно сказав він скоромовкою, — ви чогось дуже довго копаєтеся. Слушайте, вам пора б уже й кінчати...

Бригадир заглянув всередину квадратної колонки, з якої стирчали руді холодні пруті зігнутого заліза, і подивився в записну книжку.

— Волков,— гукнули на нього знизу,— залізо кінчилося. Де тепер що робити?..

— Ти з ким працював? З Кобикіним? Ну, йди допомагати Ушакову, а Кобикіну скажи, нехай він іде на встановку подушок.

— Зараз відмітиш?— запитав той самий голос.

— Гаразд... іди! Та йди ж! Спускається вниз, тоді й відмічу. Знов нема заліза,— спохмурнів бригадир.— Треба довідатись, на яку роботу будуть перекидати.

— Землю копати чи бочки двигати?..

— Ну й що ж, знов копати і знов двигати,— відповів бригадир, і так само швидко, як і з'явився, ступаючи з приступки на приступку, він зіскочив униз і зник серед бетонярів, арматурників та землекопів, що снували вниз будови.

Внизу він натрапив на табельника.

— Всі на роботі?— спитав табельник, витягаючи за смальцьований розлінований на квадрати аркуш.

— Ні, не всі. П'ятаков не вийшов. Хто його зна! Каже, що хворий, але я щось сумніваюсь. Минулого разу обдурив і напився. Ти б усе-таки йому прогулу не ставив, я пізніше довідаюся, завтра скажу.

— Гляди скажи! — крикнув навздогін табельник.

— Ні, думаєш, покривати буду,— відказав бригадир.— Атож, саме нічого й не скажу...

Під навісом декілька чоловік гнули вручну залізо, бригадир затримався.

— Знову нема?— запитали його водночас кілька голосів.

— Є, та не те. Треба 25, а є 20. Ану, ось ви, двоє, ідіть на будову. А Щербаков де?

— Щербаков до тебе пішов.

— Давно?

— Ні, тільки що пішов.

— Як же це я з ним не зустрівся?

Двоє — тих, яких він посилає на будову, подають аркуші паперу. Бригадир відмічає: такий-то на роботу туди-то.

— Готово,— каже він, повертаючи аркушки, і запитує:— П'ятакова бачили?.. Ну, і що ж... Не п'яний?

— Каже, що живіт болить.

— Ото лихо яке! То на похмілля, то живіт, і що за напасть на людину!

2

Йому 23 роки. В його бригаді 4 ланки — 20 чоловік. Він бригадир арматурників. Коли не присилають заліза, він сердиться. Але й тоді, коли сердиться, він не сидить склавши руки, а вміє знайти і використати старе, з за́валі.

Коли ж нема нічого старого, він сам їде на Пристань-Ветку і, на превеликий подив безнадійно ойкаючих нитиків, вміє іноді знайти необхідне залізо.

Коли нічого нема ні серед за́валі, ні на Ветці, його бригаду перекидають на розчистку, на прокладання залізниці, на розбирання цементних бочок — вона йде на всяку роботу.

Так само, як і в бою — де кожний сапер, кожний обозник гордиться не тоді, як закінчено наводку моста, коли підвезено бойові припаси, а тоді, коли в результаті всіх цих зусиль виграно весь бій, — так і тут, не холодні каркаси, не всі ці хитромудрі, але мертві сітки, залізні колонки, плетені подушки, а перше гудіння машини, перший ривок електричного струму, — ось вона, кінцева мета всієї ударної праці на ХЕС.

Нахилиючи голову, бригадир пробирається поміж покритими опалубкою колонками, на яких має лягти фундамент для чотирьох казанів. По дорозі він підбирає коротку важку залізяку, вдаряє нею об дошки опалубки і чує звук, глухий, наче від падіння пенька на сирий пісок.

І раптом бригадир насторожується. Дошка звучить гулко, як віко порожнього ящика.

— Знову, — каже бригадир, і губи його стискаються.

Хоч арматурники працювали й добре, хоч колонки міцно зв'язані з 19-міліметрового заліза, хоч затягнуті вони сіткою надійного дроту, але бетонярі погано зробили свою роботу.

Він чує по звуку, що під опалубкою сховані великі раковини, великі й справжні порожнечі. Так і є — не утрамбували. Знімуть опалубку, а бетон повисне на прутах, от тобі й фундамент.

Відкинута залізьяка дзвякає об каміння. Бригадир по приступках і по перекладинах лізе нагору.

— На бюро осередку...— мурмоче він, виймаючи записну книжку.— Раз ставив і ще раз поставлю.

Наверху з-за Амуру реве вітер. Він свище між переплетінням будови і ворохобить коло берегів важкі покришені крижини.

— Лід зійде — рибу ловити будемо,— каже бригадир.— Снасті купили вскладчину. Наші хлопці хоч куди рибалки...

Знизу хтось гукає:

— Тепер куди?

— Зараз знайдемо,— відповідає бригадир.— Іди-но поки що сюди! Хай вони нарощують, а ти подаватимеш. А я на хвилинку в контору, лягати підку.

3

А як же не лягати? Це тільки у віршах виходить так, що коли ударник, то він обов'язково «б'є молотом» та прямує «залізним кроком», а такі питання, як, наприклад, обід в їдальні, барак, правильний облік і своєчасна видача зарплати — це його, ударника, нібито зовсім не цікавить і не обходить.

— Чорт його знає!— каже бригадир.— Ось уже кінець місяця, а контора ніяк не підрахує, скільки це ми заробили? Хлопці дуже незадоволені. Ну, просто лаються. І вони лаються, і я лаюся. А знаєш що? Було раніш чоловік з 10 арматурників. Загрібали вони по 30 карбованців на добу. Не дасте 30 — не будемо працювати. Що ж робити? Приходилось давати. А як стала наша бригада, то їх наче вітром здуло. Чотирьох із них ми до себе в бригаду взяли. Думали, переламаємо. Двоє ще сяк-так, піддаються, а двоє — аніяк. Наприклад, П'ятаков. Його й умовляли, йому й догану виносили,— нічого не помагає... І чого це раптом у нього живіт заболів?

— Взяв би та й відправив з бригади.

— Ото дивак,— усміхається бригадир,— значить, не можна було. Хлопці все молоді, деякі 10 міліметрів від 20 відрізати не могли, а він таки ж кваліфікований. Ну, а тепер підучилися. Уже є такі, що в кресленні дещо кумекають. Тепер і не жаль. З богом, Парасю.

— Так що ж,— каже Волков, заходячи до контори.— Ми закінчили. Давайте яку роботу.

— Роботу,— не відриваючися від столу, говорить технік.— Ніби роботи мало.

— Куди підемо? Можна, по-моєму, землю на третьому котлі вибирати.

— Що землю!— похмуро відповідає технік.— Сьогодні її вибери, а завтра знов нанесуть.

— Чудно щось! Сьогодні вибереш — завтра легше буде.

Годинник цокає, в кімнаті тихо. Уже десять хвилин на п'яту.

— Ну що, йти на третій?— перепитує бригадир.

— На третій?.. Чого на третій? Нема в мене для вас сьогодні ніякої роботи,— байдуже і несподівано кінчає технік.— Завтра щось придумаємо.

— Коли завтра? Знов, як минулого разу. А що я зранку робитиму?

— Придумаємо,— відповідає технік.— Подумаємо і придумаємо.

Він повертає голову до годинника і додає:

— Так зараз уже й пізувато. До кінця менше години лишилося. Скоро шабашити. Яка тобі там робота.

— Двадцять чоловік!— несподівано зло і холодно говорить бригадир.— Двадцять чоловік за п'ятдесят хвилин...

Йому не треба докінчувати. Якщо до нього придивитися, то він зовсім і не такий маленький. Якщо до його слів прислухатися, то він зовсім і не такий усміхнений і лагідний.

Не такий уже маленький, не такий уже добрий і не такий уже й тихий — цей бригадир, який наполегливо мережить залізні каркаси для зростаючих новобудов.

Йому не треба докінчувати, і технікові не слід дослухувати. Все зрозуміло!

І, одержавши наряд, бригадир розчиняє навстіж дощані двері.

Свіжий вітер, той самий, який шаленіє, намагаючись зрушити громаддя впертої криги — шмагає в обличчя.

Бригадир іде проти вітру. Він крокує без молота, без

випнутих колесом грудей, він іде, злегка нахиливши голову і придержуючи рукою кашкета.

Він зупиняється на краю, там, де наполегливі землекопи довбуть кайлами мерзлу, яскравочервону глину, і кричить щось до своїх хлопців.

Вітер відносить його слова. Він усміхається і махає рукою.

Тоді, прихоплюючи інструменти і на ходу закурюючи, арматурники один по одному йдуть за своїм бригадиром.

Газета «Тихоокеанская звезда» (Хабаровськ):

9 травня 1932 року.

БЕНЗИН. ГАС. ЛІГРОЇН

На горі, за Китайською слобідкою, стоїть стара пуста — кумирня.

Іржаві, обплутані дротом огорожі, розмиті дощами руїни, смердючий смітник з купами брудного битого скла— все це викликає огиду і змушує поспішати геть людину, яка випадково забрела сюди.

І все ж біля цієї розвалені кумирні варто зупинитися.

Далеко ліворуч видно Амур. На березі — рштування будівництва електростанції, правіше і вище — труби Дальсільмашу і вузенька смужка залізничної лінії, якою мимо чотирьох самотніх сопок біжать своєю дорогою далекі поїзди.

Ще правіше, в низині, видно присадкуваті бараки. На пологих схилах червонясті плями зритої землі і поряд, подібні звідси до обрубків товстих колод, лежать товсті парові казани.

Що тут будується — не розбереш. Немає ні масивних будівель, не видно громіздких заводських корпусів, не ростуть прямі стовбури важких і струнких димарів.

Але якщо говорити словами офіційної постанови СТО, перед нами не що інше, як «ударна новобудова, яка має значення», — Нафтобуд.

* *
*

Бензин, гас, лігроїн.

Довгий і складний шлях проходить кожна краплина пального, перше ніж рвонути пропелер аероплана при

зльоті, перше ніж спалахнути на гноті газової лампи і перше ніж загусті під чайником, поставленим на газовий примус.

Минає півроку, поки наповнена в Грозному цистерна добереться, нарешті, до Хабаровська і повернеться назад за новою порцією пального.

Сімдесят діб лише Уссурійською залізницею обережно пробирається десятки разів відчіплювана і причіплювана до хвостів товарняків десятитонна цистерна з вогнебезпечним вмістом.

І, вихлюпнувши краплину, в порівнянні з тим, скільки потрібно для зростаючого Далекого Сходу, ця малесенька цистерна порожняком біжить десятки тисяч кілометрів назад, кудись далеко на Північний Кавказ, у Грозний.

133 тисячі тонн світлих нафтопродуктів треба буде краєві в 1933 році. І все це треба перекинути єдиною страшенно перевантаженою лінією Транссибірської залізниці. Ось чому перед початком посівної і збиральної, перед початком лісозаготівель і сплаву хвилюються директор МТС, директор ліспромгоспу, завідувачі нафтоскладами і гаражами.

Ось чому скупо світяться лампи в хатах колгоспників, де пляшка гасу ціниться дорожче від літра хорошого молока.

Ось чому, коли в якийсь раз припиняється струм від старої Хабаровської електростанції, то в установках світять тьмяні стеаринові або лійові свічки замість газових ламп.

А тимчасом нафта в нас під боком. І замість того, щоб везти із Грозного бензин, одна тонна якого в Грозному коштує 36 карбованців, а після далеких перевозок — у нас 110 крб., Далекий Схід вирішив побудувати свій нафтопереробний завод.

Із східного берега Сахаліну на західний нафта потече трубами в баржі. Баржі попливуть вгору по Амуру до Хабаровська. Тут потужні насоси поженуть густу, важку масу нафти в резервуари, на одну із сопок за нафтозаводом.

Із резервуара нафта піде на переробку.

Газова колонка витягне з неї гас. Піч високого тиску розігріє нафту до 400 градусів. І гарячі струмені, вриваючись у величезну порожню башту евапаратора, пе-

ретворюються в клеїтливу пару, яка, то охолоджуючись і очищаючись, то знову нагріваючись, пройде через дуже складну, заплутану систему труб, резервуарів і колонок з тим, щоб розлитися, нарешті, бензином, лігроїном, гасом або ж осісти густим парафіном і важким, в'язким асфальтом.

Все, що є цінного, вичавить і висмокче з сахалінської нафти крекінгова установка. І тільки після цього викине залишки, викине дешевий мазут для топок, що горять під паровими казанами фабрик, паровозів і пароплавів.

* * *

Перший крекінг системи Вінклер-Коха має бути пущений до 1 березня 1933 року, другий — до 1 червня 1933 року.

Роботи багато!

Поки що на майданчику зроблено лише 15 процентів від загального плану.

До 1 липня треба вийняти 18 тисяч кубометрів землі, для цього необхідно принаймні 300 робітників, а їх працює всього трохи більше ніж сто.

Можна було б робочу силу, якої не вистачає, замінити нескладною механізацією. Але скільки не б'ється Нафтобуд, він не може одержати хоча б якого-небудь старого і малопотужного двигуна. Ківші для баштового екскаватора і роликові візки теж застрягли десь у неозорих джунглях товарних пакгаузів залізниці.

Те ж саме і з киснем. У Нафтобуду в запасі всього 60 кубометрів кисню. Цього вистачить лише на 400 метрів трубопроводу, а кисень потрібен для зварювання 1800 метрів.

* * *

А допомагають Нафтобудові дуже погано. Той же АУРТ, який більше, ніж хто інший, мусить бути зацікавлений в тому, щоб для річкового транспорту відпускалася достатня кількість світлого пального, і той веде нескінченні суперечки про те, хто буде перекачувати нафту

з пристаней у резервуари. А також не дуже-то готується до перевезення 50 тисяч тонн сахалінської нафти, яку треба перевезти вже протягом цієї навігації, бо перший крекінг буде пущений напровесні, тобто тоді, коли річки будуть ще під льодом.

* *
*

А комсомол? Хіба давно хабаровський міськком комсомолу сказав, що ним зроблено багато для того, щоб допомогти Нафтобудові?

Невміла організація прийому прибулих на будову комсомольців, зовсім недостатня робота по роз'ясненню винятково важливого значення цієї новобудови. Хіба це все не спричинилося до цілого ряду серйозних неполадків? Хіба все це не перешкоджало зростанню, не загрожувало темпам і не зривало встановлені строки?

Перешкоджало, зривало, загрожувало, загрожує значною мірою і зараз і буде перешкоджати й надалі, якщо тільки Хабаровська організація комсомолу не приділить цій новобудові такої уваги, на яку вона по праву заслуговує.

* *
*

Скільки витрачено нервів? Скільки списано паперу? Скільки зіпсовано телефонних апаратів на самих лише дзвінках:

— Давайте пального для тракторів, давайте пального для машин!

Скільки змарновано вечорів через тьмяне блимання свічок?

Скільки полаmano автомобілів через жажливі канави та вибої на мостових Хабаровська, Благовещенська та Владивостока?

І от тепер кажуть: дамо бензин, дамо гас, лігроїн, першоякісний асфальт. Все дамо! І дамо швидко, і дамо кожному стільки, скільки треба. Але не стійте склавши руки тоді, коли зростаючий Нафтобуд задихається від нестачі 200 кубометрів кисню і коли він змушений лопа-

тами викопирсувати землю через те, що ніхто не хоче позичити йому хоч би поганенький старий двигун.

Пошукайте Нафтобуд в телефонному довіднику. Його там нема. Попросіть у довідковому номер телефону Нафтобуду. Спочатку вам дадуть нафтосклад, потім, коли ви вилаєтесь, вам дадуть Сахаліннафту і тоді, у розпачі, ви почнете терпляче пояснювати справочній «барішні»:

— Нафтосклад — це одне, Сахаліннафта — це друге. А це, громадянко, о-он там!.. Під гіркою. Знаєте... ну, нижче Дальсільмашу. От, от!.. Лівіше від кладовища. Ну, будиночок отакий! Різні там ями... залізачця — ось це і є Нафтобуд.

І лише тоді телефонна трубка, помовчавши хвилину-другу, назве вам, нарешті, номер цієї «ударної, всесоюзного значення будови».

Соромно. Безглуздо. І дивно...

* *
*

І все ж навесні 1933 року Нафтобуд перестане бути Нафтобудом і стане нафтозаводом.

Всім оцим нафтозаводом буде управляти лише один черговий інженер-оператор за допомогою кількох робітників.

Він буде стояти біля контрольного щита, і на цьому щиті, як у дзеркалі, відобразиться все те, що робиться в артеріях крекінгової установки.

* *
*

Один поворот важеля — і підніметься або знизиться температура, збільшиться або зменшиться тиск, відкриються або закриються крани, клапани, труби.

Так, на сигнальному щиті по стрілках, цифрах кривими зламами контрольних записів невидимо пройде важка сахалінська нафта весь свій шлях від сировинних баз до резервуарів готового світлого пального, до складів асфальту і до глибоких сховищ важкого мазуту.

60 цистерн буде наливати нафтопровід через кожні дві години. І тоді бензин, гас, лігроїн підуть на станції, попливуть морями, ріками і глухими річечками, пробиваючи собі шлях у найдикіші закутки нашого краю, що індустріалізується.

*   *
*

Ось чому варто зупинитися біля старої розваленної кумирні і пильно подивитися в долину на низенькі бараки, на небагаті будівлі, на розкопану землю біля підніжжя чотирьох безлюдних і самотніх сопок, повз які мчать своєю дорогою далекі поїзди.

Газета «Тихоокеанская звезда» (Хабаровськ),
18 червня 1932 року.

СЕРЬОЖО, ВИДАЙ...

На столі лежать дві товсті пачки різнобарвних записок.

Більшість із них — недбало відірвані клаптики випадково натрапленого паперу. Клаптик списаного протоколу, використана жовта квитанція, аркуш цигаркового паперу, шматок синьої промокачки і навіть зворотний бік від порожньої цигаркової пачки.

Всього — сто дев'яносто чотири штуки.

Всі ці записки підписано або заступником управляючого Селемджино-Буреїнським приїсковим управлінням Ставченком, або завідувачем Єкимчанським перевалочним пунктом Кожевниковим.

Всіх їх адресовано в одне й те саме місце, а саме: на розподільчий склад і крамницю Союззолото.

Цей склад і крамниця зберігають і відпускають золотоздавачам завезені через сотні кілометрів бездоріжжя гостродефіцитні товари.

Перегорнімо ж обидві пачки потертих і зім'ятих записок і погляньмо на імена та прізвища тих «невтомних трудівників», які в хащах дикої тайги «видобувають» дорогий метал, такий необхідний нашій країні, що індустріалізується.

Самойлов!

Видайте Корякіну панчіх жіночих пар 6. Фуфайку 1 штуку, а самому Корякіну видайте 1 піджак.

Кожевников.

Самойлов!

Видай Циганенкові п'ять метрів мануфактури. Видай Мурашку відріз на штани, а Циганенкові ще дві пачки печива і шоколаду.

Так ніби й усе дуже добре.

Подружжя Корякіних — це, очевидно, чоловік і жінка — золотошукачі. Циганенко й Мурашко — золотошукачі теж.

Мабуть, вони здали видобуте золото. Натягли шовкові панчохи, одягли нові штани, фуфайки. І після важкої роботи в тайзі сіли пити заслужений чай з печивом та шоколадом.

Що ж! Хай п'ють на здоров'ячко.

Самойлов!

...Відпусти Кононову одну жіночу фуфайку і відріз сукна.

...Відпусти Маслову сірого сукна...

...Відпусти цій жінці одну чорну хустку.

...Відпусти Циганенкові 5 метрів мануфактури.

...Відпусти Беломестнову шоколаду 15 пачок.

...Відпусти Савченкові для тов. Мурашко: 1) консервів 10 бан., 2) цукру 2 кг, 3) печива 4 пачки, 4) чаю 100 гр, 5) риби 4 кг, 6) мила 2 куски.

Кожевников.

Тут уже щось не зовсім ясно.

Ну, допустимо, що Кононов і Маслов — це золотошукачі. Допустимо, що тов. Мурашко пошив собі нові штани, з'їв разом з Циганенко печиво і шоколад, а тепер забирає продукти, щоб знову піти в тайгу на приїски.

Але що це за таємнича, невідома жінка в чорній хустці? І чи давно тов. Беломестнов перетворився в приїскового робітника, в той час, коли він був відомий, як один із керівних працівників Селемджино-Буреїнського району?

Самойлов!

Відпусти цій людині три метри мануфактури, необхідної їй для пошиття трусів.

...Заміни Мурашку відріз чорного сукна на сіре. Крім того, видай йому ще один новий костюм.

Самойлов!

Видай цьому зубному технікові пряників, шоколаду, цукерок, цукру.

...Видай для Циганенка фуфайку і відріз сукна, а дружині т. Корякіна панчіх жіночих 2 пари.

Що за чортівня!

Мурашко, виявляється, замість того, щоб їхати в тайгу, все ще шиє собі штани і все ще міняє то чорні відрізи на сірі, то сірі на чорні.

Скромна золотощукачка Корякіна дуже підозріло швидко перетворюється в громадянку Корякіну — дружину одного з працівників приїскового управління.

Циганенко безперечно з глузду з'їхав: уже вчетверте заграбастує піджаки, мануфактуру, костюми та фуфайки.

Хтось безіменний збирається лютої зими шити собі триметрові труси.

Який зуботехнік? Звідки? З якого це часу зуботехніки почали вважати себе приїсковими робітниками або старателями? Які ж це вони розробляють розсипи? Де шукають самородків?

Чи, може, побачивши золотий зуб у роті пацієнта, він з веселими вигуками збирає свої виривальні інструменти, спиняє бормашину і біжить робити заявку на знайдену ним золотonosну площу?

Самойлов!

...Відфрахтуй і видай Савіну чорну хустку, необхідну йому для відвезення і привезення його дружини з лікарні.

...Відпусти для Бондарчука, який нездужає, одну пляшку спирту.

...Видай Савченку і т. Хевріну для бригади бухгалтерів два літри спирту...

...Заміни Упорову сіре сукно на чорне.

Тепер уже зовсім ясно, що чесні приїскові робітники тут зовсім ні при чому. Всі ці: Савін, якому для відвезення і привезення потрібна чорна хустка, Бондарчук, який нездужає, нарешті, ця керована Хевріним відчайдушна «бригада» бухгалтерів (?), які жадають дефіцит-

ного спирту,— все це, як і всі згадані вище, не робітники і не золотоздавці, а місцеві селемджино-буреїнські працівники районних організацій і групового управління Союззолото.

...Одна «обставина»...

І, нарешті, остання записка. Адресована вона, певно, самому Кожевникову. Написана вона кривими і підозріло розгойданими буквами. Без підпису.

Серьожо!

Не відмов у проханні, дай спирту цьому подателеві. Треба для одної обставици.

Що це за «обставина», якій треба негайно спирту, Серьожо збагнув, мабуть, і без пояснень.

Стоїть резолюція:

Самойлов, видай два літри.

А на окремому папірці написано:

...Відпусти ще хліба, цибулі, масла експортного і одну рибину. Рибину дай їм солону з бочки.

Із січня місяця по травень тридцять другого року таких записок назбиралося в крамниці і на складі близько тисячі штук.

Було б неправильним запідозрювати селемджино-буреїнських працівників у підлогах і в умисно злісних злочинах. Аж ніяк! Все це робилося цілком офіційно, і на звороті кожної записки помітка: «Відпустити за готівку». Та проте це безупинне розбазарювання спеціальних фондів не може кваліфікуватися інакше, як пряма розтрата.

Але може бути, що в Селемджино-Буреїнському районі зібралися такі вже особливо легковажні і безтурботні люди? Може, цей район — виняток?

Чи так? А що, коли подивитися, чи нема таких записок і записочок із магазинів та розподільників у інших районах?

А що, коли ми запропонуємо всім завмагам, зав. складами і розподільниками опублікувати в пресі тексти записок, а також прізвища тих, хто писав усякі, по суті, незаконні і вигадані вимоги на видачу гостродефіцитних продуктів і товарів то «в зв'язку з невідкладною необхід-

ністю», то «в зв'язку з від'їздом», «в зв'язку з відрядженням», в зв'язку з дуже сумнівними хворобами і цілком безсумнівною відсутністю розуміння всієї ганебності таких шкурницьких способів самопостачання?

При гострій нестачі в краю промислових товарів ми направляємо ці товари на поліпшення постачання робітників найважливіших і найвідповідальніших ділянок господарства. В той же час знаходяться і такі мерзотники, які розтягають дефіцитні товари, розкрадають народне добро, і такі, які розтринькують, роздають направо і наліво довірені їм державою товари. І одні й другі зривають нашу роботу. Ті «савці» народного майна — вороги народу, і з ними потрібна жорстока, нещадна розправа.

Мабуть, на саму думку про можливість такої публікації декому стане не по собі, бо десь на складах лежить підшитий до справи і його липовий папірець з розпискою «про одержання чорної хустки для відвезення», з вимогою «відпустити півдюжини жіночих панчіх, в зв'язку з гострим катаром шлунка». А то й чого доброго яка-небудь зовсім нахабно відверта:

...Серьожо, видай!

Серьожо, може, й видасть, благо плазуючий підлабузник ще далеко не всюди вивівся.

Але що скажуть не Серьожо, а ті робітники, для яких призначалися розхапані товари? Що скаже КК РКІ і прокуратура?

...Ой, ні!.. Не треба! Краще б Серьожо не видавав!

Газета «Тихоокеанская звезда» (Хабаровськ),
20 червня 1932 року.

ІЗ ЛИСТІВ ТА ЩОДЕННИКІВ

ПИСЬМА

*Г. Я. Трофімовій*¹

З Владивостока,
Літо 1932.

...Минулого року—в цей час—я писав «Дальні краї». Тепер уривками пишу другу, назву її, мабуть: «Така людина». Яка це людина? І хто ця людина? Це буде видно потім. Я працюю роз'їзним кор. Цікаво дуже. Як ми живемо — про це коли-небудь пізніше. Живемо весело. Бракує тільки одного, хорошої такої людини — Тимура Гайдара. Та — нічого. З ним ми ще зустрінемося...

Гайдар.

З політвідділу радгоспу «Ивны»,
Курської області, 10 квітня 1934 року.

...Живу в лісі, в старому, зруйнованому будинку графа Клейнміхеля. Працюю. Вчора полетів сторчма з сідла.

А взагалі, тиша, спокій і ніякої бурі в склянці води...

Із Арзамаса
11 січня 1935 року.

...Сьогодні був дуже гарний сонячний і трохи морозний день. Я вчора переселився на свою квартиру. Все вимито, вичищено, і квіти винесені. Мені поки що залишили

Г. Я. Трофімова — письменниця, близький друг Гайдара,

ліжку з периною. Тиша разюча: і далеко за північ з величезним задоволенням читав рядок за рядком і вчився страшній, простій майстерності Гоголя.

Уранці був величезний базар. Я купив навмисно невеликий (на нас чотирьох вистачить) стіл, мотузку і тут же поруч санчата для Р. Ф.,¹ поклав стіл на санчата, прив'язав мотузкою і дуже весело привіз додому.

Довго і залюбки блукав я по базару; тут кожний привозить те, чим багатий. Там, де продають віники, — ціла гора; там, де дерев'яний ряд, — всілякі діжки, корита, ложки, мисочки, лопатки, качалки, санки, каталки і все так гарно пахне свіжим і морозним, ще вогкуватим деревом. Потім продають дуже багато різних валянків і саморобних, але дуже гарних... Потім є цілий ряд, де черниці продають ікони і вінчальні свічки. Потім — де продають живих гусей, курей, півнів, поросят і кролів. Потім — де селяни продають те саме, що кожний майстер: там — жінка нафарбовані ганчір'яні ляльки, там — дід череп'яні свищики та різних гіпсових вухатих зайців, гарних собачок і ще всяку-всячину...

3 Малеевки. Будинок відпочинку письменників.

...Живий; здоровий. Приїхав, розгорнув зошити, став читати. Читаю, що за чортovinня, чистісінька дурниця. Два дні ходив сумний. Сів на третій день — перечитав. От, думаю, дурень, звідки це ти вигдав, що дурниця? Дуже навіть добре. Тепер працюю.

...Працюю добре, з захопленням. Давно я вже так не працював. День сьогодні був чудовий, жовте листя, тиша й сонце...

...Буду сьомого, живий, здоровий. Випиваю по чотири кружки молока за день і бігаю на лижах. До сьомого здаю для «Ракети» 1-шу частину «Військової таємниці». Взагалі поки що все дуже прекрасно. П'ю щодня (тричі) якісь ліки з содою. Апетит звірячий, надолужую

Рувім Ісайович Фраерман.

те здоров'я, яке дуже було розладнане за 4 місяці. Хотів приїхати раніше, та хочеться вже заодно здати роботу, бо мені вже вуха протуркотіли — коли та коли.

У будинку відпочинку нас тільки двоє — я і Фадеев.

Із с. Солотчі, Рязанської області,
Осінь 1937 року.

...Пишу наспіх. Щойно повернулися з триденної мандрівки по озерах. Місця дикі. Йшли з важким вантажем через болота і бурелом. Дуже стомилися, але все ж замишляємо новий похід. Я зміцнів. Ночуємо біля багаття в палатці, мокнемо під дощем і обсихаємо на сонці. Я затримаюсь тут ще на деякий час...

...Сьогодні я закінчую роботу, бо працюю щодня регулярно, за винятком тих днів, коли ми йдемо в ліс. Тут у лісах така сила грибів, що біля Чорного озера, наприклад, за годину можна набрати пуд-півтора. Я їх дуже люблю, та й то об'ївся. Живемо ми тут дуже скромно. Імо чорний хліб, молоко, сир, сметану, помідори і рибу, яку самі наловимо.

Цими днями ночували ми в палатці у лісі, і вдарив страшенний град, було дуже цікаво. Палатка важка, і я її таскаю за плечима сам — нікому не даю.

Загалом же, я охоче думаю про зиму, що надходить. Коли б тільки тепло було. Приїду я першого тому, що всі 1-го звідси виїжджають.

Життя тут зараз глухе, дачників нема. Літають величезні зграї птахів, осипається листя, і час для моєї роботи найбільш підхожий...

Дітям Г. Я. Трофімової

Маленьким дівчаткам — п'яти і семи років

Із політвідділу радгоспу «Ивны»,
10 квітня 1934 року.

...У нашому лісі живуть справжні вовки, дуже зубасті і хвостаті. А вночі на деревах кричить птах пугач-мугач.

Тут уже зовсім тепло, виростили різні квіточки — і жовтенькі, і сині, а червоні ще не виростили.

Поблизу від нас є велике озеро, і в цьому озері водяться всякі рибини. Одну рибину ми спіймали, засмажили і злопали.

17 квітня 1934 року.

Учора я спіймав їжачка. Дуже веселий їжачок. Випив він ціле блюдце молока і строчив морковку.

Чи є у вас в Москві вночі місяць і зірки? Мабуть, нема — самі тільки ліхтарі. А тут у мене є одне сонце, один місяць і сто та мільйон зірок. От скільки багато!..

З піонерського табору Артек
та інших місць Криму.

Листівка з видом Артека

17 травня 1934 року.

...Ось вам на знімку і Артек. Море тут таке велике, що коли хоч три дні його відром черпати — все одно не вичерпаєш. От яке тут море. А гори тут такі високі, що навіть кішка через них не перескочить. Он які тут гори.

Цього листа пишу вам на другий день після того, як спустився я з похмурих скель Геленджіка в сонячну долину піонерського табору. Сірі тумани оповивали нас майже дві доби. Поривчасті вітри та дикі орли кружляли над нашими головами. Ми лізли такими небезпечними крутими стежками між горами й проваллями, якими мені ще не доводилося дертись з далеких часів громадянської війни. На вершині скелі Ганзури я сидів сам і плакав за втраченою молодістю рівно одну годину і 24 хвилини. Мабуть, поплакав би й більше, коли б знизу від вогнищ не долинув запах чогось смачного і мені захотілося їсти. Поспіхом тоді я спустився в ущелину, і якраз вчасно, бо всі уже встигли захопити собі шматки кращі, а мені дістався якийсь кістлявий недогризок.

Після цього закутався я в свою сіру солдатську ковдру і, поклавши під голову важкий камінь, міцно заснув.

Бачив я уві сні чудовий місяць, що пливе над річкою.

Бачив Теремок біля річки над водичкою.

Бачив я мавпу — Чорний хвіст. І страшенно кричала ця клята мавпа, коли клюнула її смілива пташка-синичка.

Раптом прогуркотів грім, і я прокинувся. Перевернувся, а барабанщик ударив тривогу в барабан...

...Наша кримська подорож наближається до кінця.

Післязавтра на великому морському пароплаві попливемо в таке місто Севастополь. Там стоять у морі наші радянські бойові кораблі, і гармати у цих кораблів такі величезні, що коли як бабахнуть, то гучніше найгуркотливішого грому.

Бачили ми чимало всяких чудес. Бачили ми дерево завтовшки мало не з нашу кімнату. Бачили ми камені заввишки з наш будинок; бачили ми рибину таку довжелезну, як наш коридор; бачили ми і золотих рибок, які на сонці так блискотять, що навіть очі зажмуриш. Бачили хитру лисичку, доброго їжака і злющу змію, яка повзе під кущами, і всі її, клятої, бояться; один тільки їжак анітрохи не боїться і навіть може її з такою силою підкинути вгору, що вона одразу здохне. Тут живе один старий дід, якому сімдесят сім років; живе він із своєю старою на березі моря і робить з черепашок гарненькі коробочки. Я вже відніс йому багато черепашок і сьогодні ходив дивитись. Він уже все зробив, тільки на кришечки черепашок не вистачило, і сьогодні я знову полізу в море і наберу кращик, тоді вистачить...

Листівка з видами Криму

Із Гурзуфа.

...Учора вночі над горами пронісся могутній ураган: навіть земля дрижала, і дерева так і хилилися мало не до землі. А потім, уранці, зійшло гаряче сонечко, і всі звіринки застрибали, всі птахи заспівали, і навіть у морі рибини заграли, а співати вони не вміють, а то в рот вода налється. Сьогодні ми бачили змію, пили какао і співали пісень...

...Можливо, що нам не доведеться з вами зустрітись ще довго: днів десять, тижнів зо два або навіть днів двадцять. Можливо, що ви без мене переїдете уже в місто.

У такому разі, прошу вас, вклоніться від мене спочатку добрим людям — Сергієві Дмитровичу і Олені Василівні. Потім вклоніться корові Рижанці та старому котові Пушку Івановичу, а також усім метеликам, мурашкам, жукам, квітам, ялинкам, синьому небу і ясним зіркам — тільки клятим осам не кланяйтесь. І ще прошу вас, не залиште на сирітську долю нашого Киселяна Котеновича, бо сам я круглий сирота і знаю, як погано жити в круглому сирітстві...

Ст. Дорохово. Стара Руза.
Будинок відпочинку письменників,
30 листопада 1935 року.

Здрастуйте, злі люди!

Чому ви мені не пишете? Досить-таки соромно це. Хто мені не напише зараз же, у того будуть погані справи. А хто напише, у того всякі хороші. Я живий, здоровий, дуже багато працюю. Якщо ж ви мене забули і підшукуєте собі іншого Аркадія, з бородою і золотим зубом, то тоді до побачення, і я йду собі геть від вас в Африканську країну і лазитиму там по деревах разом з мавпами. Тут у нас живуть сім собак: Танька, Гришка, Муртик, Грізний, Кузька, Малявка і Бомба. І дванадцять кішок, а серед них найголовніша — «Мурмура»...

14 серпня 1936 року.

...Листа цього пишу вам з широких донських степів. Зі станції Зверєво. Був я в татарському місті Казані. Плив я чотири дні широкою рікою Волгою і тепер прямую до головного міста Ростов-Дон.

Сталось у мене недавно превелике горе, бо об'ївся я кавунами й динями, і в мене заболів живіт. Динь тут цілі гори. І коштує ціла диня з вашу головешку полтиник, а з мою — карбованець.

Бачив я з вікна вагона живих верблюдів і закричав на весь голос: «Верблюд! Верблюд! Хочеш солі?» А плюнути на мене верблюди не встигли, бо поїзд наш промчав швидко...

Михайловське,
6 лютого 1936 року.

Здрастуйте, погані люди! Чому ви мені не пишете?
Напишіть про своє життя.

Я вчора ходив у ліс. Ведмедя, вовка і лисиці не бачив, та зате бачив на паркані живого горобця.

У нас тут живуть люди з двома вухами. Вночі вони лягають спати, а вдень їх годують сирими яблуками, вареною картоплею і смаженим м'ясом. Миші тут вночі не ходять, бо все позамикано...

З Ялти. Будинок письменників.
Лютий 1937 року.

Здрастуйте, дітки, веселі дівчатка! Одна рудувата, а друга кудлата. Жити нам тут дуже погано. Погода стоїть якась безглузда: ні снігу, ні морозу, а безперервна теплінь. Крім того, з вікон нашої кімнати не видно ні заметів, ні дітлахів з санчатами, а тільки сама суцільна зелень та сине море.

Годують нас тут теж погано: все різні пиріжки та шашлики, печене та варене, а чорного хліба не дали, жаднюги, ще ані шматочка.

Хоч би ви нас, сердешних, пожаліли! А якщо не пожалієте, то ми розсердимся і наймемо на ціле літо дачу на березі моря й примусимо вас жити з нами. Отоді спробуйте! Зразу завиєте. З одного боку — море, з другого — гори, з третього — пальми, а з четвертого — виноград, мармелад, яблука, черешні, малина, горішки, персики, бергамот — просто-таки не знаєш, що засунути в рот...

Здрастуйте, веселі люди!

Учора ми лазили на гори. На горах бачили козу-дерезу. На сонці 22 градуси тепла, а в тіні було 16. В саду у нас лежить камінь на десять тисяч пудів. Я хотів був надіслати вам його гратись, та потім роздумав — загорнути ні в що...

Листівка з видом Байдар

...Я тут одному майстрові велів зробити маленьку срібну пташку. Цими днями буде готова. Тоді пришлю. Пишіть частіше, а то не пришлю.

Я, мабуть, скоро помру, бо їм дуже мало — тільки за обідом: дві тарілочки супу, чотири котлетки, тарілочку рисової каші, двоє тістечок, троє яблучок, блюдечко з кремом і скляночку молочка або чаю...

Листівка з видом парку в Сухумі

...Пливемо зараз по Чорному морю з Кавказу в Крим. Ми познайомилися з дуже цікавим вовком, якого звать «Вовк»...

Листівка з видом Сімеїза

9 березня 1937 року.

...На цій горі живе страшна кішка. Вона тягає з моря рибу...

*Дорі Матвіївні Гайдар і її дочці Жені
(1938—1941)*

Вийшов на околицю — гарно й привільно. Ні, я по натурі все-таки не москвич! До Москви треба приїжджати в доброму настрої. З добре закінченою роботою. А працювати в Москві важко...

Із Солотчі, Рязанської області,
Літо 1939 року.

Молоко ми ранком п'єм
І далеко в поле йдем.
Трьох йоржів спіймали з раком,
Ну, а більше — дулю з маком!
Це тому, що вітер дує,
Сонце з хмарками пустує,
Хвиля пінна в берег б'є,
Риба зовсім не клює...
Все ж це діло поправиме:
Пронесуться хмари мимо,
Вітер скінчить пустувати
І помчить додому спати...

Стара Руза,
Будинок відпочинку письменників,
2 жовтня 1939 року.

...День сьогодні сонячний. Тиша тут, як на кладовищі,— в усьому будинку відпочинку разом зі мною всього троє відпочиваючих, вірніше — працюючих.

З незвички аж страшно. Постараюсь з головою заглибитися в роботу.

Робота передо мною дуже велика...

Шановна Євгеніє!

Пливу зараз на пароплаві по Чорному морю. Море це дуже глибоке, і якщо поставити сто будинків один на один, то все одно потонуть. У цьому морі водяться різні лихі риби, веселі дельфіни, блискучі медузи, а корови в цьому морі не водяться, і кішки з собаками не водяться теж.

У кавказьких краях я купив чудового насіння, а ми з Вами в Кліну посадимо його на грядці, і дуже воно розквітне гарно. Скоро вже я приїду додому і там подивлюся — хто що розбив і хто лазив до мене в шухляди...

Фотографія. На звороті напис:

Дві коси дівчатко має,
На годинник
поглядає!
Можна взнать у вас,
дівчино,
Що тепер, котра година?
А дівчатко каже.
— Гляну...
Та лічу я ще погано.
Чи це дев'ять
без п'яти,
А чи п'ять без дев'яти.

Листівка (кошенята і щеня): «Дружба»

З миски, повної по вінця,
Молоко сьорбають кшці.
Добрий пес їх не займає,
Тільки хвостиком махає.

Здрастуйте, люди! Ми купили вам чашечки-срібляшечки дуже красиві...

Листівка (личко дівчинки). На звороті напис:

От чудова картина!
Це вам друга Алевтина¹.
З тим же ротом, з тим же носом
І скуйовдженим волоссям.
Так же ходить, так же скаче,
І на день по тричі плаче...

Стара Руза. Будинок відпочинку
письменників,
9 жовтня 1939 року.

...Кілька днів я прожив у великій тривозі. Ніяк не міг розпочати роботу. Охоплював відчай, хотілося кинути і повернутись у Москву, а чого — не знаю. І тільки зараз у голові проясніло, робота здалася і важливою й цікавою. Важко сказати наперед, але, мабуть, і цього разу з роботою я справлюся добре.

Матеріально — багато вона мені не дасть. Але я про це зараз навіть не хочу думати. Бог з нею, з матерією, — аби на душі було спокійно.

Я повернуся з чистою совістю, що зробив усе, що міг.

Коли б ти знала, скільки мук завдає мені моя робота! Ти багато б зрозуміла, чому я інколи буваю диким і нерівноважним.

І все-таки хоч як кляню я свою роботу, а люблю її й не проміняю ні на яку іншу в світі.

Як я живу? Я встаю. З півгодини до сніданку гуляю в лісі. Ліс жовтий, але й зелені ще багато. Після сніданку зразу ж сідаю за роботу, за годину до обіду кінчаю, трохи погуляю, зіграю партію в більярд. Після обіду дуже тихо, і я з насолодою читаю. Після вечері я знову працюю, але вже небагато. Вчора пішов у ліс, запалив вогнище, сидів і грів руки...

Із Солотчі.

Листів від тебе ще не одержував — чекаю сьогодні. Вчора з Рувімом і Боркою² ночували в лісі на березі

¹ П'ятирічна Аля, племінниця Д. М. Гайдар.

² Брат Д. М. Гайдар.

річки. Настрій у мене трохи тривожний. Послав дві телеграми на Далекий Схід — не відповідають. Боюся, що підведуть і залишимося з тобою «на хлебце». Я-то людина терпляча і можу просидіти цілий «місяць», а ти можеш зачахнути, загорювати і через те, що на столі не буде конфетно-кондиторських виборів, об'явити, начебто ми не зійшлися з тобою характерами.

Любий Дорик! Тільки що почав я роботу. Оповідання я пишу невелике,— золота й срібла воно принесе нам з тобою небагато, але зате саме воно буде ясне, як перлина.

Ми живемо тихо. Харчуємося дуже просто — суп, молоко та картопля. Але більше — мені, наприклад, нічого зараз і не треба.

Напиши мені листа — як ви живете? Як справи у Віри? Передай мій привіт мамі і скажи їй, нехай за грубість мою вона на мене не гнівається. Це я тоді нагримав на всіх зопалу...

Із Цхалтубо і різних місць Криму.
Березень—квітень 1940 року,

...Я живий, здоровий, поводжу себе дуже добре, багато працюю. Коли сюди приїхав — трохи був забаламутився, але швидко виправився.

Погода стоїть нерівна: то теплінь, то враз як задме з гір вітер. У мене все гаразд, тільки дві біди: загубив люльку, і весь час доводиться лагодити чоботи. Ну, та якось дожджу́...

5 квітня 1940 року.

...Іду на Одесу. Звідти вилітаю в справах до Києва. Дуже був засмучений, що не одержав від тебе листа на Сухум. Взагалі ти мені написала тільки одного листа, і через те я починаю підшукувати таких, які своїм чоловікам пишуть. Олександр Юхимович уже обіцяв мене познайомити в Москві з однією дівчиною, звать її Варя, вона двоюрідна сестра Ольги Олексіївни і служить заступником інспектора 1-го Держцирку.

Ол. Юхимович каже, що вона буде і писати й танцювати. Крім того, у неї є патефон з пластинками... і дві пари чоловікових чобіт, якраз потрібного мені розміру.

Ось з якими пригодами ми подорожуємо! Ол. Юхимович хотів знятися верхи на тигрі, але тигр був злий і вкусив його за одну ногу...

Стара Руза,
Будинок відпочинку письменників,
8 вересня 1940 року.

...Третій день сиджу і працюю. Не написав поки що жодного складного рядка, але почеркав і розмалював уже майже весь Женьчин зошит. Та цього разу я працюю трохи інакше, ніж завжди. Я сиджу, обдумую завчасно сюжет, ситуації, події. Усе поки що туманне, але за цим туманом уже чути [дзвін] і крики, і невиразну музику.

Якщо я тепер справлюся з цією роботою — це буде велика перемога. До того часу, як мені повернутись, я гадаю — план твору буде готовий. Тоді я сяду за саму роботу і знову буду з плану викреслювати написані розділи отакими колами (намальований овал.— *Ред.*). Цього разу буде важче, бо задумав я річ зовсім нову. І що б то не стало повинен буду швидко, за 20—25 днів, цю роботу закінчити. Нехай навіть не закінчити. Але цей строк я мушу вирвати для роботи. Тоді буде добре!

Вийшов я сьогодні перепочити в ліс. Він починається просто за тином. Знайшов три білих гриби. Погода стоїть гарна. От і осінь! Але неспокійний я тільки за роботу, а так — спокійний...

10 вересня 1940 року.

...Цілими днями я працюю. Не написав ще жодного рядка складного. Але щодня накреслюю план, і картина передо мною вимальовується дедалі виразніше... Таким способом я ще працювати не пробував. Зараз говорити ще рано, але можливо, що вийде добре. Схоплюю [мову, настрої].

Посиджу, попрацюю, вийду в ліс на годину, півгодини. Прийду — і знову картина прояснюється, сиджу, черкаю, малюю, хмурюся, посміхаюся.

Новин у мене особливих ніяких. Забув тобі написати: коли я їхав, чемодан у мене стояв під лавкою. Раптом — постріл! Це вискочив корок з пляшки. На щастя, вся піна вилилась якось в сандалії і нічого не промгло...

13 вересня 1940 року.

...Сьогодні 13-те, вже ніч. Тільки що скінчив працювати... Працюю я багато. Сьогодні й учора робота посувається дуже важко, чомусь не виходить. Та це буває, і я не занепадаю духом.

Погода стоїть гарна. Ходив недавно в Рузу, полагодив чобіт. Взагалі життя йде рівно. Ніяких новин і подій...

З Клина

17 грудня 1940 року.

Я живу непогано, але працював поки що мало...

Так чи інакше, до 19 числа роботу я закінчу що б то не стало...

Тут випав сніг. Погода ясна, повітря чисте. Вчора ходив гуляти (в загальноросійському, а не в клинському розумінні цього слова).

З фронту із різних місць.

Липень 1941 року.

Від'їжджаючи на фронт, Аркадій Петрович подарував Жені книгу і написав на ній такі вірші:

На війну поїхав тато
Край Радянський захищати.
Женя тата почекає.
Женя книжку прочитає,
Зрозуміє Женя згодом:
Де і як живуть народи,
Скільки є чудес по світу,
Як і де там грають діти,
Як стрибав зайчисько білий,
Як пропав Іванко смілий,
Як із лісу із-за гір
Іхав дід Єгор у двір...
Женя книжку прочитає,
Татуса свого згадає.
Він в далекій стороні
Б'є фашистів на війні!

Арк. Гайдар.

Липень 1941 року.

...Виїхали з усякими пригодами, вночі були під Москвою. Ніч, як сама знаєш, була неспокійна. Міцно тебе, золоту мою, цілую.

Будь жива, здорова, бережи Женю.

Твій солд... Аркашка.

Поштовий штампель — Москва,
19 вересня 1941 року.

...Під'їхав до Харкова. Далі мій шлях буде складніший, і скоро листів не жди. Зараз уже видніється місто. Згадую, як дружно й весело під'їжджали ми з тобою до цього міста, коли їхали в Крим. Далеким-далеким здається цей час.

Міцно тебе, рідну, цілую. Не сумуй і пам'ятай свого військового

[Гайдара].

...Скориставшись з нагоди, пересилаю листа самольотом. Учора повернувся, а завтра виїжджаю знову на передову, і зв'язок зі мною буде перерваний. Становище у нас складне. Подивись на Київ, на карту, і зрозумієш сама. У нас на центральній ділянці становище поки що благополучне. Міцно тебе цілую. Особистих новин нема. Цими днями валявся в окопах, застудився, підскочила температура, але я зжер 5 таблеток — в голові загуділо, і одразу видужав.

Пам'ятай свого [Гайдара], який пішов на війну...

Будь жива, здорова.

Цей товариш, який передасть тобі листа, з одної зі мною бригади. Наній його чаєм або вином. Він тобі про мене розкаже.

Гайдар

Цілую міцно.

Привіт мамі і всьому вашому табору.

...Я живий, здоровий.

Наші війська б'ються добре. Бої, як ти сама читаєш, ідуть вперті, але настрої у військ і у народу твердий.

Якщо тепер від мене не буде довго листів, ти не турбуйся. Це просто значить, що далеко йти на пошту. Поцілуй від мене Женюрку, маму і всіх. Зі мною поки що трапилася тільки одна біда — при одній обставині пропала моя сумка, яку ти готувала для мене так дбайливо. Ну та нічого, одержу нову. Пиши мені на ту саму адресу, і хоч із запізненням, але листи твої до мене дійдуть...

Записка, залишена Гайдаром дружині перед відправкою на фронт.

Дорі

1) Документи військові старі поділити на дві частини—запечатати в різні пакети.

2) В разі потреби звернутись: в Клину до Якушева. В Москві спершу порадитись з Андреевим («Пионерская правда»)...

3) Якщо про мене нічого довго нема, довідатись у Владимиrowa (К 0-27-00, додатковий 2-10) або в «Комсомолке» у Буркова.

4) Коли трапиться ще якийсь випадок, діяти, не вдаючись у тугу, за власним розсудом.

Будь жива, здорова!

Пиши, не забувай.

Твій Гайдар.

Р. І. Фраєрману

Арзамас
27/1—35 р.

Дорогий Рувім!

Усі на місці. Закінчив улаштовуватись. У нас дві невеликі кімнати, поряд дід з бабою. Ганочок, дворик з кущами малини, заметеної снігом. За п'ять хвилин — базар, за три хвилини — широке поле, на столі — гасова лампа, а на душі спокійно.

Дуже добре я зробив, що поїхав. Арзамас від того часу, як я його покинув, змінився не дуже — трохи менше

стало церков, порозбігалися ченці, та й то частина зустрічалась: там на базарі черниця торгує нишком іконами, смоляним ладаном, вінчальними свічками, ганчір'яними ляльками; там, дивись, старезний Пимен тягне за роги козу, що пручається, і славословить її матом або смиренно співає хвалу богові і добирає в кружку до півлітра.

Арзамас — район селянський, нема тут ні Дніпробудів через Тешу, ні Магнітогорська на місці старих цегляних сараїв. Зате багато навкруги хороших колгоспних селищ і сіл. Веселі тут двічі на тиждень бувають базари — свиней понавозять на возах цілими тушами. Там цілі гори березових віників. Вози з золотою арзамаською цибулею, овчина, валянки, крупи, мука, овес — загалом, усе недорого і всього вдосталь. Дівчаткам я купив саночки і збудував їм у дворі велику снігову фортецю з бійницями. Вчора там уперше був піднятий військовий прапор. Дівчатка героїчно відбивали мої шалені атаки, причому я діставав контузії прямо в рот.

Післязавтра обклею шпалерами кімнати, тоді буду зовсім вільним, і можна буде подумати про роботу. Щось близько вертиться, мабуть скоро вгадаю.

Як-то поживаєте ви?

Чого ти їдеш на Кавказ? Якщо по своїй волі, тоді ще так-сяк. Але боюся, що просто, користуючись твоєю добродушністю і лагідністю, тебе втягли в поїздку, проти твого бажання. На перевалі в Тубан я був у 1919 — дорога туди взимку дуже нелегка, хоч і краси несказанної. Коли кіньми будеш проїжджати станицю Ширванську (а її ти ніяк не обминеш), то побачиш одну, гостру, як меч, скелю; під цією скелею, якраз на тому повороті, де твої сани отот перекинуться, у мене в дев'ятнадцятому убили коня. Палкий привіт Валі¹ і всім моїм любим друзям. Якщо вибереш час, то черкни мені ще до від'їзду чи з дороги. Обов'язково напиши твою адресу — я ж не знаю номера будинку.

Із села Головково,
1938 рік.

Живу тихо, глухо, самотньо. Взявся до роботи. Чи вийде щось — не знаю! Повернуся, закінчивши повість, до першого — з п'яти аркушів залишу, здається, півтора-два.

¹ Валентина Сергіївна Фраерман.

Решта дурниця, нісенітниця. Все плаваю зверху, а пірнути глибше нема ні сил, ні вміння.

Величезне до тебе прохання.

Візьми вкладений тут пакет. 13-го грудня до другої години з'їдь у Лаврушинський, в Управління по охороні авторських прав. Зайди до директора, передай йому особисто цей пакет і почекай відповіді. Не забудь взяти з собою паспорт, бо в пакеті лежить заява і доручення на твоє ім'я.

Дорогий Рувім, я ж насправді сирота, і друзів у мене дуже мало. Зроби, як я прошу, інакше мені доведеться зірватися з місця і мчати в Москву.

Коли що потрібно, то повідом додому мою адресу. Але краще б без особливої потреби мені не писали...

Цілий тиждень читаю Карла Маркса, дещо зрозумів; інших книг, щоб не забивати собі голову, не взяв.

Передай привіт Кості¹. Бог знає, чим я його образив. Але якщо образив, то неумисно.

Міцно тисну твою руку.

9 січня 1938 р.

З Одеси,
1939 рік.

Де ти? Кого любиш? Кого ненавидиш? З ким і за що борешся? Що їси й що п'єш?

Я був у Ялті і Батумі. Літав у Кутаїс, по дорозі назад до Одеси. На час стоянки пароплава знову заходив до Будинку письменників у Ялті, нікого там уже не застав. Я живу зараз в будиночку на березі моря. Тут же мене годують, присипляють, умивають. Я працюю! Треба в поті чола добувати трудову копійку — це раз. По-друге, треба чимсь виправдувати своє існування перед богом, людьми, звірами, перед різними горобець-птахами, соловей-пташками і також перед рибою карась, линь, головень, лящ, плятка, окунь — а перед дурним йоржем і перед злісною щукою виправдуватись мені нема в чому.

В Одесі я пробуду, мабуть, ще з місяць. На цей час роботу думаю закінчити. І знаєш — звичайно, море пре-

---

¹ Костянтин Георгійович Паустовський.

красне, — але скучаю вже я за Росією. Де мій ставок? Де мій луг? «Где вы, цветики мои, цветики степные?» — Усіх я хороших людей люблю в усьому світі. Захоплююсь чужими будиночками, квітучими садами, синім морем, горами, скелями й стрімчаками.

Але на вершині Қазбеку мені робити нічого — виліз, подивився, ахнув, схилив голову, і потягло знову до себе, в нижегородську чи рязанську.

Дорогий Руво! Коли ви їдете в Солотчу? Які твої і Костині плани? Тужу за «Қанавою», «Промоїною», «Старицею», і навіть за клятим озером «Поганим» і то тужу. Вийду на берег моря — ловлять тут з берега рибу бичок. Ні! Не цікаво мені ловити рибу бичок. Чи це таке вже чудо з величезного синього моря витягти в сто грамів і то лише одну рибчинку? Куди приємніше на маленькій, чудово задумливій «Қанаві» почути гордий викрик: «Рува, підсак!» А що там ще на гачку б'ється — це вже наверху буде видно.

Дорогий Руво! Коли я приїду в Солотчу, я буду тихий, веселий і задумливий. На цей час у мене будуть гроші. 100 000 карбованців я заплачу Мотроні, щоб вона за мій борг не сердилася, 50 000 — бабусям, 250 карбованців віддам Кості, які я йому винен, 5 крб. дам тобі, а з собою привезу два мішки сухарів, фунт солі, велику грудку цукру, і більше мені нічого не треба.

Напиши мені, Руво, листа. Хоч би коротенького: як живеш, хто де, що, чому, і все це чому? Привіт Валі. Коли ж побачиш Косту, то потисни йому від мене руку.

Із кримських теплих гір, полян,
Де снігу зник і слід,
Рувім Ісаїч Фраерман,
Ми шлем тобі привіт!
Одягнеш скоро ти труси
(Яка це благодать!)
Почнеш щодня серед краси
На річці пропадать,
Де в тиші, мудрий, одинокий,
На березі ріки,
За тим йоржем слідкуєш оком,
Що рушить поплавки.

. . . . .
Тілім-бом-бом! Тілім-бом-бом!
Від ночі до зорі
Про це співали під вікном
Нам хором снігурі!

Сиділи ми на сонечку, згадали і вилаяли тебе. Чого сюди не їдеш? Тут жарко, все в цвіту, лежимо на камінні, загоряємо. Рувчику, незабаром скреснуть ріки і зграї вільних риб складуть подяку творцеві всесвіту; ти ж, старий хижаче, мабуть уже замишляєш проти цих тварин щось лихе. Ох! І я замишляю теж!

Рувім! На землі війна. Вогонь засліплює очі, дим лізе в горло, і хладний хробак гострить на людей зуби.

С. Г. Розанову

1937

Дорогий Сергіюку!

На прохання К. Д. пересилаю тобі її карточку. Вона склала вже іспити з інтегрального числення та з органічної хімії. Боїться за опір матеріалів. Опірність, каже вона, у мене й самої неважна.

Вірочка — все така ж, холодна, вродлива, але дурна і думає, що Мадам Боварі до Айседори Дункан була дружиною Єсеніна.

Я сиджу завзято працюю. Мене хвалять...

Ще прохання, подзвони до Нікітіна і дізнайся у нього про дві справи:

1) в якому стані «Барабанщик»?

2) — складніша. Переказую тобі точний текст його телеграми: «Телеграфуйте згоду друкувати «Долю барабанщика» в газеті «Колхозные ребята» Нікітін».

Я відповів: — У газеті друкувати дозволяю.— Але потім мені здалося, що такої газети начебто нема. З другого боку, він точно знає, що «Барабанщик» друкується в журналі «Пионер». Значить, ні в яких журналах друкувати без Бобчиного¹ дозволу його не можна. Я писав йому листівку. Він не відповів.

З'ясуй, будь ласка, звичайно, по можливості з оборотом на мою користь.

Оце поки що про справи й усе.

Чи одержав ти мою листівку з віршами? Я приїду числа двадцять першого, а там з тобою щось придумаємо.

---

¹ Б. А. Івантер, тоді редактор журналу «Пионер».

Дорогий Сергійку!

Закінчую останні сторінки повісті¹. До першого повернуся. Живу тихо, як вовк.

Працював з запалом, здається виходить добре. Як ти там живеш, сирітко моя! Мабуть, лаєте мене на всі заставки за одну справу (за позику) і в хвіст і в гриву. Приїду, кинусь навколішки.

Сергійку! Недавно я зробив деякі відкриття. Ретельна робота і самотність навівають на людину чарівні сні (нерозбірливо)...

Сергійку! Завтра — 22 січня — мені стукне рівно без шести літ сорок. Молодість — «э пердю! Ке фер?»

І єдине, що мене втішає, — це яскравий і повчальний приклад твоєї життєрадісної старості. Дай же мені бог — дотягнути до такої ж, зберігаючи всі властиві тобі якості, а саме — бадьорість, веселість, умиротворення, мужність духовну і тілесну.

Загалом же справи в мене добрі — повість закінчую.

Гей! Гей! Будь сміліший!

Твердо стій і бий міцніше!

Гайдар

ЩО Д Е Н Н И К И

ІЗ ШКІЛЬНОГО ЩОДЕННИКА А. ГАЙДАРА

48

7 тижд. 10—16 вересня 1917

- 11/24 Пн. Були всі 5 уроків. Нову французьку звать Софія Вацлавна Бернатович.
 12/25 Вівт. Були питання про вибори комітету.
 13/26 Ср. Загальну молитву скасовано. Записувати уроки в бальник необов'язково.
 14/27 Чт.

¹ У цей час Гайдар закінчував для окремого видання повість «Доля барабанщика».

8 тижд. 17—23 вересня 1917

- 23/6 Сб. Обирали після уроків у комітет.
 Голіков — 20 голосів. Доброхотов Б. } 14 гол.
 Мешалкін }
- Доброхотов } 11 гол.
 Степанов }

9 тижд. 24—30 вересня 1917

- 24/7 Нд. Перші збори комітету у Мик. Мик. Питання про відсутніх, про розваги та інші.
- 27/10 Ср. Було задано твір на тему: «Із шкільного життя», за планом.

10 тижд. 1—7 жовтня 1917

- 3/16 Вівт. Комітет ухвалив вимагати від класу цілковитого спокою на всіх уроках, головне — французькому, законі та історії.
- 4/17 Ср. Перший день сьогодні почалися дрібні дощі.
- 6/19 Пт. Була на останньому уроці (французькому) ікона (уроку не було).
- 7/20 Сб. Один голуб був підстрелений, 2 поранено (полегіли).

11 тижд. 8—14 жовтня 1917

- 8/21 Нд. 1 голуб підстрелений, кулі вийшли.
- 9/22 Пн. Географії не було. Старий урок замінили російським, розбирали (сліпий закон).
- 10/23 Вівт. Купив книгу («географію»).
- 11/24 Ср. «Калевала».
- 12/25 Чт. Приїжджав Кузьма Васильович від тата. Був у нас від 8 до 1 год. дня. Багато розповідав про

тата і нарешті, поїхавши, дав обіцянку заїхати по дорозі назад за посылкою. Написав листа татові.

- 13/26 Пн. Написав листа татові і надіслав його.
14/27 Сб. Був у Рейста. «Ніч на кордоні».

54

13 тижд. 22—28 жовтня 1917

- 22/4 Нд. Був на есерівському мітингу.
23/5 Пн. Не було французького уроку, відпустили.
24/6 Вівт. Не було закону, з останнього уроку відпустили.
25/7 Ср. Мене і Шнирова директор помітив, коли ми билися на палицях.
28/10 Сб. Буде письмова з алгебри.

56

15 тижд. 5—11 листопада 1917

- 5/18 Нд. Кадетської лекції не було.
Був на з'їзді селянських депутатів.
8/21 Ср. Був у Рейста на «Примадонні».
9/22 Чт. Не було малювання. Я відпросився з вільного уроку; були танці.
11/24 Сб. Не було малювання, і 7 листопада були вільні уроки. Безліч листків роздавалося з кадетськими прокламаціями.

57

16 тижд. 12—18 листопада 1917

- 12/25 Нд. Сьогодні вибори до Установчих зборів.
14/27 Вівт. Як я й думав, увечері приїхав Кузьма Васильович.
15/28 Ср. Був Кузьма Васильович. Ми віддали йому багато листів, пластинок ніде нема.
18/1 Сб. Буран.

61

20 тижд. 10—16 грудня 1917

- 10/23 Нд. Грав у шахи.

- 14/27 Чт. Сьогодні річниця грудневого повстання, в училищі не був.
15/28 Пт. Був на вокзалі і збирав на користь солдатам.
16/23 Сб. Відпустили після 3 уроків на канікули.

65

24 тижд. 7—13 січня 1918

- 9/22 Вівт. Сьогодні вчилися, незважаючи на 9 січня.
11/24 Чт. Були збори в питанні про те, щоб для класу був заведений журнал.
13/26 Сб. Я граю гусара, розділ з комедії Гоголя «Гравці». Арешти кадетів.

66

25 тижд. 14—20 січня 1918

- 14/27 Нд. Був на 3-х зборах. Делегації відмовили в проханні звільнити кадетів.
15/28 Пн. Училися, страйку не було.
18/31 Чт. Я не ходжу на уроки закону божого, було всього 4 уроки.
20/2 Сб. Було 4 уроки. Я граю чиновника.

68

27 тижд. 28 січня — 3 лютого 1918

- 28/10 Нд. Був Варнава. Більшовикам оголосили анафему.
30/12 Вівт. Був класний 2-годинний твір на різні теми. Був у раді.

69

28 тижд. 4—10 лютого 1918

- 6/19 Вівт. Я сьогодні не був у класі, бо нема чобіт.
7/20 Ср. Був на зборах редакц. комісії.

10/23 Сб. Сьогодні ввечері зібрався натовп біля міліції і вимагав видати убивцю¹.

70.

29 тижд. 11—17 лютого 1918

11/24 Нд. . . . . Був на вечорі.
15/28 Чт. Мене поранили ножом у груди на перехрестку.
Був у раді.
17/2 Сб. Дістав дозвіл від Революційного Штабу бу-
вати на вулицях у нічний час.

73

32 тижд. 4—10 березня 1918

9/22 Пт. Поїхав до тата в Пензу.

74

33 тижд. 11—17 березня 1918

11/24 Нд. Приїхав до тата в Пензу. Був увечері в народ-
ному домі, «Старече кохання».
17/30 Сб. Поїхав татусь до Пензи.

78

37 тижд. 8—21 квітня 1918

8/21 Нд. Мітинг зірвано...
9/22 Пн. У місті стрілянина. 5 поранених з нашого боку.
10/23 Вівт. Вночі йде стрілянина. Ми з Березиним патру-
люємо. Стан облоги.
11/24 Ср. Вночі ми стріляли в собор, обидва влучили у
вікна.
12/25 Чт. Ніч на варті.

---

¹ За розповіддю О. Ф. Субботіна, йдеться очевидно, про вбив-
ство куркулями на базарі в Арзамасі одного червоногвардійця.

38 тижд. 15—21 квітня 1918

21/4 Сб. Наші повернулися, у Неймана прострілений палець. Ніч вартував.

91

50 тижд. 8—14 липня 1918

9/22 Пн. Ми відрізані від Мурома, Нижнього, Ардатова. Всі озброєні. Чувирін іде з загоном.
 10/23 Вівт. Ніч у раді.
 11/24 Ср. В раді.
 12/25 Чт. Вокзал.
 13/26 Пт. Ардатов. Біла гвардія, іде Лихачов.
 14/27 Сб. Лазили і обійшли всі околиці міста (Схід). Патруль.

92

51 тижд. 15—21 липня 1918

15/28 Нд. Чергував у раді, вночі ходив на вокзал до начальника інтернаціональної дружини (на Сергач) Капу, ночував на вокзалі.

94

29 липня — 1 серпня 1918

1/14 Ср. До нас приїхав штаб Східного фронту. Життя в Арзамасі дуже пожвавішало, зовсім не та атмосфера. Військове навчання потроху налагоджується. Пройшли розсипний стрій, скоро до стрільби.
 Удень по місту мчать автомобілі, інколи пролітають аероплани, вночі прожектор уважно оглядає небо. Життя ради йде своїм звичаєм. Незабаром учитись.
 Почуття
 (що таке нігілізм).
 Куля — це фігура, утворена відразками, що входять з одного центра.

Трикутник — частина площини, обмежена 3-ма прямими. Виверження — це виділення на поверхню землі розплавленої лави. Радість — це почуття, яке трапляється бачити у людини задоволеної.

Розчарування — почуття — задуми, що не здійснилися, незадоволення там, де сподівався дістати повне задоволення. Вуха — це орган, який сприймає звук, тобто коливання повітряних часток.

Альтруїзм — правило, що закликає людину турбуватись про інших. Школа — це громадська установа, яка ставить собі за мету дати освіту молодому поколінню...

122

Книги, прочитані мною

А в т о р	Н а з в а	Н о т а т к и
Толстой	Козаки	
Марк Тв.	Том Сойер	

123

Що слід прочитати

Н а з в а	Чому слід і хто радить
Обрив, Гонч. Писарев Анна Кареніна Дарвін Король Лір Шекспір Критичний нарис Пушкінського періоду Бокль, Історія цивілізації в Англії	Для ознайомлення

Метеорологічні спостереження

Дата	Години	Температура			Барометр			Стан погоди	Напрямок вітру
		Ранком	Вдень	Увечері	Ранком	Вдень	Увечері		
4 жовт.	10	6	8	9				Дощі	

130

Ім'я та прізвище адресата	Куди надіслано	Коли написано	Коли одержано відповідь
Тато	Рига, 11 сибірськ. стрілк. піхотн. полк	14 жовтня 13 жовтня 6 грудня	

131

Моя кореспонденція

Від кого одержано листа	Звідки	Коли	Коли надіслано відповідь
Від тата		13 жовтня	

251

№№ телеф.	Прізвище, ім'я та по батькові	Місце проживання
	Полковому комісару	Діюча армія, 11 стрілецький сибірський полк

ЗОШИТ ПЕРШИЙ

1931—7—22

Крим

Гурзуф

Артек

«Дальні краї»

Виїхали з Москви з Тимуром¹ 16-го. Прибули в Артек під ніч 18-го.

Ішли пішки берегом моря. Думали. Розмовляли.— У моря другого берега нема — (Тимур).

Ішли, йшли і нарешті прийшли.

В — «Дальні краї».

Кажуть, що «Дальні краї» дуже гарна й граціозна повість.

19-го

Прощальний костер піонерів. Роз'їжджаються. 24-го приїздить нова зміна. Запам'ятався піонер Колесников — вугласті плечі, жест рукою до землі. Говорив упевнено й добре.

* *
*

Фізкультурник. Досвідчений, але досвід заснований на вивченні до тонкощів техніки впливу на дітей, а не на розумінні самих дітей. Схожий на тореадора і на колишнього офіцера.

* *
*

Культурник — це свій, веде добре і невимушено.

* *
*

Був у Гурзуфі.

---

¹ Син Гайдара

Костер у вожатих — погано. Ні чуття, ні політичного такту. Декламація — «Прапор Червоний — прапор свободи, рівності, братства, любові» і т. ін. — дурниця.

Червоний прапор — прапор диктатури пролетаріату — і це організаторам невдогад.

* *
*

Тимур у загоні. Він певний, що я записав його в піонери. Він спав у спільній палаті, стає на лінійку — і взагалі поводить себе як гордий своїм званням зразковий піонер.

Люблять його всі дуже. Він найменший і найзабавніший.

* *
*

Працюю над закінченням «Дальніх країв».

24

Був на Ай-Гурзуфі.

Тома маленька — завжди працює.

27

Був у Гурзуфі — наклали мені шви на розірваний обколючий дріт бік.

* *
*

Піонери розповідали один одному про своє життя.

* *
*

Волейбол — Айя — струнка, з вільними, трохи хлопчачими манерами.

* * *
*

Пристань у Гурзуфі.
Ліниве море — матроси.

* * *
*

Холодна вода у верхньому джерелі.

* * *
*

[Воздушки] — Тимур з подушкою і рушником.

* * *
*

Москити.

* * *
*

За давніх часів там, де тепер Артек, доживала дні свого бурхливого життя графиня де Ламот, та сама, про яку писав Дюма (чортів будинок на березі моря).

* * *
*

У деяких дітей трапляються мої книги. В одного «Звичайна біографія» з моїм портретом, де я знятий у військовій формі 11 років тому. І вони ходили за мною й розглядали.

30

Федір Федорович Шипларов — 30 років серед дітей:
— «Я не звертаю уваги і не чую дитячого галасу».

* *
*

Закінчую «Дальні краї».

*
*

- Петько
- стіг сіна
- втома
- Іван Михайлович
- Пісня Єрмолая
- Адже це Єрмолай убив Єгора.
- Похорон.

1 серп.

Дуже багато працював над закінченням «Дальніх країв».

Я твердо упевнений, що коли б мав можливість попрацювати над книгою ще 2 тижні в спокійній обстановці, книга була б набагато кращою.

* *
*

Костер: тема 1 серпня. Неважний виступ черв. командира. Айя біля прапора.

* *
*

Маріам чи, як Тимур каже, «Муріам».

Крім того, він каже *мурський* човен замість морський.

* *
*

Що-то дадуть завтра газети про сьогоднішній день першого серпня.

* *
*

Прочитав цікаву статтю про феросплави.

* *
*

Хотів їхати до Севастополя моторкою — та не можна через рукопис.

2 серп.

Дуже багато працював над «Д. К.» з ранку до ночі.

3 серп.

Вночі я закінчив нарешті «Дальні краї». Всього вишло трохи більше п'яти друкованих аркушів.

* *
*

Звернення ЦК про те, що за ініціативою М. Горького буде друкуватись 10—15-томник «Історія громадянської війни».

5 серп.

Ніч — вогні — альтанка.

Учора одержав дуже теплого листа з «Мол. Гв.» Трохи здивувався.

* *
*

Лінійка. Історія з грушами.

«Вийдіть тепер ті, хто рвав шишки».

«Та ми вже виходили».

* *
*

Історія з дівчинкою, яка вкрала 22 карбованці і приносила по 3, по 5 карбованців¹.

---

¹ Аркадій Петрович розповідав товаришам про цей випадок: на нього справило величезне враження те, як дівчинка старалася виправити свою провину.

* *
*

Я попросив перевести Тимуреня за хуліганство до іншої палати.

* *
*

Море, скеля, шторм. Ми з Тимуром на березі. Кидали камінці і сміялись, коли бризки долітали до обличчя.

1931

Стаття ...про госпрозрахунок, знеосібку й зрівнялівку.— Я був правий, що ще тоді, коли слово «знеосібка» тільки-тільки з'явилося в застосуванні до паровоза, записав, що справа тут не тільки в паровозі і що ліквідація «знеосібки» — це перша ланка дуже важливого ланцюга.

ЗОШИТ ДРУГИЙ¹

1933

Позавчора стаття — «Колгоспна торгівля і політика цін». Завдання закупок — у кооперації нелегке.

10 груд. 1933

Учора ввечері був у Разумовської. Справи в «Детгизе» поки що неважні. Смирнов дуже все ламає, але книги поки що лежать.

18/

Ботвинник відіграв дві партії Флора.

По Далекому Сходу скасовані хлібзаготівлі на 10 років.

27/

Був на вечорі Злобіна і на засіданні оргкомітету.

---

¹ Оригінал зберігається у письменника Д. Д. Нагішкіна.

27 грудня

Працював добре. Тільки що прийшла Аня і сказала про те, що помер А. В. Луначарський. Ця людина — ціла епоха.

28/

Бачив дивний сон-казку.

Начебто я був солдат чи то якогось напівкаторжного легіону, чи то ще хтось.

Потім — подарунок від чарівниці з казкового палацу. Потім втеча на пароплаві. Феерія і нарешті пожежа — я хапаю Тимура, а чарівниця розгнівано кричить: та він все-таки тобі дорожчий, ніж я. Потім знову другий океанський пароплав. Загибель Тимура. І потім я — весь у вогнях, в іскрах — вогні голубі, жовті, червоні — тут мені й прийшов кінець.

* * *

*

Встав рано, всі ще сплять. Сідаю до роботи.

11/ березня

Приїжджала Талка ¹.

25 лютого про мене велика хороша стаття в «Правде». Надіслав листи Тимуру...

29 квітня

25 квітня — як і завжди зразу — ривком я поїхав з Москви в ЦЧО.

Купив гарну сіру шинель. Ржава. Обоянь. Машиною до «повороту», далі пішки з сумкою за плечима. Надвечір — підійшов до Івні. Напівзруйнований палац графа Клейнміхеля. Церква, розламані вивернуті гробниці. Парк. Весна, — тисячі й тисячі граків.

Радісна була зустріч з Тимуром.

Удень — сонячно, тихо. Тільки граки кричать. Квартира

---

¹ Наталя Петрівна — сестра Гайдара.

серед руїн — гарна, світла, простора. Під вікном лахматі ялинки.

Внизу великий став.

30/

Надіслав 3 листи і одну листівку в Москву (Лядовій, Плаксіну, Трофімовій та Івантеру). Ввечері написав частушки для політвіддільської газети.

Важлива постанова про пільги одноосібникам, які стають на роботу в радгоспи.

2 квітня

Сьогодні знову сонце... Дописав до місця — діти в церкві.

Встаю, снідаю, іду гуляти в парк — потім працюю.

Тимурко висадив у консервну банку проліски.

3/

Ходили з Тимуром на бугри на поляну і довго лежали, загоряючи на сонці. Викопали кущик пролісків і маргариток.

Добре попрацював. Переписав начисто розділ, де дітлахи сховалися в церкві.

* *
*

Гарні руїни, в яких ми живемо. Ото мабуть красиво влітку.

6-го

Відіслав матеріал у Піонер. 7-го верхи назад до Івні. 8-го мрячив дощик.

Тимурко дістав маленьке кроленя-трусика.

* *
*

Треба писати сміливіше, а я все чогось побоююсь.

10/

Сонце, я, Тимур в паперовому трикутному капелюсі і кролик під ялинками.

11/

Учора надіслав листа додому і в Піонер увечері. Ходив на озеро. Дід ловив рибу.

12/

Дуже тепло. Відіслав листа Івантеру з проханням прислати зошит. Працюю рівно.

* *
*

Мені тридцять років — вік не старий, але й не малий. Швидше, швидше треба кінчати повість.

14/

Льотчики врятували вже 57 челюскінців.

15/

Тимуреня — Гайдареня.

По обіді ходив у ліс. Фіалки. Шелестить сухе листя. На узліссі трактор.

У Тимуреняти, крім кролика, з'явилося маленьке сіре зайченя.

* *
*

Усі челюскінці врятовані льотчиками.

18/

Учора одержав телеграму, що мене преміювали годинником. Дайош годинник.

Надіслав учора телеграму Івантеру, листа йому ж і

листа Лядовій. Сьогодні надсилаю листи Плаксіній і до-
дому. А також частину «Синіх зір».

Цими днями виїжджаю до Ростова.

19/

Учора в мене день відпочинку. Надвечір грав у волей-
бол. Вночі був у лісі.

Сьогодні переглядав «Військову таємницю». Може
вийти хороша книга.

13 червня

Післязавтра місяць, як ми живемо на дачі в Клязьмі.
Останній тиждень хороший. Усе спокійно, сиджу працюю.

* *
*

Скоро приїздить Талка.

* *
*

Учора в лісі я, Нюрка, Талка і Светка нарвали вели-
чезні оберемки квітів. Гарні зелені поляни, вони нагадують
дитинство.

* *
*

«Військова таємниця» буде хорошою книгою. «Сині
зорі» поки що відклав, нехай полежать.

Погода нестала — хмари, сонце, вітри — і так цілий
місяць.

* *
*

У «Правде» передова «За Родину» — це добре.

27 серпня

Останні дні багато працював.

Нарешті-таки кінчаю «Військову таємницю».

Ця повість моя буде за Горду Радянську країну.
За славних товаришів, які в тюрмах.
За міцну дружбу.
За любов до наших дітей.
І просто за любов.
Сьогодні вперше я їду на з'їзд письменників, хоч з'їзд
уже наближається до кінця.
Дуже, дуже дивно, що цими днями я все-таки закін-
чую повість.

ЗОШИТ ТРЕТІЙ

29 березня [1939]

Дуже тепло. Працювати не можна ніяк: заважають.
Минулого року в цей час я виїжджав до Одеси і пробув
на півдні до 21 червня. З цього дня й почалися всі мої не-
щастя. Клята «Доля барабанщика» дуже по мені вдарила.
Сніг майже станув.

8 квітня

Учора виписався з «Сокольників» — був туман, [імла].
Сьогодні дуже тепло, сонце. Читаю «Історію стародавніх
германців».

25 квітня

Дні минали гарно, весело. — «Барабанщик» друкується.
Знову справи з кіно. Настрій бадьорий.

Ялта. 2 травня — 16 кімната

Паустовський, Каверін, Фін, Диковський, Треньов,
Вірта, Уткін, Євг. Петров, Асеев, Лагіни та ін.

9 травня

Дуже багато всі дні працював. Писав діалог до чу-
жого сценарія «Особиста справа». Сценарій препоганий.
«Анатолій Федорович» — 5-ти років, розбив собі носа.
Сонце палить. Сьогодні закінчую свою роботу. Дора¹ з
Паустовським поїхала в Лівадію.

---

¹ Д. М. Гайдар.

Нагороджені орденами сільські вчителі — це добре.
Я люблю це плем'я.

12 травня

10-го відіслав «Особисту справу» режисерові. Того ж дня дуже весело проїхали на машині за Аю-Даг! Красиві скелі.

Учора написав десять листів! Сьогодні зранку пішов з Диковським на «альтанку». Зйомка монумента. (Зйомка для потомка). Про Пастернака — «небожитель».

Молитва рибалки — лист у Солотчу, Рувці¹.

15 травня

Тринадцятого їздили в Сімферополь до голови Раднаркому. Було нас шестеро: Петров Євгеній, Диковський, Вірта, я і Дора та зав. будинком відпочинку.

Зайшов до [нерозбірливо]. По дорозі назад заїхали в Бахчисарай і в Гурзуф. Кан — мертве місто. Чудові [капсони]. Спускалися з Ялти з боку Ай-Петрі. Проїхали всього 250 км.

14-го були в Алупці. Одержали телеграму від Разумного.

Поїздка все-таки неважна. Чекаю сьогодні телеграму від Андреевського² і його приїзду, грошей та листів.

Дора читає Гоголя.

17 травня

«Барабанщик», здається, друкуватиметься в «Красной нови». «Дим у лісі» підписаний до друку. Одержав гроші. Купив годинник і компас. Розмова з Шнейдером про сценарій.

Жити стає легше.

18 травня

Граємо вечорами у волейбол. Вчора одержав телеграму. Андреевський виїздить 22-го. Дуже добре. Погода встановилася ясна, літня.

¹ Письменник Р. І. Фраерман.

² Кінорежисер.

23 травня

Побували цими днями в ущелині [Уг. Кот]. Було весело. Ходили на концерт — Гігельс Еміль та його сестра. Добре. Розмова з Асеєвим. Йому мої зауваження сподобались.

Подорожній і дорога як ціле—за одних обставин, а за інших — дорога його не стосується, він торкається її тільки підшвами. Взагалі світ розірваний при одному сприйманні і зібраний при іншому.

У Криму буду до 5 червня. Завтра чекаю Андреевського. Розмова з Перцовим¹ про «Телеграму»².

Зустрів на пляжі лікаря: «Ви письменник? Дуже радий: можу запропонувати вам чимало матеріалу. Про що писати? — Про війну. Є у мене в Севастополі знайомі. Можу розповісти з життя морського флоту».

Ах, це не цікавить! Ну тоді, може, потрібен *матеріалець* курортно-побутового характеру?

Дуже багато хто ще справи нашої не розуміє.

Одно з найстрашніших запитань — це коли людина інтелігентна й культурна питає: «А скажіть, як ви пишете? З життя матеріал берете чи більше вигадка?»

Дуже стає від такого запитання сумно.

Минулого року в цей час я працював над «Барабанщиком» (сценарій) в Одесі. Завтра приїде Андреевський. Дуже радий.

24 травня.

Учора Гіра-Литовець читав вірші. У Литві сто письменників на 2,5 мільйона — це забагато. Асеєв читав вірші, Уткін теж «Однофамільці». Уткін про полювання на качок. Дотепно!

27 травня

Приїжджав Андреевський. Справи у мене хороші. Вчора були з Дорою в Суук-Су, в Артеку. Зустріч з дітьми була тепла. Подарували нам багато пишних троянд. Завтра беруся за роботу над Барабанщиком.

¹ Критик.

² Так називалося спочатку оповідання «Чук і Гек».

Диковського провели в Коктебель. Поїхав він на «Арменію»¹. Починаю скучати за Росією. П'ятирічний Анатолій Федорович дуже зі мною дружить. Подарував йому зірку, свисток і пістонний револьвер. Він командує над собаками — Циганом, Тузиком і Мишкою.

У газетах тимчасове затишшя. Але тривожно на світі.

28 травня

Учора аж до пізньої ночі суперечки після вечора читця Журавльова — Асєєв, Перцов, я залишився при своїй думці...

Сьогодні сідаю за роботу.

30 травня

Працюю. Позавчора дивилися татарський ансамбль, учора українських бандуристів. Надіслав Андреевському телеграму: «Гей, гей, не робей», славну сцену учинив я вчора в сім'ї Половцевих² крп Надсилайте гроші або я буду змушений залишитись у Криму навіки».

Вислати книгу — Ялта, Чорноморський пр., № 7, кв. 7—9 Вільвовському — Льоні, Данцеву Вікторові. Це діти, які дали мені «Голубу чашку».

1 червня

Учора була гроза, потім знову сонце. Увечері — нові доріжки в парку. Проводи Уткіна біля фонтана. Колись я незрозуміло чому ненавидів Уткіна. Тепер придивився — ні. Людина як людина.

Подобається мені Перцов. Людина культурна й душевна.

Давно в Москві...

13 червня

Живу в Солотчі разом з Боркою. Сьогодні з Москви

---

¹ Теплохід.

² Мова йде про сценарій «Доля барабанщика».

приїжджає Рувім. Дора залишилася в Клину. Приїздила в Москву Талка. Треба працювати, над чим — ще не вирішив.

Лист у Клин. Телеграму в Хабаровськ.

29 червня

Учора в газеті: 120 японських літаків перелетіли кордон. 95 радянських прийняли бій. 31 японський літак було збито — радянських 12. Пізніше ще 60 літаків, знову бій. Збито японських 25, радянських 2.

Тривожно на світі, і добром справа, видно, не скінчиться.

Ловили з Рувімом на маленькому озері. Піймав я великого окуня. Ходили на Канаву. Комарі—як тигри. Сьогодні переселився з ним у маленьку кімнату. Пора починати роботу.

1 липня

На монгольському кордоні безперестану повітряні бої.

Учора я, Рувім, Борис, Валя ночували в лісі на березі Прорви. Величезний виблискував місяць. Бджілка ганялася за куликами. Сінокіс. Повернення бригад з поля.

2 липня

Учора лагодив у Рувіма велосипед. Дивна ідея у Рувіма — зняти камеру, не знімаючи колеса. Їздили на Канаву. Клювало добре. Рувім піймав здорового окуня. Луки в цвіту.— Тривога.

4 липня

Весь учорашній день пробув з Борисом на Канаві. Ранок, льотчик над луками. Обірвав у спіннінга дві блешні. Варили борщ. Риби піймали мало. Сплю погано. Тривожні

варіанти старих снів. Треба працювати, але я чомусь розгубився.

14 липня. Клин

У Москву приїхав п'ятого. Нарешті-таки вийшла «Доля барабанщика». Шостого гуляли з Дорою. Були в кіно і в музеях. 11-го поїхали в Клин. Від «Дальгиза» є телеграма. Розмова з Гавриловим про обмір присадибних ділянок.

13 серпня

За цей місяць тільки й зробив хорошого, що написав для збірника невелику сцену на дві картини «Перехожий». Кажуть, що вийшло добре.

ЗОШИТ ЧЕТВЕРТИЙ

1940—1941 рр.

1 квітня

Батумі. 4-го березня. Поїхав на Кавказ, в Цхалтубо... Цхалтубо, Разумний¹, пізніше Ермолов².

Багато працювали над «Тимуром і його командою». Вчора налетів циклон — застав нас у парку. Вночі виїхали в Батумі... В Батумі зупинились у готелі «Інтурист». Штурм на морі. Промова Молотова. З Фінляндією... війну скінчено.

2 квітня

Гуляли з Разумним по місту. На пристані вивантажують у бочки свіжий улов риби. Два базари. Букет квітів. Увечері вчора викінчили кадри — «Спіймання зграє Квакіна». День сухий, сірий. Море вщухає. Зустріч з дітками — квіти вчительці. Мексиканські капелюхи. Морська свинка нам гадає — витрата полтиник.

---

¹ Кінорежисер.

² Кінорежисер.

3 квітня

...Учора ввечері багато працював. Поставили на місце головну сцену — «Вихідний день у гаю». Вдень взяли квитки на «Арменію». Знімалися — я на коні, потім — обидва в картонному човні. Туркені на базарі. Човен із забитим тюленем. Кравець Голодайко і лікар Гігієншвілі.

5 квітня

4-го о 16 годині на теплоході «Арменія» в Одесу. Погода була сіра. Потім у тирі вибив 41 очко. На пароплаві — знатний американець. Ранком у Сухумі. Погода ясна. Купив на базарі насіння квітів. У Гагри приїхали о 14 годині. Скінчив усю роботу над «Тимуром». Залишилася тільки похідна пісня. — Промова (доповідь) наркомфіна Зверева — стосується і нашого брата. Зараз стоїмо в Гаграх. Тут я був у 25 році. 1934. В 1938 з Аліком, а в Сочі — в 1920, 1925, 1937.

Треба написати для Дитвидаву оповідання.

6 квітня

Учора ввечері закінчили основну розробку режисерського сценарія.

Отже — річ зроблено.

Уранці були в Новоросійську. Кафе з дзвінками, схожими на пожежну тривогу. Згадав: літо — Геленджик — ніч — вода світиться голубими іскорками.

Прочитав розумну статтю Роскіна про Шолохова. Був трохи здивований. Роскін сухуватий — стаття тепла.

Де ж то Рувка? Коста? Скоро пора розмотувати вудочки.

7 квітня

Ранком у Ялті.

Зустріли Шнейдера, він знімає «Відчайдушну голову» Журавльова, «Загибель Орла».

Забіг у Будинок письменника. Там — Ленч, Симонов. Реготали, коли я їм розповідав, як ми їхали із знатним американцем. Це, виявляється, був американський посол Штейнгарт. В Ялті він вийшов, стало веселіше.

9 квітня

Учора вранці припливли до Одеси. Вночі від Євпаторії море було неспокійне. Був учора на кінофабриці. Увечері були в театрі на Івані Сусаніні.

Сьогодні виїжджаємо в Москву.

На пароплаві випадок з кіношником, розмова якого здалася одному дурневі підозрілою. Загальний регіт.

Червень, 14-е, Клин.

Написав «Радянська площа» і «Похід» — маленькі новели. І весна і літо нерівні. Горб. Ірис — високі, як гвардія, квіти. Собаки — Ігрун і Жулик. Машина з дітьми на Головке.

Сьогодні розпочав «Дункан»¹, повість.

Війна гримить на землі. Нема більше Норвегії, Голландії, Данії, Люксембурга, Бельгії. Німці наступають на Париж. Італія днями вступила у війну.

29 липня

Давно вже Франція розбита.

СРСР — це вже Бессарабія, Литва, Латвія, Естонія.

Пишу «Тимур і його команда», робота йде нерівно й ривками. Був учора в дитбудинку.

Разумний знімає картину на Волзі.

27 серпня

Сьогодні закінчив повість про Тимура — більше половини роботи було зроблено в Москві, за останні два тижні.

---

¹ Так у першому варіанті називалась повість «Тимур і його команда».

22-го в «Московском большевике» стаття про Тимура і його команду.

На землі тривожно. Греки несподівано тіснять в Албанії італійців. Учора, 28-го, написав листа Рувіму.

Мучить мене совість, а про що — точно не знаю.

Лекція про Лермонтова.

Знову дивився «Цирк». Все-таки добре — особливо з акцентом «Петрович», «Ванічка» — є теплота.

Читав листи Толстого. Потім Щедрина. Жахнувся — засумував. Сьогодні 29-е — рубають у нашому саду сосни.

17 років тому.

«Доки зміни немає — не сяду,
Не залишу я сам поста
Не потрібні ціною зради
Ваші брехні й краса пуста!»

Безглуздо, але щиро. Звідки це? —

«Все пройшло. Та димлять ще пожари,
Вдалині десь гармати гудуть...
Всі вже друзі пішли від Гайдара.
Далі, далі вперед ідуть».

30 листопада

Спробую згадати товаришів по школі, по класу. Арзамас, 1916 рік — 24 роки тому...

А хто і де
з них — я
не знаю, ні про
одного.

Тепер згадати 1-й взвод шостих київських командних курсів — 1919 рік.

Оксюз Яшка — убитий при мені, я його замінив.

27 серп. 1919 р. ст. Боярка

Більше не пам'ятаю.
Комісар — Бокк.

Дуже димний, тривожний, щасливий час — людей не пам'ятаю — пам'ятаю події.

Бій Кременчук — Крюково (Григор'єв).

Бій Коростень — Новоград-Волинськ (Соколовський).

Бій Боярка — [Фастів] — Київ (Петлюра).

Кінно-козача бригада — Бровари. 9-й Богунський полк.

Згадати коли-небудь дорогу на Кавказький фронт — починаючи з Курського вокзалу.

Дорогу на Польський, тут далі є провал, ніяк одні події не в'яжуться з іншими. Цей фронт — темний, неясний, непослідовний ланцюг. Плутаються — глибокий, по пояс, сніг і зовсім рівне, вкрите сухою травою поле.

Взагалі ж порядок фронтів був такий:

1) Петлюрівський: Київ, Коростень, Гребінка, Олександров, Кременчук, Фастів.

2) Польський: Борисов, Лепель, Полоцьк, Улла.

3) Кавказький: Армія Ларцова, Сочі, Вєсьолоє — Паміково, Кубань.

4) Антоновщина: Тамбов, Ларинськ [нерозбірливо], Дубрава [нерозбірливо].

5) Банда Башкирії — Там'яно-Катійський кантон.

6) Хакассія, Сибір — кордон Тана-Туви — банди Соловйова.

1 грудня

11 градусів морозу, сонячно.

Минулого року в цей час, після поїздки в Рязань, я взявся за роботу над Тимуром. Позаминулого, в грудні, здається, писав «Чук і Гек». Час для мене був скрутний.

7 грудня

5-го і 6-го був у місті.

Дивився «Тимура» — застосування на практиці т. з. «Порад професора Кронфельда».

Днями для доробки «Коменданта» я, О. Є.¹ і Крепс² маємо приїхати на 10 днів у Болшево.

Помилка «Тимура».

Ольга зразу бере неправильний тон. Полонені дуже погано виходять при звільненні. Але це дрібниця. Засмічений діалог. Треба надалі працювати краще.

Перебудувати всю манеру (акторську) розмови. Треба простіше.

13 грудня

Учора приїхав на десять днів до Клина. Треба значно перебудувати снігову фортецю. Мороз, сніг. Хутрянні унти.— Цікаво: а що, коли образ Ніни — це російська широка пісня?

14 грудня

Дуже добре почав роботу — продумав нічну зміну вартових. Диктую в місцевій редакції. Надіслав Разумному телеграму. Привезли дров. Купив на базарі свіжих окунів. Приїхала вчора Наташа, Женюрка³ хвора на кір.

Крим.

Важлива стаття «Правды» про військове виховання дітей і молоді.

18-го увечері, вчора, дивився «Брат героя» Кассіля. Задумано було добре. Але поставлено легковажно.

Учора ж увечері придумав важливий поворот в «Коменданті фортеці».

Фортеця взята і зруйнована.

Уночі — сон. Ніна Нікітіна — дівчинка, якої я ні разу не згадував тридцять років — і її сім сестер. Ясно-

¹ О. Є. Разумний.

² Крепс — редактор сценарної студії.

³ Дочка Дори Матвіївни Гайдар.

оранжові плаття, всі схожі одна на одну. Боже мій! І чого тільки в голові у людини не заховано. Позавчора я ні-защо б не згадав навіть ні її, ні як її звуть, ні її прізвища.

Дістати Горнфельда «Муки слова», хвалив Горький.

19 грудня

Потепліло. Вночі довго не міг заснути. Хвилювала сцена біля розгромленої фортеці. Сумний Тимур і пісенька Жені: «Гори, гори, моя зоря!»...

На землі — все те ж саме. Англійці і німці дуже бомблять міста. Італійцям наклали греки.

У «Комсомолке» хороша стаття про Тимура. Хвалять Разумного. Це добре, йому потрібна підтримка.

Повернувся з Камчатки червоноармієць, який відслужив строк. Ось він сидить уже в цивільному, поруч — рідні, знайомі. А я дивлюся і бачу, що люди вже його не знають і не розуміють. Не зрозуміти їм, як далеко він був, що пережив і бачив, а сам він ніколи цього розказати не зуміє.

Приїздила Дорик, подарувала мені смішну тхорячу куртку, і став я схожим на ведмедя.

24 грудня

Всі дні багато працював — учора начорно закінчив другий варіант. Крепс і Разумний живуть у готелі. Ходили якось з ними на клинський базар. Погода м'яка. Собака Жулик — симпатичний, але непристойний.

25 грудня

Трохи турбують мене настрої А. Є. і Крепса. (Розмова про картину і олов'яних солдатиків.). А. Є. заперечує, але у мене неясна підозра, що в новому сценарії він і я бачимо не зовсім одне й те саме.

Обидва вони дали мені багато слухних зауважень — за це спасибі! Але почуваю я іноді у них якусь обережність, скованість при підході до тих епізодів, які я вважаю найголовнішими і які мені найбільше подобаються. Це небезпечно.

Знімався з дітьми в редакції.

Працював учора з ранку до третьої години ночі з невеликими перервами. Основне диктування другого варіанту закінчив.

29 грудня

Учора вночі остаточно виправлений «Комендант».

Таким чином, знаменитий номер «Люкс» в клинському готелі стає справжнім. Сьогодні від'їздимо до Москви.

Погода морозна. Сонячна. Гарно!

31 грудня

Москва. Все йде добре. Мене знову беруть на військовий облік. Про Тимура багато хороших статей, у тому числі і в «Правде»...

Мороз 25 гр. Був у ЦК в Михайлова.

8-го в ЦКмолі буде обговорення нового мого сценарія.

Отже, що у мене було в минулому сороковому? Весна, Цхалтубо. Потім робота над режисерським сценарієм. Потім Клин — повість про Тимура — трохи Малеевка. Потім знову Клин — «Комендант снігової фортеці». Трохи Болшево, Сокольники.

На землі тривожно, але в новий рік я вступаю твердим, не розгубленим.

1941 рік.

14 січня

На кілька днів знову поїхав у Сокольники.

Картина пройшла з успіхом, але багато в ній недоліків.

Сьогодні й завтра доробляю останню поправку до «Коменданта». Більше не буду.

Приїжджала Талка. Випадкова зустріч через 23 роки з М. Треніним. Ялинка в Колонному залі.

20 січня

Усе перевертається кудись до біса. А. Є. ставити мій сценарій не хоче. Як видно, йому заважають.

Мені дзвінок від Храпченка про «Державне замовлення». «Комендант» пішов у Комітет. З чим же повернеться він звідти? Охоче поїхав би кудись. Треба хоч на короткий час голові відпочити, бо знову близька робота— яка саме, ще не вирішив.

22 лютого

Минув місяць. 25 січня цікава нарада в ЦКмолі про військове виховання.

29-го поїхав у санаторій «Сокольники».

Надворі погода м'яка. Сонечко. Йде XVIII партконференція — доповіді Маленкова і Вознесенського.

Війна іде своїм сумно руйнівним звичаєм. Італійців греки тиснуть — і всі раді.

Купив Женюріці канарку у великій клітці. Гостювала у нас Алька — сміховинна дівка.

Читав статті Л. Толстого. Тривожно мені і досадно було.

Треба написати 150—90 рядків для «Пионерки»

4 березня, Клин.

Хмарно, трохи тане. Минулого року в цей час я їздив у Цхалтубо. Сиджу — думаю. Раніше я був певен, що все дрібниці. Але, очевидно, я справді хворий. Інакше, звідки ця легка раненість і часто несвідома тривога? І це, мабуть, хворість характеру. Ніяк не можу зрозуміти і виявити, в чому річ? І звідки у мене відчуття великої провини. Іноді воно зникає, стає спокійно, радісно, іноді непомітно підповзає, і тоді горить у мене серце і не ди-вишся людям прямо у вічі.

...«Жулик» виріс, бігає, брязкотить ланцюгом, будка в заметах. Алька возиться з ляльками, їй чотири роки. Недавно заявила: «Якщо Аркадій Петрович помре, то і я убу'юся теж». Дуже забавне дівчатко.

Треба швидше хапатися знову за роботу. Під час роботи тривога особиста зникає, приходиться стурбованість загальна — вона свідоміша.

5 березня

Написав коротку автобіографічну довідку для Піонерки. Але скільки не бився — більше чотирьох рядків з обіцяного короткого оповідання написати не міг ніяк.

«Завтра Ільку Артем'єву мало минути 9 років, і ще звечора він твердо вирішив зранку почати життя по-новому».

От дивно! І чого тільки навчався, а зіпсував 10 аркушів і не міг з цих зачарованих рядків зрушити ані на букву!

Купив і повісив на стіні велику політичну карту Європи.

6 березня, Клин.

Німеччина ввела війська в Болгарію, видимо в тил грекам.

У 1941 році ми повинні закласти 2995 нових підприємств, шахт, заводів, ГЕС і т. д.

«15-річний план розвитку промисловості СРСР» — мені буде 52 роки. Що ж, побачити ще можна!

ДАТИ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ А. П. ГАЙДАРА

1904 рік.

22 січня (н. ст.) в м. Льгові, Курської області, в сім'ї учителя народився Аркадій Петрович Голиков. Батько майбутнього письменника, Петро Сидорович Голиков — народний учитель, після Жовтневої революції — комісар штабу 35-ої дивізії, член партії. Мати, Наталія Аркадіївна Салькова — учителька, пізніше фельдшерка; після Жовтневої революції — член партії.

Одруження Петра Сидоровича Голикова — правнука кріпака-селянина, що належав князеві Голіцину, внука кустаря, і Наталії Аркадіївни Салькової — доньки офіцера Аркадія Салькова, відбулося в 1900 році проти волі батьків молодії.

Через рік після народження Аркадія народилася дочка Наталія, через три роки — дочка Ольга.

1909 рік.

Сім'я Голикових переїхала з Льгова в Вариху, під Нижній Новгород, в зв'язку з переходом П. С. Голикова на нову роботу.

1910 рік.

Переїзд сім'ї в Нижній Новгород. Читання маленьким Аркадієм улюблених книг: «Робінзон Крузо», «В лісах Флориди» та ін. Гри в мандрівки, уявні поїздки в невідомі «дальні краї».

1912 рік.

Переїзд сім'ї в Арзамас. Початок навчання Аркадія.

1913 рік.

Вступ Аркадія до підготовчого училища.

1914 рік.

Вступ Аркадія до першого класу Арзамаського реального училища. Батька мобілізовано і відправлено на фронт.

1917 рік, лютий.

Тринадцятирічний Аркадій Голіков відвідує більшовицький клуб.

1917 рік, вересень.

Аркадій Голіков обраний членом учнівського комітету. Знайомство його із старою більшовичкою Марією Валер'янівною Гоппіус.

1917 рік, листопад.

Був на з'їзді селянських депутатів.

1918 рік, січень.

Підготовка до учнівського спектаклю: ставлять главу з комедії Гоголя «Гравці». Аркадій грає гусара.

Відвідує більшовицькі зібрання. Зближення з більшовиками. Аркадій у складі ЧОП'у (частина особливого призначення) бере участь у захисті Арзамаса від куркульських банд.

1918 рік, лютий.

Напад на Аркадія Голікова контрреволюційних елементів. Перше поранення. Одержав дозвіл від Революційного Штабу бути присутнім на вулицях у нічний час.

1918 рік, березень.

Поїздка до батька в Пензу.

1918 рік, квітень.

В Арзамасі на вулицях перестрілки. Аркадій з патрулем вартує ночами, захищаючи місто від куркульських банд та білих орд.

1918 рік, 14 серпня (н. ст.).

В Арзамас прибув штаб Східного фронту.

1918 рік, грудень.

Чотирнадцятилітній Аркадій Голіков вступає до Червоної Армії. Проходить військове навчання, стрій, стрільбу. Від'їжджає ад'ютантом командира особливого загону товариша Єфімова на фронт.

1919 рік.

Відправлений до Москви для навчання на 7-х командних курсах. Курси незабаром перевели в Київ, і вони стали зватися «6-ті Київські командні курси».

1919 рік, серпень.

Закінчення курсів. Був на фронтах: петлюрівському (Київ, Коростень, Кременчук, Фастів, Олександрів) та польському. Протягом року (до вересня м-ця) був спочатку курсантом, потім командиром 6-ої роти 2-го полку окремої бригади курсантів. На польському фронті воював під Борисовим, Лепелем і Полоцьком у складі 16-ої армії, в 52-й дивізії. Хворів на фронті цингою, висипним тифом. 6 грудня 1919 р. біля містечка на річці Улла був контужений у голову, поранений в ногу.

В цей же час писав вірші і посилав їх в Арзамаську комсомольську газету, де їх друкували.

1920 рік, лютий.

Приїжджає після госпіталя додому в Арзамас у відпустку. Бере участь в роботі арзамаського комсомолу. Вчиться в Вищій стрілецькій школі в Москві.

1920 рік, березень.

Посланий на Кавказький фронт і призначений командиром 4-ої роти, 303-го (колишнього 298-го) полку, 37-ої Кубанської дивізії, 9-ої армії.

1920 рік, весна.

Після захоплення недобитків денікінців (армія ген. Морозова) стояв з ротою під Сочі, охороняв кордон від білогрузинів (міст через річку Псоу) за Адлером.

1920 рік, літо—осінь.

У складі того ж з'єднання був перекинутий у гори, воював проти банд генерала Геймана і Житикова, що підняли повстання на Кубані.

1920 рік, зима.

Навчається у Вищій стрілецькій школі «Выстрел» на тактичному відділі.

1921 рік, лютий.

Закінчив теоретичну частину школи.

Після закінчення навчання відправлений на фронт командиром зведеного загону. Тоді, будучи командиром 23-го запасного полку в місті Воронежі, відправляв маршові роти на боротьбу проти Кронштадтського заколоту.

Призначений командиром 58-го окремого полку по придушенню повстання в Тамбовській губернії (по боротьбі з антоновщиною) і тимчасово командує бойовим районом.

1922 рік.

Після ліквідації антоновщини був призначений начальником другого бойового району на кордоні Монголії (Тана-Туви), де велася боротьба проти частин полковника Олоферова та недобитками офіцерської банди Соловйова.

Захворів травматичним неврозом. Згідно висновку Комуністичного госпіталю (Москва) Реввійськрада республіки надала Гайдару-Голікову тривалу відпустку.

Починає писати свою першу повість «В дні поразок і перемог».

1923 рік.

1924 рік.

Приїзд в Арзамас.

Пише повість «В дні поразок і перемог», закінчує її.

1924 рік, квітень.

Згідно з наказом Реввійськради Республіки про особовий склад (від 19 числа), підписаним М. В. Фрунзе, був з 1 квітня зарахований в резерв при ГУ РСЧА на посаду командира полку. Іде в Крим відвідати матір, яка там лікувалася.

1924 рік, листопад — грудень.

Звільнений із РСЧА з видачею вихідної допомоги в зв'язку з хворобою.

Приїжджає до Ленінграда, де зустрічається з лєнін-

градськими письменниками Федіним, Семьоновим, Слонімським, показує їм свою першу повість «В дні поразок і перемог».

1925 рік.

Повість «В дні поразок і перемог» друкується в Ленінграді, в альманасі «Ковш». Підписана «Аркадій Голіков». Пише оповідання «Р. В. Р.» та невелику новелу «Наріжний будинок».

Вийжджає в Перм. 7 листопада в пермській газеті «Звезда» з'являється «Наріжний будинок». Збирає в пермських архівах матеріал для нової повісті про боротьбу пермських робітників проти царського самодержавства, яку потім назве «Не шкодуючи життя».

1926 рік.

Аркадій Гайдар у Пермі. В пермській газеті «Звезда» друкує фейлетони, оповідання, вірші. Серед них оповідання «Патрони». З 10 січня і по 3 березня (з перервами) друкує в «Звезде» повість «Не шкодуючи життя» («Лбовщина»). Протягом квітня місяця в «Звезде» друкувалося оповідання «Р. В. Р.»

Навесні вирушає подорожувати із своїм другом Кондратьєвим у Середню Азію. Посилає дорожні замітки, оповідання, фейлетони в «Звезду». Надрукував кілька фейлетонів у ташкентській газеті «Правда Востока» та в газеті «Туркменская искра» (Полторацьк).

У вересні місяці в «Звезде» друкується фантастичний роман «Таємниця гори».

У грудні місяці в «Звезде» друкується уривок з нової повісті — «Рицарі неприступних гір». (В окремому виданні повість була названа «Вершники неприступних гір»).

У Москві, в Держвидаві, окремим виданням виходить оповідання «Р. В. Р.» і в Пермському видавництві — повість «Не шкодуючи життя».

У видавництві «ЗИФ» виходить окремим виданням повість «В дні поразок і перемог».

1927 рік.

- Продовжує співробітничати в «Звезде». Починаючи з лютого місяця, друкується також в «Уральском рабочем» (Свердловськ). У травні — червні друкує в «Уральском рабочем» повість «Лісові брати» («Давидовщина») — продовження повісті «Не шкодуючи життя» («Лбовщина»).

Влітку переїжджає до Москви. З липня місяця співробітничав в московській газеті «Красный воин». За період липень—грудень надрукував у «Красном воине» близько 70 оповідань, фейлетонів, віршів.

У видавництві «Молодая гвардия» виходить окремим виданням нова повість «Вершники неприступних гір». У Держвидаві вийшов у світ збірник оповідань «Наріжний будинок» (серія «На сторожі СРСР»). В збірнику вміщено кілька оповідань, які друкувалися в газетах.

1928 рік.

А. Гайдар у Москві. Останні два фейлетони в «Красном воине» надруковані в січні. Починаючи з березня, друкує фейлетони і статті в газеті «Голос текстилей».

Пише повість «На графських руїнах».

Переїжджає в Архангельськ. У грудні друкує свій перший фейлетон у газеті «Волна».

1929 рік.

Працює в газеті «Правда Севера» в Архангельську (спочатку газета називалась «Волна»).

Закінчує повість «Школа». В квітні — липні друкує її в московському журналі «Октябрь» під заголовком «Звичайна біографія».

Виходить окреме видання повісті «На графських руїнах».

1930 рік.

А. Гайдар переїжджає з Архангельська в Москву. Повість «Школа» друкується окремим виданням під заголовком «Звичайна біографія» в «Роман-газете для ре-

бят». Спеціально для цього видання автор пише автобіографію — «Командир окремого полку».

Пише продовження «Звичайної біографії» — другу частину «Школи». Не закінчує її.

1931 рік.

Задумує й пише «Дальні краї». Влітку 1931 року живе в Криму, в піонертаборі Артек з сином Тимуром. Тут закінчує «Дальні краї».

Виходить окремим виданням оповідання «Четвертий бліндаж».

1932 рік.

Іде на Далекий Схід, в Хабаровськ. Працює кореспондентом газети «Тихоокеанская звезда».

Виходить окреме видання повісті «Дальні краї» в Москві, у видавництві «Молодая гвардия». Видає перший невеличкий збірник своїх творів під загальною назвою «Мої товариші» (також у видавництві «Молодая гвардия»).

1933 рік.

У січні в «Литературной газете» з'являється стаття О. Фадеева «Книги Гайдара».

Пише повість «Військова таємниця».

У квітні друкує спершу в «Пионерской правде», а потім окремим виданням «Казку про Військову таємницю, про Хлопчиша-Кибальчиша та його тверде слово».

У Вірменії з'являється фільм, знятий за повістю «Школа».

До 15-річчя ВЛКСМ пише оповідання «Нехай світить!», друкує його в журналі «Пионер» (вересень—жовтень). Друкує в журналі «Пионер» оповідання «Патрони» (грудень).

1934 рік.

Працює над повістю «Сині зорі».

25 лютого в «Правде» з'являється велика стаття про Гайдара, про його повість «Школа».

Опубліковує «Сині зорі» в журналі «Піонер» (січень—липень). Повість лишилася незакінченою.

В журналі «Мурзилка» друкує уривок з «Військової таємниці» під заголовком «Невидимки. Оповідання» (березень).

Їде в Івни, Курської області.

Восени закінчує «Військову таємницю».

В червні виходить ювілейний номер (№№ 5—6 «Пионера» з нагоди десятиліття журналу. Серед оповідань про себе ряду відомих дитячих письменників у ювілейному номері друкується нова автобіографія Гайдара.

1935 рік.

Зиму 1934—35 років живе в Арзамасі, задумує «Голубу чашку».

У лютому друкує в журналі «Красная Новь» і окремим виданням («Детиздат») повість «Військова таємниця».

1936 рік.

У січні в журналі «Пионер» друкується оповідання «Голуба чашка». Оповідання виходить потім окремою книжкою («Детиздат»).

Починає працювати в кіно. Редагує і виправляє сценарії інших авторів.

Укладає договори з Союздیتфільмом на екранізацію повісті «Р. В. Р.» для дітей середнього віку та оповідання «Четвертий бліндаж» для дітей молодшого віку.

1937 рік.

Пише повість «Доля барабанщика».

1938 рік.

Готує повість «Доля барабанщика» для окремого видання.

Починає оповідання «Телеграма» (первісна назва оповідання «Чук і Гек»).

Літо 1938 року пробує в Одесі (березень — червень).

У травні закінчує сценарій за повістю «Доля барабанщика».

1939 рік

Указом Президії Верховної Ради СРСР в числі інших радянських письменників нагороджений орденом «Знак Пошани» за видатні успіхи і досягнення в розвитку радянської художньої літератури (Указ опублікований 1 лютого 1939 року).

На початку року друкує «Чук і Гек» (під назвою «Телеграма») в «Пионерской правде» та в журналі «Красная новь». Під назвою «Чук і Гек» оповідання виходить окремим виданням.

Пише оповідання «Дим у лісі».

У травні «Дим у лісі» підписано до друку.

В липні—серпні пише невелику сцену на 2 картини — «Перехожий».

У липні виходить окреме видання повісті «Доля барабанщика».

Влітку живе в Солотчі, біля Рязані.

Задумує сценарій «Тимур і його команда».

1940 рік.

У квітні закінчив основну режисерську розробку сценарія «Тимур і його команда». Сценарій надруковано в журналі «Пионер» у липні—серпні.

В червні почав повість «Тимур і його команда». 27 серпня закінчив її і протягом вересня — жовтня друкує в «Пионерской правде».

В кінці року в Клину пише сценарій «Командант снігової фортеці», закінчує його в грудні.

Для «Детского календаря» пише маленькі оповідання («Маруся», «Василь Крюков»).

У видавництві «Советский писатель» виходить збірник творів А. Гайдара під назвою «Мої товариші».

1941 рік.

У січні виступив з доповіддю на нараді в ЦК ВЛКСМ в питанні трудового та військового виховання дітей.

В журналі «Пионер», у січні, друкується кіносценарій «Комедант снігової фортеці».

Пише кіносценарій «Клятва Тимура» — продовження сценарія «Тимур і його команда». Варіант сценарія друкує в липні—серпні в «Пионерской правде». В кінці року сценарій виходить окремою книжкою («Детгиз»).

У липні від'їжджає на фронт кореспондентом «Комсомольской правды». Друкує в «Комсомольской правде» кореспонденції з діючої армії.

Перед від'їздом з Москви пише для радіо статтю-звернення до комсомольців: «Берись за зброю, комсомольське плем'я!»

У «Мурзилке» в серпні—вересні надрукована казка «Гарячий камінь».

На Київщині, в тилу у гітлерівських військ, Аркадій Гайдар вступає в партизанський загін.

1941 рік, 26 жовтня,

В цей день у бою проти гітлерівців, під селом Леплява, біля міста Канева, загинув письменник Аркадій Петрович Гайдар.

1947 рік.

Прах Гайдара перенесено до міста Канева. Аркадій Петрович Гайдар похований на високому місці в парку над Дніпром. Гайдарова могила недалеко від могили великого сина українського народу поета Тараса Григоровича Шевченка.

П Р И М І Т К И

ЗВИЧАЙНА БІОГРАФІЯ В НЕЗВИЧАЙНИЙ ЧАС

Вміщена в цьому томі автобіографія А. П. Гайдара написана ним у 1934 році для ювілейного номера журналу «Пионер», коли журнал відзначав десятиріччя свого існування (№ 5—6), і надрукована серед оповідань про себе інших дитячих письменників.

У А. Гайдара незвичайна біографія. Чотирнадцятилітнім підлітком він вступив до Червоної Армії і незабаром виїхав на фронт. В 15 років майбутній письменник закінчив 6-і Київські командні курси і став командиром роти бригади курсантів, а в шістнадцять—командиром полка. Шість років пробув А. П. Гайдар в Червоній Армії, воював на різних фронтах громадянської війни, був поранений. Молодий двадцятирічний командир полка, він думав на все життя залишитись військовим, але через тяжку контузію змушений був піти у відставку. З цього часу він починає писати.

Проте в своїй автобіографії А. П. Гайдар писав, що не біографія у нього незвичайна, а час був незвичайний: роки революції — незвичайні роки. В цьому зміст ідейного задуму автобіографічних повістей Гайдара «В дні поразок і перемог» та «Школа». У першому виданні «Школа» вийшла під назвою «Звичайна біографія».

Українською мовою видається вперше.

В ДНІ ПОРАЗОК І ПЕРЕМОГ

«В дні поразок і перемог» — перший твір А. Гайдара; він був написаний майже юнаком, ще в армії. Як і «Школа», повість «В дні поразок і перемог» має автобіографічний характер. Місця на Київщині, де воювали курсанти, описані ті ж самі, де воював сам Гайдар.

дар у перші роки перебування в армії. Події в повісті дуже нагадують події з життя молодого Гайдара. Однак «В дні поразок і перемог» — художній твір. Письменник намагався створити благородний і мужній образ молодого покоління революційної епохи. Його ідейність і цілеспрямованість, його відданість справі революції.

Повість «В дні поразок і перемог» і зараз читається з великим інтересом. Вона захоплює пристрасною вірою в перемогу революції, палкою любов'ю автора до своїх героїв — захисників молодої Радянської республіки, — ненавистю до ворогів революції. У повісті є недоліки, але все ж вона написана художником, в якого вже складалась своя манера живопису, і до того ж людиною політично зрілою, з великим життєвим досвідом та досвідом революційної боротьби.

Уперше повість «В дні поразок і перемог» була надрукована в ленинградському альманасі «Ковш» в 1925 році. Окремим виданням вона опублікована в 1926 році у видавництві ЗІФ — «Земля і фабрика». Видається українською мовою вперше.

НА ГРАФСЬКИХ РУЇНАХ

Повість «На графських руїнах» вийшла окремим виданням у видавництві «Молодая гвардия» у Москві, в 1929 році.

Сам Гайдар вважав цю повість слабшою за інші й тому не включав її у збірки своїх творів. Проте і для сучасного читача повість дуже цікава. Писав її Гайдар, мабуть, одночасно або ж зразу після «Школи», видана вона теж у 1929 році, і багато що в ній нагадує автора майбутніх широко відомих творів, письменника, який добре розумів і знав дітей.

Повість «На графських руїнах» українською мовою видається вперше.

НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ

В особистому архіві А. П. Гайдара після його смерті було знайдено кілька незакінчених творів, які за життя письменника не друкувалися.

Незакінчені, маловідомі твори Гайдара становлять великий інтерес, вони допомагають краще зрозуміти творчий шлях письменника. Деякі із незакінчених творів — уривок із «Звичайної біографії», «Глина», «Бумбараш» та ін. — друкувалися в збірці «Жизнь и творчество А. П. Гайдара» (М., Детгиз, 1954).

Українською мовою всі вони друкуються вперше.

ЗВИЧАЙНА БІОГРАФІЯ

«Звичайну біографію», яка є продовженням «Школи», А. П. Гайдар писав, мабуть, у 1931 році. Події, що розгортаються в «Школі», продовжуються в «Звичайній біографії».

Повість «Школа» закінчується пораненням Бориса Горікова, а у «Звичайній біографії» розповідається про повернення Бориса Горікова після госпіталю в Арзамас у тритижневу відпустку.

Уривок, вміщений в цьому томі, взятий із збірки «Жизнь и творчество А. П. Гайдара», (М., Детгиз, 1954).

ГЛИНА

Повість «Глина», мабуть, була задумана письменником як велика книга, із складним сюжетом і розгорнутими характеристиками героїв. Події взяті з часів громадянської війни. Але повість лишилась незакінченою.

Рукопис повісті «Глина» зберігається в Центральному архіві літератури та мистецтва. Вміщений уривок друкується за текстом збірки «Жизнь и творчество А. П. Гайдара» (М., Детгиз, 1954).

СИНІ ЗОРІ

«Сині зорі» А. П. Гайдар написав у 1934 році, тоді ж друкувалася й перша частина повісті в журналі «Пионер». Одночасно письменник працював над «Глиною», закінчував «Військову таємницю». Повість «Сині зорі» незакінчена.

БУМБАРАШ

Повість «Бумбараш» названа за ім'ям головного героя-солдата, була задумана в 1937 році і писав її А. П. Гайдар ранньою весною в Будинку відпочинку письменників у Ялті.

Повість незакінчена.

ФЕЙЛЕТОНИ І НАРИСИ

А. П. Гайдар багато працював у газетах.

Перші його фейлетони з'явилися в 1925 році, тобто тоді, коли вийшов з друку перший твір письменника «В дні поразок і перемог»,

а останнє, що написав Гайдар, були кореспонденції з діючої армії фронту Вітчизняної війни, адресовані в «Комсомольскую правду» в 1941 році.

А. Гайдар багато їздив по країні. Він жив у Пермі (1925—1926 рр.) і працював у пермських газетах «Звезда» і «Вечерняя звезда», подорожував по Середній Азії і дав кілька кореспонденцій у «Правду Востока» (Ташкент) і «Туркменскую искру» (Полторацьк), працював в «Уральском рабочем» (Свердловськ, 1927 рік). З середини 1927 року багато цікавих оповідань та віршів Гайдара друкувалися в газеті Московського військового округу «Красный воин» та в газеті «Голос текстилей». (Оповідання і вірші з «Красного воина» частково вміщені в третьому томі цього видання).

В кінці 1928 року А. Гайдар живе в Архангельську і весь 1929 рік та початок 1930 року співробітничав в архангельській газеті «Волна», що згодом переіменовується на «Правду Севера».

В 1932 році пише кореспонденції для «Тихоокеанской звезды», а в 1933 році Гайдар починає писати для «Пионерской правды».

З серпня 1941 року Гайдар — військовий кореспондент «Комсомольской правды».

А. Гайдар як журналіст користувався широкою популярністю серед читачів. Він написав кілька сотень оповідань, віршів, нарисів, фейлетонів, кореспонденцій, що відзначалися політичною гостротою, правдивістю, багатством спостережень, живістю і яскравістю фарб, гумору.

Багато з його фейлетонів і зараз звучать сильно і повчально, адже й у наш час радянським людям іноді доводиться зустрічатися з проявами бюрократизму, тяганини, зазнайства, недобросовісним відношенням до роботи.

Письменник не тільки нещадно викривав негативні явища, а й з гордістю показував приклади прекрасних досягнень на різних ділянках соціалістичного будівництва.

Українською мовою нариси і фейлетони друкуються вперше.

ІЗ ЩОДЕННИКІВ І ЛИСТІВ

В цьому томі друкуються вибрані місця із щоденників і листів, які вперше були вміщені в збірці «Жизнь и творчество. А. П. Гайдара» (М., Детгиз, 1954).

Відомо п'ять щоденників Гайдара. Перший — учнівський, і чотири щоденники відносяться до того часу, коли Гайдар став професійним письменником.

Тут надруковані ті уривки із щоденників, в яких відображені творчі плани письменника і записані роздуми та враження з при-

воду прочитаних книг, газет, прослуханих лекцій, зустрічей з письменниками, критиками, кінорежисерами і друзями.

Перший із вказаних щоденників письменник вів у 1931 році в Криму — в Гурзуфі та Артеці, де він жив з сином Тимуром. В цей час Гайдар писав повість «Дальні краї».

Щоденник зберігається в Центральному Державному архіві літератури та мистецтва

Другий щоденник Гайдар вів в 1933—1934 роках у Москві, Івні та Клязьмі (Московської області). Він писав у цей час «Сині зорі» і «Військову таємницю».

Судячи із записів, третій щоденник відноситься до 1939 року і вів його Гайдар у Москві, Ялті, у Солотчі, в Клину. В цей час письменником була щойно закінчена повість «Доля барабанщика», написане оповідання «Чук і Гек».

Четвертий щоденник — передвоєнний (1940—1941 рр.). Це час копіткої роботи над сценарієм і повістю «Тимур і його команда» та «Командант снігової фортеці».

З М І С Т

Звичайна біографія в незвичайний час. <i>Переклад М. Лещенко</i>	5
В дні поразок і перемог. <i>Переклад С. Ковганюка</i>	9
На графських руїнах. <i>Переклад І. Стативки</i>	138
Незакінчені твори	193
Звичайна біографія. <i>Переклад М. Лещенко</i>	193
Глина. <i>Переклад М. Лещенко</i>	208
Сині зорі. <i>Переклад А. Головка</i>	215
Бумбараш. <i>Переклад Л. Смілянського</i>	289
Фейлетони і нариси. <i>Переклад М. Лещенко</i>	
Кама	336
Казка про бідного старика та пихатого бухгалтеря	337
Випадок масового гіпнозу	339
3000 вольт	342
Пересекретничали	344
Табель про ранги	345
Сорок питань	347
Рибалки	349
Шумить Мудьюга	352
300 робінзонів	358
Бригадир товариш Волков	360
Бензин. Гас. Лігроїн	365
Серьожо, видай...	370
Із листів та щоденників. <i>Переклад І. Щербини</i>	375
Листи	375
Щоденники	394
Дати життя і творчості А. П. Гайдара	428
Примітки	439

Гайдар Аркадій Петрович. Сочинення. Том IV
(На українском языке)

Редактор *Г. Ткаченко*
Художній редактор *І. Манець*
Технічний редактор *С. Клокова*
Коректор *С. Соболю*

Здано на виробництво 23. VI. 1956 р. Підписано до друку 2. XI. 1956 р. Формат 84×108 1/32. Фіз. друк. арк. 13,875. Умов. друк. арк. 22,75. Обл.-вид. арк. 23,55+13 вкл. Тираж 10.000. БФ 19318. Зам. № 908. Ціна 9 крб.
Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», Київ, Ворошилова, 3.

Друко-хромолітографія «Атлас» Головвидаву Міністерства культури УРСР.
Львів, Зелена, 20.

ПОМІЧЕНІ ПОМИЛКИ

Стор.	Рядок	Надруковано	Потрібно читати
122	3 знизу	набагато	небагато
140	20 зверху	пяти	п'яти
385	6 зверху	конфетно-кондиторських виборів	конфетно-кондиторських виробів
399	2 знизу	відразками	відрізками

Гайдар, твори, том 4.